

Arany János
TANULMÁNYOK ÉS KRITIKÁK I.

CSOKONAI KÖNYVTÁR. FORRÁSOK
(Régi kortársaink)

4.

Sorozatszerkesztők:
Debreczeni Attila, Imre Mihály,
S. Varga Pál

A borítón:

A TUDÁS FÁJA

(Címlapnyomtatvány és könyvdísz XVII–XVIII. századi
debreceni nyomtatványokban)

Arany János

Tanulmányok és kritikák I.

Válogatta, szerkesztette, az utószót
és a jegyzeteket írta:

S. VARGA PÁL

Második, javított kiadás

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2012

Lektorálta
DÁVIDHÁZI PÉTER

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 1418-3242
ISBN 978-963-318-255-0
ISBN 978-963-318-236-9 Ö

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
www.dupress.hu

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2012-ben
12-214

Tartalom

I. KÖTET

TANULMÁNYOK 7

Irodalomtörténet..... 9

A magyar irodalom története rövid kivonatban 11

Naiv eposzunk 71

Népiességünk a költészetben 78

A magyar népdal az irodalomban 81

Irányok 95

Zrínyi és Tasso..... 106

Gyöngyösi István 182

Orczy Lőrinc..... 196

Gvadányi József..... 204

Szabó Dávid 212

Ráday Gedeon 217

Bánk bán tanulmányok..... 223

Esz­té­ti­ka, verstan..... 261

Széptani jegyzetek 263

A magyar nemzeti vers-idomról 288

Valami az asszonánról 321

Töredékes gondolatok..... 325

II. KÖTET

BÍRÁLATOK..... 331

Eredeti népmesék 333

Dózsa Dániel: Zandirhám 344

Bírálat a Nádasdy-jutalomra küldött három pályamunkáról 349

Anyá és gyermeke..... 353

Hadshi-Jurt 359

A szegény gazdagok..... 366

Bulcsú Károly költeményei 371

Szász Gerő költeményei 382

Költemények Szász Károlytól 392

Fejes István költeményei..... 413

Tompa Mihály költeményei.....	421
Millien: La Moisson.....	425
P. Virgilius Maro Aeneise.....	430
ISMERTETÉSEK, FORDÍTÁSOK.....	435
Régi dán balladák.....	437
A hindu dráma (<i>Arany János fordítása</i>).....	441
[Armand de Pontmartin:] A francia költészet 1861-ben (<i>Arany János fordítása</i>).....	456
Egy üdvözlő szó.....	471
A nemzeti költészet programja.....	473
Jegyzetek.....	483

TANULMÁNYOK

IRODALOMTÖRTÉNET

A magyar irodalom története

rövid kivonatban

1. §. ÉRTELMEZÉS. FELOSZTÁS

E név alatt *irodalom* (litteratura): az emberi szellem működésének bizonyos összegét értjük, mely működés a nyelv segítségével, rendszerint írásban, (könyvekben) nyilatkozik.

Az *irodalomtörténet* valamely litteratura eredetét, fokenkénti fejlődését, külső és belső viszonyait adja elő. Minthogy pedig a *nyelv* oly eszköze az irodalomnak, hogy ez ama nélkül nem is létezhetnék, az irodalom története a nyelv történetére is kiterjed.

Valamely nemzet irodalom-története lehet *egyetemes*, midőn mind azt befoglalja, amit azon nemzet tagjai bármely nyelven írtak; lehet *nemzeti*, mikor csak a nemzet nyelvén írottakra szorítkozik. Mi csupán a *magyar nemzeti irodalmat* fogjuk itt főbb vonalaiban vázolni.

A nemzeti irodalom története igen fontos tanulmány, mert ez tükrözi vissza századokon keresztül a nemzet szellemi életét, ébreszti a hazafiságot, s az ifjabb tehetségeket irodalmi munkásságra buzdítja.

A magyar irodalom történetét fejlődése fokok szerint négy korra osztják fel, u. m.:

I. *Ókor*, a keresztyénség felvétele előtti idő. Kr. szül. u. az 1000-ik évig.

II. *Középkor*, a keresztyénség felvételétől a mohácsi vészig, 1000–1526-ig.

III. *Újkor*, a mohácsi véstől az irodalom újra felébredéséig Mária Terézia alatt, 1526–1772-ig, és

IV. *Legújabb kor*, az irodalom felébredésétől, azaz 1772-től mostanig.

Ezek közül az ókort, melyben a magyarra a nyugoti polgárosodás még semmi, vagy csekély befolyást gyakorolt, nevezik *önálló nemzetiség korának*; a középkort, midőn a vizsgálódás szelleme az irodalomban még nem volt fölébresztve, *hit korának*; az újkort, midőn már élénk mozgalom keletkezett irodalmunkban, *első virágzás korának*; a legújabbkort végre, melyben irodalmunk teljes kifejlésnek indult, *második virágzás korának*.

Első szakasz. – Ókor

2. §. ÁTTEKINTÉS

Nemzeti életünk ezen őskorából, néhány egyes szót kivéve, semmi írott emlék nem maradt ugyan ránk, sőt a história sem nyújt kellő felvilágosítást a felől, ha létezett-e pogány elődeinknél valamely irodalom, és ha igen, milyen lehetett az, úgy hogy azt kérdehetné valaki, mi szükség az irodalom történetének kiterjeszkedni e korra, ha semmi irodalmi terméket fel nem mutathat? De vannak más tekintetek, melyek miatt e kort sem lehet mellőznünk az irodalom-történetben. Szükség, hogy vessünk egy pillantást a magyar nemzet eredetére s más népekkeli rokonságára; szükség, hogy a régi magyarok polgári életét, különösen pedig vallását, szokásait, erkölcsöit ne hagyjuk érintetlenül, mert ez utóbbiak kétségtelen befolyás-

sal voltak nemzetünk ősrégi költészetére; szükség, hogy a magyar nyelv eredetét, más nyelvekkel rokonságát, ha lehet forrásig nyomozzuk, annak különböző nyelvjárásait (dialectus) a mostani tájbeszédekkel összehasonlítsuk, amit a régi hun–magyar írásmesterségről följegyezve találunk, említetlenül ne hagyjuk; végre azon mondákról is megemlékezzünk, melyek régi latin krónikáinkban és a magyar nép élő nyelvén fennmaradtak, minthogy ezek hasonlóan őseink költészetének egyes vonásait tüntetik fel. Lássuk tehát előbb a nemzet külső, azután a nyelv és költészet benső viszonyait.

A) Külső viszonyok

3. §. A MAGYAROK EREDETE, ROKONSÁGA

Tudósaink véleménye szerint a magyar faj azon középpázsiai néptörzshöz tartozik, mely a régi íróknál *scythia* név alatt fordul elő és több népfajt foglalt magában. Ily népek voltak a magyarokon kívül a hun vagy kun, a párthus, a kazár, a besenyő (idegen íróknál pecsenég), a székely, palóc, jász, avar s. a. t. Azonban e népek őstörténete homályba van burkolva. Közülök is a hunokkal kezdünk megismerkedni, kik a IV. században Európába törvén, Balambér királyuk alatt hatalmas hun birodalmat alapíták, mely Etele vagy Attila alatt érte el hatalmának tetőpontját, annak halálával pedig legott bomlásnak indult s mintegy 100 évi fennállás után elenyészett.

Feloszolván a nagy hun birodalom, a szomszéd nemzetek által legyőzött hunok maradványai részint a mostani magyar hazában maradtak elszéledve s a később utánok jött avarokkal egyesültek; részint Erdély keleti hegyes vidékein huzták meg magokat s ezek utódai a mai székelyek részint végre Attila egyik fiával Csabával, (ki hihetőleg ugyanaz, kit az idegen írók Irnáknak neveznek), a Fekete-tenger mellé vonultak, később aztán a Volga partján sátorozó magyarokkal egyesültek.

Ugyanis az V-ik században a magyarok már a Volga két partján tanyáztak: a mai Oroszország Kazán, Szimbirszk és Orenburg megyéiben. De ott a szomszéd besenyők által háborgatván, tovább vándoroltak és pedig *egy részök* Persia felé vonult, hol több népfajokkal összekeveredvén, idővel nyelvét és nevét is elvesztette; *más részök* délnyugatra tartott és 884-ben a Búg és Szered folyók közt Etelközben (Atelkuzu) telepedett le, de a bolgárokkal egyesült besenyők által onnan is kiszorítván, a mai Magyarországra tört s ezt Árpád vezérlete alatt hatalma alá hajtotta a IX. század végén (893–900).

A X. században Zsolt és Taksony fejedelmek alatt folytatta a nemzet harcos kirohanásait nyugat felé, csak Geiza alatt kezdett egy kissé szelídülni s a keresztyén valláshoz édesedni. E szerint ha a hun és az ősmagyar kort a fejedelmek alatt futólag áttekintjük, könnyű észrevennünk, hogy a folytonos harc és vérontás között nem igen volt alkalmas arra, hogy benne az irodalom fejlődjék és felvirágozzék; de másrésről, mint minden harcos nép igyekszik tettei emlékét dalokban örökíteni, úgy a magyarról is feltehetjük, hogy nála az énekköltés virágzott, annál inkább, mert ennek krónikáinkban kétségtelen nyomaira akadunk, mint alább látni fogjuk.

4. §. A RÉGI MAGYAROK POLGÁRI ÉLETE, VALLÁSA, ERKÖLCSE, SZOKÁSAI

A hunok és régi magyarok erkölceit a legsötétebb színekkel rajzolják némely külföldi krónikások. Mint vérszomjú, kegyetlen, rabló és vad népet tüntetik elő, melyben az emberi érzelemnek legkisebb nyoma sem volt, mely vadállat csordához inkább, mint néphez hasonlólag csak pusztítani, rombolni tudott s a szelidebb erkölcsök iránt semmi fogékonysággal sem birt. De ha a hunok erkölceit, szokásait az egykorú Priscus görög író után igyekszünk összeállítani, meggyőződünk, hogy a hun nép korántsem volt oly vad és bárdolatlan, amilyennek némely külföldi írók festik. Maga Attila, kit a rettegő nép *istenostorának* nevezett, sok nemes, sőt nagylelkű fejedelmi vonásokkal tűnik fel. „Attila rettentő híre, mond egy tudós francia író (Thierry Amadée), nem annyira azon gonosztól származik, mit elkövetett, mint attól, amit elkövetni hatalmában állott volna. A historia számos szörnyet mutat fel, kik sokkal nagyobb rombolást vittek véghez, de kiknek neve még sincs örök átokkal terhelve, mint Attilaé. Alarich halálos csapást intézett a régi polgárosodás ellen; Genserich, ki Rómát és Carthágót feldúlta, kiváltsággal látszott birni a pusztításra; Radagais a legszörnyebb lény, kit a történet ember néven nevez, fogadást tett kétféle rómaikat legyilkolni bálványai előtt: – nevök mégis csak könyvekben van megbélyegezve, míg Attila, ki egy pap kérelmére Rómának kegyelmet adott, Attila oly nevet hagyott maga után, mely egyértelmű a rombolással.” Így szól korunk egyik legjelesebb történetírója az „istenostorá”-ról, miből látszik, hogy a vadság, mellyel őseink bélyegeztetnek, nem ment a tulzástól.

Polgári szervezete a régi magyaroknak patriárciai volt. Több törzsre lévén oszolva, mindenik törzsnek vagy nemzetségnek volt egy külön feje, ki azt kormányozta. Csak midőn etelközi lakásukat el akarák hagyni, akkor választottak egy fővezért, kire a főhatalmat *szerződés* mellett ruházták. E szerződés s a pusztaszeri nemzetgyűlés veték meg alapját a nyolcszázados magyar alkotmánynak s oly politikai érettségre, oly magos értelmiségre mutatnak, milyennel gyűlevész nomádnép nem bírhat.

Ami a hunok és magyarok *vallását* illeti, az, dacára tudósaink nemes törekvésének, mai napig sincs tisztába hozva. Attilát a krónikai följegyzések szerint mindég nagyszámú varázslók környezték, mi a hunoknál a bűbájosság tiszteletére mutatna (samanizmus). De hogy a magyarok nem voltak isten, mint fő lény ismerete nélkül, azt maga e szó: *isten* bizonyítja, mely a keresztyénség behozatalakor már megvolt nyelvünkben s akár a persa *jezdán*, akár a finn *isä*, és a magyar *ise* (= ős) szóval hozassék rokonságba, mutatja, hogy őseink birtak az *isten* fogalmával már a keresztyénség felvétele előtt. De *egy* vagy *több* istent hittek-e, az ismét vita tárgya. Némelyek a *jónak* és *gonosznak* elvét (= Isten és Ármány) akarják fölvenni, mint a persa vallásban. Ipolyi Arnold jeles mitológusunk az egyisten-tant vitatja, míg mások a politeizmust állítják. Annyit bizonyosabban tudunk, hogy pogány elődeink áldoztak istenöknek kövek és források mellett (ad fontes et lapides) állatokat, főleg lovakat. A *magyarok istene* kifejezés arra látszik mutatni, hogy külön nemzeti védistent hittek s azt fegyveresen képelték, mint a villám népi neve (istennyila) sejteti velünk. Voltak papjaik, kiket *táltosoknak* neveztek, voltak különböző *jósai* és *jósónők*. Hitték a lélek halhatatlanságát, s harcvagyukat nem kissé buzdítá azon hiedelem, hogy akiket a harcon leölnek, azok őket a másvilágon szolgálni fogják. Halottjaikat források mellé vagy országutak közelébe szerették eltemetni; emléköket gyászdalokkal s *torral* ülték meg. Nevezetes esemény öröme *áldomást* tartottak. Szerződés alkalmával erőkből vért bocsájtottak egy közös edénybe, annak jeléül, hogy az esküszegőnek vére ontassék.

A törzsfajok és vének nagy tiszteletben részesültek. Az apák önkényes hatalmat gyakoroltak gyermekeik felett; az apa választott fiának nőt. A *soknejűség* idegen volt tőlök; feleségeiket, mint e név is mutatja, nem rabszolganőnek, hanem becsületben tartották, mi a későbbi magyar törvénybe is átment, hol az özvegy nőnek szép jogok voltak biztosítva. Ezenkívül *vendégszeretet*, *szavatartás* s a *bajnoki becsület eleven érzése* jellemzi a régi magyarokat.

B) *Benső viszonyok*

5. §. A NYELV EREDETE, ROKONSÁGA, ŐSI ÁLLAPOTJA

A nyelvek egymással rokonságát nem egyes szavak, hanem egész nyelvrondszer hasonlatából határozzák meg. Egyes szavak hasonlíthatnak anélkül, hogy nyelvrokonságról szó lehetne. Egyik nép a másiktól kölcsönözhet szavakat, mint azt naponként tapasztaljuk, habár a két nyelv semmi rokonságban nincs is egymással. Így kölcsönöztük mi a szlávtól a *malaszt*, *tömlő*, *ablak* és sok más szavainkat, de azért a szláv és magyar nyelv nem rokonok. De nem mondhatni, hogy a szók hasonlata mindig ily átkölcsönzés eredménye volna. Vannak némely *közös gyöksszók*, mely több egymáshoz idegen nyelvben előfordulnak. Így hasonlítanak magyar gyöksszók is p. o. túró a hellén *τυρός*-szal, gyűrű a *γυρός*-szal, *át* az átkkal; a latin *meo*-megyek, *asso*-aszalok, *fluo*-foly, németül fließen, Nacken = nyak s. a. t. pedig a magyar nem rokon a latin, hellén és német nyelvekkel, nem is kölcsönöztük e szavakat, hanem amaz ősrégi nyelvből vettük, melyből évezredek előtt mind a magyar, mind a többi nyelvek kifejlődtek. Egyes szavak hasonlósága tehát nem bizonyít nyelvrokonságot, vagy azt először, hogy egyik nép a másiktól kölcsönözte vagy másodszer: hogy mindenik a közös eredeti nyelvből, mint közös forrásból merítette.

De a nyelv rendszerében előforduló hasonlatosság már biztos jele a nyelvrokonságnak. Tudjuk, hogy a magyar nyelv különbözik p. o. a görög, latin és német nyelvektől abban:

1. Hogy a magyarban alhangú és felhangú szótagok nem vegyíthetők, tehát a hangrendszer különböző.
2. Hogy nyelvünkben a nemek (hím, nő és köznem) teljesen hiányzanak.
3. Hogy nyelvünk utóragokkal él, míg amazok előljárókat (prepozíció) használnak.
4. Hogy a magyar a birtokos névmás helyett csupán személyragokat használ p. o. *liber meus* = könyv-em s. a. t.

Látjuk, hogy e tekintetben a görög, latin és német hasonlítanak egymáshoz, tehát ezek rokonok egymással, de a magyar nem.

Ily rendszerbeli hasonlóság szerint az ó világrészek ismereteseb nyelveit három nagy nyelvcsaládra osztják fel u. m.:

1. *Sémi* nyelvcsalád, melyhez a zsidó, arab, föníciai, koptus stb. nyelvek tartoznak.
2. *Indogermán* vagy *árja* nyelvcsalád, melynek élén a kihalt tudós nyelv a szanszkrit áll, hova tartoznak: a hindu (indus), görög, római, persa, germán és szláv nyelvek, (a cigány is).
3. *Ural-altáji* vagy *scytha* nyelvcsalád, mely magában foglalja a mandzsu, mongol, török, tatár, szamojéd, finn és magyar nyelveket. E szerint a magyar nyelv az ural-altáji nyelvcsalád tagja s legközelebb a törökhöz és finnhez áll, de velök azért se *leánynyelvi* se *testvéرنyelvi* viszonyban nincs, hanem *önálló anyanyelv*.

Jegyzés. Anyanyelv az, mely kimutathatólag nem származott más nyelvből. A latinból, mint anyanyelvből származtak: az olasz, spanyol, portugál, francia és oláh leánynyelvek; ezek egymáshoz viszonyukban testvéرنyelveknek mondatnak.

Milyen lehetett a magyar nyelv a keresztyénség előtti korban, azt bizonyosan nem tudhatjuk, mert ez időből írott emlék *összefüggő beszédben* ránk nem maradt. Ha azonban a később előforduló nyelvmemlékeket (minő a legrégibb halotti beszéd stb.) figyelemmel vizsgáljuk: azt lehet következtetni, hogy az akkori nyelv a mostanítól lényegében nem különbözött. A szógyökök és képzők közül sok kiveszett ugyan, hajlítási formák tekintetében is szegényebb a mai nyelv: ellenben származtatás és összetétel útján gyarapodott, idegen szót is szedett magába; szóköte (syntaxis) is tetemes változáson ment által, mint ezeket alább meg fogjuk látni.

Nevezetes, hogy már a hunok korából (mielőtt a magyarokról említés lett volna a historiában) tartottak fel számunkra egy pár szót az egykorú történetírók. Ilyen a IV. században a Bizánci Fausztnál a *vadon* szó, mely annyit tesz mint *puszta, fensík*, (Steppe). Ilyen a VI. században Jornandesnél a *Hunnivár* (castrum vetus hunnorum), melyek kétségtelen magyar szavak s a hun-magyar nyelv azonosságát bizonyítják. Ide számíttatik az Utrugúr és Kutrugúr elnevezés is, melyet sokan Utig-úr és Kutig-úr-nak olvasnak.

A vezérek korából, jelesen a X-ik századbéli magyar nyelvből szinte maradtak fenn egyes szók, de nagyon eltorzítva, az egykorú görög íróknál p. o. Nyék, Megyer, Álmos, (*Σαλμουίτης*), Árpád, Etelköz, Gylas, Karchán s. a. t.

6. §. A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

Ha a magyar hazánk különböző tájain divatozó kiejtéseket figyelembe vesszük: azokat a bevett könyvnyelvtől kisebb-nagyobb mértékben eltérőknek fogjuk találni. Legnagyobb eltérést mutat a *palócok* és *barkók* nyelve a Mátra és Bükk hegyek közt, a *székelyeké* Erdélyben, a *csángóké* Moldvában, a *göcssejeké* Zalában, az *ormánysági* a Dráva mellett. De bármennyire különbözzenek e nyelvjárások egymástól, van némi közös jellemök, melyben mindnyájan megegyeznek. Ilyen az:

1. Hogy a magánhangzókat nyújtják, vagy diphtongussá teszik.
2. Hogy a mássalhangzókat lágyítják sőt el is hagyják,
3. Hogy az ősrégi magyar nyelv némely formái nálok még megtalálhatók.

A magánhangzók megnyújtása úgy esik, hogy p. o. a *vár* helyett *vaár*, *édes* helyett *eédes* hallik. Néhol pedig kettős hangzót ejtenek, mint: *vuár*, *luó*, *üörzöm*, e helyett *vár*, *ló*, *örzöm*; *iédes* e helyett *édes*.

A mássalhangzók közül leginkább az *n*, *d*, *t* betűket lágyítják meg, p. o. *futnyi*, *faragnyi*, *Petyi*; *Katy*, *gyeszno*. Elhagyják az *r* és *l* mássalhangzókat ilyenformán: *mikou*, *akkou*, *egyszeü*, *kétszeü* vagy *mikoó*, *abkoó*, *egyszee*, *kétszee*; *elment* helyett *eüement*, *alma* helyett *auma*.

A régi nyelv maradványai gyanánt tekintendők az ilyenek: *batszer*, *kernál*, *villával*, *vasvel*, *falunek*, midőn a ragokat eredeti alakjukban használják.

Továbbá az igék 3-ik személyének ily képzése: *adi*, *dobi*, *vági*, e helyett *adja*, *dobja*, *vágja*. A régi *ajt*, *ejt*, *ajt* végzetű igék foglaló módját így képezik: *taníjjam*, *boríjjam*, *szoríjjam* (régén tanéham, boréham, szoréham).

Végre a birtokos nevek többsét így mondják: *urank*, *kertenk*, e. h. *urunk*, *kertünk*; az igék többes első személyét: *emlékezzenk* e. h. *emlékezzünk*.

Ezen eltérés nem új a magyar beszédben, már a legrégibb nyelvemlékekben találjuk annak nyomait. Úgy látszik, hogy a kemény hangzású diphthongust nem ismerő magyar nyelv mellett, már a legrégibb időktől divatozott egy lágyabb, kényelmesebb kiejtésű magyar nyelv, melyet a székelyek elei a hunok vagy kunok, a csángók ősei a besenyők, a jászok, a polócok, (polowci) és kazárok is beszéltek.

Érdekes, amit egy görög író (Constantinus Porphyrogenetus) a kazárokról feljegyzett: „hogy t. i. ezek közt belső villongás ütven ki, egy részök a magyarokhoz menekült és épen ezért kabarnak (kóbor) neveztetett s hogy ez a magyarokat kazár nyelvre tanította, de beszél-lik ugymond a *másik* magyar nyelvet is.” Látszik e szerint, hogy a kazár nyelv csak nyelvjá-rásilag különbözhetett a magyartól.

7. §. A HUN-MAGYAR ÍRÁSMESTERSÉGRŐL

Hogy azon nemzetek, melyek a régi írók által „scytha” név alatt foglaltattak egybe, az írás mesterségében járatlanok nem voltak, azt egy őskori író Berossus nyilván tanúsítja. „A scythák, ugymond, – nagyon kedvelvén a történetírást, egész könyveket írtak fejedelmeikről s vitéz társaikról.” Ez áll különösen a mongol fajról, mely történetei megírásában hanyag nem volt. De Menander Protector, VI. századbeli örmény születésű író, azt világosan állítja, hogy a magyarok II. Jusztin császárhoz „*scythá betűkkel írott leveleket*” küldöttek.

Ezen felül több hiteles szemtanú följegyzése szerint bizonyos, hogy a székelyek ezelőtt még egy pár századdal, saját ősi írásokkal éltek egymásközt, melyet Székely István a XVI. században világosan *hun-írásnak* nevez. De nem is valószínű, hogy ez írást a székelyek erdélyi lakásuk alatt találták volna fel, mert arra őket semmi szükség nem ösztönözte, minthogy a szomszéd népek írását sokkal könnyebben elsajátíthatták volna, hanem hihetően még Ázsiából hozták s az volt a *hunok és magyarok közös írása*. Erre mutat a székely írás különös-sége is: miszerint ők betűiket hosszúkás, síma pálcákba, hegyes író-tőr segítségével rótták be s az írás sorai, (történetíróink egyező bizonyága szerint) jobbról balra mentek.

Sajnálni lehet, hogy e székely írásnak semmi bebizonyítható maradványa korunkig el nem jutott. Voltak és vannak ugyan több írások, melyekről tudásaink azt vitatják, hogy székely betűkkel lennének írva, de mindez bizonytalan.

8. §. A HUN-MAGYAR KÖLTÉSZET

Tevékeny, harcos, fiatal nép, minő a hun és magyar volt, ha másként irodalommal nem birna is, alig képzelhető költészet nélkül, a nélkül t. i., hogy jeles tetteinek emlékezetét dalokban megörökíteni s az utódoknak átadni ne kívánja. De bizonyos adatokkal is birunk Priscus Rhetor töredékeiben, hogy a hunoknál efféle költészet divatozott. Ugyanis ezen görög író Attila udvarában személyesen megfordulván, mint szemtanú leírja az ottan látottakat s többek közt így folytatja: „Estére kelve fáklyákat gyújtottak s két barbár (hun) lépett be Attélással (Attila) szembe, s annak győzedelmeit és hadi erényeit énekelve, önkészített dalokat mondott. S a vendégek szemeiket rájuk függeszték s némelyek a költeményekben gyönyörködének, mások a csatákra visszaemlékezve gondolatokba mélyedének, mások, kiknek testét a kor elgyengíté s hevőket nyugalomra kárhoztatá, könnyekre fakadtak. A dalok után egy féleszű scytha lépett be, ki csudálatos és képtelen sületlenségeket habarva,

mindnyájokat nevetésre fakasztotta.”. Ime, tehát a hun király udvarában a *hősi és nemzeti ének*, azután a *bohózat*, milyen népünk lakodalmi verseiben ma is feltalálható.

Hogy a keresztyénség előtti magyaroknál a vezérek alatt voltak hasonló énekek s énekesek, annak régi krónikáinkban számos nyomára akadunk. Így találjuk följegyezve, hogy a hét vezér, vagy helyesebben az ágostai veszedelemből megfutott és megcsonkított hét kapitány dalt költe magáról, hogy emlékezete fenmaradjon. Béla király névtelen jegyzője (Anonymus Belae regis notarius), ki a vezérek történetét (hihetőleg a XI. században) megírta, előszavában örvend, hogy már van a magyaroknak írott története s nem lesz ezután kénytelen őseinek dicső tetteit a „parasztok hazug meséiből, vagy a joculatorok (tréfálók=trufálók, troubadourok) fecsegő énekeiből mintegy álmodozva (azaz költői színben) hallgatni.”. Tehát még az ő korában Árpád s a vezérek tettei mind a nép ajkán, mind az énekesek lantján éltek. Vajha e fecsegő énekekből néhányat leirt volna!

Mi lehetett e mondák, hagyományok, énekek tartalma és lényege: azt most már meghatározni nem lehet, de régi, száraz krónikáinkból itt-ott kiérzik azoknak nyoma. Ilyen talán énekekbe is szőtt mondák lesznek:

1. A hun mondakör.
2. Az Álmos-mondakör.
3. A vezérek mondaköre; melyekről alább.

9. §. A HUN MONDAKÖR

Hazai krónikáink (a XIII., XIV., XV. századból) a hunok és magyarok eredetét, vándorlását s egyéb dolgait beszélvén sok helyen a külföldi íróktól egészen eltérőleg adják azokat elő. Ezért sokan a történetírók közül az ilyen helyeket, mint hitelt nem érdemlő költeményt, merőben elvetik. De ha történetileg nem lennének is igazolhatók, mindazonáltal figyelmet érdemelnek, mert régi krónikásaink e mondákat bizonyosan nem maguk költötték, hanem a nép szájáról vették által s így bennük az ősi hagyomány (tradíció) töredékére ismerhetünk. Látjuk ezekből, hogy Etele és hunjai élénk emlékezetben voltak a helyüket visszafoglaló magyaroknál, hogy közöttük egy egész *hun mondakör* forgott szájról-szájra, melyhez később a *Volga melletti lakás*, később a *honfoglalás* s a *vezérek alatti tettek emlékezete* csatlakozott. Ily egyes részei már a hun mondáknak:

1. *A csoda-szarvas*. Hunor és Moger, Nimród fiai, vadászat alkalmával egy szarvast üzöbe vevén, az őket a Káspi-tenger mellől a Meotis-tó mocsárjai közé csalogatja s ott eltűnik. A két hős megszeretvén a helyet, kíséreivel együtt megtelepszik.

2. *A hölgy-rablás*. A megtelepült Hunor és Moger a Meotis körül prédára kimenvén, a pusztában férfiak nélkül tanyázó, s zenével, táncsal mulatozó hölgyeket találnak s azokat feleségül elrabolják. Tőlük származik a hun és magyar nemzet.

3. *A tárnok völgyi ütközet*. Miután megszorodtak s az új hazát a Duna és Tisza között elfoglalták, Keve, Béla és Kadosa hun vezérek Macrinus római helytartót Százhalom (ma Bata) helysénél a Duna mellett, megütik, de a segítségére jött veronai Detre hős által a Tárnok völgyén megveretnek, hol Keve vezér elesik s eltemettetik a helyre, mely tőle Keveháza (Keazó, ma Kajászó) nevet nyer.

Ezen, egy külföldi író által sem említett, annál fogva a mesék országába utalt ütközet valóságát a bátai és érdi halmok közt nemrég tett ásátások megerősítik.

4. *A zeiselmauri ütközet.* Felüdülven a hunok az előbbi csapásból, Macrinus és Detre után eredtek, őket a mai Bécsről nem messze, Zeiselmaur (Cesmaur, Cetii murus) nevű helynél utólériék s megverik, hol egy hegy róluk Hunbércz (Hunnisberg Mons Comagenus) nevet kap. Macrinus elesik, Detre homlokát egy nyíl átfurja, melyet ki nem vonhatván homlokában visz bemutatni a római tanácsnak. „Ezért nevezik, (mondja Turóczi, XV. századbeli krónikásunk), halhatatlan Detrének mind e mai napig.”

5. Az *Attila-mondák* is, hazai krónikáinkban legalább egy-két vonással elárulják, hogy részint a néphagyományból vették, azért különböznek a külföldi krónikások följegyzéseitől. Különösen Attila sátra, istállója, evőkészletei, ágya sat. oly pazar fényben vannak feltüntetve, mint azt csak a nép szabad képzelődése szokta festeni regéiben. Menyegzője, halála, hármas koporsója máig is él a nép tudalmában. A menyasszony neve, Mikolta is csak a magyar mondákban fordul elő így.

6. *Attila fia.* Itt a magyar monda ismét független a külföldi hagyományoktól. Attilának két fiát nevezi meg: Csabát és Aladárt. Az első a hunok kedvence, az utóbbihoz a gót faj ragaszkodik. Detre ármányai miatt háború üt ki a két fiú között; a vér tizenöt napig foly Kelenföldön s megfesti a Dunát. Ez a „Krimhildi ütközet” így nevezve Krimhildről, Aladár anyjáról, ki német vér volt. Csaba előbb győz, azután a gótok árulása miatt meggyőzetik, de Aladár elesik. Csaba kevesedmagával bujdosásban keres menedéket.

Következnek a *Csaba-mondák*, melyek közül a *Hadak úta* (Lugosy közleménye), figyelemreméltó.

10. §. A MAGYAR MONDAKÖR

A magyarok Volga-táji lakásának emléke csupán egy mondában tartotta fenn magát, miszerint Álmos anyjának, Emesnek megjósoltatik, hogy születendő fia hatalmas fejedelmeknek leszen törzsatyja, kik nyugot felé nagy hódításokat tesznek. A monda sokban hasonlít Cyrus megjövendöltetéséhez, mindenesetre keleti származásra mutat.

A vezérek korabeli magyar mondák közül a legnevezetesebbek:

1. *Pannónia megvétele.* Árpád Szvatopolk tót fejedelemnek fehér lovat, aranyos féket és nyergét küldvén, attól viszonzásul egy palack dunavizet, egy marok füvet és földet kér, mit megnyervén, keleti szokás szerint az ország átadása jelül tekinti s e jogon Pannóniát elfoglalja.

2. *Lehel és Bulcsú halála.* Midőn az ágostai veszély alkalmával elfogott két vezért, Lehelt és Bulcsút a németek fel akarnák akasztani, Lehel a kürtjét kívánja, hogy hadd kürtöljön egyet utoljára; mely kívánsága teljesítettén, a nagy kürttel Konrád (?) császárt agyonüti „Eredj, légy szolgám a másvilágon”, mondván neki.

3. *Botond és bárdja.* Botond vezér oly lyukat vág Byzantium kapuján, hogy azon egy öt éves gyermek ki s bejárhatott volna.

Mindezek többé nem költői alakjukban, hanem töredékesen és szárazon vannak elszórva krónikáinkban: de méltó azért róluk megemlékeznünk, mert ezek egykor a *nemzeti eposz* kiegészítő részei lehettek.

Második szakasz. – Középkor

11. §. FELOSZTÁS

A magyar irodalom történetének középkora azon több mint öt századnyi időt foglalja magában, mely Szent István király megkoronáztatásától a mohácsi vészig terjed. E kort könyvebb áttekintés végett három időszakra osztjuk, ú. m.:

I. Időszak. Szent Istvántól kezdve az Árpád-ház fiága kihaltáig, 1000–1301.

II. Időszak. Az Árpád-ház kihaltától a XV. század közepéig: az Anjou- és Luxemburg házbeli királyaink kora, (Károly, Nagy Lajos, Zsigmond).

III. Időszak. A XV. század közepétől a mohácsi vészig: a Hunyadiak és Jagellók kora, (I. Ulászló, Hunyadi János kormányzó, V. László, Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos).

Ezen korszak az úgynevezett *códexek* (írott könyvek) irodalmát foglalja magában, minéműek a második, de főképp a harmadik időszakból már nagy számmal találtak.

ELSŐ IDŐSZAK

Szent Istvántól az Árpád-ház kihaltáig

A) Külső viszonyok

12. §. TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Ha azon három századot, mely alatt a nemzeten Árpádvérű királyok uralkodtak, futólag áttekintjük; úgy találjuk, hogy a XI-ik legalkalmasabb volt közülök a műveltség és ezzel kapcsolatban az irodalom terjesztésére. A következő két században részint belvillongások, részint kívülről jött veszély inkább gátolták, mint előmozdíták a nemzet békés kifejlődését.

A XI. században Szt. István dicsően befejezte kettős nagy művét, a nemzet megtérítését, s az országalkotmány megszilárdítását. Utána nyomorult követője, Péter támasztott ugyan kevés ideig tartó zavarokat, de győzött a nemzeti visszahatás az idegen befolyás ellenében s a következő királyok: I. András, I. Béla erős kézzel ragadták meg a kormányt. Azon hanyatlást, melyet a nyugtalan Salamon rossz kormánya okozott volna, ellensúlyozta Béla, Géza és László hercegek erélye, majd ez utóbbiak és a bölcs törvényhozó, Kálmán országlása, dicsővé teszi a század hátralevő részében a nemzet történetét.

De már a XII. század nagyobb része oly eseményekkel telt el, melyek inkább apaszták, mint nevelék a nemzet erejét. II. István kicsapongásai, Vak Béla gyenge kormánya, II. Gézának Borics és a görög ármány elleni küzdelmei, azután a III. István, II. László és IV. István alatt sűrűn következő trónvillongások elszibbaszták a nemzetet, s csak III. Béla derék kormánya alatt üdült fel sebeiből.

Azonban nem volt, ki a III. Béla nyomain haladjon. A XIII-ik században Imre és III. László jelentéktelen országlása után II. András rossz kormánya zavarba hozta s elszegényíté az országot. Fia, IV. Béla erős kézzel ragadta ugyan meg a kormány gyeplőjét, de jött a végzetteljes mongol pusztítás s Bélának hátralevő idejét a romok helyreállítására kellett fordítania. E mongol pusztítás irodalmunkra is kiszámíthatatlan veszteség; ki tudja, mi és

mennyi veszett el akkor! Béla utódai közül V. István rövid uralkodása kevés jót eszközölhetett. IV. László és kunjai elaljasíták és elszegényíték a magyart. III. Endrét végre a koronája miatti gondok és aggodalmak emészték föl.

13. §. MŰVELTSÉG, TUDOMÁNY

A keresztyén vallás felvételével a nyugoti műveltebb szokások és erkölcsök is kezdtek terjedni a magyarok közt. A nemzet harcos, kalandos természetét letévén a béke műveihez édesedett. A földművelés már Szent István alatt annyira meghonosult, hogy ez, vallásos alapítványait nagy részben az egyházi tizedre (dézsmá) fektethette. A kézműipart és kereskedést leginkább a megtelepült idegenek űzték. A XIII. században a zsidó és izraelita uzsorások elszaporodta egyike lőn azon okoknak, melyek a nemzet sülyledését elősegítették.

A *szépművészetek* közül, mindjárt a keresztyén vallás behozatalakor először is az *építészet* nyere alkalmazást. Már Geiza fejedelem, István atyja megkezdte az egyház- és kolostor-építést: a *pannonhegyi zárda és templom* az ő kezdeménye. Szt. István Esztergomban, Fehérvárott, Ó-Budán építtetett templomokat s egyéb helyeken is, de melyek közül csak egy maradt fenn: a *börzsönyi kápolna*. István görög építészeket használt, ezért az építészetben először a *bizánci stíl* lőn uralkodó: a XIII. században azonban ezt a *gót stíl* váltotta fel. IV. László korából a *pozsonyi*, V. Istvánéból a *kassai* templomok (ó-német stílusban építve) még ma is fennállanak.

A *szobrászat* az építészettel egykorúlag kezdett divatozni, mivel a templom ékesítésére a szentek szobrai is megkívántattak. De néhány töredéken kívül az Árpád-királyok korából semmi sem maradt fenn.

A *festészet* kezdete a hímvarrás volt; ide tartozik a koronázási palást, melyet Gizella királynő maga hímezett s melyen több szentek képein kívül Szt. István, Gizella királyné és fiuk Imre herceg képei is láthatók.

Iskolák már Szt. István alatt álltak fenn több helyen. Voltak az úgynevezett *fárai iskolák*, melyekben a pap az egyháza körébe tartozó növendékeket a hit elemeire oktatta; *középiskolák*, melyek a grammatikára és muzsikára szorítkoztak; *felsőbb iskolák*, hol már a logika és teológia is tanított, végre *egyetem*. Első egyetem honunkban a *veszprémi*, melyet hihetőleg maga Szent István alapított.

Könyvtárak, a kézzel írt könyvek ritkasága és drága volta miatt nem voltak nagy számmal ez időkben. Történeti adat bizonyítja, hogy egy elveszett biblia másfél faluval kárpótoltatott. Negyven kötetnyi könyvtár már fejedelmi ajándék volt.

A hazánkban ez idő alatt *latin nyelven* írt könyvek közül ránk nézve legnevezetesebbek: 1. *Béla király névtelen jegyzőjének* „A magyarok viselt dolgaiáról” írott munkája és 2. *Kézai Simon* „krónikája”; az első hihetőleg a XI., a második bizonyosan a XIII. századból.

14. §. A MAGYAR NYELV A POLGÁRI ÉLETBEN ÉS AZ EGYHÁZBAN

Ámbár a keresztyén vallással a latin nyelv is beharapódzott, s az egyházi szertartásoknál, a törvények alkotásánál, az oklevelekben (diplomák) is használatba jött: mindazáltal a magyar nyelv sem szűnt meg az *udvar*, a *nagyok* s az *országos élet* nyelve lenni. A királyi udvar az Árpádok alatt nem lehetett más, mint csak magyar, noha a királynék idegenek voltak.

A főrendekhez s az országnagyokhoz sem férközött még be akkor semmi idegen nyelv; sőt a külföldről első királyaink alatt az országba jött és letelepedett idegen vitézek (mint Vencellin, Hunt és Pázmán stb.) is megmagyarosodtak és a magyar nemzetségek törzsatyjai lettek. Így az országtanácsban sem lehetett még akkor uralkodó a latin nyelv; magyarul tanácskoztak, magyarul hozták a végzést vagy törvényt, csupán a határozatot tették fel latin nyelven az ehhez értő papi emberek, mint a Kálmán király törvényeinek előszavából kitetszik, hol az író, *Albricus* nevű pap megjegyzi, hogy ő e törvényt magyar nyelvből tette át latinra.

Hogy pedig a magyar nyelv a vallási dolgokban, jelesül az egyházi szónoklatoknál is használatott, az kétséget nem szenved, máskép a térítés nagy munkáját nem is lehetett volna bevégezni. De történetileg is tudjuk a Szt. Gellért legendájából, hogy az első térítők idegenek lévén, deakul hirdették ugyan az igét a csudálkozó népnek, de tolmácsok kíséretében, kik azt rögtön megmagyarázták. Azonban vallási tartalmú irott emlék nem maradt fenn ez időszakból, kivéven egy halotti beszédet és könyörgést, amiről alább lesz szó.

Jegyzet. I. András korából maradt volna még állítólag két imádság, melyek az úgynevezett *Jerney-hártyán* találatnak; azonban sok körülmény oda mutat, hogy ez újabb idők koholmánya.

B) *Benső viszonyok*

15. §. KÖLTÉSZET

A költészet ez időszakban sem *irott* művekből, hanem szájról-szájra zengő énekekből állott. Egy része ezeknek *történeti tartalmú* lehetett, mely a nemzet viselt dolgait, jeles királyait, a bajnokok hőstetteit magasztalta. Ilyenekre céloz az úgynevezett *Bécsi vagy Képes krónika*, midőn írja: hogy „Szent István halálával egész Magyarország citerája gyászba öltözött, és három évig a *hegedősök* mindennemű édes zenéi elhaltak”. Egy külföldi író pedig följegyezte, hogy „midőn a magyar dalnokok a cserhalmi ütközetet énekelték, László és Geiza hercegek vitézségét annyira magasztalták, hogy ezáltal felköltötték Salamon király irigységét”. III. Endre királyunk egy okleveléből kitetszik, hogy voltak *királyi dalnokok*, épen úgy mint lovászok, vadászok sat. fejedelmeink udvarában; sőt IV. László idejéből *mimusoknak*, *bistrióknak* (színjátékosok, alakosok) is van nyoma, mely nevek alatt azonban nem kell rendes szintársaságot érteni.

Milyenek lehettek az e korban divatozott énekek, azt természetesen nem tudhatjuk, mivel azokról semmi fenn nem maradt. De úgy látszik, hogy régi krónikáink némely részei ily népi énekekből vannak merítve. Valamint tehát feljebb a hun és vezérek korabeli mondakör, úgy itt a *király-mondakör* volna megkülönböztethető.

Ezen király-mondakör egyes töredékeit tartotta volna fenn Turóczi János (XV. századbeli krónikásunk) a következő helyein:

1. Béla herceg párviadala a pomerániai hőssel, mely már magában egy kis regényes epizóddá kerekedik.
2. Endre és Béla Várkonyban, vagy a korona és kard története.
3. A cserhalmi ütközet leírása, midőn László herceg a kun által elragadott leányt menti.

4. Salamon király háborúinak, Vid ármánykodásainak stb. oly részletes festése, mint ezt ily bőven csak népi ének után írhatta le a jó krónikás.

5. Vak Béla és Borics története, különösen hogy az utóbbinak egy vitéze, Sámson átuszta a Sajón, bemegy a Béla sátrába, ezt szemtől-szembe szidalmazza, de midőn visszafelé usztatna, a király hivei által levágatik.

Efféle hely több is van Turóczinál, hol a leírás egyszerre megelevenül, csaknem költői lesz, ahonnan gyanítani lehet, hogy ezek a nép énekeiből mentek át a krónikába.

16. §. A NYELV ÍROTT EMLÉKEI

Egyes magyar szavak vagy kifejezések ez időszakból nagy számmal maradtak fenn az oklevelek és krónikák latin szövegében. Ezen szavakat is összeszedte és szótár-alakban kiadta *Jerney János* ily cím alatt: „Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából 1854.” Ezek leginkább személy- és helynevek, melyek az akkori magyar nyelvre némi világot vetnek. De *őszszefüggő beszédben* az egész Árpád-időszakból nem maradt fenn egyéb, mint egy *halotti beszéd és könyörgés* (mert a fentebb említett Jerney-hártya hitelessége nagyon kétes, melynek iratása I. András korára tétetik állítólag). A Nemzeti Múzeum könyvtárában létezik egy deák kódex, mely latin misekönyvet, kótás énekeket, naptárt és némely korjegyzeteket foglal magában. Ennek egy lapján olvasható az említett halotti beszéd és könyörgés magyar nyelven. Ezen kódexet először *Pray György* mult századbéli jeles történétírónk fedezte fel a pozsonyi káptalan könyvtárában, azért róla *Pray-kódexnek* neveztetik. A halotti beszédet többen ismertették; Révai Miklós egész könyvet írt róla, ujabban Döbrentei és Toldy Ferenc magyarázták. Iratásának évét bizonyosan meghatározni nem lehet; korát tudósaink a XII. század második felébe (1171–1183) teszik. De a nyelv régisége, s a helyesírásban előjövő ingadozások odamutatnak, hogy az csak másolatja valamely régibb szövegnek s eredetije hihetőleg még Szt. István korában készült. Olvasása a nyelv történetére sok tekintetben igen érdekes, egészben a most is élő palóc nyelvjárást látszik követni.

MÁSODIK IDŐSZAK

Az Árpád-ház kihaltától a XV. század közepéig

A) Külső viszonyok

17. §. TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Az Árpád-ház fiágának kihaltával bekövetkezett trónvillongások, – Vencel és Ottó királyaink rövid országlása – után Róbert Károly a trónon megerősödve, minthogy maga is olasz volt, nyugoti műveltséget és fényüzést hozott udvarába, mi onnan a főnemesek közé is elterjedt. Alatta a béke megszilárdult, a királyi hatalom tekintélye növekedett; majd dicső emlékü fia, Nagy Lajos uralkodása alatt a magyar birodalom Európa elsőrangú államai sorába emelkedék: a királyi udvar tekintélye és fénye, a nyugottali sűrűbb érintkezés, idegen országok gyakrabbi látása stb. növelék a nemzet tapasztalását és így műveltségét is. De Lajos halála után leánya, Mária királynő és Kis Károly trónvillongása, még inkább a vízesző Zsig-

mond hosszú uralkodása csüggesztő hatással voltak a nemzeti életre mihez járult, hogy a nemzet már ekkor megkezdé századokig tartandó élet-halálharcát veszélyes ellenével, a törökkel.

18. §. MŰVELTSÉG, TUDOMÁNY

Az Anjou-házbeli királyaink, Károly és Lajos alatt a királyi udvarból terjedő fényűzés serkentőleg hatott a *kézműiparra*; a megszilárdult benső béke, az utak bátorságos volta, a magyar birodalom széles kiterjedése előmozdítá a *kereskedést*. A *gazdászat* is emelkedett részint azáltal, hogy e királyaink kisebb tagokban adományoztak földbirtokokat a nemességnek, részint hogy a nép a béke által megsaporodott. De Nagy Lajos halálával mindezek az előbbeni rendetlenségbe süllyedtek vissza.

A *szépművészetek* közül az *építészet* nagyban divatozott. Károly a visegrádi vár alatt pompás palotát építtetett; fia, Lajos Ó-Budán másikat; Zsigmond pedig a budai várban az úgynevezett „fris palotát”. A fejedelmek példáit követték mind az egyházi, mind a világi főurak. Számos templom épült ez időszak alatt, mint Szeben, Brassó, Kolozsvár templomai, a leleszi torony stb.

A *szobrászat* maradványai közül nevezetes a Csák Máté érc-mellszobra, mely most a Nemzeti Múzeumban látható. Mint jeles szobrászai ezen kornak *Kolozsvári Márton* és *György* említetnek, kik Nagyváradon szent fejedelmeink négy ércszobrát öntötték, ú. m. Szent István, Imre herceg és Szent László szobrai gyalog, ezenkívül Szt. László szobrát lóháton is. E szobrok még azután sokáig megvoltak Nagyváradon, míg a XVII. században a török ágyúnak öntette őket.

A *festészet* terjedésének bővebb alkalmat szolgáltatott a nemesi címerek, melyeket Károly az előbbi királyoknál sűrűbben kezdte osztogatni; továbbá a kódexekben divatozó miniatűr-festvények és az oltárképek. Az *ötösség* és *hímvarrás* a növekedő fényűzés által mindinkább gyarapodott.

Iskolák a nagyszámú szerzetek, zárdák mellett mindenütt léteztek; a veszprémi egyetem, úgy látszik, már ekkor megszűnt, de ahelyett Lajos király *Pécsett* állított fel egyet, másikat Zsigmond Ó-Budán. Ezenkívül a magyar ifjak, kivált Lajos idejében, a külföldi egyetemeiket is látogatták: a teológusok leginkább *Párizst*, a törvénytudósok *Bolognát*.

A *latin* nyelven írt történeti munkák közül ez időszakból legnevezetesebbek a *Pozsonyi krónika* és a bécsi udvari könyvtárban létező úgynevezett *Képes krónika*, mindkettő Róbert Károly korából.

19. §. A MAGYAR NYELV A NYILVÁNOS ÉLETBEN

Ámbár I-ső Károly a magyar nyelvet nem szívtá be az anyai tejjel, sőt abban később sem lett egészen járatos, mindazáltal nem szorítá azt ki udvarából, sőt fiai nevelését egészen magyar szellemben, magyar nevelő által folytatta. A történetírás fenntartá e nevelő nevét: *Kencsics Miklós* volt az, Gyulának fia, azért néhol csak *Gyulafinak* mondatik. Szokásban volt akkor a királyok leendő vejait vagy menyeit mindjárt az eljegyzés után a magyar királyi udvarba hozatni, hogy magyar nyelvet, erkölcsöt és szokásokat tanuljanak. Így neveltette Károly a visegrádi várban Margitot (Károly morva őrgróf leányát), mint Lajos fiának leendő nejét.

Így hozatta később Lajos király is leendő vejait, Zsigmondot és Vilmos osztrák herceget, mint Mária és Hedvig leányai mátkáit, a magyar királyné udvarába. Hasonlóan bánt azután Zsigmond is Albert osztrák herceggel, mint Erzsébet leánya jegyesével; miből megtetszik, hogy ez időszak folytán a királyi udvar nyelve magyar volt.

Ami a magyar nyelvnek nyilvános életbeni használatát illeti, a törvények szerkezete folyvást latin maradt ugyan, a hivatalos oklevelek, rendeletek is e nyelven keletkeztek, de mindennemű végzések, bírói parancsok magyar nyelven hirdettettek ki. A törvényes élet némely magyar emlékei alább említettetni fognak.

B) *Belső viszonyok*

20. §. A NÉPI KÖLTÉSZET

Hogy a nép ez időszak alatt is énekebe szőtte az őt különösebben érdeklő eseményeket, annak az egykorú íróknál számos nyomaira akadunk. Ily közérdekű esemény volt már I. Károly korában *Zách Felicián* esete, mely Istvánfi bizonyítása szerint, még az ő korában is (a XVI. században) *lant mellett énekeltetett* (ā cytharoedis ad lyram canitur, úgymond). *Kis Károly meggyilkoltatása* szintén élénken foglalkoztatá a kedélyeket s az Erzsébet királynő (Lajos özvegye) szájába adott eme szavak:

Vágd csak fiam, vágd Forgács!
Tied leszen Gimes és Gács.

bizonyosan a népének töredéke. Zsigmond korából ily esemény volt a *harminckét nemes kivégztetése*, mely Turóczi korában még szerte zengett a nép ajkán; különösen Kontról e szavakkal emlékezik: „quem nostrum aevum nedum loquitur, verum et resonanti lyra canit”, azaz: kiről a mi korunk nemcsak beszél, hanem zengő lant mellett énekel is. *Toldi Miklósról* is már e korban léteztek énekek, minek bizonyága az, hogy Ilosvai kétségtől ily régi énekek nyomán a Toldi mondát I. Lajos korába helyezi, melyet későbbi írók Mátyás idejébe tesznek.

21. §. A NYELV ÍROTT EMLÉKEI

Ezen időszak összes irodalma t. i. a mi fenmaradt, kevés kivétellel *vallási* tartalmú. Ide tartoznak a *szentírás régi fordításai*, némely *vallásos elmélkedések és tanítások, könyörgések, szent énekek, szentek életei*, melyek közül a nevezetesebbeket megemlítjük.

I. A *Margit-legenda*. A bebizonyíthatólag legrégebbi emlék ez időszakból *Szűz Szent Margitnak*, IV. Béla király leányának élete. A kódex, melyben ez találtatik, csak a XVI. század elején íratott ugyan, de tudósaink már kimutatták, hogy ez csak *másolatja* egy sokkal régebbi *eredeti szövegnek*, mely minden hihetőség szerint I. Károly korában, tehát a XIV. század elején készült.

II. A *régi biblia-fordítás*. A bibliának tudunkra első magyar fordítását három különböző kódex tartotta fenn számunkra ú. m.:

a) A *Révai-kódex*, vagy mivel Bécsben a császári könyvtárban létezik az eredeti kézirat, *Bécsi kódex*. Ezen csonka kézirat az Ó-testamentom némely könyveit, minő a *Ruth könyve*,

Eszter könyve, Judit könyve és Dánieltől fogva a prófétákat foglalja magában. Az író, vagy fordító neve nincs följegyezve. Révai-kódexnek azért mondatik, mert e tudósunk másolta azt le és készített hozzá tudományos magyarázatot.

b) *A Müncheneri kódex*, mely az Új-testamentumból a négy evangélistát, (Máté, Márk, Lukács, János) tartalmazza. Leiratott Moldvában, Tatros nevű helyen *Németi György* által 1466. Jászay készítette sajtó alá s ezért *Jászay-kódex* nevet is visel. Eredetije Münchenben.

c) *A Gyulafehérvári kódex* a zsolnárokat, Énekek énekét és Jób könyvét tartalmazza az Ó-testamentumból. Leírója Halábori Bertalan 1508. Létezik eredetije a gyula-, vagy károly-fehérvári püspöki könyvtárban. Kiadójáról *Döbrentei-kódexnek* is hívják.

Mind a három biblia-töredék hihetőleg egy és ugyanazon bibliafordítás részei. Azon leírók, kiknek nevei föntebb megjegyezettek, nem fordítók, hanem csak másolók lehettek. Annyit történetileg tudunk, hogy Zsigmond korában, tehát a XV. század első felében *Tamás* és *Bálint* nevű papok a huszita vallásért üldöztetvén, Moldvába vonultak ki és ott az egész szentírást magyarra fordították. E fordítás részletei-e a fentebb említett kódexek vagy ennél még régiebbek, teljes bizonyossággal eldönteni nem lehet. Toldy Ferenc a nyelv jelleméből ítélve azt állítja, hogy a Bécsi és Müncheneri kódexek nyelve a XV. századnál sokkal régiebb, s nem haboz őket a XIV. század első felébe, tehát Károly és Lajos korába helyezni.

Egyéb, e korbéli vallásos iratokat mellőzve, az egyházi költészetnek egy jeles maradványát nevezünk meg: *Szent Bernát himnusza a felfeszített Kriszshoz*, mely költői érzéssel teljes.

22. §. FOLYTATÁS. – IROTT EMLÉKEINK

A világi irodalomnak ez időtől csaknem egyedüli maradványa ama históriás ének, mely *Pannónia megvétele*t tárgyalja. Áll ez harminckilenc négy soros versszakból, s ama régi mondát tárgyalja, hogyan vette meg Árpád az ország egyrészét a morva fejedelemtől fehér lovon, aranyos féken és nyergen. Keletkezési éve nem bizonyos, nyelvét tekintve a jelen második időszakba tehetni. A kódexet, melyben ez írva találtatik, hasonlóul Pray György, mult századbeli tudósunk fedezte fel, s ismertette meg először.

Itt lesz helyén megemlíteni azon maradványokat, melyek a magyar nyelvnek törvényes dolgokbani használatását tanúsítani látszanak. Jelesül:

1. *Tiszti eskü Lajos király idejéből*, mely a magyar törvénytárban (corpus juris), de későbbi helyesírással, fennmaradt.

2. *Sajószentpéter városának végzése* borai árulása felől 1403-ból.

3. *Vér András menedék-levele* (nyugtatóványa) 1423-ból és még egy-két apróság.

HARMADIK IDŐSZAK

A XV. század közepétől a mohácsi vészig

A) Külső viszonyok

23. §. ORSZÁGOS ÉS MŰVELTSÉGI ÁLLAPOTOK

Zsigmond vejének, Albertnek rövid uralkodása után előbb a bekövetkezett trónviszály, majd a török elleni hadjáratok, hol a hős Hunyadi János fegyvere oly dicsően villogott, akadályozák a nemzet békés kifejlődését. Az országnak a hatalmas török elleni megvédése volt a fődolog, ezen életkérdés mellett minden egyéb háttérbe szorult. V. László uralkodása alatt a pártok forrongása, a nagyok viszázkodása, gaz tanácsadók a kormányon, s az emiatt bekövetkezett szomorú események még rosszabbá tévők a dolgot, s midőn a nemzet, Mátyás fénykorában polgári élete legdicsőbb szakát élte is: a sok háborúskodás miatt nem fordíthata kellő figyelmet a béke műveire, az iparra, kereskedésre és a szellemi dolgokra. Végre II. Ulászló és II. Lajos alatt a nagyok viszázkodása, fejtelensége, a hazát csaknem végromlásra juttatá.

Mátyás ugyan mind a *gazdászatot*, különösen a földmívelő nép védelme által, mind az *ipart* nagy mértékben emelte. Olaszországból behítt mesterei a *kézművességnek* hatalmas terjesztői voltak; a polgári rend pártolása által a *kereskedést* mozdítá elő, de ezen törekvéseit másfelől folytonos háborúi akadályozták. Ulászló és Lajos alatt az általános fejtelenség, romlottság és szegénység minden ipart tönkre tett.

24. §. KÉPZŐMŰVÉSZETEK. – ISKOLÁK, KÖNYVTÁRAK

A nagyok fényszeretete, kiváltképen Mátyás példája tág mezőt nyitott a *képzőművészeteknek*. Hunyadi János, ki többek közt a ma is fenálló gyulafehérvári templomot, s Vajda-Hunyadvárát építtet; Mátyás, ki Olasz-, Német- és Csehországból építőmestereket kecsgettetvén be, azok által sok pompás épületet rakatott, többek közt a budai és visegrádi királyi palotákat megnagyobbíttatá: az *építész* felvirágzására igen sokat tőn. A *szobrászat* és a véle rokon *ötövesség* is nagyban üzetett Mátyás idejében. Híres ötös volt ekkor Gyulán az a *Száz-raz Antal*, kinek unokája *Dürer Albrecht* név alatt egyike lőn Németország legnagyobb festőinek.

A káptalani és zárdai nagy számú iskolák mellett a régibb két egyetemhez még egy harmadik, a *pozsonyi* járult, melyet Mátyás, Vitéz János érsek sürgetésére állított fel (1467). De mindezeknél nagyobb leendett amaz *országos főtanoda*, melyet Mátyás a budai vár alján észak felé kezdett építtetni oly roppant terv szerint, hogy benne 40,000 deák tanítást, lakást és élelmet nyerhessen a király költségén, de amely, fájdalom, félben maradt.

Könyvtárak ez időszakban már mind nagyobb számmal találtnak hazánkban, a *rongypapír* elterjedése, majd a *sajtó* feltalálása olcsóbbá tévén a könyveket. Az első nyomdászt, *Hess András* nevűt, Mátyás hívta meg Olaszhonból Budára. Első nyomtatott könyv hazánkban az úgynevezett *Budai krónika* (latin nyelven) 1473-ból. Mátyás király igen gazdag és pompás könyvtára, az úgynevezett *Corvina theca* világszerte híres volt, hol a klasszikai és középkori irodalom termékei részint pompás kéziratokban, részint nyomtatásban összegyűjtettek. Több tudós felügyelete alatt harminc leíró dolgozott rendesen e könyvtár

számára, s a király harmincháromezer aranyat fordított évenként csupán a másolásokra. Így e könyvtár mind kiterjedésre, mind külső fényre páratlan lett az egész világon; de fájdalom! már a következő gyenge királyok kezdték elajándékozgatni, rossz felügyelés miatt sok eliskaszthatott belőle, míg végre Budavárával együtt török kézre jutván, részint a barbárság áldozata lett, részint Konstantinápolyba takarított. – A latin nyelven ez időszakban írott történeti munkák közül nem hagyhatjuk említetlenül *Turóczi János* krónikáját és *Bonfinius* históriáját Magyarországról, kik mindketten Mátyás alatt éltek.

Nevezetesek még Mátyás alatt némi tudós társulatok; egy Budán: „Sodalitas literaria Ungarorum”, másik Bécsben: „Societas Danubiana”, végre a harmadik Erdélyben: „Societas Septemcastrensis” nevek alatt.

25. §. A MAGYAR NYELV A NYILVÁNOS ÉLETBEN

Albert, I. Ulászló és V. László királyaink a magyar nyelvet nemcsak értették és beszélték, de Ulászlóról az is tudva van, hogy Fridrik császár követeihez a királyi székről magyarul szólt. Mátyás király bár több nyelven tudott beszélni, s különösen az akkori tudós világ szokása szerint a latint nagyon kedvelte: testestől-lelkestől magyar volt, asztalánál is magyar énekeket adatott elő. II. Ulászló és fia, II. Lajos udvarában már az idegen nyelv és szellem lett tulnyomó; amaz a nemzet nyelvét nem értette, ez érté ugyan, de udvarának nem ő, hanem neje, az osztrák Mária adott irányt.

Emlékeink ez időszakból, melyek a magyar nyelvnek országos ügyekben és törvénykezési dolgokban használatát bizonyítják: *Hunyadi János kormányzó esküje*, továbbá némely záloglevelek, végrendeletek, kötelezvények, magyar köriratú pecsétek és pecsétnyomók stb.

B) *Belső viszonyok*

26. §. KÖLTÉSZEZET

Hogy a Hunyadiak korának fényes hadi tettei számos történeti énekek tárgyául szolgáltak: nagyon hihető. De föl is jegyezte Galeotti nevű író, hogy Mátyás király asztala felett efféle énekek napirenden voltak. „Magyarországon, úgymond, zenészek és hegedűsök vannak, kik a *bajnokok tetteit hazai nyelven*, lakoma felett *hegedűszó mellett* éneklik. Szerelmi dalok ritkán énekeltetnek, hanem többnyire a török elleni viselt dolgok adatnak ékesen elő.” „Oculis meis vidi, regem (Mathiam) aures carmini maxima attentione prebentem. Azaz: szemeimmel láttam, – írja – hogy Mátyás király a legnagyobb figyelemmel hallgatta a dalokat.” Tehát a *történeti* népköltészet a királyi asztalnál is otthonos volt, de ezenkívül *regényes* tartalmú énekek is divatoztak. Különösen fel van jegyezve, hogy Mátyás az atyja asztalánál, gyermekkorában mily nagy figyelemmel hallgatta az Óriás Lórántról való énekeket úgy, hogy magáról megfedkezve, midőn valamely harci esemény leírása fordult elő, kézzel-lábbal úgy tett, mintha viaskodnék (Galeotti).

Hadi dalokat, magyar nyelven is, a híres latin költő *Janus Pannonius* pécsi püspök szerzett, de sajnos, hogy mindezekből ránk egy árva hangocska sem juthatott, kivévn egy rövid dalt, melyet Mátyás királlyá választásakor a pesti tanulók rögtönöztek s a néppel együtt énekeltek:

Mátyást mostan választotta
Mind ez ország királyságra,
Mert ezt adta isten nekünk
Mennyszágból oltalmunkra.

Azért mi is választottuk,
Mint istennek ajándékát,
Kiből isten dicsértessék,
És örökre mondjuk: Ámen.

Íly rögtönzött dalokat énekeltek még a kenyérmezei győztes vitézek is, magasztalván vezéreiket Kinizsit és Báthoryt.

Irott versemlékek ez időszakból a következők:

1. *Emlékdal Mátyás királyról*, mely hihetőleg nem sokkal a nagy király halála után íratott (1490), kezdete így hangzik:

Néhai való jó Mátyás királ!
Sok országokat te bírál,
Nagy dicséretű akkoron valál,
Ellenségednek ellene állál stb.

2. *Egy siralomének Both János veszedelmén*.

3. *Apáti Ferenc feddő éneke*.

Első szatírai tartalmú vers magyar nyelven. Feddi a kor vétkeit: a fényűzést, hívalkodást, fajtalanyságot stb.

4. A hihetően régiebb: *Ének Szent László királyról*, melyben a rímnek még semmi nyoma.

5. Több vallási éneken kívül, melyek ez időszakba esnek, nevezetes egy nagy elbeszélő költemény: *Szt. Katalin legendája*, rímes versekben.

27. §. PRÓZAI IRODALOM

A prózai irodalom legnagyobb részét ez időszakban is *vallásos* könyvek tették, minéműek elegendő számmal maradtak ránk. Eddigél összesen mintegy negyven *kódex* vagy kézzel írott könyv van felfedezve, melyek egy-kettő kivételével mind ezen időszakból valók. Nagyobb rész még kéziratban van, de néhány már ki is nyomtatott, nevezetesen:

1. *A Bécsi és Müncheni kódexek*, melyekről az előbbi időszakban szó volt. Ezek a „Régi magyar nyelvemlékekben” adattak ki.

2. *A Czech-kódex* vagy Kinizsi Pálné-Magyar Benigna imakönyve (1513-ból). Ugyancsak a „Régi magyar nyelvemlékekben”.

3. *A Guary (olv. Gori)-kódex*, kegyes elmélkedéseket tartalmazó kézirat, megjelent ugyanott.

4. *A Nádor-kódex*, vegyes tartalmú vallási könyv (1508-ból); kiadatott külön Toldy Ferenc felügyelése alatt; dísznyomatban, ékes fracturbetűvel (1857).

Mint *biblia-fordító*, a XV. század első felében élt Báthory László paulinus barát nevezetes, ki az egész szentírást lefordította, de melynek már csak egyes töredékei vannak fenn, s *Báthory-biblia* néven ismeretesek. Ez nálunk már második fordítása a bibliának.

Magyar nyelvtant latin nyelven, Janus Pannonius (Cesinge János) pécsi püspök írt először, de ez elveszett. Magyar *napútairink* közül legrégebb az, mely a Münchener kódex elején áll.

Harmadik szakasz. – Újkor

1. §. FELOSZTÁS

A magyar irodalom történetének új kora kezdődik a mohácsi vész után és terjed Bessenyei György felléptéig, 1526–1772. E majdnem három századig tartó korszak könnyebb áttekintés kedvéért szinte három időszakra osztatik fel. Jelesül:

I. Időszak magában foglalja a mohácsi vésztől a bécsi békekötésig lefolyt időt, tehát 1525–1606.

II. Időszak terjed a bécsi békekötéstől a szatmári békéig, azaz 1606–1711.

III. Időszak a szatmári békétől Bessenyei György felléptéig terjedő, mintegy hatvan évet foglal magában, 1711–1772.

ELSŐ IDŐSZAK. 1526–1606

2. §. KÜLSŐ VISZONYOK

A mohácsi szerencsétlen ütközet által hazánk hosszasan tartó török járom alá esett, másfelől Erdélynek és Magyarhon egy részének a magyar koronától különszakadása miatt sok időre nyúló belvillongások és polgári háborúk színhelyévé lett. Ily körülmények közt a nyelv és irodalom elenyészésétől lehetett remegni inkább, mint azok felvirágzását remélni. Mindazáltal az irodalom nemhogy hanyatlott volna, sőt még virágzásnak indult. Hatalmasan segíté s ébreszté az irodalmi munkásságot a *reformáció*, mely mindjárt kezdetben vallási surlódásokat idézett elő s a vitatkozások a könyvekben többnyire magyarul folytak, hogy mindenki megérthesse; a hit ágazatai is leginkább magyar könyvekben terjesztettek. A *könyvnyomtatás* noha már egy századdal előbb fel volt találva, de hazánkban a reformációval kezdett általános terjedni és tetemesen könnyíté az eszmék és gondolatok kicserélését, egyszersmind az irodalmat nagyon előmozdítá. A reformációval a tudományosság is szélesebb terjedelmet vőn, mert ifjaink seregéstől mentek a külföldi egyetemekre, főleg Wittenbergbe és tudománnyal megrakodtan tértek haza. Kollégiumaink: a pápai, pataki, debreceni, nem sokkal a reformáció után virágzni kezdetek. Másfelől a jezsuita szerzet, melyet Oláh Miklós esztergomi érsek hozott először Magyarországra, Nagy-Szombatban jeles iskolát nyitott, melyből fejlett ki idővel a nagyszombati, ma *pesti egyetem*. Maga az ország elszakadása sem volt gyümölcs nélkül a nemzeti irodalomra nézve, mert az erdélyi fejedelmek a magyar nyelvet tévén udvari nyelvvé, ezáltal Erdély nemcsak a reformációnak, hanem ezzel együtt a magyar irodalomnak is mintegy menedékkül szolgált.

3. §. A MAGYAR NYELV A NYILVÁNOS ÉLETBEN

Hogy ez időszak folytán Erdélyben és Magyarország azon részeiben, melyek az erdélyi fejedelmek alatt voltak, a magyar nyelv minden nyilvános ügyeknél országsszerte divatozott: arra kétségtelen adataink vannak. De Magyarország azon részében is, mely az ausztriai háznak hódolt, élénken fenntartotta jogát a nemzeti nyelv. A törvények ugyan, mint eleitől fogva, latin nyelven hozattak, de az országgyűlésen többnyire magyarul folyt a tanácskozás. Sőt olvashatjuk az ekkor hozott törvényekben, hogy a nemzet folyvást követelte idegen ajkú királyaitól is a magyar nyelv tanulását. Idegen hadvezérek, – német és török egyaránt – magyar nyelven adták ki a magyaroknak szóló rendeleteiket, melyeknek számos példája maradt ránk s olvasható a „Régi magyar nyelvemlékek” gyűjteményében. Ugyanott bőven találhatunk: osztály- és záloglevelek, kötelezvények, szerződéses, hivatalos és magániratok, melyek a magyar nyelvnek mind nyilvános, mind magányos ügyekben élénk használatát bizonyítják. Például felhozhatjuk az e korból fennmaradt hivatalos irományok közül a következőket:

1. A Ferdinánd királyhoz szító magyar főurak hódolati esküje (1527).
2. Szolimán császár proklamációja a magyarokhoz (1540).
3. A székelyek régi törvénye (1555).

4. §. VALLÁSI IRODALOM

A magyar irodalom legnevezetesebb részét ezen időszakban is a vallási könyvek teszik. Ugyanis a reformációval megkezdődött vallási versengés számos hittani írókat és egyházi szónokokat teremtett, kik tanaikat magyar nyelven igyekeztek a nép között elterjeszteni. E célból a szentírást többen lefordították vagy részben, vagy egészben is; hittani munkákat, egyházi beszédeket adtak ki nyomtatásban; az új hívek számára templomi énekeket szerettek és ezáltal előmozdították a vallási költészetet. A reformáció nagy elterjedése által a XVI. század folytán irodalmunkban is a *protestáns elem* lőn túlnyomó. A magyar reformátorok közül csaknem mindenki írt könyveket nemzeti nyelven, azok közül a legnevezetesebbeket megemlíthetjük:

1. *Dévai Bíró Mátyás*, ki a reformációt első terjesztette honunkban, több latin munkái mellett magyarul is írt egy hittani könyvecskét.

2. *Gálszécsi István*, szinte első reformátoraink egyike. „A keresztyéni tudományról” egy magyar könyvet írt és nyomtatott (Krakkó 1538).

3. *Székely István*, egy a hitújítás első terjesztői közül, szikszói iskolamester korában hasonlóan írt egy könyvet (Krakkó 1538.) „Keresztyénségnek fundamentumáról”, s azután több vallási munkát is szerzett magyar nyelven.

4. *Batizi András*, *Szegedi Gergely*, *Sztárai Mihály* a vallási költészetben jeleskedtek. Az általuk szerzett énekeket soká használta, – részben ma is használja – a reformált egyház. Így például a 43-ik dicséret Batizi műve. Több énekes könyv is jelent meg a XVI. században, mint a Huszár Gálé, Bornemiszáé és a Gönczi Györgyé stb.

A biblia-fordítók közül e században legnevezetesebbek:

1. *Komjáthi Benedek*, ki Szt. Pál leveleit lefordította (1533).
2. *Pesti Gábor* kanonok a négy evangélista fordítója (1536).
3. *Erdősi (Sylvester) János*, ki az egész újtestamentumot magyarra tette és kinyomatta Új-Szigeten (1541-ben).

4. *Székely István* Dávid zsoltárait fordította le (1552). A XLII. zsoltárt így kezdi: „Miképen a gímszarvas rikolt a vizekre, akképen az én lelkem te hozzád kívánczik, Isten!”

5. *Heltai Gáspár* kolozsvári pap, néhány lelkész társával már az egész bibliát lefordította s kiadta saját könyvnyomdájában (Kolozsvár 1551–1561).

6. *Mélius* vagy *Juhász* (Ihász) Péter és *Félegyházi Tamás* mindkettő debreceni pap, fordították a szentírás különböző részeit. De ezeknél nevezetesebb:

7. *Károli Gáspár* fordítása, mellyel a magyar protestánsok ma is élnek. Károli gönci lelkész és kassavölgyi esperes lévén, több paptársa segítségével az egész bibliát lefordította és kiadta *Vizsoly* nevű faluban, Báthory István jószágán 1589–1590., miért e fordítás *vizsolyi bibliának* is szokott neveztetni.

5. §. VILÁGI IRODALOM. – A NYELVTUDOMÁNY

Első nyoma a magyar nyelvészetnek a mult időszakba esik. Volt említve fentebb Janus Pannonius magyar grammatikája, de amely elveszett. A XVI. század nyelvtani íróinak sorát *Erdősi János* nyitja meg, kinek 1538-ban Új-Szigeten kiadott nyelvtana reánk is eljutott és Kazinczy új kiadásban bocsátá azt a közönség elébe. Ezen korát megelőző jeles mű tudósaink által nagy becsben tartatik. Tizenegy évvel később egy helyesírási munka jelent meg Krakkóban, az úgynevezett *Krakkói Ábécé*. Szerzője bizonytalan.

A szótár-irodalom *Pesti Gáborral* kezdődik, kinek hatnyelvű szótárába a magyar szók is fel vannak véve (1538), valamint később a Calepinus-féle nagy szótárba is (1590). *Szikszai Fabricius Balázs* pataki professzor 1592-ben adott ki egy kicsiny szótárt nem betű-rendben, hanem különböző tárgyak szerint; ezt követte három évvel később *Veráncz Fauszt* ötnyelvű szótára, benne a magyar is. De mindezeknél tökélyesbet írt a következő század elején, 1604-ben *Molnár Albert*.

6. §. TUDOMÁNYOS ÉS TÖRTÉNETI IRODALOM

Ámbár ez időtájt hazánkban már számosan voltak a tanult emberek, kik magukat a külföld leghíresebb egyetemlein képezték ki, sőt latinul írva nem egy jeles munkát bocsájtottak közre, mely az akkori európai tudományosság színvonalán állott: mindazáltal igen kevés az, a mit e korból magyar nyelven felmutathatunk. A *természetrajzra* tartozólag említhető *Mélius Péter* „Herbariuma” (fűves könyve), mely azonban inkább csak a fűvek orvosi hasznát ismer-teti (1562), és *Bejthe Istvánnak* hasonló tárgyú könyve. A *természettan* siralmas állapotját eléggé mutatja a Kolozsvárt *Heltai* nyomdájában megjelent „Csízió”, mely babonás könyvecske azóta sokszor újra nyomtatott. A *számтанra* tartozólag egy magyar „Arithmetica” jelent meg Debrecenben (1591). A *törvénytudományt* *Veres Balázs* képviseli, ki *Verbőczy* könyvét elsőnek fordította magyarra.

A magyar történetírás első maradványai szintén a XVI-ik századból valók. Kettő ily történeti művek közül még akkor megjelent: jelesül a többször említett *Székely István* „Világkrónikája”, *Krakkó* (1559), mely az általános világtörténetet tárgyazza közbeszóve a magyar históriát is, és *Heltai Gáspár* „Magyarok krónikája”, melyet Bonfinius után szabadon dolgozott (Kolozsvár, 1575). Ez időszakban kezdődik nálunk az úgynevezett *emlékirodalom* (memoires), mely szerint az író a saját korában történt, önmaga által látott, hallott, tapasztalt

nevezetes dolgokat leírván, emlékezetben hagyta. Ílyenek már a XVI-ik századból is maradt ránk kéziratban és közelebb nyomtatásban is megjelentek. Jelesül:

1. *Landorféjrvár veszedelme*. Írója bizonytalan, de hihetőleg nem sokkal a mohácsi vész után írták.

2. *Bornemisza Tamás* budai tanácsnok *krónikája*, ki mint szemtanú írja le, hogyan került Buda Szolimán kezére 1541-ben.

3. *Veráncsics Antal* esztergomi érsek magyar krónikája, mely leginkább az ő korában történt eseményeket tárgyalja.

7. §. KÖLTÉSZET. AZ EPOSZ

A XVI-ik század költészete, ha külsőleg a mennyiséget tekintjük, virágzónak mondható. Száznál több versírónak maradt ránk ez időből vagy a munkája vagy legalább a neve. Ezen versírók nagyjából a nép emberei: papok, iskolamesterek stb. voltak. Olvasó közönségünk az alrendű nemesség, városi polgárok, katonák és maga a falusi nép. Jelleme tehát az akkori költészetnek *népies*, a művészet legkisebb sejtelve nélkül. Tartalmukra nézve a költemények négy osztályba sorozhatók:

1-ször az *epikai* vagy *elbeszélő*, 2-szor a *didaktikai* vagy *tan-*, 3-szor a *lírai* vagy *lantos*, 4-szer a *drámai* vagy *színi* költészethez. Lássuk tehát osztályonként.

Az *elbeszélő költészet* ez időszakban azon verses munkák képviselik, melyeket akkor *históriáknak*, históriai énekeknek, krónikáknak nevezett a nép. Ezekben valamely történet vagy költött esemény beszéltetik el, de szárazon, szoros ragaszkodással az időrendhez, tehát minden költői alakítás nélkül. Tárgyaiknál fogva három csoportra oszlanak ú. m. 1. *regés énekek*, melyeknek tárgya költött, a mondákból van merítve; 2. *történeti énekek*, melyek valóban megtörtént dolgot adnak elő és 3. *bibliai énekek*, melyek szentírási történetet beszélnek el.

8. §. REGÉS ÉNEKEK

A regés énekek tárgya részint a hazai, részint leginkább a külföldi mondákból van merítve. A versírók, noha többnyire a nép emberei valának, mellőzve a magyar nép hagyományos mondáit, szebbnél-szebb tündérmeséit: idegen forráshoz folyamodtak. Ily hazai mondából vett regés ének mindössze is négy maradt ránk, melyek közül ismeretesek:

1. „*Az híres nevezetes Toldi Miklósról való história.*” Írója Ilosvai Péter (1574), ki a Szilágy-ságon, Kusalyköben, úgy látszik mester vagy jegyző volt. Írt még több verses elbeszélést is, de azok többnyire elvesztek.

2. „*Szilágyi és Hajmási históriája.*” Szerzője nem tudatik (1571). A verselés, kidolgozás ebben is gyarló, de a mese szépen kikerekedik.

A *külföldi mondák*, melyeket verselőink használtak, részint a középkort, részint a klasszikai ókort tárgyzazzák. A középkori tárgyú mondák közül íróink legtöbbször az úgynevezett *római Gestákat* (Gesta Romanorum) használták, mely latin nyelven, a XII-ik században összeírt regegyűjtemény Európa-szerte kedves olvasmány volt a középkorban. Továbbá egy-két verses elbeszélésünk a *Nagy Károly-mondaköréből* is vettett, mely mondakör nyugoti

Európában igen el volt terjedve a nép ajkán és az olasz *Boccaccio novelláiból*, (élt a XIV-ik században) ki a mai novellairodalom valódi atyjának nevezhető.

Ókori tárgyú mondák közül *Trója veszedelmét*, Nagy Sándor (költött) *kalandjait* szerették leginkább énekelni.

A *külföldi mondakörből* vett énekek közül említsük meg ezeket: 1. A római Gestákból: *Fortunatus, Jovenianus császár*. 2. A Nagy Károly mondaköréből: a *Szép Magyelóna*. 3. Boccaccio novelláiból: *Volter és Griseldis* históriáit.

9. §. TÖRTÉNETI ÉNEKEK

A történeti énekek is részint magyarhoni, részint külföldi eseményeket tárgyaztak és vagy a multból vették, vagy a jelenből.

Azon énekek közül, melyeknek tárgya a *multból*, a régibb magyar históriából van merítve, nevezetesebbek:

1. „*Bánk-bán*”, írta Valkai András (1574); Bonfinius históriájából van merítve, s az ismeretes történeti eseményt adja elő.

2. „*Zsigmond krónika*”, Tinóditól (1552).

3. „*Hunyadi krónika*”, Bánkai Nagy Mátyástól (1570).

4. „*Kenyérmezei ütközet*”, Temesvári Istvántól (1569).

5. „*Mátyás krónika*”, Bogáthi Fazekas Miklóstól (1577.)

De mindezeknél fontosabbak, mert históriai beccsel bírók az oly történeti énekek, melyekben a szerző *egykorú* eseményeket ír le. Effélék szerzésében leginkább kitűnt *Tinódi Sebestyén deák*, az utolsó magyar vándor-hegedős, ki önkészített énekeit önkészített dallamok szerint, lantkisérettel az urak udvarában énekelgette. Ez volt neki mestersége, keresetmódja, annál fogva országszerte *Lantos Sebestyén* néven volt ismeretes. A fehérmegyei Tinód faluból származott. Ifjúságáról, neveltetéséről mit sem tudunk, de hogy deákiskolákat járnia kellett, műveiből megtetszik. Eleinte Szigetvárott Török Bálint udvarában tartózkodott; ennek fogságbakerülése után vándorbottal és lantjával kóborolt országszerte fel s alá. Majd Kassán majd Kolozsvárt találkozunk vele, mígnem végre Nádasdi Tamás udvaránál lelt menedéket, hol nemsokára meg is halt. Számos éneket írt, leginkább a maga korában történt eseményekről, mineműek:

1. „*Buda elveszése s Török Bálint elfogatása*” (1541).

2. „*Szegedi veszedelem*” (1552).

3. „*Egervár viadaljáról való ének*” (1553). Ebben Egernek a híres Dobó általi védelmét írja le híven és részletesen.

4. „*Erdélyi história*” (1553) stb.

A külföldi históriából vett énekek valamint nem számosak, úgy nem nagy jelentőséggel bírnak.

10. §. BIBLIAI ÉNEKEK. TANKÖLTÉSZET

A reformáció utáni kor vallásos és protestáns jelleménél fogva, még ha mulatságból olvasott is, főleg a bibliai tárgyú elbeszéléseket szerette. Legtöbbször az Ó-testamentum egyes történetei szolgáltak alapul az eposzi költőknek; arra építék javító irányú elbeszéléseiket. Ezen

költemények tehát félig már a *tanköltészet*hez tartoznak, mert a bennök levő történet nem annyira magáért, mint a belőle folyó erkölcsi tanulságért beszéltetik el. Számos ily ének maradt fenn, magok a fentebb említett reformátorok is: *Batizi, Sztárai* és mások írtak efféleket. Megemlíthetők a „Vitéz Gedeon”, „Az istenfélő Zsuzsánna” Batízitól; „Dávid és Góliát” Tinóditól; „Sz. Pál Apostol élete” Ilosvaitól.

De egészen *didaktikai* vagy *tanító költemények* sem hiányzanak. Ilyen a többek között *Farkas András* (Andreas Lupus) költeménye (1538), mely a magyar nemzet viszontagságait a zsidókéval összehasonlítván, amazt jóra inti. A tanköltészethez sorozhatni a *gúnyos* vagy *feddő* énekeket is, melyek az emberek romlottságát ostorozzák, minő az „*Átok*” Horváth Andrástól (1547), s az „*Adhortatio mulierum*” gúnyos vers, névtelen írótól.

Ide tartoznak még az *aesopi* vagy *állatmesék* is. Aesopus fabuláit Pesti Gábor fordította először magyarra. Később Heltai Gáspár adott ki „*Száz fabulát*, melyeket Aesopusból és egyebűnnen összeszörzött”.

11. §. LANTOS KÖLTÉSZET

A lírai vagy lantos költészet ez időszakban részint valamely szomorú eset alkalmával írott *elégiákból*, részint buzgó *vallásos énekekből* és némi kis részben *világi dalokból* állott. Szerelmi költemények e korban még alig találhatók.

Az egyetlen lírai költő, ki e nevet megérdemli: *báró Balassa Bálint*. Született ő 1551-ben. Viszontagságos életét többnyire sűrű homály fedi. Annyit tudunk, hogy a kitűnő neveltetésben részesült ifjú vitéz a Békési Gáspár és Báthory István közti pártviszály alkalmával az előbbihez csatlakozván, Báthory emberei által elfogatott. De fogságából később kiszabadult és a híres egri Dobó István leányát, Krisztinát vette nőül. Azután nem sok év múlva, – bizonytalan: miokból – külföldre bujdosott, mely számkivetését verseiben is emlegeti. Még 1591-ben kint volt, csak három év múlva (1594) találjuk ismét Magyarországon, Észtergom ostrománál, hol sebet kapott, melyben el is halt. Költeményei részint a vallásos kebelnek buzgó kiömlései, részint hazafiúi énekek. Egy pár világi dalában a hadi élet örömeit, s a szép természetet eleven érzéssel festi. Költeményei Rimai verseivel összekötve szoktak kiadatni.

12. §. DRÁMAI KÖLTÉSZET

A drámai vagy színi költészet egész mívelt Európában a középkori, úgynevezett *misztériumok* vagy *moralitásokból* fejtett ki. Így neveztettek azon párbeszédben írott költemények, melyeknek tárgya vagy a biblia csodás elbeszéléseiből vétetett (misztérium), vagy elvont fogalmak pl. erény és bűn voltak bennök allegóriai módon megszemélyesítve (moralitás); mindkettő pedig erkölcsi példázatokkal volt teljes.

Efféle költemények a XVI-ik században nálunk is léteztek. Ilyen *Szegedi Lőrinc* „Theophaniája” vagy isteni megjelenése (1575), melyben az első emberek: Ádám, Éva, Kain, Ábel, Seth viszik a szerepet, sőt maga az Isten is személyesen leszáll hozzájuk.

Valószínűleg ez időszakból maradt fenn egy másik bizonytalan szerzőjű moralitás is, noha ennek csak későbbi kiadását bírjuk. Címe: „*Comico Tragoedia*, azaz négy szakaszból álló rész szerint víg, rész szerint szomorú história”. A négy szakasz ugyanannyi jelenést képez. Az elsőben a *Jóságos cselekedet* és a *Vétek* viszik a főszerepet. A másodikban *Gazdag* és

Lázár, a harmadikban a *Rabló*, negyedikben a *Kegyetlen tisztartó* lépnek fel, kiket végül a *Halál* mind pokolra kerget.

Egy klasszikai tárgyú színműről is van emlékezet. Ez *Bornemisza Péter* „Klytaemnestra tragoediája”, de amelynek csak puszta neve maradt fenn.

Végre, mint a kor hibáit erős színekkel ecsetelő darab, nevezetes még a következő című vígjátékocska: „*Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról*” stb., melyben a vitéz, de majd egyik, majd másik fejedelemhez pártoló, hűtlen és rabló főúr közutalat tárgyává tétetik.

13. §. A VERSELÉS KÜLFORMÁJA

Mi a versek külalakját illeti, az még a XVI-ik században igen darabos volt. Vannak költemények melyekben se rím, se mérték nem használtatik, csupán a sorok és metszetek ritmusa ad némi élénkséget a költői nyelvnek (mint Farkas Andrásnál). A históriás énekek szerzői többnyire rímeket használnak; legszokottabb nálok a *négysoros alexandrin*, de az utolsó sort rendszeren megtoldják egy szótaggal, minő például Ilosvainál ez:

Oh én vén szakállom, hivatlan vendégem!
Budára hivatott mostan király engem,
Az ifjú vitézek megcsúfolnak engem
Király parancsolta, fel kell mennem énnékem. stb.

De vannak másféle alakok is, minő például Tinódinál a *sapphoi vers* hasonlatára, csakhogy rímekkel és mérték nélkül:

Ezer ötszázban és negyvenkilencben,
Tinódi Sebestyén ír könyvében,
Az bibliából szörzé énekében
Böjten nagy hétben.

A lantos költészetben soká divatozott ama *kilenc rövid sorú versalak*, mílyet Balassánál olvashatunk.

Vitézek! mi lehet
E széles föld felett
3. Szébb dolog a végeknél?

Holott kikeletkor
Az sok szép madár szól,
6. Kivel ember ugyan él!

Mező jó illatot,
Az ég szép harmatot
9. Ád, ki kedves mindennél.

Nevezetes tünemény végre ez időszak elején, hogy a többször említett Erdősi János *klasszikai mértéket* is kezdett alkalmazni, de követőkre nem talált. Új-testamentuma előtt ily kezdetű sorokat intéz disztihonban a magyar néphez: (1541.)

Proféták által szolt rígen néked az isten,
Az kit ígért, ímé vígre megadta fiát.
Buzgó lílekvel szól most es néked ez által,
Kit hagyta, hogy hallgass, kit hagyta, hogy te kövess. stb.

MÁSODIK IDŐSZAK. 1606–1711

14. §. KÜLSŐ VISZONYOK

Ugyanazon okok, melyek a XVI-ik század folyamán nemzeti irodalmunk terjedését oly hatályosan eszközlék, a XVII-ikben sem szüntek meg azt a virágzásnak még nagyobb fokára emelni. Jelesül: a *vallási vitatkozások* még mindegyre folytak, sőt nagyobb tűzzel, több elkeseredéssel, mint az előbbi időkben. Ugyanis a XVI-ik században a protestantizmus már túlsúlyra vergődött vala, teljes győzelmét már bizonyosnak vélte; a katolikus elem mind szűkebb térre volt szorítva, elnémult, vagy ha néha felszólalt is, hangja elenyészett, mint kiáltó szózat a pusztában. De a XVII-ik században, miután a jezsuiták – élükön Pázmán Péter – megkezdték hatalmas térítéseiket, a katolicizmus mind erősebb visszahatást gyakorolt a protestánsok ellen: s *e visszahatás meglátszik az egész irodalmon*, sőt éppen ez teszi annak jellemét.

A *könyvnyomtatás*, mint szabad mesterség üzetvén, mindinkább elterjedt, s terjeszté az irodalmat. Alig volt már ez időkben a két hazának nevezetesebb városa, hol tipográfia ne lett volna. Különösen a felföldi városok: Pozsony, Nagy-Szombat, Kassa, Bártfa, Lőcse; az alföldön: Debrecen, Nagy-Váradi; Erdélyben: Kolozsvár, Szeben, Brassó, Gyulafehérvár bírtak virágzó nyomdával.

Külföldi egyetemekre nemcsak a papi, hanem a világi pályára készülő ifjaink is sokan jártak. Nem egy vala, ki külföldön is tudós nevet vívott ki magának. Többek közül csak *Molnár Albertet* említsük meg, ki akadémiákon jártában úgy elhíresedett, hogy Németországban marasztaltott professzornak; és *Tótfalusi Kis Miklóst*, ki Amsterdamban mint akadémikus a betűöntést megtanulván, nyomdát állított odakint s Európaszerte elhíresedett.

A hazai iskolák: akadémiák, kollégiumok, gimnáziumok is szépen virágoztak. A *nagy-szombati* jezsuita iskolát Pázmán Péter jeles akadémiaiávé emelte (1635); az erdélyi fejedelmek pártfogása alatt *Nagy-Váradi* és *Gyulafehérvárott* virágzó kollégiumok voltak, de későbbben amaz Debrecenbe, ez pedig Enyedre költözött át.

Végre a XVII-ik század folytán Erdélynek tudomány, vallás és magyar nyelv pártoló derék fejedelmek, mint Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, kik egyszerűs mind Magyarország nagy részének urai is voltak, sokat tettek arra, hogy a nemzeti irodalom terjedhessen.

15. §. VALLÁSI IRODALOM. PÁZMÁN. VITÁZÓ IRATOK

Valamint az előbbi, úgy a jelen időkben is *vallási könyvek* teszik a prózairodalom nagyobb és becsesebb részét. A hittani versenygés mind protestáns, mind katolikus részen számos vitatkozó iratot hozott létre, melyben az ellenfél nagy tűzzel, sokszor mocskosan is támadtatott meg. Efféle vitatkozásban legkitűnőbb *Pázmán Péter*, nagyváradi születésű, gyermek-

korában református, majd jezsuita, idővel esztergomi érsek, primás és bibornok. (Született 1570, meghalt 1637.) E rendkívüli észtehetséggel, hathatós ékesszólással felruházott férfiú, bárha egyrészt a protestáns ügynek sokat ártott, munkái, szónoklata által igen sok jeles családot visszatérítvén a katolika egyház kebelébe, de másrészt meg kell vallanunk, hogy oly jeles prózaíró sem előtte, sem korában nem létezett. Az ő velős magyarsággal írott művei korszakot alkotnak a magyar prózában. Munkái közül leghíresebbek:

1. A *Hodegus* vagy isteni igazságra vezérlő „Kalauz” (1613), mely bő ékesszólással írt mű, a protestánsok ellen van intézve, kiket több munkáiban is megtámadott.

2. Evangéliumra való *Prédikációk* (1638); türelmesebb szellemű mint a Kalauz.

Pázmán ellenében a reformáta vallást leghatalmasabban védelmezte *Alvinczi Péter*, előbb váradi, aztán kassai predikátor, különböző munkáiban, de amelyek, bár a vallás ügyében szükségesek voltak, nyelv és irány tekintetében Pázmán műveivel nem mérkőzhetnek.

A teológiai vitázó iratok közül érdemes itten megemlíteni *Geleji Katona István* „Titkok titka” című munkáját, melynek előszavában az erdélyi unitáriusokat ostromolja (1645).

16. §. VALLÁSI IRODALOM. MOLNÁR ALBERT

A XVII. század első felében a református részről is van egy kitűnő férfiú, kinek irodalmi érdemeit méltán szembetehetjük a Pázmánéval. Ez *Molnár Albert*. Született ő 1574-ben, Szenc városban, ahonnan Szenczi Molnárnak nevezte magát. Ifjú korát a külföldi leghíresebb egyetemek látogatásában töltötte s már ott künn oly tudós hírt szerze magának, hogy Oppenheimban, a Rajna mellé rektornak, azaz tanárnak hívatott meg. Ő elfogadván a meghívást, künn maradt s megházasult, de a távolban sem szünt meg egyedül hazája javán, a nemzeti irodalom előmenetelén munkálódni. Működése vallási, nyelvészeti s bölcsészeti dolgozatokra terjed, melyek közül a jelesbeket itt röviden összefoglaljuk. Már a mult időszak végén említettük „*Lain-görög-magyar szótárát*” 1604, mely minden addigiaknál jelesebb volt. 1607-ben a *Szt. Dávid zsoltárait* fordította le francia schemák szerint versben; 1610-ben *Magyar grammatikát* bocsátott ki. Magyarra fordította *Scultéti prédikációit* (Postilla Scultetica) 1617, és *Kálvin János* „Keresztyén hitről való tanítását” (Institutio religionis christiana) 1624.

Ezenkívül kiadta még javítva a *Palatina Catechesist* (a Szárászi Ferenc fordítása szerint) és a *Károli-bibliát* megjavítva, nagy költséggel, díszes formában, kétszer is. (1608–12). Végre egy bölcsész munkát is fordított a *Legfőbb jóról* (De summo bono). Hajlott korában Bethlen Gábor által a gyulafehérvári kollégiumhoz meghivatván tanárul, 1629-ben családjával együtt visszatért a hazába, de a fejedelem időközben meghalván, elmaradt hivatalától s nem sokkal ezután (1633) ő is meghalt.

17. §. VALLÁSI IRODALOM. – VÉGE

Jeles egyházi szónokokkal s egyéb hittani írókkal e század annyira bővülködik, hogy azokat hosszas lenne mind elszámolni. Híresebb lelkészei ezen kornak: *Keserői Dajka János*, Bethlen Gábor udvari papja s erdélyi református szuperintendens, továbbá *Geleji Katona István*, ki számos teológiai munkáiról, minő a fentebb említett „Titkok titka” s a „Váltság titka” és Prédikációiról nagy hírben áll. Ő szedte össze a ref. egyház Kánonait; magyar nyelvtana is

van. Ennek vetélytársa volt *Medgyesi Pál*, I-ső Rákóczi György nejének, Lorántfi Zsuzsánának udvari papja, híres szónok, több hittani munka szerzője. Sőt nemcsak papok foglalkoztak teológiai munkák készítésével, hanem a kor szelleme szerint világi főurak, fejedelmek, még nők is. Ilyenek voltak *Eszterházi Miklós* nádor, *Apafi Mihály* erdélyi fejedelem, *Lorántfi Zsuzsánna-Rákócziné* és mások.

A bibliának ez időszakban két fordítása érdemel említést, ú. m. *Káldi György* jezsuitáé, ki az úgynevezett *Vulgata* latin bibliát lefordította és kiadta (1626), és *Komáromi Csipkés György* debreceni reformált lelkipásztoré, ki az egész szentírást lefordította (1685), mely később (1719) megjelenvén, „Komáromi-biblia” név alatt ismeretes.

A *vallási költészetben* nevezetes tünemény a zsoltároknak főntebb említett fordítása *Molnár Albert* által (1607), mely nemsokára a magyar reformátusok részéről általánosan el lön fogadva. S valóban ez énekek meg is érdemlék, hogy köztulajdonná váljanak. Egy katolikus író (Toldy) elfogulatlan ítéletét idézzük: „E zsoltárok, úgymond, költői irodalmunkban tartalmasság és mély vallásos érzés kifejezésével jeleskednek. Alaki tekintetben pedig, úgymint a *schémák* külömbféléségére (130-féle versalak), a rímre és nyelvbeli előadásra nézve: epochális munka” stb.

A többi énekes könyvek közül említendő még az „*Öreg Gradual*”, melyet *Keserői Dajka* kezdett szerkeszteni s ennek halála után *Geleji Katona* fejezett be s I-ső Rákóczi György díszesen kinyomatván (1636), a főbb református egyházaknak ajándékba megküldött. A kisebb egyházak s magánosok, főleg *Gönczi Györgynek* még az előbbi század végén (1592) megjelent énekes könyvét használták melynek újabb, időről-időre változtatott kiadása, az úgynevezett „*Régi énekeskönyv*” (Öreg zsoltár), mely a jelen század elején még használatban volt.

Még az erdélyi *szombatos* vagy *zsidózó* hitfelekezet énekeskönyvét sem hagyhatjuk említés nélkül, mely egyik költői beccsel is bíró emléke a XVII. század vallásos költészetének.

18. §. VILÁGI IRODALOM. – A NYELVTUDOMÁNY

Nyelvünk a XVII. század első felében tetemes változáson ment keresztül. Az előbbi könyvekben is divatozott külömbféle szóejtések, most mindinkább egy *általános könyvnyelv*vé símultak össze; azon régi szavak és formák pedig, melyeket eddig egy vagy más tájbeszéd megőrzött vala, jóformán kimentek a használatból. Sokat tettek erre Pázmán munkái, melyekben a stíl erejét már az egykorúak is érezték s utánozni hajlandók voltak. De mások is fáradoztak a nyelv és az éktelen ortográfia szabályozásában. Nyelvtani írói közül ez időszaknak nevezetesei:

Molnár Albert, ki 1610-ben a hesseni gróf, Móricz számára, hogy ez a magyar nyelvet megtanulhassa, magyar nyelvtant (grammatika) bocsájtott közre; *Geleji Katona István*, ki mind nyelvtanában (1645), mind egyéb munkáiban, főleg a magyar helyesírás egyszerűbbé tételén fáradozott.

Komáromi Csipkés György (1655) és *Pereszlényi Pál* jezsuita (1682) szintén írtak magyar grammatikát.

Szótár-írója ez időszaknak egy van: *Pápai Páriz Ferenc*, enyedi tanár és orvos, kinek ismert lexikona először 1708-ban jelent meg; a XVIII. század közepén pedig Bod Péter által meg bővítve újra kiadatott.

A magyar helyesírás javításán dolgoztak még *Tótfalusi Kis Miklós* és *Csécsei János*. Ez utóbbinak kicsiny munkája (1708) helyesírási szabályokat tartalmaz s rendesen a Pápai Páriz szótárához szokott függesztetni.

19. §. TUDOMÁNYOS IRODALOM. – TÖRTÉNET

A vallási vitatkozások eme századában a teológia foglalt el minden jóravaló tehetséget és így nem igen jutott ember egyéb tudományok művelésére. Kivált magyar nyelven nem sok előmenetelt tett a tudomány, mindazáltal a jelesebb úttörőket nem hagyhatjuk említetlen. Ilyenek voltak:

A *bölcsészeten*: *Molnár Albert*, ki egy teologiko-filozófiai munkát adott ki, ily cím alatt: „*De summo bono*”, melyben a legfőbb jóról értekezik magyar nyelven. A munka nem eredeti ugyan, de azon korban a fordítás is nagy érdem volt. *Csombor Márton* református lelkész, a maga korának jeles filozófusa, „*Udvari Schola*” cím alatt adott ki (1623) egy erkölcstanító munkát. *Fűsűs János* pataki lelkipásztor „*Királyok tüköre*” című munkájában (1625), melyet Bethlen Gábornak ajánlott, a jó kormányzásról tanít. *Apáczai Csere János* kolozsvári tanár „*Encyclopoediát*” (1653) és „*Logicát*” (1654) írt magyar nyelven, még pedig az előjövő tudományokban magyar műszavakat használt, mely a nyelv akkori állapotjában nagy merészségnek és nagy érdemnek tekinthető.

Hadtudományi művet gróf *Zrínyi Miklós*, a költő hagyott hátra. *Csombor*, a bölcsész, külföldi utazásait írta le „*Itinerarium*” cím alatt.

A *természettanban* alig említhetni egyebet Miskolczi Gáspár „*Jeles vadkert*” című állattanánál (1702), mely fordított munka a kor gyarlóságaiban osztozik. Orvosi könyvek szinte csekély számmal fordulnak elő, azok is leginkább népszerű oktatást foglalnak magukban a döghalál ellen, (mint *Czanaki*, *Véber*, *Laskai*). *Pápai Páriz Ferencz* „*Pax corporis*”, című orvosi könyve (1695) már egyéb nyavalyákról is tanít és a maga korában igen nagyra becsültetett s több kiadást ért.

Mint *klasszikus írók fordítói* megnevezhetők: *Forró Pál* „*Magyar Curtiusával*” és *Dálnoki Benkő Márton* „*Magyar Florusával*” (amaz 1619, ez 1702).

Történeti művek a XVII. századból: *Pethő Gergely* „*Magyar krónikája*”, melyet később mások folytattak, és *Lisznyai Kovács Pál* rövid magyar „*Krónikája*” (1692). Sokkal gazdagabb e század *emlékiratokban* (memoires), melyek újabb időben nagyrészt már meg is jelentek. Ily emlékiratok közül nevezetesek: 1. *Kemény János* erdélyi fejedelem, *önéletrésze*, kiadta legújabbban Szalay László. 2. *Szalárdi János* „*Síralmas krónikája*” (1662), mely előadja a Bethlen és Rákóczi fejedelmek korában történt dolgokat. 3. *Cserei Mihály* erdélyi „*Históriája*” (1711), mely velős magyarságáért is becsben tartatik. Megjelent e két utóbbi munka az „*Újabb nemzeti könyvtárban*.”

20. §. KÖLTÉSSET

Ha a jelen időszak költészetét egészben véve tekintjük: úgy találjuk, hogy az a XVII-ik század első felében hanyatló állapotban volt, de annak második felében ismét virágzásnak indult. Ama népszerű költői irodalom, mely az előbbi időszak folytán, legalább mennyiségét tekintve olyan virágzó vala, most e második időszak elején úgyszólván teljesen elnémult; az

efféle költeményeket olvasni szerető közönség leginkább csak a mult század termékeivel táplálkozott, mert ami új itt-ott a *népi elbeszélő* és *tanköltészet* mezején feltűnt, az oly kevés, oly silány, hogy említést sem érdemel. Csupán a *lantos* költészetben mutatkozik e félszázadban némi kis élénkség, a Balassa nyomain haladó Rimai és Beniczki által.

De a század második felében az elbeszélő költészet Zrínyivel ismét hatalmas lendületet nyert, csakhogy ez már nem a XVI. század népszerű eposza, nem a nép emberei a költők, hanem magas állású művelt férfiak, kik jártasságukat a régi klasszikus költőkben minden alkalommal kitüntetik; nem is a nép, a közsorsúak, hanem a hozzájuk hasonló műveltségű emberek multságára írják verseiket. Ez tehát már *deákos, tanult* költészet, különböző az előbbi időszak népies jellemű verses históriáitól. Különben az egy Zrínyt kivéve, – az eposz formáját ép oly kevéssé találták el e tanult költők, mint Tinódi vagy kortársai; összefüggő, kerek cselekvény helyett, csak egymásután történt, de nem egymásból folyó eseményeket adnak elő.

Mivel tehát, amint érintők, ez időszak elején csak a lantos költészet virágzott némileg, lássuk először is ezt.

21. §. LANTOS KÖLTÉSZET. – TANKÖLTEMÉNY

Balassa példája és népszerűsége buzdítólag hatott a fiatalabb egykorúakra és utódokra: így látunk ő utána feltűnedezni másokat, kik az általa tört úton haladtak, verselési módját s egész modorát sajátjokká tévén. Ezek közt Rimai és Beniczki legkitűnőbbek.

Rimai János ifjabb kortársa Balassának (szül. 1564 körül), birtokos, nemes családból származott. Jeles, tudományos oktatást nyervén, már fiatal korában Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarába került; később Bocskainak lett tanácsosa, ennek halálával II. Mátyás magyar király szolgálatába állott, ki, – mint utóbb Bethlen Gábor is, – annyira méltánylá tehetségeit, hogy a török udvarba küldötte követségbe, amiből kitetszik jártassága az országos ügyekben. (Meghalt 1631.) Számosabb munkái közül csak „*Istenes énekei*” láttak világot, melyekben kevesebb érzés, több száraz elmélkedés van, mint Balassának hasonló tárgyú költeményeiben.

Beniczki Péterről alig tudunk egyebet, minthogy szentelt vitéz (eques auratus) volt s így hihetően harcokban is foroghatott. A XVII. század első felében élt, de se születése, se halála éve nem tudatik. (1632 körül halhatott meg). Költeményei „*Magyar ritmusok*” cím alatt már halála után jelentek meg. Ezek két részből állanak, az első rész tartalma: „istenes és világi énekek”, a másodiké „közönséges magyar példabeszédek”.

De midőn a XVII. század lantos költőiről szólunk, *Zrínyi Miklóst* sem lehet mellőznünk, sőt bizvást mondhatjuk, hogy a lírában is fölülmulta kortársait. Ide tartozó költeményei: négy *idillium* (pásztorvers), melyekben a vadász és pásztor álarca alatt saját érzése rejlik; két hosszabb elégiai költemény, u. m. *Orpheus keserve* és *Arianna* (Ariadne) *sírása*; egy ének a *feszületre* és néhány *epigramma*. Mindezekben igaz és mély költői érzés van, mely a darabos nyelv és verselés dacára, ma is megatja a figyelmes olvasót.

Nem annyira lantos, mint *leíró* vagy tanköltőnek nevezhetjük *gróf Kohári Istvánt*, ki a XVII. század végén s a következőnek elején magát mind hadi, mind polgári pályán kitüntetett, jeles férfiú volt. Ő mint I. Leopold híve, Tököli által (1682-ben) elfogtatván, három évig a legsanyarúbb fogságban tartatott és ekkor írta „*Munkács kövarában szerzett verseit*”, melyeket azután több költeményei (amint maga nevezi „fűzfaversei”) is követtek.

Vége, hogy az afféle tankölteményeket, minő például *Oroszhegyi Mihályé* „a fenyőfa hasznos voltáról és a zsindeley csinálásáról” (1655) mellőzzük, még egy prózában írt s tanulságos elbeszélésekkel teljes könyvet kell megemlítenünk, mely a népnek máig kedves olvasmánya, az úgynevezett „*Hármas históriát*”. Készítője ennek *Haller János*, egy erdélyi úr, ki e munka írásával enyhítette fogaraszvári fogságát. (Megjelent e munka először 1695.) Három részre van osztva: az elsőben Nagy Sándor dolgai, a másodikban Példabeszédek (a római Gestákból vett erkölcsi elbeszélések), a harmadikban Trója veszedelme foglaltatnak.

22. §. ELBESZÉLŐ KÖLTÉSZET. – ZRÍNYI

Nemcsak a felvett időszak, hanem az összes magyar irodalom egyik legkitünőbb epikus költője *gróf Zrínyi Miklós*. Született ő 1616-ban és másodunokája volt a szigetvári hős Zrínyinek. A tudományok, nyelvek és hadi dolgokban kitünő oktatást nyervén, már ifjú korában annyira megkülönböztette magát hős tettei által, hogy még alig volt húsz éves, midőn már mind a hadseregnél, mind a polgári pályán fényes állásra emeltetett. Később (1647), mint atyja és nagynevű őse, ő is horvátországi bánsággal ruháztatott fel érdemeiért. A história feladata elbeszélni azon viselt dolgait, melyeket mint korának egyik legjelesebb hadvezére – főleg a török elleni táborozásaiban – végrehajtott; mi a tudomány és művészet emberét méltányoljuk benne, mint aki egy nála megfordult idegen tudós bizonyossága szerint, a régi klasszikus és újabb művelt nyelvekben annyira jártas volt, hogy azokon nemcsak olvasott, hanem bármelyiket folyvást beszélt; *csáktornyai* várkastélya jeles könyv- és képtárral, régiség- és fegyvergyűjteménnyel volt díszesítve úgy, hogy őt kora legmíveltebb férfának kell tartanunk. Halála, mely vadászat közben egy vadkan által idéztetett elő, 1664-ben történt.

Költeményei 1651-ben jelentek meg Bécsben, ilyen (a kiadó által választott) cím alatt: „*Ádriai tengernek Sirénája gróf Zrínyi Miklós*”. E könyvben a főntebb elősorolt lírai darabokon kívül foglaltatik egy XV énekre terjedő eposz, az „*Obsidio Szigetiana*” vagy „Sziget ostroma”, melyet közönségesen „*Zrínyiász*”-nak szoktunk nevezni. Benne a költő nagy őst, Szigetvár halhatatlan védelmezőjét énekli meg. E költemény, ha az egésznek alkotását, a jellemfestést, az erőteljes dikciót, szóval mindazt, ami az eposzban lényeges dolog, tekintjük: mesteri mű, csupán a verselés darabos s a nyelv nem elég bő és hajlékony a költő eszméinek kifejezésére. Tartalma röviden ez: Isten, az elfajult s pártokra szakadt magyar nemzetet megbüntetendő, Szolimánt küldi ostorúl az országra. Szolimán roppant hadi néppel indul Magyarhon ellen s nem tudja még, Egert vagy Szigetet ostromolja-e először, midőn Zrínyi Miklós, Szigetvár parancsnoka az által, hogy Siklósnál egy török tábort széjjelver, a szultán haragját magára vonja. Ez tehát egész hadával Sziget alá száll. Zrínyinek az Isten már előbb csodás módon tudtúl adja, hogy a vár védelmében hősieleg el fog esni; mindazáltal ő nem csügged, hanem az ostromot több ízben győzedelmesen veri vissza, noha nincs reménye, hogy királyától segítséget nyerjen. E harcok folyama számos közbeszótt szép epizóddal teszi a költemény derekát. Miután azonban Zrínyinek sehonnan segéd nem érkezik, hada a folytonos csatázásban kevésre olvadt, legjobb vitézei elhulltak, a török, segítettve az *alvilág szellemeitől*, a várat felgyújtja. Látván Zrínyi, hogy a végóra eljött, kiront embereivel, *magá elejti Szolimánt*, de a tulnyomó erővel nem bír s mind népestől hősi halált szenved. Azonban így is győz, mert isten *angyalait küldi* a bajnokok lelkeiért s őket a vértanúk koronájával dicsőíti meg; a

török had pedig a vár makacs védelme és a szultán halála által megtöretve, kénytelen visszafordulni s ezúttal abbahagyni Magyarország elfoglalását.

23. §. ELBESZÉLŐ KÖLTÉSZET. – LISZTI, GYÖNGYÖSI

Két évvel utóbb, mint Zrínyi munkái megjelentek, az ifjú *báró Liszti László* adta ki költeményeit (1653). E jeles elmetehetséggel megáldott s kitűnő neveltetésben részesült ifjúnak későbbi sorsa, kalandor élete borzasztó; mindenféle bűnökbe, lopás, csalás, rablásba elegyedett úgy, hogy végre hóhér pallos alatt kellett elvéreznie, hihetőleg (1660). Költeményei közt legnagyobb a „*Magyar Márs*” vagy a „*Mohács mezején történt veszedelem*”, mely eposzi mű, noha itt-ott jó részletek is vannak benne, fárasztó leírásaival, száraz, elmélkedő előadásával nagyon hátramarad a Zrínyiász megett, melyet utánozni akart. Másik munkája: a magyar vezérek- és királyokról nem egyéb verselt krónikánál. Írt még egy tankölteményt is, „a szerencsének állhatatlanságáról”.

De mind Zrínyinél, kit kora se nem értett, se nem méltányolt, mind Lisztinél nagyobb népszerűsége tett szert *Gyöngyösi István*. Született 1620-ban. Iskolái végzésével a nagyhirű Veselényi Ferenc (később nádor) udvarába kerülván, annak komornyikja, azaz titkárja s megbízott kedves embere lett. Azután megyei szolgálatra adta magát, s Gömörmegyének először táblabírája, majd alispánja s négy országgyűlésen követe is volt. – Első munkája: a „*Márrsal társalkodó Murányi Vénus*” 1664-ben látott napfényt. Ennek tárgyát azon ismeretes történeti adoma képezi, hogyan jutott az erős Murányvár birtokosnéja, gróf Szécsi Mária (a Murányi Vénusz) kezével együtt az ostromló Veselényi Ferenc hatalmába. Szécsi Mária e költeményért egy faluval ajándékozta meg a szerzőt. Másik fő munkája a „*Poraiból megélemdett Phoenix vagy Kemény János emlékezete*”, melyben leírja Kemény János házasságát Lónyai Annával, hogyan jutott tatár fogságba, hogy szabadult ki, a török ellen viselt harcait, erdélyi fejedelemségét, halálát. Ebből is látható, hogy eposzában hiányzik a *cselekvény egysége*; a hősnek különböző, egymás után történt, de nem egymásból folyó tette lévén előadva benne. Harmadik nagy műve a *Chariklia*, egy verses regény, mely Chariklia nevű királyleány mesés kalandjait tartalmazza. Ez Heliodorusnak görög nyelven írott Aethiopicája nyomán készült, de Gyöngyösi nem a görögből fordította, hanem mint maga említi, „holmi régi versek rongyaiból szedte össze”. A Chariklia sokáig nagyon kedves olvasmánya volt a magyar közönségnek. Többi munkái: a „*Rózsakoszorú*”, „*Csalárd Cupido*”, „*Palinodia*” s a szinte neki tulajdonított „*Daedalus temploma*” csekélyebb jelentőséggel bírnak. Halálát Gyöngyösinek 1704-re teszik.

Költői érdemét ami illeti, az eposzi cselekvény alkotásában, a jellemek festésében, a dicsőítő hathatóságában Zrínyit meg sem közelíti; előadása bő, áradozó, mítoszi nevekkal és képekkel tulságosan megterhelt, de verselése könnyebb, folyékonyabb, mint a Zrínyié, rímei jobbak, magyarsága hibátlanabb. Ez okozta, hogy míg apáink Zrínyit nem olvasták, elfeledték, Gyöngyösit egy századon keresztül, mint Kölcsey mondja, *nimum patienter* bámulni meg nem szüntek. Egyébiránt költői ereje leginkább a leírásokban (*descriptio*) tűnik ki, melyekben szinte kifogyhatatlan.

24. §. DRÁMAI KÖLTÉSZET

Kevés az, mit a XVII. század drámai költészetéről mondhatunk. Úgy látszik azonban, hogy nemcsak a moralitás és misztériumféle színdarabok tenyészték folyvást a zárdák és iskolák falai közt, hanem bizonyos neme a *vándorszínészetnek* is létezett, mely nevezetesebb eseményeket színműbe foglalván, előadásai által a népet mulattatta. Legalább egy följegyzésből tudjuk (1617), hogy miután Kanizsa vár (1602), a török által bevétetett, „nyilvánosan komédiák adattak elő, melyekben Kanizsa ostroma, a török félelme, futása s leendő megveretése ábrázoltatott”. I. Leopold korából pedig (1692), egy oklevél maradt fenn, melyben a nevezett király engedményt ad „egy kolozsvári tanult polgárnak (neve hiányzik), hogy felvonásokra és jelenetekre osztott komikotragikus játékokat és komédiákat adhasson elő hozzászegődött társaival akár latin, akár magyar nyelven; de tisztességesek legyenek, s ne szennyes tréfákkal rakvák” stb. Ez adatokból a vándor színészet létezete a XVII. században bizonyosnak látszik.

Egyébiránt az efféle vándor csapatok által eljátszott darabokból semmit sem mutathatunk fel; a tanodai színművek közül is egynek maradt ránk pusztá emlékezete, s ez *Felvinczi György* kolozsmegyei szolgabírónak „tragoediája Pluto és Jupiter egymás közt való villongásáról” (1693).

HARMADIK IDŐSZAK. 1711–1772

25. §. KÜLSŐ VISZONYOK

A szatmári békekötés után következő mintegy hatvan évet úgy jellemeztük fentebb, mint az irodalom *hanyatlásának* időszakát.

Okai e hanyatlásnak a nemzet megváltozott politikai és társas viszonyaiban gyökereztek. Az erdélyi fejedelmi ház megszűnt s Erdély meghódolt I. Leopoldnak. A magyarországi forradalmaknak véget vetett a szatmári béke, s ez, majd később a *pragmatica sanctio* szorosabban összekapcsolta honunkat az ausztriai házzal. Innen következett, hogy főuraink Béccsel gyakoribb érintkezésbe jöven, a bécsi udvarnál akkor divatos francia műveltséget kezdték felölni, idegen nyelveken társalogtak, a hazait lenézték, elfeledték. Ehhez járult a középrend latinos neveltetése, melyet a jezsuiták buzgalma mindinkább elősegített a nemzeti nyelv rovására. Ily körülmények közt mindjobban hanyatlott az irodalom. Voltak ugyan tudósaink, de azok a magyar helyett a művelt és közdivatú latin nyelvet használták írásaikban; az országgyűlési tanácskozások is deákul folytak. A magyar próza elsilányult; a verselek elnémultak vagy középszerűesen is alól maradtak, úgy hogy alig van egy-két író érdemes az említésre. Lássunk ezekről röviden.

26. §. PRÓZAI IRODALOM

A vallási versengések megszűntével azon élénkség is, mely a XVII-ik század hittani irodalmát jellemzi, elenyészett. E szerint az irodalom prózai része *külsőleg* is megfogyott, úgy hogy csak ritkán jelent meg egy-egy magyar könyv; *belsőleg* pedig elsilányult. Ama szabatos rövidséget, melyet a XVII. század jobb íróinál találunk, terjengő pongyolaság váltotta fel; az ik-es ígék s igeidők azelőtt oly szabályos használata feledségbe ment. Csupán egy-két író van

e korból, ki a prózai írályt gonddal kezelte. Ilyen *Faludi Ferenc*, kinek rövid, velős, tiszta magyar prózája most is tanulmányra méltó. Erkölcsi tartalmú művei, minők: *Nemes ember*, *Nemes asszony*, *Nemes úrfi*, *Téli éjszakák* stb., jóllehet többnyire fordítmányok, oly erőben tüntetik fel a magyar stílust, mint azt egy írónál sem találjuk Pázmán óta. Ilyen volt *Mikes Kelemen*, ki mint Rákóczi híve, ezzel együtt Törökországba bujdosván, onnan egy nénjéhez nagyszámú levelet intézett. E levelek, melyek később nyomtatásban is kijöttek, a tiszta jó magyarság mellett sok bensőséggel s azon keresetlen csínnal vannak írva, mely a remekírók *epistoláit* oly vonzóvá teszi.

Nem stílusáért, hanem az irodalom körüli érdemeiért említjük meg *Bod Péter*, magyarigeni ref. prédikátort, ki a mult század közepe után magát mind egyéb munkáival, mind kivált „*Magyar Athénásával*” nevezetessé tette.

27. §. KÖLTŐI IRODALOM. LANTOS KÖLTÉSZET

A költészet különböző nemei közül e hanyatlási időszakban csak a lírának voltak művelői, mert ami a többi ágakban történt, az oly csekély, hogy számba is alig vehető.

Az egyházi lírában akár a külforma csinosságát, akár a vallásos költői érzést tekintjük, első helyen állnak azon énekek, melyeket *Rádai Pál*, (a most is élő Ráday grófok őse) 1715-ben kiadott „Lelki hódolat” című imakönyvéhez ragasztott. Továbbá *Szőnyi Benjamin* „Szentek hegedűje” cím alatt írt s adott ki (1762) vallásos énekeket, melyek a köznépnél ma is kedvesek.

A világi lírában: báró *Amade László* jeleskedik. Született ő 1703-ban. Jelesül végzett iskolái után hadi pályára lépett s előbb mint huszárkapitány, majd Mária Terézia alatt (1742) a magyar nemesi fölkelő seregben mint ezredes szolgált. Azután a királyi udvari kamaránál tanácsossá lőn s e minőségben halt meg 1764-ben. Könnyed folyású, enyelgő dalai, noha csak kéziratban forogtak, nagy kedvességben álltak az egykorúak előtt. Amadé az első nálunk, ki a világi dal formáit szerencsésen eltalálta s a népdalschemákat átültette a magasb költészetbe. Verseinek egy része összegyűjtve csak nemrég (1836) látott világot, más része kiadatlan.

Faludi Ferenc nemcsak mint jó prózaikus, hanem mint jeles lírai költő is kitűnik. Született 1704-ben, ifjonta jezsuitává lett s mint ilyen több helyen tanárkodott, majd 1741-ben Rómába küldeték gyóntató papúl. Az itt töltött öt évet távol hazája irodalmának szentelte; itt írta prózai munkáinak nagy részét; hihetőleg az olasz égalj serkentette költemények írására is. Visszatérte után még sokáig folytatta munkásságát, mígnem annak 1779-ben a halál vetett véget. Költeményei nem jelentek meg életében; halála után Révai adta ki azokat (1786). Állanak ezek pásztori versekből és csinos dalokból. Egy színdarabjáról alább.

28. §. ELBESZÉLŐ ÉS SZÍNKÖLTÉSZET

Az elbeszélő költészetben alig van név, mely érdemes volna a megemléítésre. *Gróf Lászlár János* „Florindája” a maga korában igen híres volt, de kevés joggal. Nagyobb szolgálatot tett az irodalomnak *gróf Haller László*, ki Fénelon francia költőnek prózában írt „Telemach” című hőskölteményét sikerült fordításban megismertette a magyar közönséggel.

A *színi* költészet egészen az úgynevezett *tanodai drámákra* szorítkozott, melyeket papok, tanárok írtak, és az iskolákban, zárt körben, tanítványaik által előadattak. Effélék közül említést érdemel Faludi színműve: *Constantinus Porphyrogenitus*.

Negyedik szakasz. – Legujabb-kor

1. §. ÁTTEKINTÉS

A magyar irodalom történet *Legujabb kora* 1772-ben Bessenyei György és társai fölléptével kezdődik és terjed a forradalomig, 1848. Az azóta lefolyt néhány év, a napi irodalom, melyben élünk, még nem nyújt a történetírónak biztos tájékozást.

Ez egész kort részint könnyebb áttekintés kedviért, részint, mert a dolog természete úgy kívánja, *két* időszakra osztjuk:

I. Időszak: Bessenyei fölléptétől – 1772 – a nyelvújítási forrongásig – körülbelül 1811. – Ez az *előkészítő* időszak.

II. Időszak: A nyelvújítási vitáktól a forradalomig 1811–48. Ez a *virágzási* időszak.

ELSŐ IDŐSZAK

2. §. AZ IRODALOM UJRAÉLEDÉSE

Azon szomorú hanyatlás után, melyet irodalmunk a XVIII-ik század elejétől fogva mutat, 1772-ben kezdett újabb élénkség, újabb mozgalom keletkezni abban. Ugyanis, felállítván Mária Terézia (1760) Bécsben a magyar kir. testőrző sereget: ez által számos ifúnak alkalmat szolgáltatott oly nevelést nyerhetni, melyet azelőtt csak a főurak fiai, s azok is csak külföldön nyerhettek. Ezen ifjak Bécsben megismerkedtek a német, de főleg a divatos francia nyelvvel s irodalommal, a fő rendek és udvar finom szokásaival: egy szóval, európai műveltségre tehettek szert. Bécsben akkor még a német irodalom a franciának zsarnoksága alatt nyögött. Az előkelők saját nyelvöket megvetve, franciául társalkodtak, olvastak, a német irodalmat lenézték, noha már künn a birodalomban *Wieland*, *Klopstock*, *Lessing* annak igen szép lendületet adának. Ellenben a francia irodalom, mely XIV. Lajos alatt már virágzása tetőpontját érte el, divatolvasmány lőn: *Corneille*, *Racine*, *Boileau*, *Voltaire* stb. munkái forogtak közkézen. – Ily körülmények közt testőr ifjaink önmivelése, francia irányban, szerencsésen haladt; de egyszersmind a magyar irodalom szegénysége, a franciával összehasonlítva, gerjeszté hazafiúi fájdalomukat s eltökélék annak gazdagítását kitelhetőleg munkába venni. *Bessenyei György* volt első irányadó és útmutató: példája, buzdításai gyújták lángra testőrtársait, kik közt *Báróczi*, *Barcsai* s jóval utóbb *Kisfaludy Sándor* a legnevezetesebbek. – Nem sokára bent a hazában is örvendetes mozgalom támadt az irodalom terén, kivált a *költészetben*, melyet aztán a próza is követett; úgy hogy az 1772-től 1794-ig terjedt időköz irodalmunkat már szép virágzásban tűnteti föl.

3. §. A NYELV ÜGYE

Az ekkint, egyesek buzgósa és lelkesedése által új életre kelt irodalmi munkásságot méginkább ébresztette azon élénk visszahatás, mely a nemzetben II. József rendeletei folytán keletkezett. Ugyanis, e lángeszű fejedelem, részint azért, mert viasszáknak tartotta, hogy Magyarorszáiban a közügyek a holt *latin* nyelven folynak, részint és főleg azért, mert örökös tartományait egy közös igazgatási nyelv által akarta a „birodalmi egységbe” olvasztani: 1784-ben oly rendeletet bocsátott ki, hogy hivatalos nyelvül Magyarorszáiba is a *német* hozassék be, s e rendelet, fokozatosan, 3 év alatt teljesedésbe vétessék. A vármegyék hiába tették panaszos felterjesztéseiket, valamint József császár egyéb reformjai, úgy e lépés ellen is: a rendelet érvényben maradt, mind addig, míg József, látván a nemzet ingerültségét, halála előtt kevéssel, 1790-ben egyéb újításaival azt is visszavonta. De a nemzetben fölébredt a nyelve iránti féltékenység, s át kezdte látni, hogy eddig mily bűnösen elhanyagolta azt, helyette a latint használván közdolgoiban. Azért is az 1790-diki hires országgyűlés, mely az alkotmány biztosítását vette munkába, a nyelv ügyében is intézkedett. Nem látta ugyan még érettnak az időt, sem a magyar nyelvet eléggé kifejlettnek arra, hogy rögtön hivatalos nyelvvé emeltessék: de megtette e célra az első lépést. Törvényt hozott, hogy a magyar nyelv elemei minden nyilvános iskolában, – az akadémiákban s egyetemen pedig a magyar tisztírásmód is – taníttassanak; hogy a hatóságok jegyzőkönyvei, levelezései magyarul folynak; mindenek előtt pedig óvást tett az ellen, hogy a nemzetre valaha idegen nyelv tukmáltassék. E mellett országos választmányt nevezett ki, mely a nevelés, s az indítványozott „magyar tudós társaság” ügyét rendszeresen kidolgozza. Az 1805-diki évi országgyűlés még kiebb terjeszté a magyar nyelv hivatali használatának körét.

4. §. IRODALMI TÁRSULATOK. ELSŐ RENDES SZINTÁRSASÁG

Mindjárt az irodalom ébredésekor érezték jobbaink, hogy a magyar nyelv kimívelése egyesek által nem haladhat oly biztosan, mint egy testület tekintélye alatt: ennélfogva már Bessenyei foglalkozott egy „*magyar tudós társaság*” eszméjével s annak felállítását sürgette (1781) „Jámbor szándék” című munkájában, mely ugyan akkor nem jelenhetett meg. Révai Miklós magának József császárnak nyújtott be (1784) egy hasonló tervet, de arra semmi válasz nem jött; később, 1790-ben, nem csak Bessenyei említett munkáját kiadta, hanem e tárgyban maga is adott be az országgyűlésnek egy sürgető iratot; s az országgyűlés, annak megvizsgálását, s a terv megállapítását választmányra bízta. Azonban, a bekövetkezett harcos idők miatt a tudós társaság kérdése még néhány évtizedig háttérbe szorult. De már akkor is keletkeztek az ország különböző részein kisebb *nyelvművelő társulatok*, milyen volt (1790) a Kis János által létre hozott *soproni társaság* és pár évvel utóbb, Aranka György buzgólkodása folytán az *Erdélyi nyelvművelő társaság*.

Ugyancsak az 1790-iki budai országgyűlés idejére esik az *első rendes magyar szintársulat megalakulása*. Midőn t. i. az ország rendei a felállítandó tudós társaság fölött vitatkozáznak, többen azon véleményt fejezték ki, hogy a magyar nyelv művelését egy ily társaságnál jobban elősegélné a nemzeti játékszin. Nehány lelkes ifjú kapva kapott e szón, s *Kelemen László* vezérlete alatt rögtön egy színész társaság állott össze, mely *első* előadását Budán, a német színpadon még azon évben meg is tartotta (1790. okt. 25); de a pesti és budai német színházak bérloje, gróf Unwerth, annyi akadályt gördíte a keletkező magyar színészet

utjába, hogy dacára gr. *Ráday Pál* és *Kazinczy Ferenc* buzgó közbenjárásának, – a lelkes társaság csak két év múlva folytathatá ismét előadásait Pesten. Ugyanekkor már Erdélyben is alakult egy szintársulat; s minden akadályok mellett oly szerencsésen haladt a magyar színészet ügye, hogy már 1795-ben több mint harmadfél száz szindarabbal rendelkezhetett, melyeket részint jelesb íróink, részint magok a színészek írtak és fordítottak.

És itt lesz még helyén, megemlékezni nemzeti kincsünkről, a *Muzeumról*, melynek alapját gr. *Széchenyi Ferenc*, István atyja, tette le, 1802-ben, az által, hogy gazdag könyvtárát, régiség- s ritkaság gyűjteményét nagylelkűen a hazának ajándékozta.

5. §. FOLYÓIRATOK

A műveltség terjedésének s a nyelv csinosulásának hatályos eszközei az úgynevezett *időszaki* vagy *folyóiratok*, melyek t. i. bizonyos időhöz kötve jelennek meg. Effélék keletkezése nálunk szinte az irodalmi újjászületés ezen korszakába esik. *Legelső hirlap* volt a *Magyar Hirmondó*, melyet Ráth Mátyás indított meg Pozsonyban 1780; s melyet aztán más hasonló vállalatok követtek, – mint péld. a „Hadi és más nevezetes történetek” (1789) című Görög és Kerekes által szerkesztett hirlap. De ezen, inkább csak politikai híreket tartalmazó ujságoknál a nyelv mivelésére többet tettek a *szépirodalmi folyóiratok*: mint a *Magyar Műzsa* (1787) Szacs vay Sándor szerkesztése alatt; a kassai *Magyar Museum*, melyet három jeles írónk: Kazinczy, Baróti-Szabó és Bacsányi szerkesztettek 1788-tól kezdve; továbbá Péczeli: *Min-denes gyűjteménye* (1789); Kazinczy: *Orpheusa* (1790); Sándor István: *Sokfélője* (1791); Pánczél: *Uj Magyar Műzsája* (1793); végre Kármán: *Urániaja* (1794). – Ennyi folyóirat támadása, oly rövid időköz alatt, tanúskodik azon nemes buzgalomról, mellyel íróink a nyelv és nemzetiség ügyét felkarolták.

6. §. A MŰPRÓZA FEJLŐDÉSE

A magyar prózaírás, mely Faludi óta ismét áradozó pongyolaságba süllyedt, csak lassan kezdte emelkedni. *Báročy Sándor*, a főntemlített testőrök egyike, volt az első, ki a prózának szabatosabb formát igyekezett adni, eltérvén a nagy többség gondatlan írmódjától. Báročy nem volt eredeti író, csupán fordító; de fordításai, az akkori viszonyokhoz mérve oly jelesek valának, hogy egy Kazinczy őt választotta magának követendő példányúl a jó magyar prózában. Leginkább francia műveket fordított, melyek közt legkitünőbbek Marmontel *Erkölcsei meséi*. Ugyancsak franciából fordított egy *Kasszándra* című 7 kötetes regényt, mely a magyar szépnemnek sokáig kedvenc olvasmánya lőn, – s németből az *Erkölcsei leveleket*. – Báročyzt a műprózában Kazinczy követte, de a tanítvány messze feljűlmulta mesterét. Róla alább fogunk szólni. – Kazinczyval, mint prózaíró, ellenkező irányban indult egy ifjú tehetség, a szelleműs *Kármán József*, az Uránia szerkesztője. Kazinczy ugyan is a nyelv csinosítása tekintetéből, hogy a köznap beszédétől eltérjen, nemcsak megtúrta, de néha keresve kereste a *nem-magyaros* szólásmódokat, fordulatokat: ellenben Kármán magából a nyelv szelleméből igyekezett a stil bájait kifejteni. De keveset irhatott: korán elhalt a sokat ígérő ifju. Munkái közt: *Fanni hagyományai* cím alatt egy szenvedő hölgy naplója is olvasható, feltűnőleg csinos prózában. – A költői próza megalapítójának *id. Péczeli Józsefet* tekinthetjük, ki *Young Éjszakáit* hatályos nyelven fordította. – Pár *eredeti* regényírónk is volt már ez

időszakban: de ezek a prózai irányban nem sok izlést tanúsítottak. *Mészáros Ignác*: „*Kártigám*” című híres regénye (1772), egyéb fogatkozását nem tekintve, a prózát sem igen vitte elébb. – *Dugonics András*, legtermékenyebb regényírónk a múlt században, a népi közmondások beszövése által sajátosság prózát teremt magának, mely elég körmönfont magyaros ugyan, de izlés nélküli, sok helyett pedig épen aljas.

7. §. NYELVTANI IRODALOM

A magyar nyelv mívelésének szükséges volta életkérdésül ismertetvén el: találkoztak írók, kik nem elégedtek meg többé azzal, hogy a nyelv szabályait, iskolai használatra, összeszedjék és csupán az ifjuság számára írják nyelvtanaikat; hanem mélyebben kezdtek bocsátkozni a filológiába, hogy a magyar nyelv természetét, szellemét, más nyelvekkel rokonságát ki-nyomozzák. Ily értelemben vett nyelvészeink közül a jelesebbek: *Gyarmathi Sámuel*, ki, páter *Sajnovics* után, a finn rokonságot első vitatta köztünk; – *Beregszászi Pál*, ki a magyart a keleti nyelvekkel hasonlítja össze. – Ugyancsak a múlt század vége felé (1795) Debrecenben, több tudós által készítve, jelent meg egy nagy magyar nyelvtan, mely *debreceni grammatika* név alatt ismeretes. E nyelvtannak főhibája az, hogy a nyelv történeti fejlődését mellőzve, csupán az élő nyelvre támaszkodik s hol a gyakorlat nem képes útba igazítani, ott bizonytalan, ingadozó. Így például, az *-ik*-es és *ik*-telen íge hajlítás közt nem tud különbséget tenni, a szenvedőt a közép formával összezavarja; mind egy neki: *látatom* vagy *látódom*; *látódjék*, vagy *látódjön*. – *Verseghi Ferenc* még tovább ment. *Tiszta Magyarság* című munkájában az egész *ik*-es hajlítást megtagadta magyarnak lenni, az ilyeneket: *eszem*, *iszom* tótos beszédnek állítja s helyettök ezt kívánta elfogadtatni: *eszek*, *iszok*. – Verseghi ellenében az *ik*-es hajlítás törvényességét és sok más alapelvet a magyar nyelvnek diadalmasan megmutatta *Révai Miklós*: „*Elaboratio Grammatica Hungarica*” című híres nagy nyelvtanában (1806), s ama *nyelvtani harcokban*, melyek ez idő tájt közte és Verseghi közt folytak; s melyekben a Révai pártján három álnevű tanítványa (Miklósi János, Kardos Adorján, Boldogréti Víg László, ez utolsónak valódi neve Horváth István) egy-egy egész könyvet írt Verseghi ellen, nem minden mocskolódás nélkül. –

8. §. A TUDOMÁNYOS IRODALOM FŐBB VONÁSAI

Nem célunk itten minden, ez időszakban magyarul megjelent munkát elsorolni, oly örvendetes szaporodásnak indult azok száma, hogy csak névszerinti megemlítésök is hosszára terjedne. Csupán azokra leszünk tekintettel, melyek a maguk korában nagy hatást gyakoroltak, s húzamosb ideig fönntarthaták becsokeket a magyar közönség előtt. Ilyenek:

A *hitban* és *erkölstanban*: *Tóth Ferenc* pápai tanár teológiai munkái és *Sárvári Pál* debreceni professzor „*Morális Filozofiája*” (1802). A *természettudományban*: *Dr. Földi János* állattana, Linné szerint (1801); és a „*Magyar Fűvészkönyv*”, melyet *Díószegi Sámuel* debreceni predikátor és *Fazekas Mihály* főhadnagy, hasonlóul a Linné rendszerében dolgoztak s a magyar fűvészi terminológiának, úgy szólva, teremtoi lettek. E jeles fűvészkönyv fél századon keresztül csaknem egyedüli segédeszköze volt a botanikát magyarul megtanulni akaróknak. – A *matézisben* prof. *Dugonics András* törte meg az utat „*Tudákosság*” című munkájával (1784), melyben a kellő műszavakat magyarul igyekezett kitenni, sokszor szerencsésen, de

többszörre visszatetsző újítással. A *históriában: Világtörténeti* munkát gr. *Gvadányi József* írt, különböző forrásokból (1796–1802); de csak 6 kötetig vihette; halála után *Kis János*, (a költő) folytatta azt. – *Mindszenti Sámuel* komáromi predikátor L'Advocat világtörténeti Lexikonát dolgozta ki magyarul, 6 kötetben (1795). – *Budai Ézsaiás*, debreceni tanár (később lelkész és szuperint.) „Közönséges Historiát” adott ki (1800–5), s ugyan ő irodalomtörténeti jó munkát is nyújtott a „Régi Tudós Világ Historiájában” (1805). – Különösen Magyarország történetét tárgyzó jelesb munkák: *Budai Ézsaiás*: „Magyarország Historiája” (1805–12) és bátyja, *Ferenc*, szováti ref. lelkész igen becses „Polgári Lexikona” (1804), mindenik 3 kötetben. [*Virág Benedek*: „Magyar Századok” (I. kötet: 1808. II. kötet: 1816) című munkájában jelesen tárgyalja a magyar történet régebb századait.] – Magyarország földleírását (1799) prof. *Vályi András* dolgozta ki szótáralakú 3 kötetes művében; Magyarország megyéiről *derék földképeket* adtak *Görög* és *Kerekes*, a „Hadi történetek” című hirlap szerkesztői. Végre az egész földről hasznos *Oskolai Atlas* jelent meg (1800) Debrecenben, prof. Budai felügyelése alatt.

9. §. KÖLTÉSZET

A nemzeti és irodalmi ébredés ez időszak elején is, mint rendszeren, először a *költészetben* nyilvánkozott. Lelkes testőreink a francia, úgy nevezett *klasszikai* költészet csínja által elbájosolva, tárgyban és formában követni kezdték a jeles példányokat. A régi magyar költőknél divatos négy rimű versszakot, francia példára, könnyű kétsoros alexandrinnal válták fel; a dráma, tanköltemény, epistola lőn a kedvenc forma, melyben legörömbösebben dolgoztak. *Bessenyei lépett föl először drámáival* (1772), úgy később a többiek; – itthon a hazában is hozzájuk csatlakoztak a rokon elemek; s ily módon állt elé költészetünkben az úgy nevezett *francia iskola*.

De már ekkor a hon határai közt is készült egy mozgalom, mely egész más irányt adandó vala a magyar költészetnek. Néhány szerzetes férfiú, a *régi* klasszikai irodalom által föllelkesítve, *mértékes* versek: ódák, elégiák stb. írására ösztönöztetett, mire az előtt csak gyér példa vala költészetünkben. *Rájinis* volt az első, ki megkezdé a munkát, de *Baróti Szabó*, a ki föllépett (1777). Még *Révai* csatlakozott ez irányhoz, s e háromtól veszi kezdetét a *latin*, vagy *klasszikai iskola*.

Azonban a versírók nagy része, mintha tudomást sem venne ez újításokról, békén haladt a megszokott ösvényen, melyet Gyöngyösi nyitva hagyott. Terjedelmes, bőbeszédű eposzokat zenge, négy rimű strófákban; alkalmazta magát a közönség fejletlen ízléséhez, s Gyöngyösit, ha erényeiben útol nem érte, hibáiban meghaladta. *Dugonics* lépett fel közülök először (1774). Ez volt az úgynevezett *népíesek*, vagy helyesben: *népszerűek iskolája*.

Végre egy negyedik irány is kezdde mutatkozni. Finom ízlésű emberek, egy részről a régi *klasszikai* költészet bájának is hódolva, de másrészt az új, – különösen *német* – poézis szépségeitől is meghatva: míg amannak áldozni meg nem szűntek, ennek követésére is felbuzdulának. Külsőleg ez irány a *rimés versek mértékére* (jambus, trochaeus stb.) *szedésében* nyilvánult. *Ráday* tette az első kísérletet. – Ezek mintegy úttörői voltak azon új iskolának, melyben Kisfaludy K., Vörösmarty stb. ragyog: nevök tehát: az *új iskola előzői*.

10. §. A FRANCIA ISKOLA

A francia iskola kezdője, ki annak egyszersmind fejéül tekinthető, *Bessenyei György*. Fia egy szabolcsi nemes családnak, oly hanyag nevelésben részesült, hogy midőn 19 éves korában a testőrseregbe lépett, arcpirulva kellett érzenie roppant elmaradását. E szégyen érzete őt tanulásra ösztönöz; s 11 évi erőfeszítés, folytonos munka által annyira vitte, hogy nem csak az újabb művelt nyelveket sajátítá el, hanem a tudományokban is, főleg a história- s bölcsészeten alapos jártasságot szerzett; úgyhogy írói föllépésekor egyike volt már honunk legszellemdúsabb és kiképzettebb tudósainak. – Föllépése 1772-ben történt, *Agis* című szomorújátékával, melyet nemsokára *Hunyadi László*, *Buda* tragédiái, *Philosóphus* vígjátéka és egyéb költeményei – ezek közt az angol Pope után dolgozott *Ember próbája* című tanköltemény, – s néhány prózai munkája következtek. – Bessenyei maga körébe vonta a vele rokon szellemű költőket, s munkáikat ily című könyvben kezdé kiadni: *Bessenyei György társasága* (1777). – Költeményeit a bölcsészi hajlam, a reflexió, jellemzi; drámái szerkezetén meglátszik, hogy olyan időben irattak, mikor még nem volt magyar színpad. – Irodalmi szereplése 1772–80 közé esik; azontúl, bihar megyei jószágára vonulva, folyvást dolgozott ugyan költői, bölcsészi és történeti műveket, de semmit ki nem adott.

Barcsay Ábrahám, testőr társa Bessenyeinek, később ezredes a lovasságnál, a „Bessenyei-társaságában” adta ki első költeményeit; azután pedig (1789) Révai bocsáta közre azokból egy nagyobb csomót. Versei leginkább könnyű, kedélyes *epistolákból* állanak, melyeket barátjaihoz irogatott.

B. Orczy Lőrinc, tábornok s abauji főispán, nem tartozott ugyan a testőrök közé, de azért a francia iskolához számítjuk, részint költeményei jelleménél fogva, részint mivel barátsága és buzdításai által serkentőleg hatott ezen iskola embereire. Orczy már hajlott korban volt, midőn ezek fölléptek; ő azelőtt régen irogatott verseket, de ki nem adta, csak jóval később (1787–89) jelentek azok meg Révai által: *Költeményes Holmi* cím alatt. Józan, vidám életbőlcseség teszi alapját költeményeinek: dicséri a mezei életet, a megelégedést; korholja a hibát, a fényüzeést, hiúságot; részt vesz a köznép szenvedéseiben és mindenek fölött szívvél-lélekkel magyar.

11. §. A FRANCIA ISKOLA. FOLYTATÁS

Barcsay személyes barátsága által ösztönözve lépett föl *Ányos Pál*, az ifju paulinus szerzetes. Az eltévesztett életpálya miatti gyötrellem, mely végre is (28 éves korában) sirba vitte, *elégia-költővé* tette Ányost; csak a barátság enyhíté némileg fájdalmait. Innen költeményei e két fajra oszlanak: *elégiák* és *epistolák*. Egy pár *dalában* a népi schemát is sikerrel alkalmazta. Munkái nem jelentek meg összesen; – csak halála után (1798) adott ki azokból Bacsányi egy nagyobb – de hiányos – gyűjteményt.

Gr. Teleki József, ugcsoi főispán, azon szép *elégiájával* vonta magára a közfigyelmet (1779), melyben huga, Teleki Eszter halálát kesergi; – *gr. Teleki Ádám* pedig még előbb (1773) Corneille „Cid” című drámájának jeles fordításával, alexandrinokban.

A francia iskola *újabb nemzedékének* mintegy központja, irányadója *Péczeli József*, komáromi predikátor lón: ki néhány eredeti, de többnyire fordított munkái által nagyon elhíresedett. Verseiben írott *Meséi* (1788) részint eredetiek, részint aesopusi tartalmuak, s könnyű kellemes elbeszélő modoruk miatt nagy tetszésben részesültek. Fordításai közül jelesebbek:

a *Henriás* (1786 és 92), hősköltemény Voltaire után; *Zair*, *Merop*, *Tánkréd*, *Álzir*, szomorújátékok ugyanazon francia szerzőtől; végre *Young Éjtszakái*, angol költő műve, de franciából fordítva.

Többi hívei is ezen iskolának leginkább francia művek fordítására adták magokat, de nem nagy szerencsével.

12. §. A LATIN ISKOLA

Erdősi Jánosnak XVI-dik századbéli kísérlete, a magyar verseket klasszikai mértékre szabni, a XVIII-dik század derekáig gyér követőkre talált. A múlt század közepe táján azonban már voltak egyesek, mint gr. Ráday Gedeon és Szilágyi Sámuel szuperintendens, kik írószobájok rejtekében latin mértékkel foglalkoztak, de közre nem bocsátván, működésök hatás nélkül maradt. – *Molnár János*, tudós kanonok, adta az első (bár gyalgó) példát s a buzdítást: „Régi Jeles Épületekről” irt munkájában. Buzdítására előbb *Rájn*is kezdett tervszerűen dolgoztatni, de őt a föllépésben nemcsak *Baróti Szabó*, hanem *Révai* is megelőzte. E három a latin iskola kezdője, feje.

Baróti Szabó Dávid, jezsuita és kassai tanár, 1777-ben adta ki „Uj mértékre vett külömb verseit”, melyek „hatlábú alagyás és lantos verseket” tartalmaznak. Mai szempontból tekintve, alig egyebek azok prozódiai gyakorlatnál: de megjelenésük az akkori deákös közönségre nagy hatással volt, s a méltányló fogadtatás buzdítóan hatott Barótira. Nem sokára (1779–80), *Paraszi majorság* című tankölteménye (Vanière latin munkája után) még híresebbé tette nevét. – Verseit változtatva, kihagyva, újakkal pótolva még három kiadásban bocsátá közönség elé (1786–89–1802). – De legbecsesb dolgozata Virgil *Aeneise* lett, melynek fordítását agg korában végezte be, s melyhez az *Eklogák* is járultak. Érdemei a *nyelvre* nézve kétségtelenek, melyet új és ritkább szavakkal, fordulatokkal gazdagított: noha más részről az is való, hogy magyarsága sokszor erőltetett.

Kőszegi *Rájnis* (tulajdonkép: Reinich) *József*, hasonlóul a jezsuita szerzet tagja – csak négy évvel utóbb Barótinál léphetett föl „Magyar Heliconra vezéröl *Kalauzával*”, melyben a magyar versszerzésnek „példáit és reguláit” adta. A *példák* saját versei, néhány óda s epigrammból állnak: és *eredeti* költeményei jóformán csak is ezekben határozódnak. De fordította ő is Virgilt; az *Eklogákat*, *Georgicont* egészen, az *Aeneisbe* belehalt. Dicsvágya, hogy Baróti által megelőztetett, keserű tollharcba keveré őt az utóbbival. Rájnis magyarsága nem oly erőltetett, mint a Barótié, de pongyolább is ennél.

Révai Miklós, kegyes rendű szerzetes, majd a magyar nyelvnek egyetemi tanára – elébb egy füzet *elégiát* (1778), később (1789) *Elegyes verseit* adta ki, melyek szintén elégiákból és énekekből (=dalokból) állnak. Izlése tisztább, mint társaié, nyelve, verselése is jobb: mindazáltal az ő nevét nem középszerű költeményei, hanem nyelvészeti munkái tették s teszik halhatatlanná. Ő a rímes verset sem vetette meg egészen: költeményei közt újabb szabású s elég csinos *dalok* is találhatók.

13. §. LATIN ISKOLA. VIRÁG

E három úttörő: Baróti, Rájnis, Révai nyomdokin indult, de őket messze túlszárnyalta *Virág Benedek*, a „magyar Horác”. Született ő a múlt század közepén (1752) Nagy-Bajomban.

A paulinus szerzetbe lépven, egy darabig sz.-fehérvári tanárságot viselt, de később, részint betegeskedés miatt, részint hogy magát kizárólag az irodalomnak szentelhesse, letette a tanári hivatalt és Budára költözött, hol élte hátralevő idejét csöndes elvonultságban és szegénységben tölté. (Meghalt 1830). – Költeményei, melyek főként *ódák*- s *epistolákból* állnak, csak 1799-ben jelentek meg először összegyűjtve; de már az előtt egyes darabok *nemzeti ódái* közül, külön lapokra nyomtatva, bejárták és felvillanyozták a hazát. *Poétai munkáinak* második gyűjteményét néhány évvel halála előtt (1823) újra kiadta, de már akkor Berzsenyivel nem versenyezhetett. „Magyar Lantján” is, melyben a zsoltárok verses fordítását közlé (1826), meglátszott hanyatló korának erőtlensége. – De becses szolgálatot tön hazájának, már élte őszén, *Horác* minden munkáinak hű és szép fordítása által, melyek előbb részenként, aztán (a Levelek 1815, a Satirák 1820, az Ódák 1824) teljesen is megjelentek. – Virág egyike első rangú költőinknek, ki nemcsak a nyelvet, a verselést vitte nagyobb tökélyre: hanem *főnség* iránti érzékkel is bírt s azt többnyire hatályosan tudta kifejezni ódáiban.

A többi költők, kik még klasszikai formákban is dolgoztak, mint Kazinczy, Dayka stb. csak félig tartoznak a latin iskolához: róluk tehát az *új iskola előzői* közt leend szó.

14. §. A NÉPIES IRÁNY

A francia iskola költői főleg azon osztályára hatottak a közönségnek, mely maga is birt némi franciás műveltséggel; a latin iskolát azok méltányolták leginkább, kik a régi klasszikai irodalom avatottjai valának. A nagy többség sem egyik sem másik irány szépségeit nem tudta felfogni; csak ízetlen újítást látott bennök, mely a nyelvet, a verselést kiforgatja eredeti bájaiból; – s még mindig Gyöngyösit tartá a nemzet legnagyobb költőjének. – E nagy többség izlésének hódolva lépett fel *Dugonics András*, kegyesrendű szerzetes 1774-ben *Trója veszedelme* című verselt munkájával s nem sokára azután *Ulysses Történeteivel*, négyrimű stófákban. – Nagyobb tetszést idézett elő nemzeti tárgyú *eredeti regényeivel*, melyek elsője, *Etelka* (1788) nevét egyszerre országos hírvé tette. Követték ezt többi regényei (Az arany perecek, Jolánka, Cserei, A gyapjas vitézek, A szerecsenek), s elbeszéléssel vegyített sajátos szindarabjai (Toldi Miklós, Etelka Karjelben, Bátor Mária, Kún László), melyek közül *Bátor Mária* igen soká fenntartotta magát a színpadon. – Dugonicsnak kétségtelen érdemei vannak az olvasó közönség gyarapításában, a nemzeti érzés terjesztésében, sőt a nyelvújításban is; noha választékos izlésűnek nem mondhatjuk.

Dugonicsnál még nagyobb költői hírből állt a mult század vége felé *Horváth Ádám*. E hírt leginkább *Hunniás* című eposzának köszönhetette, melyben Hunyadi Jánost, szintén Gyöngyösi modorában, a négy rímű versekben énekli meg (1787). Munkája gyarló; legnagyobb hibája az, hogy hiányzik benne a cselekvények *egysége*: Hunyadinak különböző, egymásból nem folyó tettei soroltatnak el, egész haláláig. Hogy mégis oly nagy tetszést aratott az eposz: az a *tárgy* érdeme leginkább. – Horváth sokkal később, már élte vége felé (1815) is írt egy hőskölteményt, a *Rudolfiást*, Habsburgi Rudolfról: de ez még tökéletlenebb. – Költői beccsel csak néhány népdala bír, mint a *Vidulás* („De mit töröm fejemet”) s egy pár szép éneke mai énekes könyvünkben („A nagy király jó”... „Szent egek, minden boldogok hajléki”).

Legkedvesebb költő a népiesek közt mindenesetre gróf *Gvadányi József* „magyar lovas generális”. Ő volt első nálunk, ki *komikó-szatirikus* műveket írt. *Peleskei Nótáriusában* (1790) a külföldieskedő magyarokat gúnyolja ki. E nagy tetszéssel fogadott művét később folytatta

is, így jött létre: a *Peleskei Nót. pokolba menetele* (1792) és a *Peleskei Nót. elmélkedései, betegsége, halála* (1796). – *Rontó Pálja* (1793) maig kedves népolvasmány, noha ez már vizenyősebb. „Az 1790-iki országgyűlés leírása” szinte szatirikus művei közé tartozik.

Még egy rakás *eposzt* lehetne megemlítnünk, melyeket a népies iskola emberei irtak. Ilyen a *Zrínyiász*, melyet Kónyi János őrmester Zrínyiből *elrontott*; A *Magyar gyász*, Etédi Mártontól, A *Máramarosi éhség*, Gáthitól, a *Pártos Jeruzsálem*, Vályi Nagytól stb.: de ezek csupán versebe szedett históriák; méltó feledség borítja őket.

Jobb izléssel, bár szinte népszerű modorban dolgozott az úgynevezett *debreceni kör*, melyhez Dr. *Földi János*, főhadnagy *Fazekas Mihály*, s eleinte maga Csokonai is, tartozott. Földi a rimés versek mértékre szedését sürgette; Fazekas néhány csinos dalt irt s az oly közkedveségű *Ludas Matyi* népszerű elbeszélést.

Végre azon tévirányt sem hagyhatjuk érintetlen, mely a költészetet *külső mesterkélésben* tartotta és kereste. A leoninista *Gyöngyösi János*, tordai pap, szedett e téren legtöbb álbabért; s *Kovács Józseffel*, a rímhajhással, végződik e kinövése költészetünknek.

15. §. AZ ÚJ ISKOLA ELŐZŐI

Ennyi szétágazó törekvés mellett már az *új szellem* is kezdett lengedezni: ama szellem, mely a főntebbi iskolák egyikének sem hódolt föltétlenül; hanem a megifjodott német költészet *példájára*, mind az *óklasszikai*, mind az új-európai, mind végre a *nemzeti* formákban csupán a szépet kereste. A kassai „Magyar Museumban” nyilatkozott először e szellem: Ráday nyújtotta az első kísérleteket s Kazinczy lőn az új irány első bajnoka.

Gróf *Ráday Gedeon*, – fia Pálnak, ki vallásos költeményeiért a mult időszakban említett, – már a század derekán megkísérelte volt a klasszikai formát, megkezdvén a *Zrínyiász* átdolgozását hexameterben. De egyszersmind a rimés verseknek (jambus, trocheus) mértékre szedésében is ő volt az úttörő, ahonnan az ily versek ma is *Ráday-versnek* mondatnak. – *Árpád* című eposzát 8-soros mértékes stanzákban kezdé írni, de félbenhagyta, mint többnyire minden nagyobb művét. Nehány *mese, dal, epigramma* jelent meg tőle csupán: hanem példája s buzdításai megtermék gyümölcseit.

Szentjóni Szabó László néhány csinos daláról ismeretes, melyek először a kassai „Museumban” s „Orpheusban” láttak világot, majd összegyűjtve is megjelentek (1791); továbbá egy *Mátyás király* című drámájáról, melyet az újon alakult színtársulat számára irt (1792). Ifjú életét, 28 éves korában igen tragikus módon fejezte be: ő is, mint akkor több írónk, belé kevertetett a Martinovics-féle összeesküvésbe s börtönben halt meg (1795).

Dayka Gábor, legkitűnőbb az új irányban haladó költők közül, s Kazinczynak barátja, kedvence, – Miskolcon született. Papi pályára készülvén, Egerben, Kassán, Pesten tanult, de mielőtt fölszenteltetett volna, bizonyos kellemetlenség miatt kilépett, s elébb lőcsei, aztán ungvári tanár lőn, hol még ifjan (ő is 28 éves korában) elhalt (1796). – Verseiből, míg élt, kevés látott világot: halála után több évvel (1813) Kazinczy adta ki azokat. Részint klasszikai formájú *ódákat*, részint *dalokat* s *elégákat* írt, melyek őt jelesb lírikusaink közé emelik.

Bacsányi János a kassai Museum egyik szerkesztője mint *költő* leginkább csinos, tiszta nyelve és formái, mint *prózaíró* pedig széptani értekezései által tűntette ki magát. – Hosszú élete – noha nem önhibáin kívül – a sorsnak folytonos üldözése közt telt el. Meghalt Linzben, 1845.

Verseghi Ferenc, mint nyelvész, s Révai ellenfele, már ismeretes előttünk. – Mint költő, ő is az új iránynak hódolt, s a rímes versek mértékre szedését nem csak példával mutogatta, hanem a *szépmesterségekről*, a *Muzsikáról* irt, s egyéb értekezéseiben elméletileg is fejtegette s ajánlotta. – Sokat és sokfélét irt, dacára a sanyarú életpályának, mely neki kevés nyugalmat engedett. Előbb paulinus szerzetes, majd tábori pap, – 1794-ben ő is elfogott s kilenc évi fogság után kiszabadulva, csekély nyugdíjon éldegélt, míg József nádorhoz bejutván nyelvtanítónak, azontúl sorsa is jobbra fordult.

Még *Kazinczyról* kellene szólnunk, ki mint a Museum és Orpheus szerkesztője, mint költő és prózairó már ez időszak mozgalmaiban is főfő szerepet vitt: de mivel őt mint *magának az új iskolának zászlóvivőjét* tiszteljük; róla a *második időszakban* lesz helyén beszélni.

16. §. ÖNÁLLÓ KÖLTŐK. CSOKONAI

A szerencsétlen 1794-dik évvel némi szünet áll be irodalmunkba. Többen a költők közül már elhaltak, vagy öregség miatt visszavonultak; néhányan, s épen az új irány képviselői, fogságba estek. E szünet alatt, mintegy kárpótlásul a többiekért, jelent meg két hatalmas génusz: Csokonai, s néhány évvel később Kisfaludy Sándor; *önálló szellem* mindenik, ki a főntebbi négy irány közül egyiknek sem hódolt feltétlenül; hanem követte saját teremtető lelke sugallatát.

Csokonai Vitéz Mihály, született Debrecenben 1773-ban. Iskoláit az ottani kollégiumban bámulatos sikerrel végezvén, ugyanott a költészet tanításával bízott meg, de amely hivataltól, bizonyos kellemetlenségek miatt, le kelle mondania. Elkeseredett kedéllyel a jogi pályára szánta magát s Patakra ment törvényt tanulni: de célját nem sokára megváltoztatta s az 1796-ik évi országgyűlés alkalmával Pozsonyba rándulván, ott egy *Diétai Magyar Múzsza* című költői hetilapot indíta meg. – Az országgyűlés végével, lejött Komáromba, s ott ismerkedett meg Vajda Juliánnával, kit *Lilla* név alatt dicsőít verseiben; s hogy ezt nőül nyerhesse, hivatal után látott, talált is alkalmazást a csurgai ref. gimnáziumnál: de már időközben a leányt atyja férjhez adta. – Mintegy 2 évi tanárkodás után megvált e hivataltól s 1800-ban haza ment Debrecenbe, édesanyja házához, hol azután – barátaihoz, pártfogóihoz, vagy munkái kiadása végett tett utazásait kivéve, – állandóan lakott halálaig, mely őt nem sokára 1805-ben, 32 éves korában, elragadta.

Csokonai jelesb munkái I., a *lírai* nemben: „*Lilla*, vagy *érzékeny dalok*”, melyek nagy része (de nem mind) a komáromi viszony idejéből való. – „*Ódák*” részint klasszikai, részint rímes formákban, s köztük *dalok* is találhatók. *Anakreoni dalok*, nem fordítás Anakreonból, hanem az ő mértékén s modorában írt eredeti darabok. – *Elegyes költemények*, melyek közt ifjúkori dolgozatai és a Diétai Magyar Múzsában s egyébütt megjelent *alkalmi versei* olvashatók. – II., Az *eposzi* nemben: *Béka-egérharc*, víg hősköltemény Homér után, de az akkori viszonyokra alkalmazva; melyet még a kollégium falai közt irt. – *Dorottya*, szinte víg eposz, vagy mint ő nevezi, „furcsa vitézi versezet”. – *Árpádról* írni szándékolt nagy eposzához csak a készületeket tehette meg. – III., A *didaktikai* nemben: *Halotti versek* Rhédeyné halálára, s némely kisebb darabok elegyes versei közt. – IV., A *drámai* nemben is vannak némely vígjátékai – mint a *méla Tempefői*, az *Özvegy Karnyóné* stb. – melyek elég elmések ugyan, de a színpad kellő ismerete nélkül írottak. Ezenkívül fordított néhány *pásztori szindarabot*, olasz költőkből, és egy hosszabb *festő versezetet* „*A Tavasz*” címűt, Kleist német költő után.

Csokonai műveit, szerzőjük halála után (1817), szigorúan, s nem minden elfogultság nélkül bírálta meg Kölcsény, ami azokat az új iskola hívei előtt egy időre rossz hírbe hozta: de az újabb kor ismét kellően méltányolja az ő eredeti génusztát.

17. §. KISFALUDY SÁNDOR

Kisfaludy Sándor született Sümegen, Zala megyében 1772. – Iskolái végeztével atyja jogi pályára szánta, de neki arra semmi kedve nem volt, hanem titkon a költészettel foglalkozott; végre kijelenté atyjának, hogy katona kíván lenni. Atyja ezt nem ellenezvén, mint kadét, a Sándor-Leopold ezredbe lépett s Erdélyben töltött 8 hónap után, megyéje részéről a kir. testőrsereghez neveztetett ki, hol – mint régebben a francia iskola tagjai – bő alkalmat nyert önképzésére. De már egy év múlva garnizonezredhez tétetett át: mi miatti kedvetlenségét nevelte még az is, hogy a leány, kit nőül venni ohajta, nem látszék viszonzni érzéseit. Elkeseredtében a harcmezőn akarta fölkeresni halálát; a francia háború alkalmával több ütközetben részt vett, egyszer el is fogatott s a szép *Provence*-ba vitetett, hol Petrarca szellemétől ihletve, írta nagy részét gyönyörű dalainak. Kiszabadulván, még egy ideig a seregnél maradt s több véres ütközetben kardját jelesül forgatta; szabad idejét pedig a költészetnek szentelte. 1800-ban mint főhadnagy, kilépett a hadseregből, hazajött s nőül vette a leányt (Szegedi Rozáliát), kihez szíve oly rég vonzotta.

Következő évben (1801), kiadta első költeményeit, ily cím alatt: *Himfy szerelmei*, I. rész: a *Kesergő szerelem*; és hat év múlva (1807) a második részt: *Boldog szerelem*. – Nem lehet leírni az elragadtatást, mellyel a közönség e költeményeket fogadta. – Ugyanazon évben megjelent tőle: *Regék a magyar előidőből: Csobánc, Tátika, Somló*; mely közkedvességű darabjait élete későbbi szakában még nagy számú *regéi* követték. (Dobozi, Sz. Mihályhegyi remete; A megboszáult hitszegő; Antiochus; Gyula szerelme; Kemend, Döbrönte, Szigliget, Somlai vérszüret; Esegvár, Miczbán, Frangepán Erzsébet; Balassa Bálint.) – A színmű írásban tett kísérletei (Hunyadi János, Az emberi szív örvényei, A Dárday-ház, Kun László, A lelkes magyar leány), – öccsének, *Károlynak* jelesb szerkezetű drámái által homályosítottak el. – Megérte az Akadémia s a Kisfaludy-társaság felállítását, melyeknek tagja lón; s tisztes vénység után 1844-ben hunyt el.

Kisfaludy Sándor mindenek fölött *lírai*, alanyi költő; legerősebb, midőn saját érzelmeit zengi; legnagyobb Himfyjében. Regéi, sőt drámái is, a helyett, hogy *tárgyasak* volnának, mindig ugyanazon érzéseket tükrözik vissza, melyek tulajdon keblét dobogtatták. Szerelem, honszeretet, de *nemesi* szabadság érzetével párosulva: e két góc körül forog összes költészete; úgyhogy míg Csokonai a *nép* felé hajlik, Kisfaludyt inkább a *nemesség* költőjének jellemezhetjük.

MÁSODIK IDŐSZAK. 1811–1848

18. §. A NYELV ÁTALAKULÁSA

Közeledett végre az idő, melyben a magyar nyelv a holt latin nyelvnek zsarnoksága alól egészen kiszabadulván, illő helyét az országos élet minden nyilatkozataiban elfoglalja. Hogy azonban e díszes állapotra felvergődhessek: igen nagy belforrongáson kellett keresztülmenni.

nie. Azon *nyelvtani harcokhoz*, melyek a század eleje óta Révai Miklós rendszere mellett és ellen oly nagy elkeseredéssel folytak, most egy másik vita járult: a nyelvújítók (neológok) és a régihez tapadók (ortológok) elszánt, makacs, hosszú küzdelme.

Minden időben találkoztak ugyan írók, kivált költők, akik egy-egy szokatlanabb vagy éppen új szót nem irtóztak műveikbe fölvenni, – Gyöngyösi, Zrínyi, Csokonai, de kivált Dugonicsnál egyaránt találunk ilyeneket. Kisfaludy Sándor valamivel merészebben, de mégis tartózkodva lépett fel e tekintetben. *Kazinczy Ferenc* volt az első, ki a *nyelvújítás* (neologismus) zászlaját nyíltan ki merte tűzni. Ő a köznapi, aljasabb szokat, szólásformákat merőben elvetette, s helyettük újakat csinált; régi, avult szokat éleszte föl, vagy hosszadalmas szavainknak gyökerét kereste ki s mindezeket használta oly bőséggben, hogy az effélékhez nem szokott írók és közönség nagy része megbotráncozott benne. De éppen ezt akará Kazinczy, akará, hogy a nemzet figyelme nyelvére vezettessék, hogy harc legyen innen is, túl is, újítók és újítást ellenzők közt, melyből a nyelv megtisztulva, megifjodva egészen új alakban kerüljön ki. Úgy is történt: az ifjabb tehetségek, mint *Helmezy, Szemere Pál, Kölcsey, Kisfaludy Károly, Vörösmarty* stb. Kazinczy zászlajához szegődtek, s az írók két táborra oszolván, vitatkozásuk több, mint egy évtizedig (1810–1830) szenvedélyesen, sokszor mocskosan is folytak, minek eredménye az újítók győzelme s *nyelvünk átalakulása* lőn.

Az ekkép diadalra jutott *új magyar nyelv* meggyőzte a kételkedőket, hogy az a közügyek folytatására nem kevésbé alkalmas, mint a latin. Az 1832/36-iki országgyűlésen a törvények már magyar és latin kettős szöveggel lőnek szerkesztve, melyek közül kétes esetekben a magyar tekintetett hitelesnek. A következő országgyűlés (1840) a közigazgatásnak és törvénykezésnek csaknem minden ágaira kiterjeszté nyelvünk használatát; az 1844-iki törvények pedig már egyedül magyar nyelven jelentek meg. Végre az 1847-iki hongyulást ő felsége, a magyar király, V. Ferdinánd, az ország rendeihez intézett magyar beszéddel nyitotta meg s így nyelvünk, mint *diplomaticai nyelv* is teljes diadalát ünneplé.

19. §. IRODALMI TÁRSULATOK. NEMZETI SZÍNHÁZ

Az 1790-iki országgyűlésen indítványozott magyar tudós társaság sokáig nem léphetett életbe. Főakadály ebben a folytonos háborúk valának, melyek az országgyűléseken minden egyéb tárgyat háttérbe szorítottak; a béke helyreállítása után pedig több éven át nem tartott országgyűlés. De eljött végre az 1825/7-iki diéta. Midőn egy kerületi ülésben a rendek vitatkoznának a felállítandó tudós társaságról s némelyek a kellő pénzalap nemlétezését emlegetnék, feláll egy ifjú huszárcapitány, ki a gyűlésben csak mint hallgató vett részt s mondá: „nekem ugyan itt szavam nincs, mert országnagy nem vagyok, de birtokos vagyok, s ha feláll egy oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejti s ezáltal honosink magyarrá neveltetését elősegíti: jószágaim egy évi jövedelmét feláldozom”. Ezen férfiú *Széchenyi István* volt, egy még kevésbé ismert ifjú, fia Ferencnek, a Múzeum alapítójának. A dicső példa hatott, Széchenyi 60.000 pforint ajánlata, főuraink áldozatkészségéből nemsokára harmadfél-száz-ezer forintra szaporodék s a *Magyar tudós társaság* meg lőn alapítva.

Tíz évvel később (1836) azon pénzösszeg maradványából, mely elhunyt nagy költőnk, Kisfaludy Károly emléksobrára összegyűlt vala, egy kisebb *szépirodalmi társaság* is alapított, mely a dicsőült nevéről *Kisfaludy-társaságnak* neveztetik. Hasznos, főleg az ifjú írókat buzdító működését folytatta 1848-ig, azóta, fájdalom, egészen elhallgatott.

A *nemzeti színészetnek* még mindig nem volt állandó hona az ország fővárosában, Budapesten. Egy nagyszerű *Nemzeti színház eszméjét* gróf Széchenyi István pendíté meg először, mely az ő terve szerint részvényekre vala fektetendő. A Tudos társaság pedig (1833) pályadíjat tűzött ki e kérdésre: „Miként lehetne Budapesten a magyar játékszint megalapítani?” – Fáy András értekezése lőn a nyertes, ki abban, ellenkezőleg a Széchenyi tervével, országos adakozás által javaslá felállítani a Nemzeti színházat. De mielőtt az országgyűlés valamit végzett volna, Pestmegye a lelkes Fáy és Földvári Gábor buzdítására elhatározta az állandó magyar színház felépítését, s az önkéntes adakozások gyűjtését. Így történt, hogy az új színház, még akkor csak mint Pest megye tulajdona, már 1837 augusztus 22-én megnyitott. Az 1840-iki országgyűlés átvette Pestmegyétől a színházat, s a nemességre kivetett 400.000 forint által biztosítván, Nemzeti színházzá emelte.

20. §. FOLYÓIRATOK

Amely mértékben a nyelv régi bilincseiből, szűk és korlátolt állapotjából kifelé bontakozott, azon mértékben kezdtek a muzsák is mind gyakrabban szólalni meg magyarul. A tudományos és szépirodalmi próza mindinkább tisztult és csinosodott, mire sokat tettek a *folyóiratok*. Ezek közül a nevezetesebbeket nem szabad említés nélkül hagynunk. Mellőzve a mindinkább szaporodó politikai hirlapokat (Magyar Kurir, Nemzeti ujság, Jelenkor, Világ) legelőször is azon füzetekre vessünk figyelmet, melyet *Döbrentei Gábor* (1814–18) *Erdélyi Múzeum* cím alatt négy évig szerkeszte. Legjelesebb íróink: Kazinczy, Kölcsey stb. dolgoztak bele. Nagyobb terjedelmű és hatású volt ennél a „*Tudományos Gyűjtemény*”, havi füzetekben megjelent folyóirat, melyet (1817-ben) Fehér György kezdte szerkeszteni, később Vörösmarty és Thaisz, végre a nagy tudós Horváth István gondolai alatt jelent meg s 25 évi folyamában sok becses cikket hozott a különféle tudományok köréből. Felállítván pedig a Tudos társaság, a mellett, hogy évkönyveit esztendőről esztendőre kiadta, még egy másik folyóiratot is indítá meg „*Tudománytár*” cím alatt évnegyedes kötetekben, mely néhány évig folyván, szinte előmozdítója lett a magyar tudományosságnak. A *Felsőmagyarországi Minerva* (1825) Kassán, továbbá az *Élet és Literatura* (később Muzáron) Kölcsey és Szemere Pál szerkesztése alatt (1826), leginkább a szépirodalmat segíték elő. Legnevezetesebb szépirodalmi lapja azonban ez időszaknak az *Athenaeum*, mely három legjelesebb írónk: Bajza, Schedel (Toldy) és Vörösmarty által szerkesztve, hét évig (1837–1843) az ízlés terjesztésére s a nyelv csinosítására igen sokat tett. Szépirodalmi *zsebkönyveink* közt legjelesebb s legnagyobb hatású volt az *Aurora*, melyet Kisfaludy Károly 1822-ben indított meg, ennek halála után (1830) Bajza folytatott 1837-ig. A *Kisfaludy-társaság évkönyvei* (összesen 7 darab) szinte megemléltendők.

21. §. A MŰPRÓZA FEJLŐDÉSE

A prózaírók nagy többsége ez időszak elején is még ama széles, lapos irályt használta, mely a mult században közönséges volt. Terjengő, pongyola próza volt ez, nem sokat különböző a közbeszédtől, a hogy épen az írónak tolla alá jött, s minden változatosság nélkül tudományos vagy szépirodalmi, történeti vagy szónoki művekben ugyanazon irály volt használatos. Azon néhány író, kik a mult időszakban kivételt képeznek (mint Báróczy, Kármán, Kazin-

czy), már említettük. Most a műpróza ujáteremtője gyanánt *Kazinczy* lépett föl. Ő a múlt században Báróczy nyomán választékosan kezde ugyan írni, de még akkor tartózkodva újíttott. Ellenben a jelen század első tizedével működésének új iránya kezdődik: hozzáfogott életbe léptetni a *nyelvújítás nagy eszméjét*. De ő nem csupán szavakat akart újíttani, hanem a prózát a mindennapi beszéd pongyolaságából kiemelni, nemesíteni, változtatossá, hajlékony-nyá tenni. E célhoz inkább fordítások, mint eredeti művek által remélt eljutni; remekműveket fordítá tehát, s az idegen nyelv szépségeit ellesve, azokat nyelvünkbe is átültette. Munkái bizonyosságot tesznek, hogyan tette ő sajátjává majd *Gessner* lágyságát, majd *Ossián* dagályos, fellengős nyelvét, majd *Goethe* klasszikai tisztaságát. A római remekírók: *Cicero*, *Sallustius* fordítása által, mely utóbbin 30 évig dolgozott, erőt kölcsönze nyelvünknek. *Eredeti levelei* a magyar epistola mintái gyanánt szolgálhatnak. Egyszóval maga *Kazinczy* többet tön mű-prózáink fejlesztésére, mint máskor egy időszak összesen.

Kazinczy mellett barátja *Kis János*, nem cifra ugyan, de világos, folyékony prózával tünt ki; művei közül *Blair* *Hugo* fordítása nagyon ajánlható az ifjúságnak. *Kölcsey*, a jeles szónok, a prózai irálynak a *szónoki emelkedettségét* adta meg, mely az ő műveit örökbecsűekké teszi. *Fáy András*, beszélyeiben a víg, szeszélyes előadást honosítá meg; ugyancsak élces modorban *Kisfaludy Károly* is nagy szerencsével dolgozott. *Vörösmarty* prózája átlátszó tisztaság és folyékonyssággal jeleskedik. *Vajda Péter* sajáttságos keleti színben ragyog. *Jósika* szereti a pompát előadásában, de stílusa nem mindég szabatos. *Kuthynak* fellengő, képdús nyelve gyakran dagályba csap át. *B. Eötvös* szellemdús irálya csaknem túlterhelve van hasonlatokkal s itt-ott némi idegen ízt éreztet.

Történeti íróink közül: *Péczeli* a római írók, főleg *Livius* pompás, körmondatos prózáját vette mintául; *Horváth Mihály* ellenben tisztán tárgyszerű előadásra törekedett s e miatt néhol száraz marad stílusa. *Bajza* „Világtörténete” ez időszakban irály tekintetében is a legjelesebb históriai mű.

Az értekező előadásban a sok közül *Szemere*, *Kölcsey*, *Bajza* esztétikai cikkeit emeljük ki, s *Toldy Ferenc* teljes hangzatú, körmondatos (néhol kissé idegen színezetű) prózáját, melytől az *Erdélyi Jánosé* magyar, (sőt népies) íz által különbözik. *Gr. Széchenyi István* számos munkái által, mint *Hitel*, *Világ*, *Kelet népe* stb. legjelesebb prózaíróink közt foglal helyet s ha stílusának hibái vannak is, mint a szakgatottság, túltömöttség, ezek a lángész hibái, melyek épen az eszmék bőségéből erednek.

22. §. KÖLTÉSZET. ÁTTEKINTÉS

Amint általában igaz az, hogy a költészet mindég saját korának vezéreszméit, vágyait, küzdelmeit tükrözi vissza: úgy különösen ez időszak költészete magán hordja a kor bélyegét. *Újíttás* a nyelvben, alkotmányyszerű *haladás* a politikában: e két sark körül forgott az egész magyar világ; innen van, hogy ezen korszak költeményeit is e kettő bélyegzi leginkább. A költői nyelv és dikció, mely *Kazinczy* óta egészen átalakult, *Kisfaludy Károlynál legújabb*, *Vörösmartynál legszebb*: amannak újdón szavakkal terhelt, de még ki nem forrott stílja sokszor nehézkes, ennél már az új és régi nyelv bájos harmóniává olvad össze és csakugyan nincs költőnk, ki a nyelv szépségére nézve *Vörösmartyt* utólérné. De a politikai helyzet azt okozta, hogy újabb költőink nyelvén (*Vörösmartyén* is, de *Garayén* méginkább) bizonyos szóno-ki színezet terül el, mely azokat kiválóan jellemzi.

Ezen időszak költői még részint a latin vagy klasszikai iskolához, de nagyobb részben az *új iskolához* számíttatnak, mely utóbbi Kazinczytól véve eredetét, magába foglalja minden jeles költőnket egészen Garayig. Végre az utolsó évtizedben *Petőffivel* a nemzetien népies irányt látjuk túlsúlyra vergődni.

A) Lantos költészet

23. §. KAZINCZY FERENC

Nemzeti irodalmunk e nagy reformátora született 1759 okt. 27. Ér-Semlyénben, Biharban, régi nemes, birtokos családból. Patakon jelesül végzett iskolái után, hol már mint *író* is fölépett, törvénygyakorlatra adta magát, majd Pesten jurátusnak esküdött fel, sőt megismerkedett a jelesebb írókkal. Azután Abauj-megye jegyzőjének neveztetván ki, a József császár-féle rendelet folytán a német fogalmazások terhe egyedül ő reá nehezült, mivel tisztársai közül egy sem tudott németül. E hivatalát nemsokára fényesebb állással cserélte fel, midőn a császár által a kassai kerületben a nemzeti iskolák felügyelőjévé neveztetett ki, mely tisztét öt évig mindenek megelégedésére folytatta; de a császár halála után mint protestáns elmozdított. 1794-ben őt is elérte azon csapás, mely akkor több jeles írónkat sujtott és csak hetedfél év (2387 nap) múlva nyerte vissza szabadságát. Eddig terjed írói működésének első szaka, melynek rövid áttekintése következik.

Kazinczy a prózában Báróczy, a versben Ráday nyomán indult s természetesen mind-egyiket meghaladta. Kassai hivataloskodása alatt az ő indítványára lépett életbe a „*Magyar Museum*” című folyóirat (1788), de attól Bacsányival történt meghasonlása következtében később visszalépett, s maga indította meg az „*Orpheus*” című folyóiratot Széphalmi Vince álnév alatt (1790); mindkettőben számos dolgozata jelent meg. De önálló munkákat is adott ki minden évben, melyek közül nevezetesebbek: *Gessner* idilliumai, pásztori költemények prózában (1788); *Bácsmegyei levelei*, regény, levelekben (1789). *Hamlet*, Shakespeare szomorújátéka (1790); *Helikoni virágok*, melyben saját költeményein kívül másoké is foglaltatnak (1791); Herder (német költő) *Paramythionjai*; *Lanassza* és *Stella* drámák, ez utóbbi Goethe után. Ezenkívül már készen voltak többrendbeli fordításai, leginkább színdarabok, melyeknek egy része később jelent meg, más része most is kiadatlan. Spielberg, Kufstein és Munkácson töltött sanyarú fogsága után 1801-ben kegyelmet nyervén, otthon vagyoni állapotját csaknem tönkretéve találta, mihez még *gr. Török Zsófiával* (1804) történt házassága után a családos élet gondjai és egy hosszú és költséges perzaklatás is járulván, hátralevő élete a kínszenvedések szakadatlan sorává lett. Mindazáltal ő nemcsak el nem csüggedt, hanem még nagyobb lelkesedéssel folytatta írói működését s régibb iratait átdolgozta, (Gessnert 15-ször), s újakra fogott. A nyelvújítási harcot „*Tövisék és virágok*” című gúnyos epigrammáival s Vitkovichhoz intézett költői levelével 1811-ben indítá meg, egyéb írásaiban folytatta, nem gondolva az ellenfél mocskolódásaival, mely őt még a társas élet terén is egyre üldözte s a „*Mondolat*” című híres pasquillben pellengérre állítá (1813). 1814-ben szépirodalmi munkáit kezdé kiadni, de azokból három év alatt csak IX. kötet jelenhetett meg (1814–16), nagyobb részt fordítmányok. Azután is ernyedetlen munkássággal dolgozott egész haláláig. *Kiadott műveinek* száma 54-et tesz, melyek közül némelyik több kötetre terjed. Megérte a Tudós társaság föllállítását, melynek alapszabályai kidolgozásában ő is tevékeny részt vett, s

mint már annak tagja hunyt el 1831-ben aug. 22-én. Széphalmi lakásán a kolera áldozatja lett a 72 éves öreg.

Fordításai közül a már említetteken kívül nevezetesek 1. *Ossian minden énekei*, 2. *Goethe* drámái közül: *Egmont*, *Clavigo* és mások, 3. *Lessing* meséi és drámái közül: *Galotti Emilia*, *Miss Sara Sampson* és *Barnhelmi Minna*, 4. *Sallustius* minden munkái, 5. *Cicero* válogatott beszédei és levelei.

Mint *lantos költő*: Kazinczy finom ízlés s klasszikai csín tekintetében kortársait meghaladta. Egy kötetre menő *eredeti versei* dalok, ódák, epigrammák s mesteri alkotású költői levelekből állanak.

24. §. BERZSENYI

A mult század utolsó negyedében keletkezett latin iskola, mely a régi klasszikai formáknak hódolt, Berzsenyi Dánielben érte el virágzása tetőpontját. Született ő 1780-ban, Vas megyében, Hetyén, evangélikus hitvallású szülőktől. Sopronba adatott iskolába, de onnan atyja – gazdának szánván – hazavitte. Azonban a tűzlelkű ifjú éjjelenként Horáccal mulatott, ki legkedvesebb költője volt és verseket irogatott lopva, minthogy atyja ezt tilalmazá. Így született már a mult század végén (1797) magasztos ódája a felkölt nemességhez: „Él még nemzetem Istene”, így több költeménye is titokban, anélkül, hogy hozzátartozói is sejténének valamit róla, mígnem barátja Kis János (1806), egyszer véletlenül rajta fogta. Kis elámult, majd közlé néhány darabját Kazinczyval, ki az új költőnek halhatatlanságot ígért, ez által megerősíté önbizalmát. Versei gyűjteménye kétszer (1813–16) jelent meg a költő életében, ennek halála után Döbrentei eszközle egy hibákkal teljes kiadást (1842).

Berzsenyi dolgozatai, alig egy-kettőt leszámítva, mind a *lírai nemhez* tartoznak, magasan szárnyaló ódák teszik gyűjteménye legnagyobb és legjelesebb részét. A nyelv, dikció bennük merész, bárha egyes helyek nem mentek a dagálytól. Meghalt Berzsenyi Niklán, somogy megyei jószágán, 1836-ban miután különben is búskomor kedélyét azon bírálat, mely verseiről Kölcsey összes munkáiban olvasható, már elébb végképen elkeseríté. „Árnyéka az elköltözöttnek! sírod felett zeng az engesztelő szózat”, – mondá Kölcsey gyönyörű emlékbeszédeben ahhoz, ki neki életében soha meg nem bocsátott.

25. §. KIS JÁNOS ÉS TÖBBEK

Két évvel később, mint Berzsenyi munkája megjelent, *Kis János* soproni ev. lelkész s majd 1812-ben szuperintendens, adta ki verseit három kötetben 1815-ben, melyek bár művészi csínnal bírnak, mégis inkább az elmélkedés, mint valódi ihlettség szüleményei. Kis már az *új iskolához* számíttatik, jóllehet az újításokat tartózkodva fogadta el, s nem követé merészen Kazinczyt, kivel szoros baráti viszonyban élt. Mint költő közepszerű, de mint egy sokoldalúan kimívelt és nemzeti nyelvünk mellett buzgó férfiú, hosszú élete folyásán fáradhatlan munkássága által irodalmunknak oly sok szolgálatot tett, hogy nevét mindenkor hálás tisztelettel említjük.

Buczy Emil, Szász József, Döbrentei Gábor, Tóth László kísérletei kevesebb figyelmet érdemelnek; a jeles esztétikus *Szemere Pál* néhány (6) szonettje s költői levele méltán dicséretetik. *Vitkovics Mihály* leginkább a népies felé hajlott, *Szentmiklósy* néhány lírai darabja s

epigrammája azon korban tetszésben részesült, de mindezen másod- s harmadrendű költők mellőzésével térjünk át Kölcseyre.

26. §. KÖLCSEY

Kölcsey Ferenc az új iskola híve, Kazinczy után legnagyobb bajnoka, született a mult század utolsó tizedében (1790), a közép-szolnokmegyei Sző-Demeter nevű helységben, ősnemes családból, ref. hitvallású szülőktől. Iskoláit a debreceni kollégiumban végezte (19 éves korában), de még mint tanuló Kazinczy ismeretségébe jutott s ennek vezérlete alatt képezte magát az írói pályára. Majd törvénygyakorlatra ment Pestre, de az ügyvédi vizsgálatot le sem téve, visszatért Bihar megyébe, álmosdi lakába, hol csendes elvonultságban a muzsáknak és roppant tanulmányainak élt. Itt és már előbb Debrecenben írta azon lírai költeményeket, melyek az Erdélyi Muzeumban 1814 óta megjelentek s költői nevét megalapíták.

Azon satírai munkája, melyet (1815) *Szemere Pállal* együtt a *Mondolat* ellen közrebocsátott s méginkább azon bírálatai, melyeket (1817) Csokonai, Kis János és Berzsenyi műveiről a Tudományos Gyűjteménybe iktatott, sok ellenséget szereztek a különben szelid lelkű és szerény költőnek, mindazáltal nem szünt meg folytatni írói működését, melyhez már most a politikai is járult. Szatmár megyében, hol birtoka volt, a megyei élet küzdelemére lépven, szónoki tehetségét fényesen bebizonyítja, a megyében (1819) al-, azután főjegyzővé nevezetvén ki, majd az 1832-iki országgyűlésre követnek választatott meg, hol a hőkeblű hazafi és művészi szónok legszebb babérait aratta. „*Versei*”, melyek a lírai nemhez tartoznak, 1832-ben, „*Minden munkái*” tíz évvel később láttak világot. Ő, mint elsőrendű lírikus, formatisztaság, finom izlés, hő érzelem által tűnik ki; ódái magasztosak, a balladai formát ő hozta be nálunk; hanem dalaiban kissé idegen szentimentalizmus nyomai érezhetők. Meghalt Csekén, hova lakhelyét már régebben áttette volt, 1836-ban. Egy nemzet érzelmét fejezte ki Vörösmarty ez epigrammában, melyet halálára írt:

Meg ne ijedjete, a hazaföldnek szíve dobog fel:
Kölcsi sírjától keble örökre sebes.

27. §. KISFALUDY KÁROLY

Kisfaludy Károly, Sándornak öccse, kiválóan drámai költő, de mint lírikus is jeles helyet foglal el a magyar Helikonon. Született 1788-ban február 6. Téten, Győr megyében. Iskoláit a győri gimnáziumban végezte, 16 éves korában hadi szolgálatba lépett, s részt vőn a Napoleon elleni táborozásban. Mint 22 éves ifjú hadnagy odahagyta a sereget és honába tért, de atyjávi viszályai miatt kénytelen volt egy ideig Bécsben, hol később megtelepedett, festészettel keresni kenyerét. Lelke azonban a költészet, főleg a dráma felé vonta, s 1817-ben Pestre költözék, hol aztán állandó lakása lőn. Itt bocsátá színre drámai szerzeményeit, melyekről alább szó lesz; itt írta beszéleyeit és szerkeszté az *Aurorát* egész haláláig. A lantos nemre tartozó költeményei, noha aránylag kisebb mennyiségűek, szinte nagy költői beccsel bírnak. Ki nem ismerné románcait, balladáit, vagy „Mohács” című elégiáját? Ki ne olvasná örömmel a „Sötét olajfák illatos hűsében ülő vándor” édes-bús panaszát? Azonban Kisfaludy népköltő is volt. 33 csinos népdala közül a *Rákosi szántó* és a *Mohácsi dal* minden magyar

ajkon zengett. A kérlelhetetlen halál 1830-ban, pályája közepén ragadá el a dicsőt. Sírkövén Vörösmarty e sorai állnak:

Kisfaludyt ne keresd e keskeny sírban, oh honfi!
S a rövid élet után holtnak örökre ne véd;
Itt csak elromlandó tetemét jelelék ki baráti:
Fenn van időt múló szelleme műveiben.

28. §. VÖRÖSMARTY. BAJZA ÉS TÖBBEK

Nemsokára elsőrendű csillaga támadt az új iskolának *Vörösmarty Mihály*ban. Született ő 1800-ban, Pusztá-Nyéken, Fehér megyében. Iskoláit Fehérvárott kezdte és Pesten végezte, hol később az ügyvédi vizsgálatot letévén, ügyvédnek esküdött föl, de génusza őt inkább a költészet felé vonta, miért is Pesten maradt és irodalmi munkákkal foglalkozott: mineműek valának költői művein kívül a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztése (1828), s az *Ezeregy éjszaka* fordítása, mely utóbbit inkább csak anyagi tekintetből vállalta el. 1830-ban a Túdós társaság rendes tagja lőn s mint ilyen, a nyelvtani osztályban folyvást munkálkodék. 1837-től fogva 1843-ig az *Athenaeumot* szerkeszté Schedel (Toldy) és Bajza társaságában; 1848-ban követ lőn az országgyűlésen; azóta Nyéken csöndes elvonultságban szeretett családjának élt 1855 nov. 19-ig, midőn a haza és nemzet gyászára meghalt mellvízkórban, Pesten. – Költeményei a poézis mindhárom országára (líra, eposz, dráma) kiterjednek, hivatása azonban többek ítélete szerint inkább lírai. Dalaiban tűz, ódáiban fenség van, epigrammái a hellén antológia legszebb darabjaival vetélkednek; zengő, harmónikus nyelvére pedig méltán el lehet mondani: „így még nem zenge magyar lant”. Tíz kötetre terjedő összes munkáiból a két első lírai költeményeket tartalmaz, a többiről alább lesz szó.

Bajza József. Vörösmartynak ifjabb pályatársa (szül. 1804-ben Szűcsiben, Heves megyében, nemes, birtokos szüléktől), nevezetes lírai költő, nem nagyszámú verseiben leginkább a forma tisztasága által tűnik ki. Költeményei többnyire a német költők érzékeny modorában írt dalokból, továbbá a románcokból s néhány epigrammából állanak; kitűnő csín jellemzi azokat, úgy, hogy e tekintetben Kölcseyvel versenyez, sőt néhol meg is haladja. Esztétikai, kritikai és históriai dolgozatai szinte jelesek és a magyar prózát igen emelték. Munkái közelebb is (1851-ben), megjelentek két kötetben.

Czuczor Gergely, mint lantos költő főként csinos népdalai által vívta ki magának a közkedvességet.

Császár Ferenc, mesterkéltséggel verseivel mostanig sem tudott a középszerűsége felül emelkedni.

29. §. GARAY ÉS KORTÁRSAI

Az új iskola legifjabb nemzedékéből *Garay János* emelkedik ki, mint elsőrangú lírai költő. Született 1812-ben, Szegszárdon, Tolna megyében. Tanulmányait Pécsen kezdte s Pesten folytatta és végezte, hol azután állandó lakos lőn. Ifjú korában megkísérté erejét az eposzban és drámában is (Csatár, Ország Ilona, Árbócz, Szent László), de nem nagy szerencsével; azért a lírához tért vissza, melyre kétségtelen hivatása volt. Az irodalmon kívül más élet-

módja nem lévén, különböző lapokba dolgozott; majd (1842–44) a „Regélőt” szerkeszté, mely azután „*Pesti Divatlap*”-pá változott át. Írt novellákat is, (Tollrajzok, három kötet, 1846). De leginkább lírai dolgozatai által alapítá meg hírét, két kötet *verset* bocsátván ki (1843–48). Nevelte népszerűségét az „*Árpádok*” című ballada-ciklus, mely irodalmunk egyik becses kincsét képezi. Majd füredi mulatása emlékeül „*Balatoni kagylók*” cím alatt bocsáta ki egy versfüzért, de mely előbbi költeményeivel alig versenyezhet. Költői beszélyeire és történeti nagy eposzára még visszatérünk (Szt. László). Élte utolsó éveit nehéz betegségben tölté, s a részvét, mellyel a nemzet felkarolta özvegye és árvái sorsát, bizonyítja, mily kedves költőjét veszté el benne. Meghalt 1853 nov. 5-én, Pesten.

Garayval egykorúlag az új iskolának még következő egyénei jeleskedtek a lyrai költészetben: Erdélyi János, Sárosy Gyula, Tóth Lőrinc, Vachot Sándor, Kunoss Endre stb. Erdélyben: Kriza János, Medgyes Lajos és mások. Szinte e korhoz tartozik a hamar elhunyt, szépreményű Nagy Imre, debreceni tanuló. Tompa is már ekkor kezdett irogatni, nemkülönben Samarjay, Szelestey, Lisznyai, Jámbor Pál (Hiador) és más ifjabb költők.

30. §. A LEGÚJABB ISKOLA. PETŐFI

Midőn így az új iskola virágzása tetőpontján állana, Vörösmarty és Garay ragyogó neve mellett egyszerre egy igénytelen név lőn olvasható, majd Petrovics Sándor, majd Pönögei Kiss Pál, végre *Petőfi Sándor* alakban, mely hivatva volt amazokat nemsokára háttérbe szorítani. Egy ifjú lángész bátortalan föllépései voltak ezek, ki még az új iskola formáinak tisztelettel hódolt, innen van az, hogy legelső versei, a külsőt tekintve gondosabban vannak írva, mint a későbbiek. De a kölcsönzött forma alatt eredeti eszmék ragyogtak; az ifjú szellem mind szabadabban kezde röpdülni, és az új iskola némely hívei dőbbenve tapasztalták, hogy az ifjú költő, kitől a tehetséget elvitázní nem lehetett, egészen más úton halad, mint ők. Innen az éles megtámadások a kritika részéről, de melyek a tanulni nem akaró tanítványt még makacsabbá tevék; ellenben népszerűsége a közönség előtt napról-napra növekedett. Így látjuk őt nemcsak hazája kedvenc költőjévé, de európai hirre is emelkedni; így látjuk őt, mint irányadóját a legújabb magyar lírának, melynek feladata volna *nemzetien népszerű* lenni, s ez az, mit fentebb *legújabb iskolának* neveztünk.

31. §. PETŐFI ÉLETVÁZLATA. MŰVEI

Született Petőfi Sándor 1823 jan. 1-én, Kis-Kőrösön, hol atyja (Petrovics) mészáros volt. Selmecre küldetvén iskolába, szilaj természete csakhamar lerázta az iskolai nyűgöt s innen Pestre kóborolván, majd atyja által tanulni Sopronba küldetvén, katonának állott be, honnan két év mulva kiszabadult s ismét folytatni akará félben hagyott tanulását, mely célból egy évet tölte Pápán, hol *Jókai* tanuló társa volt; de kalandvágya színészek közé sodorta, ezekkel barangolt országszerte, majd Pozsonyban az 1844-iki országgyűlés alatt iratok másolásával kereste kenyerét; végre a Pesti Divatlap mellett szerkesztősegéddé lőn. Ezután egyedül irodalmi jövedelméből élt 1848-ig, ekkor hadi szolgálatba lépett s 1849 nyarán egy erdélyi ütközetben eltűnt az élők közül. – Ily kalandos életpálya jutott korunk egyik legjelesb lírai költőjének. Azonban tévedne, ki azt hinné, hogy ő szellemét nem művelte a legnagyobb szorgalommal. Éjjel-nappal írt, olvasott, jegyzett; saját igyekezete által magáévá tette a né-

met, francia s angol nyelveket, hogy az ezeken írt remekműveket olvashassa. A római klasz-szikusok közül Tacitust kedvelte leginkább s ezt szándéka volt műfordításban magyarra is tenni, de őt ebben, mint sok más törekvéseiben a halál meggátolta.

Petőfi első versei az Athenaeumban és Regélőben jelentek meg. Költeményei első füzetét az őt mindig kedvelő Vörösmarty indítványára a Pesti kör (kaszinó) adta ki (1844); s ezt nemsokára a második is követte. Különálló füzetekben kiadta még a *Helység kalapácsát*, *János vitéz* regés költeményt; majd újabb versfüzeteket, minéműek: a *Cipruslombok*, *Felbők*, *Szerel-em gyöngyei*; végre (1847) mindezek, (kivéve a *Helység kalapácsát*) egy nagy kötetben, (ugyanazok két kötetben is) láttak világot. Szinte ily mennyiségű költeményeket hagyott hátra (1847–48–49-ből), de ezek csak 1858-ban, akkor is hiányosan jelentek meg. A regény és dráma terén is tőn kísérleteket, de kevés sikerrel (Hóhér kötele, regény; Tigris és hyéna, dráma). Fordításai közül kiemeljük „*Coriolant*” Shakespeare-től.

32. §. FOLYTATÁS. TOMPA

Petőfi nemcsak a magyar nemzet, de az egész világ legjelentékenyebb költői közé tartozik. Az új iskola emberei megrótták pongyolaságát s néhol még aljasságot is vetének szemére. Ami az elsőt illeti: igaz, hogy Petőfi nem törődött kicsinységekkel és sehol a tartalmat a formának fel nem áldozta, de épen ezáltal megóvta líráját az egyhanguságtól, mert szigorú mérték helyett magyar ritmust hozott költeményeibe, mely által azok alkalmasabbak lőnek magyar dallam szerint énekeltetni. Az aljasságot illetőleg: Petőfinél az eszme sohasem aljas, ha egy-két kifejezése a szokottnál erősebb is, azokat ott használja, hol általuk a jellemzés teljesebb lesz. Mindenesetre el kell ismernünk, hogy bármily szép költeményekkel gazdagítá az új iskola irodalmunkat, volt azokban némi idegenszerű, mely miatt a nemzetnek úgyszól-ván vérévé nem válhattak, de a Petőfi által megérintett húr, egyszersmind magyar szívnek legbensőbb húrja, s kétségkívül nincs költőnk, ki a *nemzeti* nevet annyira megérdemelné, mint ő. Az újabb líra nagyrésze őt vette előképül, de többnyire külsőségeit majmolja, a nélkül, hogy szellemét birná.

Petőfinél valamivel még előbb fellépett *Tompa Mihály*, jeles lírai költő. Született Rimaszombaton, 1817 szeptember 29. Patakon jelesül végzett iskolai pályája után ügyvédnek ké-szült, de időközben meghívást kapott egy lelkeszi állomásra Gömörmegyébe s azt el is fo-gadta. Jelenleg hamvai ref. lelkipásztor. Az Athenaeumban s más lapokban megjelent egyes költeményei által még mint tanuló (1841) magára vont a közönség figyelmét. Növelte nép-szerűségét (1846) *Népregéinek és Mondáinak*, s a következő évben (1847) *Verseinek* kiadása. Követték ezt újabb időben a *Regék, Beszélyek* (1852) a *Virágregék* (1854). *Újabb versei* (1854), és mindezek (a Virágregéket kivéve) 1858-ban összegyűjtve öt kötetben jelentek meg. Tom-pa az új iskola iránya s Petőfié közt mintegy középúton halad; költeményei a kulcsín mellett belső tartalmassággal jeleskednek.

B) *Elbeszélő költészet*

33. §. EPOSZI KÍSÉRLETEK

Miután a felvett időszak költészete a lírában oly magas szárnyalásnak indult, közönséggé vált az óhajlás, bár támadna egy költő, ki a nemzet harcias multját eposzban dicsőítené. Az Aurora első évi folyamában fel is lépett *Döbrentei Gábor* „Kenyérmezei diadal” című költeményével, de a mely ossiáni modorban és darabos prózában írt, nehézkes eposz nem nagy tetszést aratott. Egy évvel később (1823) a Hébe című zsebkönyvben *Aranyosrákosi Székely Sándortól* jelent meg egy eposz: a „Székelyek Erdélyben”, mely kísérlet, bár szinte hajótörést szenvedett, nevezetes arról, hogy két ifjú költőnk, *Czuczort* és *Vörösmartyt* eposz írásra ösztönze. Döbrentei még egyszer próbált szerencsét „Nándor ostromával”, de szokott darabos és dagályos verselésével újlag bebizonyítja, hogy csupán a jóakarát nem elég. Nem sokkal ezután (1826) írta *Debreceni Márton* is a nemrégiben megjelent „Kióvi csata” című hőskölteményét, mely bevégetlen munka, habár tanúskodik költőjének nem mindennapi költői tehetségéről, a nála korábbi „Zalán futásával” sem nyelve, sem költőtehetségre nem versenyezhet. Azonban az írói körök várakozása *Horváth Endre* nagy hőskölteményére, az „Árpád”-ra volt függesztve, melyen a mondott költő nagy szorgalommal dolgozott. A munka csak később (1831-ben) jelent meg s a Tűdös társaság által 200 arannyal jutalmaztatott, mindazáltal nem Horváth Endre volt hivatva arra, hogy a magyar nép nagy eposzát megírja. Neve is alig említettik többé. Időközben fellépett *Czuczor* és *Vörösmarty*, az új iskolának két legnagyobb epikus költője.

34. §. EPOSZ. FOLYTATÁS

Czuczor Gergely, szent Benedek-rendű szerzetes, 1824-ben adá ki az Aurora lapjain az „*Augsburgi ütközet*” című hőskölteményét négy énekben. Tárja ennek, mint a cím is mutatja, a hazai történebből, jelesen a vezérek hőskorából való. Ezt négy év mulva (1828) az „*Arad-i gyűlés*” követte azon történeti eseményt tárgyazva, midőn Vak Béla neje, Ilona az ellenpárthoz szító magyar urakat lekoncoltatja. Jóval később (1831) „*Botond*” c. hőskölteményét négy énekben írja; ezekben határozódik eposzi működése, minthogy „*Hunyady*”-jából csak mutatóványokat közle. Czuczor hivatott tehetség volt az eposzra, de választott tárgyai nem bírtak eposzi nagysággal, s bár ő maga objektívabb költő Vörösmartynál, ez őt a fantázia gazdagságával csakhamar túlszárnyalta.

Vörösmarty, az új iskola legnagyobb epikusa, 1825-ben bocsátá közre hőskölteményét a „*Zalán futását*” tíz énekben, mely Árpádot, a honalapítót, a fantázia legragyogóbb színeivel festi. A verselés, a költői nyelv semmi kívánnivalót nem hagy el, oly gazdag, oly virágos az; de az eposzi mese alakításában Vörösmarty nem annyira erős. Kisebb költeményei ú. m. „*Cserhalom*”, mely Salamon királynak s Geiza és László hercegeknek a kúnok elleni diadalát zengi. 2. „*Tündérvölgy*”, tárgy egészen a képzeletből van véve, az előadás Zrínyi négysoros verseit s régies modorát szerencsésen utánozza. 3. „*Délsziget*”, allegóriai töredék (1½ énekben). 4. „*Eger*”, mely a híres ostromot Dobó alatt tárgyazza. 5. „*Széplak*”, 6. „*Rom*”, 7. „*Két szomszédvár*”, képzelt tárgyú hősköltemények, vagyis inkább beszélek. 8. „*Magyarvár*”, egy szinte képzeletből merített eposztöredék, melynek színhelye a Kuma vize mellett, a magyarok őshonában, akart lenni.

35. §. KÖLTŐI ELBESZÉLÉS

Kisebb-nagyobb költői beszélt csaknem mindenik írt az eddig előszámlált költők közül. De legnevezetesebb e téren a még folyvást dolgozó *Kisfaludy Sándor*, ki a mult időszakban kiadott szép regéit (Csobánc, Tátika, Somló) most újakkal szaporítja. Ilyenek voltak: 1. „*Do-bozi Mihály és hitvese.*” 2. „*A szentmihályhegyi remete.*” 3. „*A megboszott hitszegő.*” 4. „*Balassa Bálint.*” 5. „*Gyula szerelme*” (tíz ének). 6. „*Eseghvár.*” 7. „*Döbrente*” stb., melyek nagyobb rés-szint az Aurorában jelentek meg először.

Garay János költői beszélei, mondái, legendái („Frangepán Kristóf”, „Bosnyák Zsófia”, „Az obsitos”, „A nagyidai vajda”, „Salamon ítélete” stb.) eléggé ismeretesek; főkép a forrada-lom után megjelent históriai nagy költeményét, „*Szent László*”-t kell kiemelnünk, mely e szent királynak különböző életviszonyait, csodatételeit stb. tárgyazza egész haláláig. Nagy-szerű munka kétségkívül, de hiányzik benne az epikai egység, mert az események nem folynak egymásból, csak históriai renddel következnek egymás után.

1846-ban *Tompa Mihály* „Népregéi”-nek egy kötetje általános tetszésben részesült, ezt nemrégiben az újabb *Regék*, majd a „*Virágregék*” kiadása követte. Ide sorolhatjuk Petőfi „*János vitéz*”-ét, mely nem egyéb, mint kidolgozott népmese, s apróbb elbeszéléseit, továbbá azon *népmese-gyűjteményt* is, melyet a Kisfaludy-társaság megbízásából *Erdélyi János* szedett ösz-sze, s a népdalokkal együtt három kötetben (1846–48) kiadott, mely gyűjtemény hazai nép-költészetünk számos gyöngyeit mutatja fel.

Itt lesz helyén megérteni az ú. n. *aesopi meséket*, milyeneket nálunk Kazinczy, Vitkovics, Czuczor, Vörösmarty írtak, legtöbbet és legkitűnőbbet Fáy András két kötetben (1820–24).

36. §. REGÉNY- ÉS NOVELLAIRODALMUNK

A beszélyirodalmat ez időszak elején *Fáy András* kezdé művelni, „*Friss bokréta*” című füzetet bocsátván ki, mely többnyire víg beszélyeket tartalmaz. Ezt követé a „*Kedvcsapongások*” című novella- és vígjáték-gyűjteménye, mely hasonló kedvességben részesült. Később (1832) egy kétkötetes regénnyel, a „*Bélteki-ház*”-zal magára vonta a közfigyelmet. Ez utóbbi művé-ben Fáy az akkori társadalmi életet kedélyesen és tanulságosan rajzolja. Azután még több novellát is írt, melyek összes műveiben olvashatók. Legújabbán ismét egy regény jelent meg tőle, „*Jávor orvos*”. Fáy után, mint regényíró, *báró Jósika Miklós* lépett fel, s már első művei által (Abafi, Zólyomi) nagy nevet vívott ki magának. Számos regényei közt megemlítiük még ezeket: 1. „*Csehek Magyarországon*” történeti regény Mátyás korából, 2. „*Az utolsó Bá-thory*”, hőse Báthory Gábor, Erdély fejedelme, 3. „*Zrínyi a költő*”. Újabb regényei eléggé is-meretesek.

De már előbb a novella terén szerencsésen működtek: *Kisfaludy Károly*, főleg a víg be-szélyben jeles; *Kovács Pál* a víg novellák hasonlóan kedvelt írója; Csató Pál, Gaál József, Szenvey, Kölcsey és mások. Majd *Kuthy Lajos* jelent meg, előbb csinos beszélyekkel, majd a „*Hazai rejtelmek*” című nagy regényt bocsátván közre. *Nagy Ignác* beszélei és „*Magyar Tit-kok*” című regénye is kedves olvasmánya lön a közönségnek. De mellözve a másodrendű novellákat, *báró Eötvös József* regényeire fordítsuk figyelmünket. Első regénye, a „*Karthauzi*” megalapító írója nevét: ezt követte a „*Falu jegyzője*”, mely az akkori megyei élet visszaéléseit ostromozza. Ez roppant olvasóközönségnek örvendett és méltán, mert egy a legjelesebb regé-nyek közül, melyeket irodalmunk felmutatni képes. Nem oly nagy hatást eszközle *báró Ke-*

mény Zsigmond történelmi regénye által, melynek címe „Gyulai Pál”. Újabb regényei s beszélei sem tudtak minden művésziességök dacára a nagy közönségnél érdemlett népszerűsége vergődni. Jókai Mór is már 1848 előtt magára vonta néhány novellával s egy regénnyel („Hétköznapi”) a közönség figyelmét, melyek az olvasót a legszebb reményekre jogosítják egy gazdag képzelő s nagy tehetségű fiatal író felől.

C) Drámai költészet

37. §. TÁJÉKOZTATÁS

Azon kísérletek után, melyek a múlt század vége felé (1790) megalapult magyar színészetet részint eredeti, de leginkább fordított darabokkal ellátták, jelen időszaknak jutott a szerencse, hogy benne a drámai irodalom is magasabb szárnyalást vegyen. Mert noha már előbb is számosan voltak, kik erejüket a drámaírás mezején megkísérlék, ezek nem annyira a művészet, mint a színház napi igényeinek és a közönség fejletlen ízlésének kívántak és bírtak eleget tenni. A műízlést e kezdő korban főleg Kazinczy képviselte fordított drámaival; a színpad számára leginkább magok a színészek írtak s fordítottak oly darabokat, melyekkel a sokaság tetszését megnyerni reménylették. Kisfaludy Károly volt az első, ki a drámai irodalomnak magasabb lendületet adott. Az ő példáján kezdett az nemesebb irányban fejlődni, buzdítatva később a Tudós társaság, majd a Nemzeti színháznak 1837-ben történt megnyitása után, ennek kitűzött jutalmai által is. Azonban ha drámai irodalmunkat Kisfaludy Károly fellépésétől a legújabb időkhöz áttekintjük: kétféle irányt látunk abban képviseltetni. Egyik a régebbi *klasszikai* irány, mely nem annyira színpadi hatás, mint költői belbecs után törekedett, másik az újabb *romantikai* irány, mely a színpadi hatást mindennek elébe teszi, s nálunk Szigligetivel kezdődik. Sem egyik, sem másik irányt nem lehet egészen helyeselni, mert a legköltőibb színmű sem felel meg egészen céljának, ha míg az olvasót elbűvöli, a nézőt hidegen hagyja; viszont az oly dráma, mely érdekes helyzeteivel, bonyolult szerkezetével, csattanós jeleneteivel a nézőt csiklandoztatja ugyan, de letűnőn egyszer a színpadról s kimenőn a divatból nem érdemi, hogy tovább is az irodalom kincse maradjon: az oly dráma sem üti meg a kellő becsmértéket. E két irány egyesítése teszi az író igazi drámai költővé.

38. §. KISFALUDY KÁROLY

Kisfaludy Károly első darabja, „*A tatárok Magyarországon*”, 1819-ben adatott elő Pesten, s ettől fogva számítják felléptét a drámaírói téren. És bár e darab mai szempontból tekintve gyenge, roppant hatást idézett elő, mi a költőt páratlan tevékenységre buzdította. Négy nap alatt elkészült a négy felvonásos „*Ilka*”, jambusokban, még azon év folytán „*Stibor vajda*”, „*A kérők*”, „*A pártütők*” színpadra kerültek s híret megalapították. Következő évben ismét több darabot írt, melyek közül legkitűnőbb „*Iréne*”, szomorújáték öt felvonásban, mely a költő haladását újólal tanusítja, bár ebben sem hiányzanak az elcsúszás nyomai, melyek Kisfaludy korábbi műveit a későbbiekhez megkülönböztetik. Eleinte egyforma tűzzel látott mind a komoly, mind a víg színművek írásához, de azután hajlama egy időre a vígjáték felé vonta, s e nemhez tartoznak legsikerültebb darabjai, melyek közül a „*Csalódások*”, „*Leányőrző*”, „*Hűség próbája*” nevezetesebbek. Halála előtt nem sokkal (1829) visszatért a szomorújátékhoz, s

hogy e nemben mily jelesek várhattunk volna tőle, mutatja be nem végzett legutolsó darabja: „*Csák Máté*”.

Kisfaludy határozottan nagy drámai tehetség volt. Művei nincsenek ugyan hiány nélkül, nem egy helyen lehet azokban szerkezeti hibát mutatni fel, s a jellemzés néha túlzott, de ép, egészséges jellemek is bőven találhatunk s a mellett, hogy bennök minden íz költői, a színpadi hatás titkaival is bírnak, habár nem is oly mértékben, mint azt a mai elkényeztetett közönség óhajtaná. Komikai ere kifogyhatatlan s műveit általában eszmegazdagság és tömörttség jellemzi.

39. §. VÖRÖSMARTY ÉS MÁSOK

Azon elsőrangú költők közül, kik a felvett időszakot oly fényessé teszik, többen foglalkoztak drámaírással. „Himfy” veterán lantosa, *Kisfaludy Sándor* még előbb mint öccse (1816), fellépett e mezőn „Hunyady János” majd „Kún László” darabjaival, de melyek inkább dramatizált eposzok, mint színművek. Későbbi darabjai közül a „*Dárday ház*” már inkább megfelelt a színpad igényeinek. *Vörösmarty* első darabjainak, mint „*Salamon király*” (1827–28), a „*Bujdosók*” (1830), hasonlóan ezeknek is az a hiánya, hogy dacára a költői szépségeknek, melyek pazar kézzel vannak rajtok elhintve, s dacára a legszebb nyelvnek s legzengőbb jambusoknak, nélkülözik a drámai rövidséget, a cselekvény gyors folyamatát: azért színpadi hatásra számot nem tarthatnak. Újabb színművei, mint a koszorúzott „*Vérnász*” (szomorújáték öt felvonásban), „*A fátyol titkai*”, „*Marót bán*” (szomorújáték öt felvonásban), az „*Áldozat*” (szomorújáték öt felvonásban) már a színpadon is inkább hatnak s a közönség értelmesebb osztálya előtt méltó tetszésben részesültek.

Az elszámoltakon kívül bírnunk még *Vörösmarty*tól egy dramatizált eposzt: „*Hábador*”, egy regés színművet: „*Csongor és Tünde*”, egy a Nemzeti színház megnyitására írt allegoriát: „*Árpád ébredése*” egy történeti drámát: „*Cillej és a Hunyadiak*”, mind szép költeményeket; a „*Kincs keresők*” című szomorújátékot; végre „*Julius Caesart*” és „*Lear királyt*” Shakespeare-től, remek fordításban.

Itt kell megemlítenünk *Fáy András*t kedélyes vígjátékaival, melyek közül főleg a „Régi pénzék” című, tetszéssel fordult meg a színpadokon; a beszélyíró *Kovács Pált*, ki számos vígjátékkal gazdagítja irodalmunkat; *Teleki Lászlót*, a „Kegyenc” című dráma jeles szerzőjét, s az egy időben közkedvességű vígjáték, a „Falusi lakodalom” íróját, *Jakab Istvánt*. *Csató Pálnak* részint eredeti, részint fordított vígjátékai hasonlóan tetszéssel adattak s *Tóth Lőrinc* ifjú törekvései a dráma körül magukra vonták a közfigyelmet. *Horváth Cyrill* drámái (Tyrus, Kuthen stb.) szinte a klasszikai iskolához sorozandók.

40. §. KATONA JÓZSEF

Azon évben, midőn Kisfaludy Károly „Tatárjai”-val legelső babérjait aratta (1819), egy igénytelen ügyvéd, Katona József végezte be másodszor átdolgozott „*Bánk bán*” című szomorújátékát, mely két évvel később (1821) nyomtatásban is megjelent. Mindazáltal a cenzúra nem engedé annak színrehozását s hihetőleg ez a körülmény kedvetleníté el a szerzőt drámaírói pályájától annyira, hogy azon túl egyedül hivatalának élt szülővárosában, Kecskeméten, tisztí ügyészséget viselvén. Már „*Bánk bán*” előtt (1812–19) is írt ugyan csekélyebb

becsű színdarabokat, amelyek közül néhány kézírásban fennmaradt, de ezek amához nem is hasonlíthatók. Sok időbe került, míg a már nyomtatva levő „*Bánk bán*” kivívta magának érdemkoszorúját; sokáig hevert az olvasatlanul a könyvtárak polcain, a kritika által sem ismerve, sem méltányolva s midőn végre színpadra került (1845) s a fővárosi közönséget át meg át villanyozta, a szerző nem élt immár (1830).

Katona e szomorújátékában oly tehetségnek tűnt fel, kitől szerencsésebb körülmények közt méltán várhattunk volna drámai irodalmunk felvirágzását. A színpadi hatás teljes birtoka mellett költészete mély, igaz alakjai fenségesek, csaknem shakespeareiek, csupán nyelve darabos, mi 1819 előtt nem csoda. Ha van drámaírónk, ki a fentebb említett két irányt szerencsés összhangzásba tudta hozni: Katona az, „*Bánk bán*”-jával.

41. §. SZIGLIGETI ÉS AZ ÚJABBAK

Az úgynevezett *romantika-iskola*, melyet a francia költészetben Hugo Viktor alapított meg, mely nemsokára egész Európát elárasztá termékeivel s az utánczók egész seregét hozta mozgásba, nálunk sem maradhatott követők nélkül. *Szigligeti*, maga is színész, korán észrevette: mily különbség van a hatás között, melyet a hazai, bár klasszikai becsűnek elismert drámák s melyet a francia színművek, pl. egy „*Borgia Lucretia*”, „*Angelo*”, „*Korona és vérpad*” stb. tesznek a közönségre. Midőn tehát mint drámaíró fellépett, főfigyelmét a darab szerkezetére s arra fordítá, hogy művei a színpad igényeit kielégítsék s hatást eszközöljenek. Első sikerült darabja: „*Dienes*” 1837-ben adatott Pesten, melyet csakhamar nagyszámú, részint komoly, részint víg színművei követtek, mint: „*Vazul*”, „*Gyászvitézek*”, „*Pókaiak*”, „*Aba*”, mindnyájan történeti drámák, s „*Rózsa*” pályanyertes vígjáték. Azóta is mind mostanig folytatja e termékeny írónk drámai működését s gazdagítja színműirodalmunkat, habár nem annyira intenzív, mint extenzív irányban. („*Gritti*”, „*Mátyás fia*”, „*Zách unokái*”, „*Rákóczy*” jelesbek, komoly történeti drámái közül.)

De nem kevés érdeme Szigligetinek az is, hogy a magyar népi elemet a színpadra vitte, leszorítván ezáltal az előbb divatozott silány német bohózatokat s egyéb fordított fércműveket. Erre ugyan már ő előtte is történtek lépések az eredeti bohózatokban: *Munkácsy* „*Garabonciás diák*”-ja, *Balogh* „*Ludas Matyi*”-ja, de főleg *Gaal József* országos híró „*Peleskei nótáriusa*” megtörték az utat. *Nagy Ignác* híres vígjátéka a „*Tisztújítás*”, szinte sok népelemmel bírt. De mindezekben a nép inkább csak mint nevetség tárgya tűnik fel. Szigligeti az első, ki a népi életből jellemeket rajzol. Első ilyen nemű darabja: a „*Szökött katona*”, roppant teteszést aratott, a „*Két pisztoly*” hasonlóan, melyeket változó sikerrel nagyszámú népszínművei követtek. Összes színdarabjai száma ez ideig felül van a hatvanon.

42. §. CZAKÓ, HUGÓ KÁROLY, STB.

Ugyanazon irányban mint Szigligeti, de magasabb költői szárnyalással kezdé meg s folytatá a drámaírói pályát *Czakó Zsigmond*. Első műve „*Kalmár és tengerész*” nagy reményeket csatolt a fiatal író nevéhez. Követé ezt a szinte sok szépséggel bíró „*Végrendelet*”, de a költő minél tovább haladt a drámaírói pályán annál szembetűnőbb lett drámáin ama sötét világnézet, mely utóbb magának is gyászos végét okozta. „*Leona*” már e sötét befolyás szüleménye; többi drámái is (János lovag, Könnyelműek, Szent László) kisebb-nagyobb mértékig e nyava-

lyában szenvednek. Csakóval egykorúlag *Hugó Károly*tól (igazi neve dr. Bernstein Hugó Károly) nyertünk állandó becsű s hatályos színműveket („Brutus és Lucretia”, „Egy magyar király”, „Báró és bankár”, „Világ színjátéka”), de a kevésbé jutalmazott, a részrehajló kritika által is üldözött költő végre is idegen földön volt kénytelen jobb sorsot keresni magának. *Obernyik Károly*t költői becsű drámája, az „Örökség”, majd jutalmazott vígjátéka, a „Nőtlen férj” s egyéb jeles drámái („Főúr és pór”, „Chelonio”, „Brankovics”) a derekabb drámaírók sorába igtatták.

Vahot Imre vígjátékai, főleg a „Farsangi iskola” kedvezően fogadtattak, valamint *Gaal József* vígjátékai s ezek közt a „Szerelem és champagnei”.

Degré is immár kezde fellépni.

Végre ünnepelt regényírónk, *Jósika* drámái közül megemlítjük, mint legsikerültebbet a „Két Barcsai”-t és *báró Eötvös József* talpraesett vígjátékát:

„Éljen az egyenlőség.”

Naiv eposzunk

Valahányszor idegen népköltészet egy-egy régi maradványa kerül kezembe, mindig elborultan kérdelem magamtól: volt-e nekünk valaha ős eredeti eposzunk? Vajon a nép, mely dalteremtő képességét mostanig megtartotta, sőt egypár becses románcát is mutathat fel, a nép, melynek tündérmeséi, műalkat (compositio) tekintetében, bármely népfaj hasonló beszélyivel kiállják a versenyt, mindig oly kevés hajlamot érzett-e a mondai s történeti költemény iránt, mint napjainkban? Mert nagy önáltatás nélkül nem mondhatni, hogy a jelen öltő effélékben gazdag, ilyenek létrehozásában termékeny volna. Egy-egy rideg monda, töredékben, zilált prózában, hullong itt-amott; rajta műalkatnak semmi nyoma. Mátyás előtti királyait, vezéreit elfeledte a magyar; s a mi keveset az „Isten ostoráról” tud, nagyrészen, s talán egészen, Losonczi István népszerű könyvének köszöni. De a mit tud, az is inkább adomá-szerű, mint költői vonásokkal bír; és ha a hagyomány némely töredékét megőrizni, a jelen korra juttatni képes volt, nem látszik, hogy ebben a műalak által elősegített volt. A közelebbi korok állameseményei: a törökkel folyt utóközdelmek, a mult század elején és derekán (Péró-lázadás) történt népi mozgalmak, sőt a legújabban elzúgott politikai vihar is, nyom nélkül maradtak a naiv eposzra nézve. Járd be a hazát, keresd föl a népet, pásztor-tűzénél és kunyhóiban, a sarlónál és lakomáin, a műhelyek és laktanyák pihenő óráiban, szóval mindenütt, hol az élet fáradozalmait költészettel enyhíti, hol, mint egy jelesünk mondja, lelke ünnepel: fogsz hallani népdalt, édes-bájos dalt, szomorút, vígat, kedélyest, szesszenőt; fogsz hallani gyöngyös-aranyos tündérregét; de oly éneket, mely a nemzet multjára vonatkoznék, alig. Mintha pusztáink rövid emlékezetű Kalliopéja nem eszmélne tovább, csupán a közelebbi divat-haramiáiig: mintha népünket nem érdekelné sorsa a nemzetnek, mely őt századokon keresztül dolog (res) gyanánt tekintete.

Költészetünk *írott* maradványaival sincs különben. Priscustól Galeottig, Etelétől Mátyásig, hány krónikás emlegeti az énekmondókat, kik az ősök, a hősök tetteit élő dalban örökíték. S ha hiszünk e történeti nyomoknak, a mint hogy hinnünk kell, ily énekes egyik-másik fejedelmünk udvarában nem elszigetelt jelenség volt, nem csellengő tünemény, melyet a véletlen dobott felszínre: költők egész raja, osztálya létezett, mely az énekszerzést szakmá-nyul űzte. Endre királyaink közül az utolsónak egy oklevele tanúskodik arról, hogy a királyi dalnokok tartására fekvő jószágok voltak rendelve; Galeotti bizonyossága azon énekesekről, kiket Mátyás az atya és önuudvarában hallgatott, kétségbe nem vonható. Hol vannak e dalok, hol e dalszerzők? Az ének elhangzott, az énekmondó nevét feledség borítja. Egyedül ama *Gábor* (Gabriel ille hungarus) bukkan fel mint pusztá név, a tenger homályából, ki, újabb fölfedezés szerint, Mátyás korában élt s „gyönyörű dalokat, verseket szerzett anyai nyelvén, honfi társai örömére, oly szerencsével, hogy azokban Mátyás, a pannonok tudós királya is kedvét találta.” – És milyenek lehettek ama történeti darabok, melyek a nemzet multját, jelenét örökbe adták, örökbe vették? Volt-e azokban költői érték, volt-e különösen műalkat, mely eposzban oly lényeges? Ha költészetünk *írott* maradványait nézem, le a XVII.

századig, ábrándos hevületem amaz énekvilág felől jóformán lelohad. A honfoglalást tárgyozó történeti költemény, mely e nemben legrégebb emlék, csak helyenként gyaníttatja a népileg naív eposz befolyását; egészben véve idomtalan rímkrónika. Mit mondjak a XVI. század nagyszámú verselőiről, a Tinódiak, Ilosvaiak talentumáról? Nem a verselés ügyetlensége, a költői szólam hiánya, idézi elő feljajdulásomat. Lehet a vers darabos, a dictio fejletlen, mindamellett a költemény becses. Azzá a költői mese, a cselekvény és jellemek alkotása, szóval a benső idom teljessége teszi. Tinódi technikájával, Ilosvai nyelvével, meg lehetett volna írni a magyar Nibelungot. A műalkotás az, mi e kor epikusainál teljesen hiányzik, mi iránt legkisebb érzékek sem volt. Midőn ily költőkkel szemben műalkatról beszélek, nehogy félreértessem. Távol legyen, hogy ama klasszikai epopoeának mesterséges kompozícióját tartsam szem előtt, mely Homérosz örökbecsű költeményei után az arisztoteleszi szabályok által szentesítve s Virgil eposzában mindenkor példányul állítva föl, egy Tasso, egy Camoëns, egy Zrínyi mintaképe lőn. A költészet tágas országában Caledoniától a Gangesig, Ossiantól a Mahabhârâtáig számtalan formája tűnik fel az eposznak, s elszomorító kiskorúságra mutatna (mint nálunk olykor történt) valamely hősköltemény talpraesettségét egyedül a Virgil formái (sokszor csupán *vers*-formái) követéséből határozni meg. A klasszikai epopoeák eme ragyogó naprendszerén kívül még nagyon sok bolygó és üstökös kereng az elbeszélő poézis egén, melyek bár különböző irányban futnak, s különböző kördedségű utat írnak le, annyiban mindnyájan egyeznek, hogy pályájok nem egyenes vonalként halad a sivár végtelenbe, hanem azon pontra, honnan kiindult, visszatér; vagy – mellőzve a kissé mindig biccentő hasonlítást – mindnyájan kerek egészé, életműves költői alkotmánnyá hajlandók idomulni. E hajlam a népileg naív elbeszéléseket is kitűnően jellemzi; sőt épen e költői idom az, mely a hagyományos mondákat írás segélye nélkül, nemzedékről nemzedékre átörökíteni képes; e nélkül a pusztá tények laza csoportja vajmi könnyen széthullna az emlékezetből. De XVI. századbéli epikusainknál ez alakítási hajlam oly igen hiányzik, hogy kivéve egy-két idegen tárgyú, más irodalomból kölcsönzött elbeszélést, melynek műszer-kezetjét a magyar átdolgozó nem annyira megőrizte, mint nem ronthatta el egészen, alig-alig mutathatunk fel oly darabot, melynek szerzője, csak némi öntudatossággal is, költői kompozícióra törekedett volna. Töböt mondok: a XVII. és XVIII. század epikusai sem jobbak e tekintetben, az egy, az egyetlen Zrínyit kivéve; Liszti „Mohácsi Veszedelemétől” Etédi „Magyar Gyászág” a „Phoenixtól” a „Hunniásig” ugyan azon idomtalan idomítás. Három századon keresztül zengett a magyar eposz, naív és tudákos modorban, a nélkül, hogy akár a népies énekmondók látszó örökösei, a XVI-ik, – akár a klasszikai tejet felhigító énekesek a XVII. és XVIII-ik század folytán, az egység, a műegész felől, nem mondom világos tudattal, de csak ösztönszerű sejtéssel is bírtak, – anélkül, hogy e három század hosszú folyama, mint csermely a követ, a költői elbeszélést kerekébbre görgette volna. S az egykorúak ízlése nem kívánt jobbat: eposz helyett elfogadta a históriát, műalak helyett a tények egymásutánját, s midőn ehhez még Ovid festései is járultak, nem törődött egyébbel. Tinódi, Gyöngyösi, Horváth Ádám a kor ízléseinek kifejezői lettek. Méltán kérdezhetni: lehetséges-e az, hogy Mátyás korában még a hagyományos eposz népileg naív, de költői idomban zengett, – s alig fél századdal utóbb ez idom iránt minden érzék kiveszett, századokra kiveszett az énekszerzők öntudatából, a nép és nemzet ízléséből?

A nemzeti nagy szerencsétlenség, a katasztrófa, mely Moháccsal kezdődik, szokott felhozatni, mint oly csapás, mely korábbi emlékeinket semmivé tette. Való, hogy a haza legnagyobb s legmagyarabb részén oly soká dühöngött pusztításnak számtalan eshetett áldozatul írott emlékeink közül: de e pusztítás eleinte még nem volt oly terjedelmű, hogy Tinódi

kor- és kartársai az apák *írott* énekeit is át ne örökölhették volna. A vész csak lassan terjedt, az epikusok egész raját halljuk országszerte zengeni, mielőtt a dúlás nagyobb tért foglalna el. S mit énekelnek ezen örökösei a Mátyás alatt oly virágzó eposznak? Hazai tárgyat, a jelenből, szárazhíven, a mint valami esemény megtörtént; hazai tárgyat a múltból, de nem magyar ének, hanem *latin historia* nyomán; bibliai tárgyat, erkölcsi ösztövről tanulság kedvéért; regényes tárgyat, idegen irodalomtól kölcsönözve. Hol van itt az előbbi század fényes eposzáinak nyoma? Hol a nemzeti mondák hirhedett gazdagsága? Minden, minden elveszett-e egyik század végétől a másik század elejéig? S ha el nem veszett, ha nagy rész még fenn volt, hogyan esik, hogy semmit át nem vettek a XVI. század epikusai, hanem inkább sovány historiához, külföldi mesékhez folyamodtak? az egy Toldi-mondán kívül alig hangzott valami által ez állítólag oly dús mondavilágból; s ez is minő feldolgozóra talált Ilosvaimban! – De tegyük fel, hogy amaz énekek közül, melyek a XV. század vége felé még oly hatalmasan zengettek, igen kevés vagy talán semmi sem volt *írásba foglalva*. Ez annál valószínűbb, minél inkább meggyőződünk egy külön dalnokraj léteztéről, mely az énekszerzést, énekmondást szakmányul, s mintegy céhszerűen űzte. Apa fiúra, mester tanítványra szállíthatta dalait; élő szájjal történt átadás jobban biztosítja az avatottak tulajdonjogát, mint az áruló betű. Hanem még ez esetben is nagy kérdés marad: el kellett-e veszni mindennek; habár a nagy királyok lehanyatló dicsőségével ama dalnokkar elnémult is? Az ifjú, ki Mátyás asztalánál pöngette hegedőjét, őszbe vegyült fejjel Tinódiék mestere lehetett; a Hunyadiak dicsőségét Bonfin segítése nélkül is zengheték a XVI. század költői. De föltéve, hogy mind az, mit ama kor hegedősei dallottak, az énekmondókkal együtt, nyomtalanul sírba szállt; hogy semmi *kész* költemény nem jutott el az újabb nemzedékre: azért maga a *mesterség*, a teljes idom iránti fogékonyság kienyészett-e oly rövid idő folytán az énekmondó és hallgató izléséből? Nem méltán követelhetni-e, hogy e bárdok énekein gyakorlott fül, négy-öt évtizeddel később, ne tűrte legyen a laza históriákat; hogy századok lefolytán kerekké görgetett magyar eposz ne süllyedt legyen oly egyszerre teljes formátlanságba?

Nyomós kérdések. De ki hinné, hogy épen az a körülmény, miszerint a XVI. század nem ismerte, vagy nem méltányolta, elfeledte, – gyaníttatja velünk ez énekek költőiségét. Minél közelebb visszük őket a szorosan úgynevezett *néphez*, annál több okunk van föltenni, hogy költői idomban nyilatkoztak. A nép hagyományos elbeszélései, melyek nem támaszkodnak írás segédelmére, mindig és mindenütt bírnak a benső alkotás némi erejével, idomosságával. Forgassuk át a magyar népmesék gyűjteményeit: a történet e naív elbeszélésekben (hacsak valamiképp meg nincs csonkítva) mindig kerek, egész: a királyfi, a mesehős teljesen epikai bonyolódások között harcol az ellenszegülő hatalmakkal, míg kivívja a győzelmet. Oly mese, a melyben az események összefüggetlenül, egymás után adatnának elő, a nép közt se hallgatót nem nyerne, se föl nem tarthatná magát az élő ajkon. A hármas vagy kilences szám is (jelképi jelentését mellőzve) a teljesebb alakítást mozdítja elé; a három veszély, mit a mesehősnek rendesen leküzdenie kell, gömbölyűbbé teszi az idomot. E prózai előadású költemény, melyet népmesének hívunk, nem regénye a népnek, hanem valóságos *eposza*: benne a hőst segítő vagy gátló csodás hatalmak az epopoea gépezetének (*machina*) felelnek meg. A népmondákban – melyek már időhöz, helyhez vagy történeti személyhez kötve – nem találjuk ugyan mindig az alakítás oly teljét, mint a népmesékben: de itt is határozott hajlam tűnik fel a gömbölyítésre. A hagyományos népmonda is, minden nemzetnél, csak kerek idomban tarthatja fenn magát; bár ez nem annyira *költeménye* már a népnek, mint a mese. Az utóbbit ugyanis a nép, *tudva*, mint költeményt hallgatja és beszéli el; míg a mondát, mely mindig valami határozotthoz vagy létezőhöz van kapcsolva, hívó kegyelettel hallgatja s adja

tovább. Amaz *eposza* a népnek, ez *története*. De a történetírás is eleinte mindenütt költői idomban nyilatkozott; annál inkább szüksége volt *el nem írt*, csupán emlékezetben tartott tényeknek a gömbölyű alkatra; s innen a népmondák kerekdedsége.

Ha már a naív elbeszélés prózában is ily költőileg nyilatkozik, s e tekintetben a mi népfajunk kivételt nem képez: mennyivel inkább föltehető, hogy azon verses elbeszélés, mely egyenesen a nép közt támadt és írás segélye nélkül, szájhagyományban élt tovább, nem lehetett idomtalan tárgyalmaz. Mostani népköltészetünk ugyan nem gazdag az ilyesekben: de a mivel birunk, az kétségtelenül magán hordja a költői alakítás bélyegét, elannyira, hogy némelyik, kompozícióját tekintve, mesterművekkel kiállja a versenyt. Csak a Fehér László című zsványballadára hivatkozom, melynek benső alkata, dacára a silány verselésnek, tökéletes költői kompozíció; vagy a közelebb Gyulai által ismertetett Ajgó Mártont hozom fel, melyet szebben műköltő sem alkothata. Meg van tehát, nagyon meg van népünknel a forma iránti érzék elbeszélő költeményeknél is; csakhogy az alkotó tehetség, darab idő óta, gyéren mutatkozik. De azért ne higgye senki, hogy a népet gondatlanul összefércelt históriákkal ki lehessen elégíteni.

Ez ösztönszerű jó ízlés, e költői érzék a népben nemcsak a jelenkor sajátja; megvolt az mindig. Sőt megvolt még inkább akkor, midőn a *nép* és *nemzet* elnevezés egy jelentéssel bírt; midőn a nemzet színe, java, bár külsőleg műveltebb, csinosabb, daliásabb – szellemileg ép oly naív állapotban élt, mint a köznép. Ily korban a naív elbeszélés határa nem csupán együgyű meséig, rabló kalandokig terjedt; a nép, mely énekelt, a nép, mely azt hallgatta, egy-azonos volt a cselekvő, a hódító, a harcoló nemzettel. A naív eposznak mily bő tárgya, anyaga mindenütt! Ha krónikásaink nem emlegetnék is, tény gyanánt vehetnők, hogy vezéreink, Árpád- és egyes házbeli királyaink alatt, az énekszerzés, énekmondás e népi módja virágzott. Annál készebben elhihetjük följegyzéseiket. S ha e nyomokon lefelé haladva Mátyásig, kétféle szállana meg, vajon a „tudós” király asztala körül a *népi* eposz zengett-e, vagy a tények olyszerű elgajdolósa volt napi renden, minő a XVI. században divatozott: az olasz Galeotti egy helye világosít. „Vannak – úgymond – zenészek és hegedősök, kik a vitézek tetteit honi nyelven az asztalnál lant mellett éneklék. Mindig valamely jeles tett énekeltetik; nem is hiányzik az anyag”... „Mert a magyarok, akár nemesek, akár parasztok, majdnem ugyanazon szavakkal élnek s minden különbség nélkül szólanak; ugyanazon kiejtés, ugyanazon szavak, ugyanazon hangsúly mindenütt”... „Innen van, hogy a magyar nyelven szerzett ének *parasztoknak és polgárnak, középsé és alrendűnek egyformán érthető*.” Ezt Galeotti a nyelvre vonatkozólag mondja, de miért éppen itt? Nem azt fejezi-e ki általa, hogy Mátyás a *népi* éneket hallgatta s király létére is megértette; s hogy a palotában zengett ének a *kunyhóban* is kelenődő volt? Nem száraz ténykrónika tehát, hanem az élő népköltészet, a naív eposz az, miről szó van. Hogy e neme az eposznak, századok során, a vezérektől Mátyásig, szakemberek, külön dalnokosztály által ápolva, fejteve, tökélyesítve, az idomteltesség nevezetes fokáig gömbölyülhetett, a dolog természetében fekszik.

De nem szorúlunk pusztá okoskodásra, hogy meggyőződést szerezzünk, miszerint a történeti és mondai eposz valaha költőibb alakot viselt, mint a XVI. század verselőinél. Sajátos sorsunk, hogy míg szerencsésb nemzetek legrégebb történetöket, hová a história nem ér, költői maradványokban nyomozzák: nekünk, megfordítva, a história nyújt némi vezérfontalat régi költészetünkhöz. Krónikásaink, minden józanságuk dacára sem tehetik, hogy, át ne villantsák ottan-ottan a költői forrást, melyből gyakran merítenek. Vajha többször tegyék ezt! vajha több figyelemre méltassák, mesés részleteiben is a hazai mondát! Történetíróink örvendve emlegetik a józanságot, mely krónikásainknál már a legrégebb korban mutatkozik.

Én nem örülök e kora józanságnak. Mitológiánk, mondavilágunk, úgyszólván elveszett: fölér-e e veszteséggel a történelmi nyereség? Ha krónikásaink, mint közösen véljük, nagy részben népi énekekből merítettek: mivel biztosabb az átvett, mint a kihagyott részek hitelessége? Azért, hogy *valószínű* amit felhasználtak, következik-e, hogy *való* is egyszersmind?

Azonban dacára annak, hogy legrégibb történetírásunk, tudós naívságában megvetni, lenézni látszik a naív költészetet: az átszívárgott egyes helyek nemcsak ily eposzi nyomokat sejtetnek velünk, hanem egyszersmind a mese idomára is következtetést engednek húzni. A részletesség, mellyel Béla Névtelenje a honfoglalás személyeit s eseményeit, egész egyes adomáig ösmeri, kétségkívül az eposz részletessége; s ha nem is „egy magyar Nibelungen óriási izmait”, (miképp Szalaynk előszavában óvakodik), de mindenesetre nagyrészt az előhagyomány és népköltészet maradványait kell sajdítanunk e följegyzésekben. Árpád és Zsolt kora nyújthatott legbővebb anyagot az énekszerzőnek: Árpád és Zsolt kora az, melyet Névtelenünk legrészletesebben ismer: Takson és Géza idejéből alig-alig tud valamicskét említeni. A honfoglalás hősei, kiknek Árpád volt középpontja, még fia körül is sereglenek; azok elhunytával megnémul az eposz; mint a trójai hősök hazatérte fejezi be ama nevezetes hellén mondakört. Idomilag is tehát kikerekedik az eposz-ciklus körrajza; részletekben pedig nem egy hely tűnteti föl a költői eredetet. Idézem e leírást, noha másrésről nem tagadom aényt, hogy e hely Dares Phrygius egy leírásából látszik kölcsönzöttnek; de lehet, hogy a népénekkel is egyező: „Vala pedig Álmos arcára ékes, de barna; fekete szemei valának, de nagyok; termete magas, karcú. Kezei izmosak, ujjai hosszúk. Maga pedig Álmos kegyes, jóindulatú, bőkezű, bölcs, jó katona volt, vidám ajándékozója mind azoknak, kik Scythiában azidett valának vitézek.” Ez nem a krónikák száraz nyelve, ez teljes *költői ethopoea*.

Ha mindazáltal a honfoglalás egyes episdjait, miképp Anonymus fentartotta, költői idom szempontjából vizsgáljuk, meg kell vallanunk, hogy ott a leirt események összefüggése inkább csak történelmi, mint költői. Félénk józansággal kerüli a Névtelen mindazt, mi neki mesészerűnek, kalandosnak látszik; sőt különös gondot fordít arra, hogy az elbeszélte eseményeket maga korában ismeretes helyhez, névhez, nemzetséghez kösse, azoknak ez által teljes történelmi színezetet adandó. – Hanem a krónika-ciklus, mely Kézaival kezdődik és Turóczin végződik, számos epizódban annyira megtartotta az eposzi szerkezetet, hogy kész mesével szolgál újabb költőknek. Árpád, a mint az országot előbb jelképek által birtokába veszi, s aztán elfoglalja, kész költői alkat. Lehel és Bulcsú halálra vitetnek, az elbúsult Lehel még egyszer kürtölni óhajt, s kürtjével bosszút áll ellenén: kerek egész, mai költő sem adhatna semmit e meséhez. Konstantinápoly ostroma (Turóczinál) a naív eposzt nemcsak egészben, de részben is visszatükrözi. Imhol a Botond monda, Turóczi előadása szerint. Nem azért írjuk ki, mintha nagyon ismeretes nem volna, hanem hogy kerekdedsége feltűnjék. Opour (Apor, Apa ur), a magyarok vezére, hadával az aranykapu előtt áll. Egy görög, nagy mint óriás, kijő a városból. „Két magyarral akarok, úgymond, megvinni, s ha le nem győzöm, a görögök császára adót fizet a magyaroknak.” Opour Botondot egymagát szemeli ki a viadalra; ez büszkén lép elő, mondván: „Én Botond vagyok, igaz magyar, legkisebb a magyarok közt; végy magad mellé még két görögöt, hogy egyik kimenő lelketed tartsa, másik testedet eltemesse; mert bizonyára adófizetőjévé teszem a görög császárt nemzetemnek.” Ezzel délcegen megy bárdjával az érckapu ellen, hogy erejét megmutassa, s egy csapással oly lyukat vág rajta, melyen egy ötéves gyermek ki s bejárhatna. Ekkor elkezdődik a viadal. A magyarok egyfelől, a görögök a város falain, bástyáin másfelől feszült várakozással nézik. Maga a császár és a császárné a bástyán állnak. A két hős összerobban; a görög, ellene által, lováról a földre taszítatik, hogy azonnal kilehelli lelkét. A császár és neje, roppant szégyenökben

elfordítják arcukat, s visszasietnek a palotába. Az adót azonban a császár, mérgében, megtagadja, miért tartományai elpusztításával állnak boszút a magyarok, és gazdag zsákmánnyal térnek hazájokba. – Im egy teljes, minden részleteiben fentartott, költői mese!

Hosszas volna kimutatni a krónikákból mindazon helyeket, hol az eposzi eredet kisebb-nagyobb mértékben átérzik. A modern költészet ismeri azokat, részben felhasználta, mert bennök kész mesét kapott. Béla párviadala, a korona és kard, a cserhalmi leányrablás, mind kész gömbölyű maradványai a népi éneknek. Salamon király háborúit, viszontagságait Turóczinál nem lehet olvasni a nélkül, hogy minden nyomon ne érezzük az eposz lehelletét. Im egy *homéri* hely. Salamon és a hercegek, Géza, László, már két hónap óta ostromolják Nándorfehérvárat. A *saracénok* gyakran kicsapnak a várból, de kemény harc után mindannyiszor visszatolatlak. Egyszer három saracén hős, kopjakkal, lándzsákkal, nyilakkal fegyverkezve, kiugrik a városból, rettenetes pusztítást tévén a magyarok közt. De Salamon, a király ostromgépésze, egyet azok közül az ostromgéppel villám módra lesújt: kinek holttestét a magyarok elragadni törekednek, de társai erősen harcolva, védik. A király és herceg látván ez összecsapást, biztatják a körülálló vitézeket: „Vajha a maccabaeusok szíve és vére buzogna fel a magyarokban, hogy a saracén hulláját ragadnák el!” Ezt hallván *Opus, György* és *Bors* harcos leventék, villám módra rohannak a holttest védőire. *Opus* túlmerészen egész a város kapujáig üldözi őket; az ostromlottak hiába szórnak rá köveket és nyilakat a vár bástyáiról: sértetlenül visszatér. György pedig és Bors az alatt elragadják a hullát és csúnyságba (in turpitudine) vetik. – Nem a trójaiak és görögök harca-e ez Patroclus tetemei felett?

Azt hiszem, hogy a felidézett nyomokból is kiviláglik már, hogy *volt* nálunk naiv eposz s hogy az, mint általában a népköltemény, *költői* formában nyilatkozott. Mikép esik tehát, hogy a XVI. század epikája oly keveset örökölt elődétől; hogy a könyvsajtó korában fel nem támadtak a hegedősök énekei, sőt maga az eposzköltés mestersege is csaknem teljes feloszlásba ment át? Oly kérdés, melyre nehéz megfelelni, mindazáltal megkísértem.

Már első krónikásainknál látjuk a józanságot, mellyel a történetileg valót a mesétől, költeménytől igyekeznek elválasztani. Béla Névtelenje gondosan ovakodik a parasztok csácso-gó énekei ellen: noha máskor meg hivatkozik rájuk. A főnebbi Botond-mondát, például, épen azért mellőzi, mert csak népi énekekből hallotta, sehol krónikában említve nem találja. „Némelyek – így folytatja – azt mondják, hogy ők (Lél, Bulcs, Botond) egész Konstantinápolyig mentek és hogy Botond K. arany kapuját bárdjával beütötte: de én, mivel a történet-írók egy könyvében sem találtam, csupán a parasztok hazug meséiből hallottam, azért jelen munkámba felvenni nem akarám.” Kézai Simon nemcsak Orosius meséjében botránkozik meg, hol a magyarok bizonyos feslett nőktől és incubus szellemektől eredeztetnek, tagadván „ut spiritus generare possint”: hanem a Lehel monda végét, hogy t. i. kürtjével a császárt lesujtotta, sem tartja elfogadhatónak: „mert a bűnvád terhelt személyeket kötött kezekkel szokás a fejedelmek elé vezetni”. E kora lengedezése a kritikai szellemnek mindenesetre feltűnő; de nem azért öröndetes, mintha így már krónikásaink adatait habozás nélkül elfogadhatnók: mert feltéve, hogy a hagyományból is merítettek, csupán a *valószínűtlent*, de nem egyszersmind a *valótlant* is, állt módjukban eltávoztatni; hanem öröndetes azért, mivel ama józan ítéletről tesz bizonyosságot, mely nemzetünk jellemében gyökerezik. Azonban e józanság hátrányos vala népköltészetünk emlékeire, hátrányosabb talán, mint maga a kereszttyén vallás terjesztése: mert ez csak hitregéneknek üzent hadat; míg a korai kritika dere hagyományos költészetünk virágait fonnyasztá el, midőn a történetből száműzni akar vala minden reszeszerűt. Mert nincs a naívnek esküdtebb ellensége, mint azon kezdetleges, szín-

tén naív állapot, midőn valamely egyén vagy nemzet gyermeki elfogultságából kibontakozni kezd. Ilyenkor egy hitében megtértnek buzgalmával indít háborút azon tévelygés ellen, melynek előbb önmaga is rabja volt, gyűlöli azt, mert értelmé világánál szégyenli, hogy valaha szerette. A kezdő tanultság ez állapota, melyet tudós naívságnak nevezhetnénk, nálunk korán mutatkozott, a mi becsületére szolgál józan eszünknek; de hogy oly soká, mondhatnám költészetben a legújabb korig tartott, ez, ha végzetes helyzetünkkel menthető is, büszkeségre okot épen nem ad. Az értelemnek ez idő előtti fölülkerekedése a képzelmen, okozta szerintem, hogy *irott* költészetünk mindjárt eleve különvált a népiestől, lenézte, megtagadta ezt, s míg ezáltal az utóbbinak lassú hervadását, majdnem végenyészetét idézte elő, önmagát is megfosztotta az egyedül biztos alaptól, melyen a *nemzeti* költészet csarnoka emelkedhetik. Fogunk-e mi utódok, ez alap hiányában, az elbeszélő költészet terén valami jóra valót hozni létre, nem tudom; részemről e hiányt fájdalommal érzem; de azért idegen népi-beszélek követésében annál nagyobb ovatosságot ajánlok, mivel félő, hogy azokkal idegen szellem lopózik költészetünkbe; a mi aztán semmivel sem jobb, mint akár az ó-klasszikai, akár más valamely poézis utánzásába rekedni.

Népiességünk a költészetben

Kezdet.

1. Mi a valódi népiesség? Hogyan nyilvánul meg:

a) gondolatban	{	a nyelvben.
b) kifejezésben		külformában.
		belformában.

Különösen.

- α) lyra,
β) didaxis,
γ) dráma,
δ) eposz,

2. A népiesség <i>története</i> költészetünkben	{	lyra,
3. A népiesség <i>jövője</i> költészetünkben		eposz.
		dráma.

1.

A népiesség fogalma közönség s írók nagy része előtt nincs tisztában. – Némelyek egyedül a nyelvben helyezték. Mások némi csárdai betyáros hangban. Mások épületes históriákat kívántak a nép számára, sokszor a legprózaibb iránnyal. Nem volt tiszta dolog; a nép számára irassanak-e ily költemények, vagy a művelt osztály számára, hogy a népet ismerje. Amúgy és így irányköltészetet akartak. Divat volt az egész: kapcsolatban a népboldogítás eszméjével. A mint az korszerűtlenné lett, úgy a népiesség is. Miután azonban irodalmunk ez irány-
nak figyelemre méltó darabokat köszön, nem lesz fölösleges a népszerűség fogalmát tisztázni. Ezt ugyan tették mások is, leginkább a derék *Erdélyi*. De némely dolgokat nem árt többször ismételni: s itt különösen nyertünk-e hát vagy veszítettünk a népieskedéssel?

Népiesség és *népszerűség* nem egy. Mi ez utóbbi? A népies lehet népszerű, a népszerű nem mindig népies. A népszerűség se pro, se contra nem bizonyít a belbecs mellett. Esetleges dolgokon alapulhat. De némely korokban az esetlegi összevág az örökkel, s népszerű munka belbecsűnek is bizonyul be. – Hanem ellenkező esetek is vannak.

A *népies*: hogyan nyilvánul meg

1. a külsőben vagy kifejezésben:

a) nyelv,		
b) forma,	α) külső,	β) benső;

2. a bensőben vagy gondolatban és pedig nemek szerint:

1. *lyra*,
2. *didaxis*,
3. *eposz*,
4. *dráma*. – Mindezek hogyan a *mi* költészetünkben.

2.

A *népiesség múltja*. Írott költészetünk legottan elvált a népiestől. A nyelvben maradt még valami, az író nem szabadulhatván tőle, de azért a *mi* írott költészet van, az a legrégebb emlékektől kezdve már nem népies. Miért nem az? A XVI. század krónikásai sem. A XVII. században Gyöngyösit stb. Toldi *tudós* költőknek mondja, a XVIII. században Dugonicsot et Comp. *népieseknek*. Csak *népszerűek*. Gyöngyösi népszerűségére támaszkodók. Tudtomra a népiesség: *a dalban* (Amade, Faludi, Ányos dalaiban a népies hang csak azon kénytelen-ségből foly, hogy *műlyra* még nem volt) Horvát Á. és Csokonai pár darabjával kezdődik. Hihető, a szomszédból lettünk erre figyelmesek. És ez, mint a dalok, mesék összegyűjtése, már örvendetes állapot: a fejlődés jelentékeny fokát tételezi fel. Kisfaludy K., Vörösmarty, Czuczor, szépen folytatták ez irányt is. – Azonban javítani akarván néhol a néplyrán, rontottak is. Fel akarván emelni, letörlék himporát. Petőfi lett *corypheusa*; de ő is legjobb dalaiban csak elére, nem múlja feljül magát a népet.

Az *eposz*: a népnél ma alig van képviselve. A népmese és egy pár ballada. Hajdan volt-e? az irodalom nem tartott fel semmit, a mit alakban s tartalomban *népinek* elfogadhatnánk. Miért? „Pannonia megvétele” nem népies. A XVI. század epikája nem az. A XVII. századé még úgy se. A XVIII. század a XVII. után sántít. A XIX. század első fele szinte gyümölcstelen e részt.

A *didaxis*. A népnél egyes nyomok. Főleg a közmondások kincse. Némi hasonlat az apológiához. Irodalomban a *didaxis* nagy része tudákos história. Az *adhortatio mulierum* volna népies.

A *dráma*. Mit nevezhetnénk népszínműnek? Népszínművek-e a mostaniak? Régen lehettek. A *betlehemek*. – A vándor színészek mutatóványai. Minden elveszett.

3.

A *népiesség jövője*. Mit *bír* meg a népiesség:

1. *lyra*. A dalt;
2. *eposz*. Naiv dolgokat. Balladát, románcot, kalandos beszélyeket; tündér meséket, mondákat, legendákat. Az epopoeiát ma már nem; mert a nép igen távol esik a hős kortól, különben azt is megbírná. Balladában szép példányok vannak előttünk, idegen költészetben is. A tündér-mese Puskin-féle kidolgozásban igen kedves. Monda, legenda is ezen naiv előadást kívánja. Afféle beszély, mint *Iván Vasziljevics*. Epopoeát nem lehet ma már. Régi színezetet lehetne adni neki: de érdemes-e? Regény, novella, népiessége igen mondván csinált dolog;

3. *didaxis*;

4. *dráma*. Népszínmű nem az, a minek mondatik. Óhajtandóbb, hogy nemzeti darabok legyenek; abban a nép is, saját jellemében tűntetve föl.

Egészben a népiesség nem ártott. Öntudat jele, öntudatra hozott bennünket. A szűk és egyoldalú idealismusból kivett. A költészet ezentúl nem lehet elválva a nemzetiségtől. De óhajtandó, hogy nemesedjék. A népiesség maradjon illő határai közt. Ne akarjon minden költő népies lenni; de ki magát oly tárgyiassá képes tenni – mert kétszeres objectivitás kell hozzá – ám tegye. Mindenek fölött nem kell valami igen könnyűnek gondolni a dolgot stb.

A magyar népdal az irodalomban

A népköltészet hagyományainak s folyton élő jelenségeinek összegyűjtése, sajtó útján közöské, marandóvá tétele, egy azon sok rendbeli feladatok közül, melyeket maga elé tűzött tények, részletek, faji s egyedi tünemények felbúvárlásában fáradhatlan századunk. Valóban különös is lenne, ha a tudomány, míg föld és tenger minden növényét előkutatja, mellőzné az emberi lélek virágait; míg hangyaszorgalommal esik a történt dolgok után, csekélylené a mi az elmékben ment véghez; vagy, közelebb jöve tárgyunkhoz, míg nyelvészetben éj-napi gondjait áldozza a szó *testének*, sajnálná figyelmét a szótúl, midőn hármóniás kapcsolatban nyilatkozik, mint érzés vagy kedély, mint képzelet vagy épen értelem. Van hát jogcíme a tudománynak foglalkozni a népköltéssel magára is: csupán azért, mivel itt egy világ áll előtte, melyet ismernie kell, annál inkább, mert nem külső, hanem benső, nem a holt vagy érzéketlen természet nyilvánulása, hanem az élő szellem fokozott munkásságának eredménye, – oly réteget, a mit nem hulláikból s héjaikból a parány-állatok, hanem érzéseikből, gondolataikból halmoztak egymásra a különböző emberi nemzedékek. Ha pedig a népköltészet tanulmányát mint segédtudományt vesszük: ez a bölcseslemnek ember- és fajismeret; a históriának távcső, hova pusztá szeme nem hat; a hitregetannak dús erő forrás; adattár a nyelv- s régiség tudománynak; de kivált a költészetnek és széptannak annyira szükséges indulópont, hogy már Kölcsey ítélete szerint is, kit pór izléssel ugyan nem vádolhatunk: „a valódi nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni.” Ennyi tudományos érdek kielégítését vette célba a Kisfaludy-társaság, midőn néhány évvel ezelőtt a népdalok és mondák gyűjtését megindította; s ezen érdekeknek szolgál, ha egyrésről a gyűjtést ezentúl is buzgóan folytatja, kiterjesztve az élő szájhagyomány minden ágaira: más résről alkalmat nyújt és eszközli, hogy a gyűjtés eredménye koronkint tanulságosan összeállíttassék, vagy általában a népköltészet, s ennek viszonya a műköltéshez, széptani vizsgálatnak vettesék alá. Ily szempontból indulva ki, nem véltem a t. Társaság figyelmét csekély vagy körén alúl eső dologgal fárasztani, ha fejtegetésem tárgyául ezúttal a *népdalt* veszem, nem a mint magánál a népnél, hanem íróinknál időről-időre jelentkezik; egyszersmind nyomozni kísértem, mennyire használta fel a „köznépi dalokat” az irodalom, hogy ezek alapján, Kölcseyként, „valódi nemzeti poésist” – különösen *nemzeti műdalt*, hozzon létre.

Alkalom erre az íróknak soha sem hiányzott. A nép, mely dalol ma, dalolt századok előtt is. Az irodalomtörténet gondosan feljegyzí a nyomokat: miszerint a magyar dal rég elenyészett századokban is egyre hangzik vala. S örül, ha megtalálja, hogy a nagy hún királyt fátyolos szűzek dallal üdvözlötték, hogy asztalánál harci ének zendült, hogy Árpád s a vezérek korában, valamint később is a királyok alatt, fel-felhallik a népi ének a história csarnokában. Megragadja különösen, az alsó néposztályt illetőleg, ama följegyzést, mely Sz. Gellért életrajzában előfordúl, miszerint egy asszony, kézi malomhajtás közben, magyar dallal üzte unalmát. Nem kicsinylem e feljegyzések érdemét, vajha több volna s eme daloknak ne csupán híre, hanem szövegéből is jutott volna ránk valami: de viszont azt találnám különösnek,

ha ellenkezőt jegyeztek volna fel krónikáink; ha lett volna kor, melyben a magyar népköltészet megszűnt zengeni. A Kisfaludy-Társaság gyűjteményében bizonyára több oly dal foglaltatik, mely századok óta él a magyar nép ajkán. Soknak régisége szembeötlő, részint ó divatú szabása, részint történelmi vonatkozások által. De legtöbbször korát biztosan nem lehet meghatározni; s különösen a szerelmi dalokra nem tud az ember adatilag bizonyítani csak pár százados régiséget sem, miután nem volt, ki följegyezze. Annálfogva kedves felfödözés, a mit ezennel megemlíteni méltónak tartok. A kolozsvári ref. főiskola könyvtárában egy 1671-ben kézzel összeírt versgyűjtemény van s ennek egyik lapján e dalocska:

Nem szoktam, nem szoktam
Kalitkában lakni,
De szoktam, de szoktam
Mezőben legelni.
Nem szoktam, nem szoktam
Vén asszonyhoz járni
De szoktam, de szoktam
Szép asszonyt csókolni.

Íme a magyar népdal kétszáz esztendő előtt! Olyan friss, mintha ma termett volna; az olvasónak szinte kedve jó eldalolni, mert lejtése, dallama, egészen mai, s formája ép oly teljes, mint mostani népdalainké. – Megvolt hát a népdal mindig a népnél; mert ha két század óta lényege így nem változott: bizonyosan még néhány századdal följebb is mehetnénk, s a népdalt lényegben hasonlónak találjuk. Sőt minél feljebb megyünk a történetben, legalább a honszerző harcokig, annál több okunk van föltenni, hogy e neme a költészetnek mind tárgyaira gazdagabb, mind formáira változatosabb volt. Hogy a *történelmi* ének ama dicső hajdanokban nem lehetett száraz tények litániája, erről más alkalommal elmondtam véleményemet.* Hogy a *népdal* is azon időben tárgyaira nézve dúsabb, többféle volt, a dolog természetéből hozza magával. A nép, az Árpád vezérek, első királyok népe szabad nemzet vala, csak kevesen és apránként születtek szolgaságba: de még így is, a mozgalmas nemzeti, hadi élet vegyes házbeli királyaink alatt, később a hajdúvilág, a kuruc-labanc villongás, mely nemcsak szeme előtt folyt a népnek, hanem benne mozgott, benne lélekezett, hozzákötötte reményeit, vágyait, szerencsését: bizonynyal nem csupán oly dalok nemzője volt, melyek tárgya a pásztori vagy földműves élet körén felül csak holmi zsvány kalandokhoz bírt volna emelkedni. Azt sem kell felednünk, hogy midőn ama régiebb korban *népdal* forog szóban, semmi ok egyedül a köznépre szorítkozni. A harcias, vagyonos nemesség, az írástudatlan *paraszt* urak nem valának még kifejlődve annyira az eredeti naiv állapotból, hogy közöttök egyéb dal, mint a népies, kelendő lehetett volna. Egy felől néhány írástudó, elszigetelt, irodalmi kísérletekkel; más felől a nemzet egésze, erőteljes naiv állapotban, szabad ég alatt, a cselekvés mezején: ím ez a magyarság képe jóformán a mohácsi vészig, sőt némi módosítással még azután is. A mi az iskolán kívül, vagy ha tetszik, alúl zeng, az mind népies: de ez utóbbi kiterjed aztán az egészre: bizony az ily népdal, tárgyaiban sem volt oly szűkkörű, mint a mai. Formái változatosságát pedig már maga a tárgy sokfélesége föltételezi. Az elbeszélő költemény másképp mozog, mint a dal. S a harci dal, az induló, a győzelmi ének szintén másképp, mint a szerelmes. Csak egy pillantás *aránylag* régi dalainkra meggyőző erről. Míg alig van

* Szépirodalmi Figyelő. 1860. 1–3. sz.

rhythmus a mai népdalban, melyet pár századdal előbb már föl ne találánk: viszont több forma jön elő a régiségben, melyek rhythmusa nem zeng már nekünk. Tinódi nagy választékú dallamai, bármennyi eredetiséget tegyünk is fel szerzőjükről, népáriákban kellett, hogy gyökerezzenek. S azon néhány melódia is, mely úgy lehet II. Józsefnél nem régiebb korból maradt ránk, tanúsítja, hogy hangmenet és rhythmus mennyire különböző és változatosb volt csak a múlt század végén is, mint napjainkban. E dallamoknak kétségkívül megfelelt a dal szövege, s a formák oly sokféleségét öltötte magára, mely a mai, öt-hat alap-tételre szállítható népdal-formáktól igen előnyösen különbözött.

Tárgy és forma tehát, mennyiben ez utóbbi a külsőre vonatkozik, minden valószínűség szerint nagyon változatos volt a régi népdalban. Az a kérdés, vajon a *belforma* alkalmas volt-e arra, hogy az írott költészetnek a magyar műdal megteremtésében csirául, alapul, induló pontul szolgáljon. Erre nézve elegendő általában a népköltészetre vetnünk egy pillantást a mint az nálunk s mindenütt e kerek földön nyilatkozik. Tudva van, hogy a nép sehol sem tanulja formáit; a mint a költemény eszméje megfogant: vele terem egyszersmind a benső forma egész teljességében. Bizonyítja ezt mind az elbeszélő mind a lantos nemben költeményeik talpraesettsége mindenütt, hol ilyesek találtnak. E tekintetben a népek, nyelv- és egyálkülönbség nélkül, nagy solidaritást mutatnak fel: bizonyosság, hogy e formaérzék nem egy vagy más népfaj, hanem az összes emberiség tulajdona. A német ős eposz, a cseh *králudvari* kézirat, a szerb kisebb elbeszélések, az éjszaki ballada és spanyol románc, nálunk „Szilágyi és Hajmási” kalandja, meg a sokat emlegetett egy pár balladás költemény, oly *benső* teljességet mutatnak az elbeszélés illető fajaiban, melylyel a műköltés csak versenyezhet, de sehol még túl nem haladta. Nincs különbség a lyrában sem. Nagyon megfoghatom, ha egy oly költő is, ki a magyar dalt, épen a benső idom tekintetében, oly magasra emelte, mint Petőfi, mikép többször hallám nyilatkozni, nagy részt od’adott volna költeményeiből, csak hogy eredeti népdalaink szebbjeinek ő lehetne a szerzője. Valóban vigasztaló, hogy az igazi, gyökeres, organicus költészet iránti ösztön nincs szorítva, sehol, semmi időben, egy-két kiváló egyéniségre, hanem az összes nép tömegében van letéve örök alapul, mellyel – mint föld-anyjával a hitrege óriása, – csak érintkeznie kell a nemzeti műköltésnek, hogy mindannyiszor megifjodva, megújulva, gazdag erőben s egyszerű szépségben emelkedjék, lehányva magáról a ficamlott izlés, romlott kor, mesterkelt világ ízetlenségeit.

De a *tanultak* költészete eleintén (s nálunk bizony jó darabig) kevésbé vala még *tanult* arra, hogy *öntudattal* a néppoésist vegye alapul; vagy sokkal tanultabbnak érezte magát, hogy sem előkelő megvetéssel ne tekintsen azon költeményekre, melyek a nép nagy tömegében divatoztak. Nem óhatta ugyan, hogy itt-ott egy népies hang át ne zendüljön magasb igényű szerzeményeibe; de az csak olyan volt, mint midőn valaki művelt beszédet negélyez s pórias szólamokat vegyít belé, mert megszokta és nem tudja magát másképen kifejezni. Természetes dolog, hogy az ily vegyület inkább véletlen, mint öntudatos, inkább kényszerű, mint szántszándékos, inkább a nyelvre, külsőre, részletekre, mint a szellemre, bensőre, egészre vonatkozó. Ez *öntudatlan népiesség* lengi által régiebb írott költészetünket, a nélkül, hogy akár elbeszélésben, mely árad mint a víz, akár lyrában, mely gyérebben tűnik elő, a néppoésis *lényegének s benső formájának* valami hatását vennők észre az írástudók szerzeményein. Ez öntudatlan népiesség, egyszersmind naiv tudósság kora kezdődik legrégiebb írott emlékeinken; majd a népi hang mindinkább fogyván, a tudós színezet erősbödvén, Tinódin, Balassán, Zrínyin, Gyöngyösin keresztül nyomozható egész *Amadeig*. Innen kezdve a XVIII. század folyamában némi öntudatos törekvés nyomait találjuk a magyar *magasb dal* megteremtésére, mely törekvés vagy önkényű választással, vagy talán inkább kényszerűség-

ből a népdalt veszi alapul: és ez a *nemzeti műdal* létrejövésének megindult, de félbe szakadt folyama. Félbeszakítja ezt a múlt század vége felé az idegen dal műformáinak megkedvelése, melyek mellett, vagy inkább *alatt*, a népdal is talál művelőkre, mint *genre*, de eleinte csupán játszi leereszkedéssel az írók részéről a néphez, később oly szándékkal, hogy a népdalt az idegen műdalhoz közelebb emeljék, pallérozzák, nemesítsék. Végre Petőfivel egy új törekvés indul meg: a magyar nemzeti dalt a népdal alapján fejteni tovább, felhasználni a csírát, melyből a nemzeti műpoésis legtermészetesebben hajthatja virágait. E szerint vizsgálatom a magyar dal irodalmi történetében négy mozzanatot különböztet meg: 1. az öntudatlan népiesség korát; 2. a nemzeti dal megindult fejlődését; 3. a népdal, mint *genre*, irodalmi művelését; 4. a nemzeti műdalnak a népdal alapján kifejtésére irányzott törekvéseket.

1. AZ ÖNTUDATLAN NÉPIESSÉG KORA

Költői irodalmunk első századaiból általában kevés lyrai, még kevesebb oly versezet maradt ránk, mely határozottan a dalhoz, a világi dalhoz lenne számítható. A legrégibb verses emlékektől, melyek a XV. vagy éppen XIV. században vihetők vissza, le a XVII. század enyészétségig, a mi lantos nembeli költeményt felmutat irodalmunk, annak tetemes része egyházi, vagy legalább vallásos. Maga Balassa, Rimai, Beniczki sem mondhatók a *dal* művelőinek mai értelemben. Rövidebb világi verseik a leíró vagy tankörben forognak, s ha olykor a lelkesebb Balassa lyráig hevül is, az a mit lantja zeng, csak széles értelemben vehető dalnak, de nem látszik, hogy különösebben a dal belformája után törekednék. Énekelni ugyan lehetett, valószínű is, hogy bizonyos „ad notam” lebegett szerzőjük előtt; de akkor énekeltek sok mindent; az egyházban hosszú dogmai fejtegetést vagy bibliai történetet, a lakomáknál Tinódi-féle históriákat, a nélkül, hogy amazok bensőképp az ének, ez utóbbiak a ballada vagy kisebb eposz formáira igényt tartottak volna. Ily módon Balassa versei is fölvehették a zenei külsőt, bár hiányzott bennök a dalszerűség, melyre nem csupán az kívántatik, hogy a szöveg sora megfeleljen a zeneinek. Több azokban a leíró elem, részletezés, hosszabb a lélekzet, csekélyebb az összpontosítás, hogy sem a dal megtűrhetné; s az egyéni sorsára, specialis körülményekre vonatkozó helyek nem engedik érzelmeit amaz általánosságra emelkedni, mely a dalt a sokaság ajkán meghonosítja. E szerint bátran elmondhatjuk, hogy a dal, mint költői forma nem létezett irodalmunkban – vagy legalább e létezés nyomai elég számú példányban ki nem mutathatók – egészen a XVII. század hanyatlásáig; akkor is nem a sajtóban, hanem egyes érző szívek kicsiny körre szánt és kézirati homályra kárhoztatott érintkezéseiben találjuk a dalt, mely saját formája után törekszik. Az ifjabb Balassa Bálint, Zichy Péter, Kazinczy András lesznek itt az úttörők, vagy az ismeretes kezdeményezők előfutárai Amadénak. A mi, előttük, ilyenmű kísérlet hozzánk eljutott, az oly szórványos, vagy bizonytalan, hogy ezekre keveset építhetünk. Mindazonáltal megkísértem néhány vonással vázolni azt, mit *öntudatlan népiesség*-nek mondtam ez időszak költészetében, s futólag ecsetelni – mert a tárgy egésze roppant terjedelmű – az eredeti népdal hatását az irodalomra.

E *hatás* legelőbb is külformákban nyilatkozik. A magyar tanult verselő, akarja vagy nem, csak úgy tud némi zöngést adni sorainak, ha a népköltészet rhythmusára támaszkodik.

Éles tagoltság jellemzi a rhythmust, megfelelő a magyar zene és tánc lejtelmének: határozottan különváló metszetekkel, sorokkal, versszakaszokkal. Ezek mindenike nem haladványos, tovább fonódó, kapcsolatos, bezáratlan, mint például a német zenében, táncban és verselésben, hol a vég egyszersmind kezdete a következőnek, – hanem minden tag némi

egészet képező, kisebb-nagyobb mértékben bevégzett, bezáruló és a következő taghoz csak lazán kötött. Nagy lyrai mozgalom, lehetne mondani: tomboló rhythmus van benne; de nem alkalmas hosszabb fűzésre; elbeszélő költeményhez nem annyira illő. A lengedező lábú ütem (tactus) már maga egy kis kerek egész benne; a sormetszet gyakran, a sor többnyire, nehéz mértékkel üti rá, mintegy sarokkal dobogva vagy bokázva, a rhythmus egyes tagjait; s a versszak majd egy hosszabb, nehezebb sorral, mintegy korláttal, záródik be, majd hegybe fut össze, mint a pyramis. E sajátságai a magyar rhythmusnak nem csak népdalokban, hanem már azon primitív versezetekben is élesen mutatkoznak, melyeket a játszó gyermekek, tánc mellett, mondanak, s melyekben a dallam alig több éneklő szavalásnál, de annál erősebb a táncrhythmus. Ez iránti érzéke, úgy szólva, vele születik a magyar gyermekkel; századok óta száll egyik zsenge ivadékról a másikra, mint ezt a „Lengyel László” kezdetű dal, melynek lejtelve ugyanaz, a mi jelenleg a többi hasonló táncdaloké, minden kétségen kívül bizonyítja. E gyermekdalokban mindazon elem megvan már, melyből a népdal igen változatos formái kifejlődnek s a gyermek oly fogékony e formák iránt, hogy lelkében zöngnek azok, minden tanulás nélkül. Egy sorát, vagy szakaszát a népdalnak oly hanglejtéssel fog elszavalni, melyből kitetszik, hogy a forma, öntudatlanul is, már él lelkében; míg, ha egy idegen verssort adunk szájába, szavalása fogja mutatni, hogy nem érzi annak rhythmusát. Valóban, ha semmi egyéb nem, ez is eléggé bizonyítná, hogy a magyar dalformák a népnél nem kölcsönvett, eltanult, idegen alakok, hanem lelkének oly primitív, sajátos, bár megfejtethetlen nyilatkozásai, mint maga a nyelv. A mint keble és ajka megnyílik a dalnak, ő csupán e formák, e rhythmus szerint képes dalolni, valamint lába csak e taktusra lendül, ha lejteni akar. Nincs hát semmi szükség bizonyíttatni, hogy a magyar népdal formái eredetiek, a nemzet geniusának sajátjai: feladatomban csupán az, hogy e formák hatását amaz időszakbeli írott költészetünkre kimutassam.

A XIV–XVII. század összes írott költészete – némely igen gyér kísérleteket leszámítva – a magyar népdal rhythmusát fogadta el versei alkotásában. A legrégebb költői emlékektől fogva, Leopold koráig a magyar verselés tömege a formáknak egy oly önálló, teljes, szerveztes rendszerét mutatja, mely azonos a népdal formáinak rendszerével, vagy inkább a kettő együtt teszi a rendszert. Tisztán áll ez előttem a legkisebb részletekig, s bátran kimondhatom, hogy ezen időszak költelme, nem ugyan öntudatos művészettel, de minden esetre azon kényszerből, hogy magyar fül csak így érezte *versnek* a verset, egyenesen a népre támaszkodik.

Lehet, hogy egyes írók, e népi alapon, új összetételek, sor- és szakaszbeli módosítások által tovább fejtették a versalkotás mesterségét; de minden efféle újítás a rendszerbe illőleg történt.

Hogy ezt valamennyire felfoghatóvá tegyem, szükség e rendszer vázlatát érintenem futólag.

A magyar dalsor *törzse* oly metszetekből (caesura) áll, melyeket alap-metszetekül vehetünk, s melyekhez gyakran pótló metszetek járulnak.

Ez alapmetszetek négy, öt, hat szótagra terjednek, és vagy hasonlókkal, vagy különbözőkkel téve össze, képezik a sort.

Két *négyesnek* összetételéből lesz ama nyolctagú sor, mely népdalainkban legközönségesebb:

„Káka tövin | költ a ruca.”

Két *ötös* amaz adonisi lejtésű sort adja, mely népdalainkban ma már ritkább, de nem példátlan:

„Arany ezüstért | cifra ruháért”

sőt a gyermekdalban is előfordul:

„Kis kacsa fürdik | fekete tóba”

s így népies volta kétségtelen. Két *hatosból* lesz, a mit közönségesen alexandrin sornak nevezünk, de a mely azért koránt sem idegen, sőt éppen úgy visszavihető a gyermekdanáig vagy a népköltés legelemibb formáira, mint az előbbiek.

E három alap-összetétel mindenikét feltaláljuk régi költészetünkben, noha egyes írók bágyadt rhythmusérzéke, vagy csekély kézügye (technikája) miatt olykor tökéletlenül. Négyes alapon leng a Pannónia megvételeit tárgyzó, mintegy XIV. századbéli históriás ének:

Emlékezzünk	régiekről,
Az Szittyából	kijöttekről,

valamint több emléke is a mohácsi vész előtti kornak; ötös alap-rhythmus vonúl át a Sz. Lászlóra és Mátyás halálára írt költeményeken (XV. század):

Te telepedél	Bihar Váradon
Az városnak lól	édes ótalma...
Néhai való	jó Mátyás király...
Nagy dicséretű	akkoron valál,
Ellenségednek	ellene állal:

a *hatos* alapmetszet – közönségesen alexandrin – pedig már Apáthi Ferenc *Feddő ének*-ében (XV. sz.) teljesen kifejlődve áll előttünk:

Félelmes szívűnek	engem állítatok,
Régi jó barátim	kik nekem valátok –

s a XVI-ik században egyszerre oly tömegesen jelentkeznek, hogy annak régiebb divatát is nem lehet föl nem tennünk, habár előbbi példányt gyéren mutathatunk. E szerint a három alap-forma megvolt eleitől fogva irodalmunkban, s azokból újabb összetétel, s pótló metszetek segélye által a verssorok nagy változatosságát látjuk fejleni, de mindig rendszeresen és a nép formáinak megfelelőleg.

Érdekes volna, e három alap-metszetből kiindulva, részletesen feltüntetni, miféle módosulások jönnek létre a népdalban és ezzel összhangzólag már a régi költészetben is. Így a *négyesből*, rövidebb pótmetszetekkel, származik egy dalsor (4+3+4+2)

Vermem ugyan | elég van | de kenyerem | nincsen.

Ki hinné, hogy e profán dal lejtelve már feltalálható egy, állítólag a XV-ik századnál nem újabb vallásos énekben? Pedig úgy van. A kegyes atyák, ama régi korban, midőn híveik épületére egyházi éneket alkotnak, egy részt ugyan a latin szöveg sorait erőlködnek visszaadni esetlen forma-kísérleteikkel, de olykor a népdal rhythmusa vesz erőt rajtok; s a következőben nem lehet a föntebb idézett dalsor mozzamára nem ismernünk:

Téged onnan | kivete | ez gyarló vi | lágba
Ez siralmunk völgyébe, ő nagy haragjába
Te nagy bűnös voltodért, baromhoz hasonla,
Hogy bűnöd megesmernéd az nyomorúságba.

Ha a föntebbi dalsor közelebbi módosítását vesszük (4+4+4+2):

Én istenem | mit csináljak | mikor semmim | sincsen,

egész költeményt idézhetünk, szintén vallásost, a XVI. századból, mely hasonló ízezen pereg:

Röttenetes | ez világnak | mostan minden | dolga,
Csudálatos nagy vaksága, hálátalansága,
Nem fog rajta az istennek semmi igazsága,
Sem haragja, sem csapása, sem irgalmassága.

Ha a legismertebb népdali sort tekintjük (4+4+3):

Deres a fű | édes lovam | ne egyél.
Fölfelé megy | borban a gyöngy | jól teszi.

Tinódi és kortársai egész nagy históriás énekeket írnak e formában, noha nem igen látják szükségesnek bajlódni a caesurákkal. Hanem minden önkint szemébe ötlük a figyelmes vizsgálónak; én inkább arra szoritkozom, hogy feltűntessem, miként illenek a rendszerbe némely régi formák, a melyek népdalainkban ma már nem divatosak, de melyeket azon kor írói széltire használnak.

Természete a magyar rhythmusnak, mint fönnebb is érintém, minden sort határozottan bezárni, megállítani mintegy. Eszközli ezt majd egy nehezebb lábbal, majd egy oly metszettel, mely az előbbieknél hosszabb, több szótagból áll. Így, ha két négyest összetesz, hajlandó egy ötössel zárni be, például e sorban (4+4+5):

Azt gondolod | édes rózsám | hogy te megcsaltál (*Népdal.*)

Im koporsód | ajtajánál | áll hív szeretőd (*Ányos.*)

Olyan fürge | mint az ürge | a nyíri dáma (*Népdal.*)

E soralkat igen régi, már a *Házasok éneké*-ben (XVI. sz.) ez lejt:

Sokszor kértem	én az istent	nagy szívem szerint,
Hogy mutatna	nekem társat	e világ szerint –

Szintén egy XVI. századbéli vallásos énekben:

Emlékezzél | mi történék | uram mirajtunk...
 Örökségünk, édes hazánk másra fordula,
 Az mi házunk és jószágunk idegenre szálla,
 Ügyünk juta jaj! minekünk nagy árvaságra,
 Mert istennek nem akaránk térni utára.

A mi itt a *négyesekkel* történik, ugyanazt látjuk régi költészetünkben az *ötös* és *hatos* sorokkal történni. Az ötöshöz eggyel több, tehát hat tagú pótlék járul, és lesz belőle azon forma, melyen többi közt a *Szilágyi és Hajmási* éneke iratott:

Egy szép dologról	én emlékezném	ha meghallgatnátok.
Az kinek mását	nyilván jól tudom	ti nem hallottátok.

Így egy templomi énekben is, mely szintén a XVI. századra utal:

Örül mi szívünk | mikor ezt halljuk | a templomba mégyünk.

Hasonló eljárással származik a *hatosból* ama hosszú sor, mely Balassánál és követőinél, három rövidre van elszaggatva – midőn a két hatos metszetre, harmadikul egy héttagú, tehát páratlan következik:

Vitézek, mi lehet	E széles föld felett	Szebb dolog a végeknél;
Holott kikeletkor	A sok szép madár szól	Mellyel ember ugyan él;
Mező jó illatot	az ég szép harmatot	Ád mely kedves mindennél;

csak hogy ez már a sor metszetein meg van rímelve, s az egy hosszú sor három rövidbe szakad.

Ha e toldott sorokat összeállítjuk, lehetetlen, hogy szemünkbe ne tűnjék, hogy a sorképzés ugyanazon rendszer törvényei alatt foly.

Négyesből (4+4+5):

Sokszor kértem | én az istent | nagy szívem szerint.

Ötösből (5+5+6):

Egy szép dologról | én emlékezném | ha meghallgatnátok.

Hatosból (6+6+7):

Vitézek mi lehet | e széles föld felett | szebb dolog a végeknél.

Mihez még azt teszem, hogy valamint három négyesből képződik ilyen sor (4+4+4):

Ama fehér	nyárfák alatt	a part felé,
Nekem is volt	szép szeretőm	néha napján –

úgy Balassa és iskolája a hatosból is képez, ily módon (6+6+6):

Kereke forgását | forgandó járását | látom szerencsének;

de ötös alapon ily hármaztatást nem találtam.

És ily módon lehetne egyenkint kimutatni, hogyan illenek a rendszerbe mindazon formái a régiségnek, melyeket a mai népdalban nem találván, idegennek vélne az ember.

De bár így, mondhatni, összes költői irodalmunk felvette, mintegy öntudatlanul, vagy rhythmikai kényszerűségből a népdal versalakjait, semmitől sem volt távolabb, mint hogy akár elbeszélésben a népi compositió teljessége után törekedjék, akár lyrában ellesse a dal benső formáját s vagy népiesen utánozza, vagy, a mi sokkal fontosabb lett volna költészetünk fejlődésére, saját nemzeti dalt teremtsen, mely amabból emelkedjék ki. Elégnek tartá, ha szerzeményei külsőképen beleférnek az akkoriban kelendő dalformákba, s ha mit ezen kívül bennök népiesnek mondhatni, az a *nyelv*, mely irodalmilag nem fejlődött volt még annyira, hogy ellehessen némely tős-gyökeres népi szólamok nélkül. Forma és nyelv csakúgy *jött*, inkább öntudatlan, mint készakarva, inkább kénytelenségből, mint választással. E kettőn túl mindenki azon volt, hogy érvényesítse a mi benne lakik, úgy a mint isten tudnia adta, ismereteit, tudománybeli jártasságát, szóval írjon, a hogy legjobban telik tőle, kiki az ismeretek azon határai közt, a meddig tudásköre terjed vala. Egy ily költőcsoport nem mondható *népiesnek*, sem a XVI-ik században, sem elébb vagy utóbb; mert se arra nem elég naiv, hogy közvetlen a nép testéből való testnek, véréből való vérnek mondassék, se annyira nem művész (s korában ez természetes), hogy öntudattal a népköltés színvonalára tegye magát. Mindkét esetben áthozta volna irodalmunkba a népi formák benső teljességét, míg így csak külháját adja a versidomokban, s a compositió majd semmi nyomát nem mutatja a néppel való érintkezésnek. Mert teljes meggyőződése, hogy ha a népnek voltak mondái, történeti tárgyú költeményei, azok nem Tinódi módját követték az elbeszélésben, valamint az is, hogy a népdal sohasem kevésbbé volt dalszerű, mint jelenleg. Mind ebből semmi sem hatott fel az irodalomban, különösen a *dal*, úgy szólva, ismeretlen e korszak költői előtt, legalább a ránk jutott szerzeményekben; a mi egy-két közelítő nyomot ismerek, azt ezennel röviden megérintem.

Legfontosabb itt amaz „asszonyfeddő” gúnydal (XVI. század), mely Toldy kézikönyvéből ismeretes. A dalon *refrain* vonúl végig, ez adja rhythmusi egységét az egésznek. Nem tudom, tette-e már valaki előttem azon észrevételt, hogy a refrain a magyar népnél leginkább dévaj, csípős, gúnyos, vagy általában széles jókedvű dalokban fordul elő, s ennyiben összejátszik például a franciák víg chansonjával. Népdal-gyűjteményünk bizonyítja, hogy gúnyos, szeszélyes dalaink oly eredeti módon alkalmazzák a refrain, hogy a rhythmus ezen játékát nem lehet kölcsönvettnék tartanunk. Nem pusztán a végsor merev ismétlése az – noha ilyen is van – hanem egy az egészet átható, és minden versszakban változó játék, melynek formáját minden egyes esetben a tárgy és hangulat adja. Méltó, hogy kivált víg és gúnyos lyránk tanulmányozza e népdalokat. E refraines, dévaj modorban játszik, s a gúnydal formáját teljesen érezteti már a főnemlített „Adhortatio mulierum” – bizonyítván, hogy ez

alak már a XVI. században is ép oly teljesen ki volt fejlődve a népnél, s ha több író akadt volna művelésére, irodalmunk azóta, legalább e nemben előbb állna. A versforma az ötös alapon lejt, végsorai megtoldva, tehát egészen a rendszerbe illetőleg, így:

Mostan egy ifjú megházasodott,
Ujonnán hozza szép házastársát,
Kit ugyan szeret mint önnön magát;
Nagy szép beszéddel őtet így oktatja.

Asszony, szép társam és szép virágom,
Ha isten minket ketten össze bir,
Tanítlak téged, kérlek ne bánjad.

Hamikor, asszony, téged szólítlak,
Mondj akkor engem édes uradnak,
Mert ha nem mondasz édes uradnak:
Ifjak kik látják csak megcsúfolnak,
Tégedet mondnak szólhatatlan társnak.

Mikor vendégek házunkhoz jönnek,
Vígsgát mutass jámbor vendégnek,
Mert ha bánatját látják szivednek:
Ifjak kik látják csak megcsúfolnak,
Tégedet mondnak az ebül készültnek.

Ha mikor ketten vendéggé hínak
Nyelved és a szád kérdve szóljanak;
Mert ha ők ketten sokat csácsognak:
Ifjak kik látják csak megcsúfolnak,
Tégedet mondnak csácsogó szajkónak.

És így tovább. Inti az asszonyt, hogy úton ő előtte ne menjen, palástját férjével ne vitesse (nem nagyon ért a lovagiassághoz), ügyes bajos emberek dolgát ne igazítsa, ha új ruhát kap, megbecsülje, piacon ne ácsorogjon, a lisztet, búzát el ne pazérolja, bort háznál ihatik, de a korcsmát ne járja, hűtlenségre ne fajuljon. Ha ezt megfogadja, minden jót és boldogságot ígér neki; ellenkező esetben kissé drasztice fenyegeti:

Ha nem fogadod: isten ne mentse
Bottul pálcátul az te hátadat,
Piros orcádat szégyenvallástul,
Hátadnak hosszát szép sudar pálcátul.

Végre a krónikák modorában, de szintén dévajkodva, zárja be a költeményt a hely és idő jelentésével:

Ez tanulságot tavalý kilelék.
Szamos vízének magas a partja (tehát ott)

akkor fejszével vágták a vizet (télen)
Az énekszerzőt mondják jó embernek. –

A történeti ének legrégibb maradványa, az „Emlékezzünk régiekről” kezdetű ismeretes költemény, mely fennhagyott alakjában nem népi, hanem irodalmi termék, szintén nem tagadhatja meg a népdal, sőt ballada hatásának nyomait. Maga az itt igen tökéletlenül alkalmazott és felettébb ingatag nyolcas sor s talán a négy rím is, a népdalhoz utal vissza. Mert e nyolcas egyéb nemzetek költészetében is megvolt, különösen a deák barátrím is széltire használta:

Quid sum miser tum facturus,
Cum nec justus sit securus –

de mint fentebb kimutattam, annyira benne van az a magyar népdal, s a mi még erősebb ok, a magyar *tánc* rhythmusában, hogy kölcsönöztnek nem tekinthetjük. A nyolcas sor, közepén éles szelettel, a magyar nép egyik alaprhythmusának vehető, mely már a gyermekek *táncdalaiban* is kezdetől fogva uralkodik, mint a Kölcsey által is ős régiségűnek tartott gyermek-dana mutatja:

Lengyel László | jó királyunk
Az is nekünk | ellenségünk –

Számtalan népdal erősíti ezt, valamint a négyes rímre törekvést is, mitől fogva a rím érzéke határozottabban kezd kifejlenni népünknel. E szerint minden arra mutat, hogy ama honfoglalási ének szerzője előtt valamely nyolcasban írt népi költemény mozama lebegett, de nem elég élénken arra, hogy kellően visszaadhassa, vagy hogy érzéke e rhythmus iránt meg vala már vesztegetve az irodalmi versfaragók esetlenségei által. Csak helyenkint érzik a népi ballada lüktetése, minőnek vélem az ily sorokat:

Emlékezzünk régiekről
Az Szittyából kijöttekről –

Követ juta Duna mellé,
Földet füvel megszemlélé

Engem küldtek téged látnom,
Országodat mind megjárnom –

továbbá amaz ősrégi szavakkal teljes részt, melynek betűrímei annyira elűtnek a többi szövegtől, s melyet így gondolnék rhythmusban visszaállítani:

Árpád juta magyar néppel,
Kelem földén elkelének,
Az cseken ők elcsekének
Az Tetemben feltetének,
Érden sokat ők értenek,
Szászhalomnál megszállának...

s e játék így, távol hogy népietlen, tudákos szójáték volna, sőt egyenesen a népi költemény eredeti szövegének egyes szálait gyaníttatja velünk, mint hasonló betűrím ma is számos dalban, közmondásban él a nép ajkán, s leginkább szembetűnteti a hét napjait befoglaló gyermekvers:

Hétfő hetibe,
Kedd kedvibe
Szerda szerelmibe,
Csütörtök csűribe,
Pintek pitvarába,
Szombat szobájába –

Ha még ehhez is hozzávesszük, hogy a legrégebb történeti énekünk a balladának benső formáját, menetét is mutatja, a föld, fű, víz, s ennek megfelelő: fehér ló, aranyos nyereg és fék hármas mozzanataiban: bízvást kimondhatjuk, hogy okoskodó szerzője, öntudatlanul és akaratja ellen is, fölvette a népköltemény hatását.

Ezekén kívül csak a *divényi Mehmet*, magyar renegat szerelmes dalait említhetni még, melyek szintén éreztetik a benső formát, de ez utóbbiak a török ghazal hatását inkább, mint a népdalét. A következő században (XVII) Molnár Albert pásztori éneke közelít még a dalhoz és Zrínyi apróbb költeményeiben látszik törekvés rövidebb lyrai formák után, de ez nem a népköltészetből indulva ki. Többet az egész kor irodalmában nem találok, a mi a dal benső formáinak kifejtésére szolgálna. – Lehet, hogy forogtak kéziratban, de sajtóra nem méltatva, elvesztek.

*

[E tanulmány tervvázlata a következő volt:]

I. Előtörténet.

a) A „Pannónia Megvétele” tárgyazó ének csak részben népies. Anonymus töredékei is. Alliteratio a formában.

b) „Mátyás mostan” – a templomi énekhez húz. Alliteratio.

c) Vitéz Oláh Gerő dala. – A török renegát. – Az *adhortatio mulierum*: – népdali tekintetben. Szóval a névtelen, ez időbe tehető lyra. – Mohácsi dal. – Kuruc dal. – Kádárének, halotti búcsúztató modorban.

d) Tinódi, Balassa, Beniczky, Molnár Albert, Zrínyi. Szóval: az írók a XVI. és XVII. században.

II. Átmenet.

A XVIII. század írói. Amade, Faludy. – Ányosnál a népdal hangja. – Horváth Ádám; a magyar dal fejlődése, mely közép a népdal és idegen hangú lyra közt. – Névtelenektől is. – Csokonainál a *dal* és a *paraszt dal* (objective), öntudatosság. Kazinczy objectív népdalai.

III. Új aera.

Egészen öntudatos népdal-költészet, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Czuczor. – (Az idegen elem.) – Petőfi. Azóta hanyatlása az objectív népdalnak.

*

Első időszak. Öntudatlan, nyelvkénytelenségből s általános dalösztönből vegyül népi elem, népi hang, a magasabban tartani szándékolt költeménybe. Amadeig.

Második időszak. A dal formáját keresi az író, az idegen példa vagy nagyon idegen neki, vagy nem képes mozogni benne, s a népdalhoz hajlik, fél akaratlanul, fél öntudattal. S ebből:

Harmadik időszak. Bizonyos műveltebb faja az iskolások dalának keletkezik, mely sajátképi népdaltól elüt. Amade. Ányos. – Költők kivételesen *leereszkesznek* a népdalhoz.

Költők a népdalt objective, mint *genre*-t kezdik művelni, – a népet *magukhoz* s a költészet felé, *emelni* akarják.

Negyedik időszak. A költő, leereszkedés és fölemelés nélkül, az igazi népdalok hasonlatára akar népdalt szerezni.

*

Tehát:

1. A nép-elem, mint önkénytelen vegyülék.
 2. A nép-elem mint a dalformához nélkülözhetlen segédeszköz. A nemzeti dalformalakulásának kezdete.
 3. A népdal tárgyiasan, mint *curiosum*, – melyhez a költő *leszáll*.
 4. A népdal tárgyiasan, mint *genre* melyet *emelni kell*.
 5. A népdal, tárgyiasan – néha alanyiság maszkjául is – tisztán, mint műforma.
- Hanyatlás: se népdal, se műdal.

[E tanulmánynak, a részben kidolgozott első szakaszon kívül, második szakaszából, még a következő töredék maradt fenn:]

A NEMZETI DAL MEGINDULT FEJLŐDÉSE.

Ama század, mely Leopold hosszú és nyűgös uralmával hanyatlik, mutatja első jelenségeit, hogy a magyar magasb rend, a társadalom műveltebb osztálya, szükségét érzi, a dalban önteni ki szíve gyöngéd lobbanásait. Lehet, hogy nem új kezdemény, hogy ha az elveszett, vagy még homályban lappangó kéziratokat birnók, jóval följebb vihetnék e módját a dalköltésnek, hogy Zichy és Kazinczy A. gyöngye kísérletei nem mint úttörés, hanem mint előbbi példányok halvány utánzása tűnnének föl. Az is baj, hogy a fiatalabb Balassa költeményeit nem ismerjük, s így meg nem határozhatni, mi viszonyban állnak azok, a korában mutatkozó dalköltészettel. Annyi bizonyosnak látszik, hogy már a XVII. század vége felé ilyes dalok forogtak kéziratban egyes érző szívekből foganva, s átadva először csak kisebb körnek, honnan az életrevalóbb s általánosb érdekű talán kihangzott a társaság szélesb gyűrűjébe is, ott az író neve nélkül, ajkról-ajkra szállván. Legalább némely régi zamatú darab népdal-gyűjteményünkben arra mutat, hogy szerzője nem volt szorosan népfia, hanem oly műveltes egyén, ki örömet vagy fájdalját dalba öntötte, melyet aztán az élő ajak felkapott és megtartott, nem törődve írójával. Az ilyenekben, bár a forma és hang a népre utal, a világnézet rendszerint magasabb, a társaság felsőbb rétegéről tanúskodó, magasabbról minden esetre, mint a köznép. Ezek keletkezésének idejét meghatározni bajos, de valószínű, hogy némelyike már

a XVII. századba is felnyúlik. Egy olyan dal, mint az, melyet rövidségeért legitten idézek, nem kelt a nép phantasiából, noha alkalmas arra, hogy kissé tanult körökbe divatra vergődjék.

Isteni kéz maradványa!
Égő szívemnek bálványa!
Te világ legszebb leánya!
Egeknek gyöngy adománya!
Megcsalt szemednek márványa,
Szemöldököd szivárványa.

Mikor támadt ez, ki tudná megmondani? de Gyöngyösi után se nyelve, se formája nem olyan, hogy meg ne írhatták volna épen úgy a XVII. mint a XVIII. század végén.

Irányok

I.

A Kisfaludy-Társaság, előbbi működése folytán, egyik feladatául tűzte volt a szülő-művészetek oly nemei és formáinak művelését, melyekről tapasztalá, hogy irodalmunkban el vannak hanyagolva. Jutalmi, buzdítási, elméleti irányadó tájékozásai által igyekezett odahatni, hogy különösen a költői fajok és formák minél dúsabb változatosságban fejlődjenek. Rendre a ballada, a költői beszély, a satyra, a kördal, a tanköltemény, a víg-, a naív eposz, a legenda stb. lőnek kitűzve jutalomra. S ha törekvéseit nem mindig követte óhajtott siker, az a körülményeknek tulajdonítható. Hiányzott a pályázókban a szükséges előtanulmány, némely formára nem léteztek minták az irodalomban. Így midőn 1840-ben költői beszély kívántatott, valamennyi pályázó balladával lépett a síkra. Víg eposz helyett 1846-ban többnyire satyrai munkák érkeztek. De semmi kétség, hogyha a megkezdett úton, félbeszakítás nélkül, tovább halad, most irodalmunkban többoldalú elevenség, formáinkban nagyobb változatosság, költőinknél, a különféle adomány, hajlam, tanulmány szerint, több és határozottabban jelzett egyediség lesz található. Nagyon kíváncsós, hogy minél előbb vegye föl az elejtett fonalat. Addig is, míg ez történnék, nem árt e részben magunkat tájékozni.

Költészetünkben egy idő óta *lyrai* a túlnyomó elem. Sőt a kötetlen fajokat, minő a novella, regény, s a csak félig elbeszélő természetű balladát, románcot leszámítva, elmondhatjuk, hogy minden igyekezet a lyra felé fordul, minden babér innen mosolyog, ez a költő becsvágynak egyetlen célpontja, az ifjú ábrándok ne-továbbja; ami ezenkívül esik, mindaz elhagyott tér, műveletlen pusztaság, hová csak néha, kivételesen téved valaki, az is, úgy látszik, rosszul érzi magát. Az elbeszélő költészet évek óta szomorú némaságban gyászol, és nincs ki „a riadó vak mélységet fölverje szavával” a drámát még mind azon egy-két név képviseli, melyek a multhoz, nem a jelenhez és jövőhöz számíttatnak: új tanulmány, új törekvés jelei sehol. Hiába az évenkénti jutalmak, az akadémia koszorúi: ösmert nevéké lesz a gyakran kétséges pálma: a „nagy ismeretlen”, a messiás, kit várunk, sehol sem jelentkezik. Ellenben ugyancsak telnek a szerkesztők kosarai mindenféle „verseményekkel”; tíz-husz szépirodalmi lap közül egy sem érez fogyatkozást; minden évszak, minden hó meghozza a maga „összegyűjtött verseit”. S mily kevés egyediség e szám nélküli számban! Mily ritka eset, hogy valamely új költemény vagy kötet ne azt a benyomást tegye ránk, mintha már azelőtt, mintha már többször olvastuk volna. Még azt sem lehet a nagyobb részről mondani: „facies non omnibus una, nec diversa tamen”, a *testvérség* jelei majdnem teljes azonságba folynak össze. Az arc jellemző kifejezését úgy nem találni rajtok, mint a kisdedeken. Csupán édes anyjok ha ismeri egymástól őket. S ez természetes, ha mindenki ugyanazon célhoz, ugyanazon úton, ugyanazon eszközökkel akar eljutni; ha mindenki a költészet egy neme, a lyra felé fordul, s ott is valamennyi egy special irányhoz fut. A pálya így hosszú, egyenes vonalt fog képezni, melyen egyik előbb, másik hátrább leend, de mely a nézőnek utoljára egyhangú és unalmas.

Korunk a lyráé, mondják sokan: mi haszna vesztegetni a szót; mi haszna folyam ellen úszni; ellenkezésbe tenni magunkat a kor ízlésével, az uralkodó hangulattal, a költő hajlamok egyetemes árával? E szerep a tragikai egyéné, ki, ha a bukást nem nagyszerű küzdelem előzte meg, könnyen komikussá lehet. – Elismerem, hogy sok igaz van ez állításban. A nyomás, a zaklatottság, a meghasonlás, mely politikai rázkódásink után európaszerte erőtt vett a kedélyeken, midőn nem vala hit, nem remény, nem bizalom, – midőn besüppedt lábunk alatt a föld, s biztos irány helyett az asztaltánc szédelgéseiben kerestünk enyhületet: ily kor, mondom, nem lehetett a jóra való, a higgadt, a kitartó alkotás kora. Midőn a külső élet megszűnt, elfojtatott: a lélek ön belsejébe fordítá szemeit; nem lévén a családi, az egyéni léten kívül semmi, ide pontosult össze minden életmeleg, a költészetnek sem vala egyéb menedéke, mint a belvilág, az egyén, legfőlebb a család: tehát a *lyra*. Mind ezt, átalánosságban elismerem; a nélkül még is, hogy csupán innen származtatnám költészeti egyoldalúságunkat. Mert a mi lyránkon e szomorú tíz év alatt, kevés kivétellel, épen nem látszik a kor bélyege, hanemha tagadólag, azaz, hogy ellapult a nyomás alatt; a kedélyek meghasonlása nem hozta be költészetünkbe az engesztelő humort; s midőn végre a hosszú fájdalom egy közös reményben kezdte fölengedni, lyránk az idő jelenségeit csak mint külső cicomát, sallangot, mint a hatás szembeszökő (frappant) eszközeit vette magára; de nem vala képes azokkal bensőleg egybeolvadni. Másban is kell tehát, mint társadalmi zilált viszonyainkban, e csaknem kizáró lyrai hajlam okát keresnünk.

Bármit mondjon a bölcselő kritika, mely minden irodalmi tüneményt egy általános okfőre hajlandó visszavezetni; valamely uralkodó irányt mindig és egyedül a politikai vagy társadalmi helyzetből magyaráz; így a mostani csaknem kirekesztő lyraiságot fatalis megnyugvással fogadja, mint ama helyzet egyedül lehetséges eredményét: az irodalom-történet lapozója kénytelen megvallani, hogy a kor követelései mellett, néha azok dacára is, a fényes siker a *lángész sükere* az, mely darab időre megszabja a költészet irányát. Igaz, hogy végelemzésben a lángész megint korának szülöttje, de, épen mert genie, ritkán folytatója is egyszersmind: sőt nem egyszer annyira meghasonlik azzal, hogy csak a jövő hozza meg neki az elismerést. Ha már most azt látjuk, hogy a lángész által mutatott irány még akkor is tovább tart, midőn a társadalmi viszonyok, az eszmék, a kedélyek lényeges változáson mentek át: lehet-e ezt egyedül a kor jellemének, s nem inkább a genie hatásának tulajdonítani? Vagy ha még azt is tapasztaljuk, hogy a genie századok múlva támad föl mintegy halottjaiból, s varázs körébe vonja az irodalom nagy részét: azt is az idő hatalmának tudjuk-e be? Macpherson kiad a múlt században némi sajátságos költeményeket, már akár igazi akár ál Ossiánt: s ím egy egész Ossián-irodalom áll elő. Vajjon e költemények azért váltak-e korszerűekké, mert a XVIII. és III. század szelleme közt valami nagy rokonság létezett? nemde inkább a genie gyakorolta varázsát? Az a kor, mely az élő Shakespearet szerette, becsülte, élvezni tudta, s az a későbbi, mely hosszú feledség után újra fölismerte, csudálta, mesterül vallá, mondható-e azonosnak? Több példát is lehetne felhozni, de az irodalmak történetében jártas olvasóra bizom megítélni, ha nincs-e igazam, midőn arra nézve, hogy az irodalom és különösen a költészet egy vagy más irányba reked, legalább is annyit tulajdonítok a fényes példának, a nagy sikernek, a lángelme varázsának, mint azon befolyásnak, melyet a politikai és társadalmi helyzet gyakorol a kedélyekre.

Innen már jelen túlnyomó lyrai hangulatunkat nagy részben Petőfi ragyogó sikeréből kell származtatnunk, kit, tudva nem tudva, akarva nem akarva, mindenki utánózik. Nem amaz olcsó, primitív utánzást értem, midőn a zsenge múzsa csupa reminiscenciákból táplálkozik, mégis büszke rá, hogy ő eredeti: az utánzásnak e neme bizonyos életkorban megvolt

és meglesz mindig; épenúgy, mint a nádparipa és fakard. Hanem értem a jobb elmék azon elfogultságát, midőn nem tudnak menekülni egy bűbajos körből, midőn a lángelme uralkodó hatása alatt egyediségeket nem képesek kifejtetni, érvényre hozni, vagy csak hiányosan; midőn azok, kik talán más viszonyok közt önálló csillagok leendettek, most a kométa halavány úszályában folynak szét. Ne nevezzük ezt iskolának. Költészetben iskolát nem a lángész, hanem azon körülbelül egyforma nagyságú tehetségek alkotnak, melyek közül egy sem oly tündöklő, hogy a többinek fényét magába nyelje, egy sem oly erőtlén, hogy saját jellemét elvesztve, pusztán utánzónak mondathassék. A lángész egyedül áll, neki iskolája nincs; ki vele egy irányban indul, vagy feljül kell haladnia őt, vagy mögötte nyom nélküli homályban veszni el. Homér művei örök időre szólnak: a cyclikusokat névből ha ismerjük. Vagy kisebb és közelebb eső példákat hozva fel: Zrínyi-iskola nem volt nálunk, de igen Gyöngyösi; volt Bessenyei- (francia), nem volt Csokonai-iskola. Utánzója ennek annyi, mint a fűszál: hányan ismerjük ma csak nevét is? Épen úgy, midőn Himfy lantja megzendült, minden bokor, minden völgy Kárpátoktól Adriáig visszhangozta énekét; nincs pár éve, hogy e visszhang utolsó gyenge hulláma elenyészett: s az olvasó már azt sem tudja, kire célzottam. Hol egy név, egy költői individuum azon száz meg száz Himfyből, azon regedűdolókból, kik tovább egy öltőnél ostromolták a magyar Helikon lábját? És itt hiába mondanók, hogy Petőfi nagyobb, eredetibb szellem, mint a felhozott jeleseink. Annál kétesebb nyomán a süker. Ragyogása annál inkább homályba dönti, kik sugárkörébe esnek. – Nem arra kell hát törekednünk, hogyan legyünk hasonlók őhozzá, sőt inkább arra, hogyan meneküljünk azon szellemi alárendeltségből, mely öntudatlan is az ő magikai körébe von. Új utakat kell törnünk, hol szabadabban kifejthessük egyedi tehetségünket. Ez történik, ha mind a lyrában az övétől különböző irányokat választunk, mind a költészet egyéb fajait tanulmány tárgyává tesszük és lelkesen gyakoroljuk. Mimódon? erről közelebb.

II.

Közvetlen Csokonai előtt, alatt és után verselők hosszú sorát halljuk zsi bongani, mely az akkor előtérben álló iskolák egyikéhez sem szegődve, sőt úgy látszik, tudomást sem véve róluk, haladt a népszerű köznapiság széles, poros országútján. Azon iskola volt ez – ha ugyan iskolának lehet mondani – mely egyenest a „poetica classisok” napi és heti gyakorlataiból cseperedett fel. Önteni a verset valamely feladott tárgyról, mint: „az év négy szaka” – „a reggel” – „az égő ház” – „a zivatar” – „a középszer” – „a fősvényesség” – „a hivalkodás” – stb. vagy valamely „patronus” nevenapjára örvendő, halálakor gyászéneket enyvezni össze, többnyire latinul, de olykor kivételesen magyarul is: ez volt a költészet műhelye, a költői hivatás criteriuma, hol az, ki a többi felett ügyesség, könnyűség által kitűnt – kivált ha még azonfelül tanulótársait s a disznótorokat is tudta mulattatni furfangos vagy priapi versekkel – már az iskola falai közt megnyerte a felavató olajt; kilépven pedig már előre némi nimbus várt rá az illető társas körökben, melyek ízlése nem kívánt jobbat. Mi természetesebb, mint hogy az ekkép némi hírre kapott egyén folytatá, amit annyiak ítélete szerint nem „invita Minerva” kezdett vala: leírásai, elmélkedései, tréfái, köszöntői még egyre biztosították számára a tapsot: így lett a Mátyásiak, Pócsok, Láczaik hada, így a minden kar és rendbeli „lagziszok”, kiknek népszerűsége egy Kazinczy homlokát nem engedé a méltó babérhoz jutni. Ekkép rajzott fel nálunk egy verselő csoport, mely a művészet legkisebb öntudata nélkül mesterkedik vala, melyet irodalomtörténetünk népiesnek mond, de amelyre inkább népsze-

rű nevezet illik. Mert se tudva s készakarva, se ösztönszerűleg nem járt az úton, mely a szó elfogadott jelentése szerint a „népies” alatt értődik: nem hozá be irodalmunkba a népi eszmejárást, nem költészetének naív frissességét, melyen, mint a Reineke Fuchsról mondja valaki, még érzik a mező s erdő illata – nem a benső, lényeges költői formát, a külsők közül is leginkább csak azt, ami úgyszólván negatív (mint a mértékhiány), nem erélyes, ruganyos rövid nyelvét; szóval sem a Niebelungen sem Goethe népiességét. A mi őket e nevezetre jogosítaná, az legfőlebb a nyelvnek minden erőszaktól, idegen behatástól ment szókötetése, mely a hétköznapi népeletben is megvan – egy-két versalak, mint az erősen tagolt magyar alexandrin használata s ebben a közép- s végspondeusra eső nehéz rhythmus; bizonyos talpraesettség az egyes mondatokban (olvasd pl. Mátyási „Vén szűz”-ét) s az a két-három népdal, melyhez leereszkedtek: de másrésről semmi törekvés náluk, hogy a népnyelv virágait szedjék föl; ritkább, ünnepélyesb, hatályosb szófordulatait tegyék sajátjokká; eszményítési módját (mert van ám!) kövessék; benső, teljes idomaira szert tegyenek. Ellenben örömet affectálják a tudós színezetet; nem a „népből”, nem a „népnek” írnak, hanem azon diákos középosztály számára, mely érti, megtapsolja ovidiusi célzásait, fogékony bőszavú reflexiókra, velök élte meg a koronázási, főispán-beiktatási ünnepélyeket, melyek egyik sallangja az ő legújabb költeményök is, kacag mosdatlan tréfáikon s pipaszó mellől szedett élceiken, bámulja furfangos rímeiket: a csattogó leoninust, az egy magánhangzóval kisütött egész poemát, a csupa azonos, de különböző értelmű szavakból álló sorvégeket („víg asztal” = „víg-asztal”), a dísz-asztalosai technikával két-három szóból összegyálult kádenciát s több efféle furcsaságokat. Így népszerűek voltak, mit se a francia csín behozásában fáradó, se a classicaei költészet formáit s nyelvfordulatait utánzó iskoláról nem mondhatunk, de még a Kazinczyval feltörekvő új irányról sem, melynek közönsége jóformán egy kisded írói csoportra szorítkozik vala. E népszerű iskola s mai verselőink tömege közt lehetetlen némi hasonlatot észre nem vennünk.

„Hogy-hogy?” kiált fel az olvasó, még inkább az író, kit ez összevetés közelebbről érdekel, – „mikép lehet a föntebbi jellemzés után amaz iskola s a mai versírók közt analogiát keresni? Azok tudós színt negélyeztek, ma semmitől nem irtózunk jobban; azok kerültek a naív hangot, ma torkig úszunk benne, azok formajátékban vesztek el, ma az egy rím nyűgét is majdnem egészen leráztuk; azoknak képzetük sem volt a belformáról, mitőlünk legalább az egy dal formája iránti ösztönt a legmérgesebb kritikus sem vitatja el”... és így tovább. – Megmondom, hol a hasonlat: a külön féle költői idomok iránti érzék tompultságában. A tömeges, de ösztönre bízott gyakorlatban.

A népszerű iskola embere, ha érzi, hogy „est deus in nobis” (már akár Apollo, akár Bacchus), vagy unszoló valamely alkalom, vette a tollat, s ami éppen annak hegyére jött, „írta, ameddig bírta”. Nem lehet mondani, hogy olykor egy jóra való ötlet, egy hatályosan kifejezett gondolat, szerencsésen talált kép, jellemző árnyalat a leírásban, fordulat a nyelvben ne tarkázta volna bőven ömlő folyamát versének: de az egész zavarosan hömpölyg vala tovább szemetestül, iszapostül. Egy-egy erőteljesebb mozzanatra bágyadt, lapos, mit sem mondó helyek következtek; egy-egy költőibb szókellésre mindennapi lelketlen próza; a velök született de nem művelt nyelvérzék egy-egy sikerültebb nyilatkozása után széles szájú beszéd, s az eszme, ha volt is, mire napfényre került volna, összeroppant a vaskos kezekben, mint a Petőfi gyöngye. A pegazus ügetése hasonlított azon ritkán jó lovakéhoz, melyek néha vesztettül nekiiramodnak, de többször fülkonyító lassúsággal emelgetik lábaikat. – Továbbá, a népszerű iskola emberének a vers minden egyéb osztályzat nélkül, csak *vers* vala: se tárgyi, se alanyi állapotok különbsége nem változtatta, nem határozta formáit; objectivitása, mint a

rosz színészé, kinek mosdatlan egyéniségét se máz, se mez nem képes eltakarni, ki Bura Bandi marad örökké, ha Bánkot adja, ha Leart, ha Mokányt vagy Baczúr Gazsit, s ő ezt cseppet sem bánja, mert így a közönség őt magát tapsolja meg, nem alakjait, a darabban előjövő élceteket neki tulajdonítja mint improvisatiót, a pitykés frázisok az ő személyes hazafisága előnyére számíttatnak, hunyorgása, célzásai a nézők padjai felé mind az ő személyes érdemét növelik. Így ama népszerű verseiben folyvást két dolgot akart bebizonyítani: hogy ő tanult ember, meg hogy élces ember. Amazt, ha komoly, ezt, ha enyelgő hangon ír vala; de már a komoly és víg elemet sem különözte el egymástól, hanem összekeverte, amint éppen keze ügyébe esett, a nélkül, hogy humoros összhangban engesztelné ki. – Objectív alakokról, jellemekről s ezek szerint módosuló költői formákról, nyelvről szó sem volt; de az alanyi érzés vagy hangulat kifejezésében sem volt semmi fokozat, semmi különböző szín; ha a versezet óda magasán kezdte, misem biztosított, hogy alább néhány sorral pityergő elegiába, száraz didaxisba vagy furfangos ‚mendikanciába’ (bocsánat e szóért, de nincs más, mely az élceskedés illető fajtát ennyire jellemzően kitegye) nem cseppenünk; vagy megfordítva. Naivitás volt elég, de nem a műben, nem az alakokban, hanem öntudatlanul s olykor pedánság színe alatt a költők személyében.

Lássuk, mivel vagyunk tovább.

Ha a mai poétáskodást egész tömegében nézzük: egy nevezetes mozzanata tűnik szemünkbe a haladásnak. Ritka ma már a kezdő, kinek sejtelve ne volna, hogy midőn verset ír, nem csupán hosszabb-rövidebb sorokat szed rímbe, hanem dalt képez, melynek bizonyos menete, hangja, formája van. Ha legtöbb esetben nem sikerül is eltalálnia: de az idetörekvés jelei mindenütt mutatkoznak. Annakra hát már volnánk, hogy e ‚catexochen’ lírai forma iránt van némi érzékünk. És ez főleg Petőfi érdeme. Mert bár előtte is zengett a magyar dal s ő is előzői álláspontjáról indult kezdetben (lásd afféle költeményeit, mint pl. „A Dunán”): senki oly határozott, oly szembeszökő típusban nem képezte ki a magyar dalformát, mint ő. Lehetetlen volt nem látni olvasóinak (s a mai nemzedék az ő olvasásában nőtt fel), hogy a vers nála nem csupán a rímelő sorok aggregatuma, mint kalárisok egy hosszú cérnaszálon, hanem összeálló, kerekbe futó valami. E hatás nyoma, mondom, bármily tökéletlenül, a legzsengőbb költeményen is meglátszik, nem is félek, hogy e részben oda jussunk vissza, mikor a vers hosszát a papír hossza határozta meg, mint a „Házasodol látom, mi dolog, Gombási barátom” rendébe tartozó poemáknál. Csak néha, a költészet egyes aggregénei, kiket a mûzsa már fiatal korukban kikoszarozott, mégsem szűnnek bosszantani udvarlásukkal, csak az ilyenek írják még ama semmi osztályhoz nem tartozó verseményeket, melyek elődei a ‚Hírmondóban’ vagy a ‚Hasznos multságok’ szürke lapjain nyugosznak eltemetve. Az ifjú sokaság, ki jobban, ki rosszabbul, mestere lyrai alakját igyekszik utánképezni s ez mindenesetre haladás, de olyan, mint mikor az órapecek a kerék egyik rovátkából a másikba zökken, hol megállnia szintén csökönyösség.

Valamint a jellemzettem régiek nem moccantak odább, csak vers: vers; úgy mi, tisztelt szakfeleim, körülbelül itt feneklettünk meg: vers = lyra, még pedig leginkább dal. „Vágni” egy verset, Petőfinek volt kedves szavajárása (tudott is hozzá): mi sem teszünk... (hohó! az első személy nem formál ily ambíciót)... ti sem tesztek különben: ‚vágtok” egy verset, ha éppen kedvetek csosszan. Ezentúl nincs költészet nektek. Az így ‚vágott’ vers aztán, minél több csengő-bongó dal-elem, minél több ‚csillag’, ‚harmat’, ‚rózsa’, ‚napsugár’, ‚hullám’ és ‚villám’ stb. stb. ingredientia van benne, annál költőibb lesz, akár illik a tárgyhoz, akár sem. Az óda komoly, szilárd, fukarnyelvű, de ‚mázsás’ szavakat görgető, cícomátlan fenséges tartalma már nem költészet; egy új Pindart nem értene meg e kor, Aeschylusnál többre tenné a

nagyhírű Piti Pál úr képdús fantáziáját, Homérrt is csak a „pietás” tartja néhány ezer éves trónusán. Elnézem pl. legtöbbször a nagy embereink nem oly régen történt halálára írt költeményeknek. A tárgy által gerjesztett legtermészetesebb hangulat ódai vagy ha tetszik, elegiából felemelkedő ódai volna: s mit kaptunk? Dalt, örökké minden viszonyban dalt; tömve a szokott csillaghullással, bárányfelhővel s mit én tudom, mivel. Ha Mátyást akarjuk dicsőíteni, édeskés dal; ha Hunyadit zengjük, ismét dal; melyben lehet, hogy van némi taps-arató frázis, de az óda szigorú fönsége, az erőben hiányzik. Tehát – és ide akartam érni – a lyrában nincs meg, de korán sincs meg, az érzelmek és előadás azon különfélesége, melyet a lyrai nem megenged, hanem az összes lyrára jól, rosszul az egy dal formái vannak megkövesedve. Nem azt akarom ezzel mondani, mintha a dal lényege az említett pipere volna, vagy mintha igen jó dalokat tudnánk írni; hanem hogy ama kicsinyes ékesgetés a lyrai formák közül is leginkább megfér a dallal, bár ez szintén el lehet nélküle; s hogy mi a dalnak e lényegtelen attributumát s vele a dal hangját átvisszük a lyra egyéb fajaira is, hol más elem, más hang, más díszítmény, más nyelv kívántatnék, sőt átvisszük az eposzba, drámába, hol azáltal gondolunk költői színvonalra emelkedni, ha foltonkint a dal hangját és mellékes cicomáit alkalmazzuk.

És valamint a népszerű iskola embere, verset írván, a leghajlíthatatlanabb subjectivitással egyre azt iparkodott kitüntetni, hogy „ő tanult ember” meg „élces ember”, azaz: éppen nem simult a tárgyhöz, hanem örökké saját egyedisége előnyeit mutogatta: úgy mi – a nagyobb rész – azáltal akarunk igazán költőiek lenni, hogy minden tekintet nélkül tárgyra és alkalomra, bravourképekkel s egyéb külsőséggel erőlködünk „kitenni magunkért”. A „sed non his erat locus” bölcs józanságát nem tartjuk összeférőnek a költészettel; ki-ki annyit ér, a mennyi úgynevezett „szép helyet”, újjal kimutatható, collectába jegyezhető „ragyogó” mondatot képes producálni. Ez történik, ha valaki igen szelleműs, képzetgazdag színben akarja láttatni magát. Ha pedig az egyszerűség pálmája után törekszik, előfog egy halvány ötletet, képet, egy mitsem jelentő antithesist vagy efféle léhaságot: alapul veti az egész költeménynek, körülönti szűz prózával s megvan a vers. Nem mondhatni, hogy hiányzanék benne a dal formája, egysége: mert hisz az a kis gondolat vagy kép, melyre négy-öt versszak prózája készít elő, oly árva egyedüliségben áll, hogy csoda is volna benne többet látni egynél; hanem bezzeg a költemény sem olyan lesz ám, mint midőn folyvást emelkedő halmokról jutunk a tetőre, mely mindenikén uralkodik, hanem olyan, mint mikor lapályon haladva egy darabig, utójára felállunk egy – határdombra. A kilátás innen sem sokkal tágabb, az emelkedés nem volt érdemes fáradságra: akár ott lenn maradtunk volna. Gyakran oly cím, oly tárgy, melyből ódai szökellést vártunk, ily értelemben vett dallá hegyesedik. Ha pedig az előbb mondott „fantázia-dús” játékot vesszük elé, productionk hasonlít a főnebbi népszerűekéhez abban, hogy miután örökké „szépet” mondani csak a legkiválóbb elmének adatott, az egyes bravourpontok közt eső hézagokat silány prózával töltjük be; itt-ott jól éneklünk, de ahol nem bírjuk, falsettet, alsó octávát veszünk, fistulázunk vagy mintha cifra épület repedéseit szalmával tömnők ki. Ne értessem balul. Szívesen elismerem én, hogy van több jóra való tehetség költőink s jóra való költemény ezek versei közt. Nem is szólok egyesekről, annál kevésbbé egyesek sikerültebb darabjairól: hanem veszem költészetünk irányát, gravitációját, egész tömegben, mint előre is kimondottam. És ez lyrai, ott is, hol nem kellene, a lyrában pedig dalszerű ott is, hol nem kellene.

Midőn a lyrai fajok többféleségét, változatosságát sürgetem, távol legyen, hogy amaz iskolai osztályozás lebegne szemem előtt, mely a sapphoi vagy alcaei mértékhez szabott költemény homlokára felírja: óda; mely a hat és ötlábú mért soroktól függeszti fel az elegia

elnevezését, s épen nem kívánom, hogy, ha idyllről van szó, Corydon és Menalcas dudaverenyét zengjük s több afféle. Ama régi formák, bármily alkalmas is zengő nyelvünk a görög-római mérték visszaadására, nem képesek a magyar lélekben azt a zenei viszhangot költeni, melyet egykor az illető nép keblében költöttek. A hellén kar végtelen változatú, csodazöngelmű dalformáit, ha eleinte némi fáradsággal is, utánképezhetnők hajlékony nyelvünkön, de az ily kísérlet nálunk örökre néhány tudós ember magán időtöltése maradna: mert hol a nép, mely azon hangmenetek csiráit már kezdettől fogva lelkében hordja, mely azon rhythmusok alapját maga teremtette egyszerű, primitív dalaiban, hol a kar, mely e formák későbbi fejlettebb, virágzó alakjában is fentartsa, folytassa a közösséget a néppel, az étellel? Nincs különben a többi antik formával se. A míg iskoláink mintegy közösséget neveltek számukra s a magyar dallamosság ébredni nem kezdett: addig, legalább az olvasó ember, úgy a hogy, beléjük találta magát. De mióta az a kevés classicismus, mit az iskola 4–5 órája az ifjuba diktál, koránt sem elegendő, hogy vérré váljék: e formák még azon „második természet”, a megszokás támaszától is elesetek, tanulva sem zengenek többé a lélekben; ellenkezőleg a nyugati rhythmus érzéke terjedt s a magyar dallam is (habár legújabb időben inkább hanyatlás mint előmenetel nyomai mutatkoznak) ellenszegül ama távoleső, visszahozhatlan, elérhetlen világ zene-accordjainak. De van a régiek lyrájában, mit még ma is haszonnal tanulmányozunk: az óda fensége, tömör, imposant szerkezete, rohanó tűzárja, komoly bölcselme; az elegia olvadó heve, mérséklett hangja, az a magát beleélés mintegy, örömeibe vagy fájdalmaiba; az epigramma csodaszép példányai, az összeszorítás által oly ruganyossá váló – az összeütközésben szikrává pattanó gondolat, ama két vagy négy sor, mely tudja, hogy kőbe nagynehezen azért vésték, mert századokra kell hirdetni az eszmét stb.... mindezek ma sem háladatlan tanulmány a költőnek, habár épen nem szükség, hogy gondolatát antik mezbe öltöztesse, hogy mythológiai alakokkal, képekkel tarkázza dictióját, hogy sorait a régiek rhythmusa szerint alakítsa szóval, hogy külső, lényegtelen dolgokat majmoljon. S ily értelemben hivatkozom én, midőn a formák különbségéről beszélek, a régiekre is: de nem állapodom meg nálok, mert a lyra azóta különböző népeknél, végtelen változatosságra fejlődött s csak minél többféle példány átélvezése menti meg a költőt (ha ugyan új ösvényt törő, önálló, eredeti csillagnak: lángésznek nem született), hogy egy valamely kitűnő szellem szolgálatába ne rekedjen.

III.

Közelebbi cikkünk végsoraiban azon hagyók el, hogy a lyra, különböző népeknél, végtelen változatosságra fejlődött s csak minél többféle példány átélvezése menti meg a költőt – ha ugyan új ösvényt törő, önálló eredeti csillagnak: lángésznek nem született – hogy egy valamely kitűnő szellem szolgálatába ne rekedjen. Azt kértheti erre tőlünk az olvasó, hogy ha a lángész a nélkül is megéli a maga útját, mi szükség a másodrendű elmék számára követési példákat jelölnünk s ezáltal az *utánzók* számát szaporítanunk; vagy mi haszon háramlik abból az irodalomra, hogy a lángésznel kisebb szellemek nem egy, hanem minél több nagy elme befolyását szívják magokba? Ami az *utánzást* nézi, nem árt erről, e mai, eredetiséget affectáló, de tényleg nagy mértékben utánzó korban, némely dolgot, ha ismételve is, elmondani. Költészetben – valamint minden ágában a művészetnek – többé-kevésbbé mindnyájan *utánzók* vagyunk. Maga a lángész a meglevő példányok után indul. A különbség csak az, hogy villámgyorsan szedi magába mindazt, ami jó van előzőinél; alkotva pedig, habár vala-

mi olyat akarna is, aminő mintha előtte lebeg, a benne lévő eredeti erő által egészen mást hoz létre. Hanem foszd meg az utánzás lehetőségétől, zárd el csecsemőkorában minden érintkezéstől a költészettel, nőjön elszigetelve egy magános szobában, adj neki bár alkalmat szellemenye egyéb tehetségei kifejtésére, halmozd bár el minden tudománnyal, csupán a költészettnek minden sejtelmét zárd el tőle hermeszileg, ne halljon soha egy népdalt, ne olvasson egy költeményt, tanítsd bár meg ráadásul a mérték és rím mesterségére is, de ne költői darabokon, hanem egyes összefüggetlen szavakon: a te született költőd, ha lángelme is, soha sem fog megszólalni, valameddig ez elkülönzés tart, legfőlebb oly rímjátékot farag, aminőt eléje adtál.* Nagy elhittség kellene hozzá, azt gondolni, hogy valamely egész nemzetben, egy összes népben időről-időre nincs több „született” költő, azaz ki magában hordja a poétai képesség csiráját, csupán az a tíz-tizenkét legény, ki előfizetési ívekkel zaklatja a közönséget. Az a fiatal pásztor, ki oly keservesen rikatja tilinkóját, az a paraszt legény, ki egyszer életében jajdúlt fel négy sor panaszos dalra, az a híres mesemondó vagy babonás képzelgő, vagy a minden alkalomra élcet pattantó „ex professo” vőfély stb. lehet, ép oly „született” költőnek bizonyul, ha alkalom és mód nem hiányzik a benne rejlő alaptehetségnek minél több példa látása s utánzási ösztön által leendő kifejtésére. Miért van pl., hogy Olaszországban sokkal több egyén „születik” zenésznek, festőnek, szobrásznak, mint egyebütt? Faji előny, mondják. Igaz, némely faja az emberiségnek már alkatánál, idegzserveinél fogva alkalmasb a képzelődés műveinek teremtésére, mint a másik. De nem kevesebb tényező e részben az *utánzási* folytonosság: a csecsemő fülét már zenehangok ütik meg, szemébe a képzőművészet alkotásai tükröződnek, bölcsőtől a sírig egy művészi világban él, úgy hogy, ha benne megvan a csira, lehetlen annak kifejeletlen maradni s ez utánzási inger száz meg száz jó középszerűt képez ki, hogy aztán végre tökélyes álljon elő. Ellenben a fajbéli hajlam, utánzandó példák nélkül, lekötvén marad. Tudjuk, hogy pl. az oláh nép szintoly képzeleti irányú, mint az olasz: de ami ennél a művészet remekeit hozza létre, amannál képtelen babona marad. Nagy fontosságot helyezünk tehát abban, hogy a költészet s általában a művészet terén minél több jó középszerű s ha tetszik, „utánzó” fussa szabad versenyét; nem mintha a középszerűséget becsülnők nagyra, de mivel ezek teszik lehetővé, hogy koronkint lángész álljon elé s mivel egy ily pezsgő, szélesen kiterjedt, hagyományos művészi élet nélkül a genie megszületik ugyan, de meg is hal, a nélkül, hogy léteztéről valamit tudna a világ.

A kérdés második része: mi haszna benne az irodalomnak, ha nem egészen önálló tehetőség nem *egy*, hanem minél több remekíró hatását szíja fel – szintén az emberi szellem természetén alapuló törvényekben találja megoldását. A költői született hajlam nem csupán mennyiségi, hanem minőségi tekintetben is végtelenül különféle. Nem csak a kisebb vagy nagyobb fokozatban, a belteljes (intenzív) erő több-kevesebb mértékben különbözik, hanem

* Azon ellenvetésre, mely itt tehető, hogy az, ki *legelőbb* szerzett költeményt, miféle *utánzás* által fejtette ki tehetségeit – megjegyezzük, hogy ama primitív költemények nem is egy Ilias vagy Odyssea, hanem hasonlóak a Mózes könyve által fentartott Lámech énekéhez, mely, bár előzői lehettek, mutatja, hogy nincs ugrás a fejlődésben, s a költészet épúgy csecsemő korban kezdte, mint minden egyéb. Ide írom, rövid.

„Oh Hada és Czillah! halljátok meg az én szómat;
A ti fületeket adjátok az én beszédemnek Lámech feleségei.
Ha valamely erős férfútól sebet vennék is,
Vagy valamely izmos ifútól kéket: megölném azt mégis.
Ha Kainért hétszer áll isten boszút:
Lámechért hetvenhétszer te inkább.”

irány, minőség, színezet tekintetében is oly árnyalatosságot tüntet elő, mely, mint a természet egyéb tárgyainál is, egész az egyéni sokféleségig terjed. Ha már most ennyi ezerféle hajlam, elmeirány, egyéni tehetség-árnyalat egy-két mintáiró nyomdokába engedi sodortatni magát; ha úgy akar érezni, gondolkozni, érzését, gondolatját épen úgy akarja formában megtestesíteni, mint azok; ha épen oly tárgyak és idomok iránt viseltetik előszeretettel; ha e szerint önnön tehetsége irányát, hajlamát vagy észre sem veszi, vagy öntudattal oly iránynak, hajlamnak veti alá, mely nem az övé: abból természetesen a költői utánzásnak ama korcs neme támad, melynek a neve már nem *követés*, nem a nagyobb elmék hatásának tanulmányképen magunkba szedése – hanem majmolás. Látni egy tömeget, melynek művein egy ugyanazon szellem befolyása majdnem kézzel mutatható, szomorú jelenség, hanyatlás jele. A költők vagy öntudatlan akadályozvák saját irányú tehetségek kifejtésében, vagy tudattal hamis játékot űznek, az akarván lenni, amivé lenniök ellenkezik saját egyedi képességekkel s míg ennek irányát elfojtják, amazt el nem érhetik; midőn a hús árnyéka után kapdosnak, elejtik a húst. – De másképp van a dolog, ha mintáik választásában nem szorítkoznak egy bizonyos költői jelességre, de még korra s nemzetre sem. Annyiféle példa, annyi irány közt lehetetlen, hogy utoljára meg ne leljék azt, mely az ő specialis vagy egyéni hajlamuknak leginkább megfelel, melyen aztán tehetségek, ha van, szabadon bonthatja ki szárnyát s megeshetik, hogy a ki pl. Petőfi árnyékában mint jelentéktelen parasit növény teng, hajlama és tehetsége irányának felismerésével, s képességeinek ez irányban kifejtésével, ha nem is valami egetverő portentum, de jóra való költő lehetne, az egészben pedig üde változatosságot segítene hozni elő, a mostani egyhangú zümmögés helyett. Ebben talán komikai ér csirája lappang: de, mert Petőfi erős oldala nem a comicum, magasztos hazafiságot akar zöngeni; amaz a szende, lehelletszerű dalra volna hivatással: de neki jobban tetszik a „dühös” Petőfit utánozni; a harmadik hosszú lélekzetű epicus előadásra hajolna: de mestere nyomán „Felhőket” stb. kénytelen írni. Drámai költészetünk meddőségét is nem a „született” tehetségek hiányából magyarázom, mert középszerű, jóra való tehetség születhetik és születik folyvást akár mennyi, hanem mert senki sem adja magát a színirodalmi örök példák beható, *követésre ragadó* tanulmányára, hanem csekélyelve az ily koszorút vagy előre kishitűen lemondva róla, könnyebbnek vagy dicsőbb feladatnak tartja lírai verset írni, mint Petőfi, vagy novellát, mint Jókai. Már pedig bizonyos, hogy hiába minden született képesség, ha azt idegen irányba tereljük, vagy kifejtésében mindazon utánzati phasisokon át nem vergődünk, melyek azt eszközlik, hogy aki sokáig tanítvány volt, végre mester legyen, aki sok példát szemlélt, végre önmaga is eredetit tudjon termelni, saját képessége határai között természetesen, mert akinek például a zenéhez ’hallása’ nincs, abból jó matematikus még lehet, de jó compositor soha.

Hanem tartsunk sort. Előbb a lyráról beszélve mondtam, hogy semmi sincs távolabb ez elmélkedés céljától, mint a lantos formák változatosságának színe alatt azon antik külsőnek visszaállítását sürgetni, mely a mellett, hogy ránk nézve lényegtelen, időszerinti, esetleges járulékos, se tápjá, se támasza nem lévén népi s nemzeti életünkben, költészetünk virágzását inkább gátolná, hogysen elősegítené. Épen nem állítom, hogy ’anákreoni danák’ s több efféle által szükség lendíteni lyránk egyhangú voltán. De óhajtom, hogy a költő ismerje fel tárgya természetét, érzelme hőfokát, eszméi magasságát vagy mélységét s ahhoz idomítsa a kifejezés formáit. Ha magasztos eszméket, érzelmeket stb. akar zengeni, őrizkedjék aprólékos játéktól, piperétől; ha szende, ha gyöngéd érzései vannak, tartózkodjék közben nagyokat kiáltani. Szóval mindenekelőtt tudjon különbséget tenni ama két fő nem között, melyre a lyrai előadás oszlik: *fennség* és *kellem*. Ez nem iskolai pedant követelés; ezt maga a dolog

természete kívánja. Lehet-e valaki egyszerre magasztos hangulatban és például sentimentális olvadásban? Fújhat-e száján hideget és meleget egyszerre, mint az Apocalypsis csodája? Folytathatja-e virágfüzérből a szilárd kövekből kezdett dór csarnokot? Vagy a fuvola hangjai közé jól esik-e ottan-ottan harsonával rikkantani? Vannak azonban átmenetek, s ugyanegy költeményben is megállhat a kettő egymás mellett; ilyenkor az átmenetek kivitelében mutatkozik a mester s a költemény az uralkodó hangról neveztetik (mivel „a potiori fit denominatio”). Minderre a klasszikai, főleg a hellén lyra tanulmánya szolgál elévülhetlen példányokkal.

A görög-római világ lyrája, ami t. i. belőle ránk maradt, egészben véve *ódai*. Az, amit mi *dalnak* nevezünk, vagy hasonló ahhoz, itt-ott a tragoediák karénekeiben, s némely kisebb, kedvelt ugyan, de nem nagyra becsült költeményfajokban, s egyes töredékekben maradt fenn, leginkább az úgynevezett *szkoliákban*.^{*} Róma *dalát* inkább fölleljük Catullus dévajságiban, melyekbe ottan-ottan az utcai réja is belehangzik, mint Horatiusnál, kinek még dalszerű szerzeményein is megvan bizonyos ódai lendület. Legfőlebb egy-kettő, mint a „Donec gratus eram tibi” marad a dal színvonalán. Átalában tehát a régiség tanulmánya leginkább ódához emel, mint Virágot, mint Berzsenyit. Érzületben úgy, mint előadásban fölgerjeszti, erősíti a fönség iránti fogékonyságot. De ama teljes hármónia, mit főleg a hellén alkotás csuda bája lehell, a dalnak is jó szolgálatot tesz. Ezen kívül a mai dal táplálkozást meríthet a lyrai előadás azon mérsékelt neméből is, mely a régieknél *elegia* neven volt ismeretes. Remény és félelem, vágy és csüggedés váltakoznak benne mint a mai dalban. Csupán előadása volt hosszabb, nyugalmasabb, szemlélkezőbb. Míg tehát koncentrálva mintegy, s ez által mint a sűrített lég, kevesbbé válva, a mai dalnak nyújt előképet; más részről egész terjedelmében, mint elegia szolgáltat örök példányt – természetesen azon módosítással, melyet a keresztyén világnézet, a kor s népfaji viszony követel – a lyrai előadás azon nemének, mely ma is róla neveztetik. Nyugodt hevülete, mérsékelt pathosza, – melyet a nekieredő s ismét szabályosan csillapuló versalak oly összhangzatosan fejezett ki – mai formákban is követhet-

^{*} Hogy az olvasó érezze, mi dalszerűség az, mely e szkolion-fajt az ódától megkülönbözteti, ide teszem egyik e fajta költeményt halvány fordításban:

Mirtusz lombja közé fonom be szablyám,
Úgy, mint Hármódiosz s Arisztogeiton,
Mikor a bitorlót megölék
S egyjoguvá Athénae lakosit tevék.

Nem vagy, Hármódiosz, te halva, nem vagy,
Élsz, mondják, szigetin a boldogoknak,
S veled ott gyorslábú Achilevsz
És Diomédesz, a Tüdeidesz, veled.

Mirtusz lombja közé fonom be szablyám,
Úgy, mint Hármódiosz s Arisztogeiton.
Hogy Athénae szent áldozatin
Zsarnoki férfi Hippárchot agyonölék.

Fön lesz hiretek, él dicsőn örökre,
Kedves Hármódiosz s Arisztogeiton,
Mivel a bitorlót megölé
Kardotok, és Athénae szabad általa (Kallisztratész)

tő. – Szintén a régiektől vesszük legtisztább mintáit amaz összesűrített ódának (néha dalnak), mely epigramma nevet visel. Párversi mért alakja épen úgy nem lényeges, mint a többi ódon fajoknál a külforma. De a lényeg örökre az marad, míg ember él. Vagy nem lesz-e alkalom és szükség örökké, nagy gondolatot keskeny határok közt fejezni ki? Csupán formajáték-e az, ha a költő minden melegét, s erejét concentrálja egy villámban, hogy növelje hatását? Azon 4–6 soros couplet-k, minők újabb korban inkább vázolnak s elmosnak valami árva gondolatot, hogysem a rövidség által hatályosabbá tennék, sohasem mérkőzhetnek a görög epigramma fönségével. De ki olvasná ma már, ki érze né szépségeit egy oly epigrammának, minőt például Vörösmarty amaz örök példányok után írt, Árpád sírverséül:

A Duna habjainál ki van itt a kisdéd üregben
Pusztán, s omladozó hamvai jeltelenül?
Menj harsogva folyam! mely gyakran vitted emelve
A győző seregét, zengj hadat álmaihoz;
S melyet szerze, te légy, ország, az erősnek örök jel:
Népvezető Árpád hamvai nyugszanak itt.

Ki értené, mennyi magasztos van pl. ebben: „Menj harsogva folyam – *zengj hadat álmaihoz?*”... Csillagot, virágot keresnénk benne s mivel az nincs, bizonyára elébe tennénk egy oly couplet-t, mely a ‚Felhőket’ majmolva, bizarr képre torzítja üres phantasiáját. – – –

Zrínyi és Tasso

Sokáig haboztam, Tekintetes Akadémia, mi tárgyat válasszak elmélkedésem alapjául ez ünnepélyes órára, midőn tisztelet, hála és szégyenkező önvád érzelmeivel fogok először helyet e tudományos gyülekezetben. Mert ha szíves üdvözléssel körüljáratom szememet tagtársaim koszorúján, úgy találom, hogy a legnagyobb rész, – sőt, alig egy-kettő kivételével, valamennyi – a szoros értelemben vett tudomány művelése által jutott eme díszes érdempolcra, hová engem csupán azon jóhiszemű törekvésért, melyet a gyakorló költészet terén mutatam, hívott meg a Tekintetes Akadémia kegyessége. Nem ok nélkül tartanom kelle azért, hogy a rendes foglalkozásom köréből választandó tárgy, akármi lenne is, aligha birand a tudomány érdekével; s tájékozásom, a helyett, hogy új eredmények fölleplezése által a figyelmet ingerlené, sokszor és, lehet, jobban megvitatott dolgokat ismételve, csak fárasztani, csak időt rablani fog. Azonban megállapodásom elősegíté a gondolat, hogy itt elhangzó szavaim talán útát lelnek e terem falai közül egy kevesebb igényű hallgatósághoz; fejtegetésem például, ösztönül szolgálhat ifjabb pályatársaimnak – értve a költészet gyakorlóit – efféle studiumra: s így, a nélkül, hogy tanítani láttassam, a kik tudnak, kísérletem eszmeébresztő hatással lehet azokra, kik tanulni akarnak. Ily szempontból a viszony fölfejtését választám, melyben Zrínyi közelebb Tassóhoz, s mindkettő az Aeneishez áll; igyekeztvén egyszersmind a két előbbinek költői jellemét felfogva, úgy helyezni egymás mellé, hogy kitűnjék, vajon a mi nagyra tartott epikusunk csupán Tasso gyöngébb visszhangja-e, vagy, dacára számos átvételeinek, eredeti, önálló költői egyéniség.

De nem vakmerő kegyeletlen dolog-e, Tassóval Zrínyit párhuzamba tenni? Amaz világhírű jelesség, ez nálunk is inkább nevééről, mint művéről ismeretes; az egy költői aranykor betetőzője, emez rideg tünemény az ízlés hajnalának feltetszése előtt; Tasso egy legdusabb fejleményű poetai nyelv, bájoló rhythmus, művelt technica előnyeit mesterileg fölhasználva, Zrínyi minden léptén csikorgatva a forma bilincseit, törve a hajlani nem tudó nyelvet; szóval amaz egy Dante, Petrarca, Ariosto gazdag örököse, a mienk holmi Tinódiak, Ilosvaiak közvetlen utódja. Hol itt az egybevetés érintkező pontja? Szinte hallom a féltékeny óvást: mi szükség a nem egyenlőket egy talapra helyezni, hogy a középszerű még inkább eltörpüljön az óriás mellett? Mi szükség szerényebb holdunkat a naphoz emelni, hogy elhalványuljon kölcsönzött világa? Elég ha jóltevő fényt áraszt a mi éjünkre. Azonban, ha így volna is, ha Tasso csak nyerne, Zrínyi csak vesztene a párhuzam által, még is meg kellene ezt vonnunk az igazság érdekében; miután erre útal a szembetűnő követés, mellyel ez amannak nyomát kíséri. Van-e hát nekünk önálló Zrínyink, vagy csak nemzeti hiúság mondatja velünk, hogy van? E kérdés tisztába hozatala mindnyájunkat érdekel, nehogy elfogultan dicsekedjünk azzal, a mi nem sajátunk; vagy, ellenben, könnyelmű csekélyléssel fordítsunk hátat a jelesnek, ha némi alkotásai előrajzát egy vagy más régibb költeményben feltaláltuk. Én újra meg újra olvasván Zrínyit s nyomba mingyárt azon eposzokat, melyek hatása a „Szigeti ostromnak”, úgy szólva, minden lapján feltalálható, – a sűrűn felismert kölcsönhelyek dacára is elenyészhetlen

maradt nálam a benyomás, minőt csak eredeti mű, s határozott költői egyéniség tesz az olvasóra. E benyomást gondolattá érlelni, s szavakban kifejeteni célja értekezésemnek.

Az eredetiség, feltalálás, a mennyiben nem csupán egyes lyrai mozzanatra, hanem az életviszonyok oly szövődékére vonatkozik, mely elbeszélő, vagy drámai költemény alapvázát, – egészben, vagy epizódokban meséjét képezze, sohasem volt nagyon közönséges. A legtermékenyebb alkotó lángész ereje is, úgy látszik, némi megszorításnak vala e részben alávetve. Homérról, adatok híján, nem illik szólanunk: de ha azon hősdalokat, regéket, rhapsodiákat*) ismernők, a melyek elszórt virágaiból ő az Iliás s Odyssea kettős koszorúját fonta, meggyőződnenk, azt hiszem, hogy legtöbb meséi szövetét oly elődöktől nyerte, kiknek nyoma névtelen homályban vész el a sokaság közt. Shakespeareről már tudjuk, hogy másként teremtő szelleme gyakran fordult kész anyaghoz, ha mesére volt szüksége: ilyenkor összeköté az egybe nem függőt, a hézagot kitölté, indokolá az esetlegest: szóval ereje itten nem annyira feltalálásban, mint rendezésben nyilvánult. Az eleven képzeletű római költő, kinek fényoldalául épen az inventiót emlegetik, „Átváltozásaiban” a hitrege szétszórt gyöngyszemeit fűzte, zsinórra mintegy: találékonyasága nem e fabulák költése, csak felruházása körül jelentkezik. Hogy e részben Virgil sem mondható leleményesnek, minden Homér-olvasó el fogja ismerni. Mellőzve Ossián és Firdusi énekeit, melyek forrása ismeretlen mondavilág sötétjéből ered, – mellőzve Ariostót, kinek özön kalandjainál nem vagyok oly helyzetben, hogy egyenkint meghatározhassam, mi esik a saját lelemény rovására, csupán azt hozom még fel, hogy világhírű költő is lehet, a nélkül, hogy egynél több jóra való inventiót birna felmutatni; s ez a Lusiada hírneves szerzője, kinek meséje, epizódjai, mind elcsépelet ódonság, az egy *Cap* (Jóreményfok) személyítésén kívül, mely valóban szép. Így látjuk Moliére gazdag szellemét is a római vígjáték egyes foszlányaihoz folyamodni, melyeken viszont a hellen szöveg kopott szálaira ismerünk. Ne hozza nekem föl senki a mai regényirodalom, s általában a romantika nagy könnyűségét a mese improvisatióban, vagy a Kotzebue-féle isten-áldást: vajmi kevés az ily szülemények közt ép-kézláb, elannyira, hogy különben magasztalt regények Achilles-sarka rendszerint a mesealkotványban rejlik. Hogy nem épen útféle dolog a jó alapmese, bizonyítják a Byron-féle lángelmék hajótörései, mutatja szerföldről vonzódásunk a lyrai „könnyebb véghez”, tanúsítja három százados (XVI–XVIII.) epikai költészetünk, mely „Sziget ostromán” s egy pár népi eredetű szerzeményen kívül mitsem alkotott, a mi teljes, egész volna.

Honnan a nagy elmék e feltűnő szegénysége? Az élet viszonyai, bármily tarkán jelentkeznek előttünk, néhány, számtanilag ugyan meg nem határozható, de korlátolt mennyiségű alapvonásra vihetők vissza. E vonások tisztán emberi természetünk eredményei, annál fogva örök ismétlésben újulnak fel, ivadékról, ivadéokra. Az ember a nemi, családi, társas, nemzeti kapcsolatban többnyire ugyanazon benyomások alá vettetett: hasonlók vágyai, küzdelmei, az akadályok, a győzelem, a szakadás, a kiengesztelődés. Való, hogy ez alapviszonyok, egyéni színezet, továbbá azon esetleges járulék által, melyet azokhoz népirati sajátosság, éghajlat, kor, műveltségi fejlődés stb. told, a végtelenig módosulhatnak: de az is igaz, hogy valamely költő előtt annál szűkebb tere nyílik e részben az inventiónak, minél kevésbbé ölelheti föl az esetlegest, a mindennapit, minél inkább tisztán emberi alapra útasítja őt a költeményfaj, melyben dolgozik. Ugyanis, a „teremtő képzelet”, mellyel dicsekszünk, igazán szólva, nem „teremt” – nem hoz elő új képzeteket a semmiből; hanem az észrevett, megfigyelt régiekből rakja azokat össze: alkot. Ha már oly költeménnyel van ügye (regény), mely nem korlátozza, az általános

* Tudom, hogy e szók: *rhapsodos*, *rhapsodia*, csak Homér *utáni* korban jönek elé: de ebből nem következik, hogy Homér előtt s korában másképp nevezték az ily éneklőket s énekeket.

emberin felül, az egyénit is ellesni, rajzolni, elemezni minden legkisebb árnyalatban, sőt megengedi, hogy kénye kedve szerint gazdálkodjék azzal is, ami csupán héj, külszín, esetleges: könnyebb lesz eredeti inventió bélyegét nyomni meséire. Az alapszövedék talán hiányos, talán elcsépett: de a mindennapi élet sürgelméből könnyen fölszedhető ezerféle pótvonásokkal felfrissítheti, módosíthatja, hiányait elfödheti, szükség esetén alkotásainak ügyvéde is lehet. Ellenben, ha a költő oda van szorítva, hogy tisztán emberi alapon, vagy legfőlegb oly mellék képzetek hozzáadásával teremtsen érdekes emberi viszonyokat, melyek tapasztalása körén kívül esnek, legott érezi feladata nehézségét. Az általános emberi, mint lassú folyam, örök egyformasággal lejt alá szemei előtt, ritkán csavarodik örvénybe, ritkán vét nagyobbyszerű hullámot; vagy, ha a néző látkörén túl szirtekbe verődött, ha merész bukásban porrá tördelve a szivárvány minden színét játszotta is, erről neki, a rónatájón szemlélőnek, semmi képze, fogalma nincs. A szerelem, barátság, női hűség általános emberi érzelmek, minden nap, minden óra feltűnési szokott vonásaikat, de honnan merítse a költő segéd képzeit oly katastrófhához, minő például a Pyramus és Thisbe szerelmét, Nisus baráti önfeláldozását, Deli Vid nejének hűségét újjá, érdekessé, vonzóvá teszi? Költőn, teremtsen, hallok az ellenvetést; nem is tagadom, hogy az ihletés ritkább, szerencsésebb perceiben sikerülhet, közönyös szálakból, melyek a költendő viszonyban többé fel sem ismerhetők, új, érdekes, megható egészet fonni össze: de kétségbe vonom, a legnagyobb elmék példáján, hogy a tehetség, emberi viszonyokat, tapasztalás segítségével nélkül, mintegy eleve (a priori), tetszés szerint kombinálni, bárkinek is nagy mértékben adatott volna. És ez helyzete, kivált az epicusnak, szemben az általános emberivel. Hátha még hozzávesszük, hogy a költemény természete oly világba helyezi a szerzőt, hova minél kevesebbet tanácsos fölvennie azon mellékesből, mely az életben tarka változattal röpked szeme előtt, oly korba, midőn az egyéni sem volt még bizonyos naív egyformaságból teljesen kibontakozva, oly kénytelenségbe, hogy a színt, külsőt, a történetes járulékot is tapasztalatán kívül eső forrásokból merítse: nem fogjuk csodálni, ha szemeit azon kész alapra függeszti, melyet a hagyomány az utódok számára fölkincselt; ha szívesen fogadja, művébe illeszti, vagy kellő módosítással reproducálja, mit az elődök szép iránti ösztöne, szóbeszéd vagy írás útján nemzetségről, nemzetségre szállított; ez által egyszersmind biztosítván magát a veszély ellen, nehogy minden áron újat keresve, szörnyeknek adjon lételt, mi gyakorlat megesik a romanticismus képzelemcsigázóin.

Első és legnagyobb inventor a nép, a sokaság. Mint egy parcon heverő sima kavicsról senki sem mondhatja meg, hol azon szirt, melynek egykor része vala, melyik hullám repeszté le, sodrá tova zömök kockáját, melyik és hány rendbeli mosogatta éleit gömbölyűre: ép oly kevéssé nyomozhatnók ki azon mesék, kalandok, hosszabb rövidebb elbeszélések kútfejét, további alakulások tényezőit, melyek az ember ősi természetéből fakadnak elő. Ennek talán megtörtént esemény ada lételt, azt egy névtelen képzelődése hozá forgalomba; emezt a szájról szájra adás kereké görgette; az, csonkulva bár mint egy béna szobor, tisztán mutatja a művésznak, hol szükséges a javító kéz; egyik a gömbölyülés bizonyos fokán vesztegel, a másik teljes egészé domborodott ki. Szerencsés esetben előáll egy külön dalnokraj, egy testület, mely az emberi szellemnek e talált gyermekeit mindenholnan összegyűjti, felruhazza, ápoló gondjai alá veszi. Ily énekes osztály, viseljen az rhapsod, bárd, vagy scald nevet, fírl-fíra örökíti a nemzet mondai kincsét, a tehetségesb új adalékkal is gyarapítja: végre jó a lángész, „alkotó aethert lehell” a mondavilágba, s az eposz meg van teremtvé.

Ha már egy ily ősi eredeti eposz létrehozásán is nem egyedül a névszerinti költő, hanem előtte, úgy szólva, nemzedékek működtenek: hogyan követelünk minden vonásig eredeti compositiót oly szerzőtől, ki a műveltség előhaladt korában, egészen más viszonyok közt él,

mint az, melyből, ha feladatához hű kíván maradni, költeményét szőnie kell. Ám tanulhatja Virgil Aristoteles szabályait, de ha bujdosóját érdekes kalandokba szeretné bonyolítani, akarja nem akarja, ott terem Odysseus, a mint Calypso bájai visszatartják céljától, a mint tengeren hanyatlik, a mint a phaeakok földére menekül, a mint elbeszéli kalandját, a mint az alvilágra száll, a mint Polyphemus szemét kiszúrja stb. s a jámbor Aeneasnak szintén hajótörést kell szenvednie, Lybia partjára vetődni, elpanaszolni bujdosását, Didó karjai közt megfedkezni végzetszerű nagy céljáról, a Styx árnyait fölkeresni, és látni legalább a cyclopsot, kinek Ulysses oly feledhetlen vendége volt. Vagy Anchises hamvait méltóan akarja megtisztelni: nyomon felújul emlékezetében a hősjáték Patroclus sírja felett; onnan kölcsönzi vonásait; a szekérfutást hajóversennyé módosítja, a coestus-viadalt többnyire átveszi. Ajas comicus elestét az áldozatbarmok hulladékában, finomabb ízléshez alkalmazza, midőn Nisus *vérben* csúszik el; végre a nyilversenyt némi módosítással, az Ilias szerint adja. – (V. ö. Ilias XXIII. 258–897. Aen. V. 104–544.). Vagy paizsra van szüksége Aeneasnak: istenanyja jól emlékszik, hogyan szerzé Thetis az Achillesét; ez neki még könnyebben sikerül, mert a paizsművész tulajdon kedves férje. A paizson képek, jóslatok egész sora szemlélhető: s a középkor összes epikai irodalma belészeret a képek, tropaeumok, zászlók stb. általi jóslásba, Ariosto, Camoens, Tasso nem birnak e paizs bűbája alól menekedni. Maga Dante alvilági útján, nem csak úgy követi Virgil nyomát, mint biztos kalaúzét a „citta dolente” borzadalmas ösvényein, hanem úgy is, mint költőt; s nem merném állítani, hogy az „Inferno” eszméje megfogalmazott volna az Aeneis VI. könyve nélkül. Általában, a mint Virgil Homérra támaszkodott, akkép támaszkodik őrá egész köre az epopoeiáknak, összes ugynevezett műeposzaink, melyekről elmondhatjuk, hogy azon egy tőnek különböző hajtásai, hogy „facies non omnibus una, nec diversa tamen”. Ariosto játékos szelleme, bár gazdag tárháza mindenféle classica emlékezésnek, leginkább emancipálta magát ezen hatás alól; de ő sem állhatja meg, hogy a régiek egy-egy helyét be ne illessze a lovagkor phantasmái közé: milyen például a cyclopskaland, felújítva az „orco” szörnyetegben (XVII.), Virgil hárpiai, Astolfó kalandjában (XXXIII.), Nisus és Euryalus episodja, Cloridan és Medor esetében (XVIII.), vagy a mint Aeneas, Polydorus sírja körül, vesszőt tépve a csemeték fájdalmasan vérzenek, s emberi panaszhang emelkedik a földből (Aen. III.), azon csuda elbeszélésben, mikor Ruggiero lovát egy mirtushoz kötve, ez a rángatásra fájdalmat érez, s emberi hangon feljajdulva kiméletért esedezik (VI.), vagy az ó hitrege Andromedája a tengeri szörnynek hasonlóul kitett Angelicában, a mint Ruggiero (Perseus) szárnyas lova segélyével megszabadul (X.) stb. Camoens izetlen machinája, a portugallokat segítő Venus, és Indiát ellenök oltalmazó Bachus, még elmés reproductio érdemével sem bir, hacsak azon találmányt nem vesszük elmésnek, midőn Paphos istennője az indiai útról visszatérő portugall hősöket fáradalmiért a maga módja szerint, testi kéjekkel jutalmazza. – Nem illő komoly tárgyaláshoz, de még nem állhatom, hogy föl ne hozzam Cervantes egy furcsa helyét, annak bizonyosságául, hogyan forog csak egy elmés anecdot is kézről kézre. Sancho alól a szamarat ellopják, midőn rajta szunnyad, oly módon, hogy nyergét négy karóval felpöckelik s szépen kivezetik alóla a szerény állatot. Az ötlet Cervantesének gondolható, de éppen így oroza el, Ariostónál, a Sacripante lovát Brunello híres tolvaj:

La sella su quattro aste gli suffolse,
E di sotto il destrier modo gli dolse. (XXVII. 84),

Nyergét felpockolá négy szál karóra,
S úgy a csupasz mént kilopá alóla.

Brunell a Károly-mondák famosus tolvaja, s a lopás ezen furfangos módja hihetően Ariostónál sem eredeti, hanem mondai részlet.

De egyik sem viseli a mondottak közül annyira magán Virgil bélyegét, mint a „Gerusalemme Liberata.” Ha a többieknel reminiscencia, szeszély, talán némi verseny fel-újítja egyes helyeit az Aeneisnek: Tasso egész öntudattal, mint gazdag erű bányát, használja azt. Ugy lévén meggyőződve, és Virgil, mestere példája is arra mutatván, hogy a szépet, ha idegen is, szabad sajátunkká tenni, csakhogy szerkezetünkbe erőltetés nélkül beilljék, csakhogy művünk széptani becsét emelje: majd nyíltan lefordít egész jelenést a minta-eposzról, majd egyes cselekvényt, epizódot, jellemet rak össze különböző virgili részletekből, majd átöltöztet, de úgy, hogy nem lehet az eredetire nem ismernünk, majd leírást, hasonlatot egyes mondalmas (sententios) helyeket kölcsönöz, le szintén egy-egy hatályosb epithetonig. Többször lesz alkalmunk, Zrínyit tárgyalva, feltüntetni a Jerusalem írójának ebbeli eljárását: most csupán azon „imitatiók” közül lássunk egy párt, melyek a Zrínyiaszban elő nem fordulván, alább mellőztetni fognak. – „E közben a vérző, lépteit hosszú lándzsával támogató Aeneas, Mnesteus, a hű Achates, s kísérfője Ascanius megállítják a táborban. Dühöng s a tört vesszejű nyíllal vesződik, hogy kiragadj. Parancsolja, vágják föl a sebet, bocsássák vissza az ütközetbe. És már ott vala Jäpix, Phoebus kedveltje mindenek fölött, kinek heves szerelmétől meghatva, jókedvében saját tudományát, ajándékot kínálta Apolló: a jóslást, citerát és gyors nyilakat. Az, hogy élemedett atyja végpercét hátrálja, inkább óhajtá ismerni a fűvek erejét s gyógyhasználatát, s a néma mesterséget űzni, dicstelenül. Aeneas áll vala csikorgó dühében, roppant dárdára támaszkodva, s az ifjak, a kesergő Julius, nagy csoportozása, könnyei közt rendületlen. Az öreg (Jäpix) felgyürközve, Phoebus varázs fűveivel hiába erőlködik a nyilat kivenni, hiába bizgatja kezével, hiába fogdossa harapós fogóval a vasat. Ekkor Venus, megszánva fia gyötrelmét, a crétai Ida hegyről dictamnus (ezerjő) füvet szed: ismerik annak gyógyerjét a vadkecskék, ha röpülő nyíl akadt hátukban. Ezt Venus homályos ködbe burkolván magát, lehozza; ennek erejével járhatja át a fénylő medencékbe öntött vizet, s titkon gyógyítva, ambrosia éltető nedvet hint abba és illatos panaceát. Az agg Jäpix, minderről semmit sem tudva, e fördővel enyhíti a sebet: s egyszerre minden fájdalom megszűn, a vér eláll, a nyildarab magától kiesik, a test megépül és Jäpix felkiált: hozzatok fegyvert a hősnek! mit állotok? – Nem emberi erőtl nem orvosi tudománytól van ez, nem is az én kezem gyógyít meg, Aeneas; nagyobb isten működik itt, és téged nagyobbakra tart föl.” – Így az Aeneis. (XII. 384–432.).

Lássuk, hogyan „követi” Tasso. – „E közben a sebesült vezér (Godofréd) nagy sátorába érkezett, oldalán a jó Sigier és Baldovino, körülötte sűrű nagy csoportja szomorú barátinak. Ő, mig sietséggel vesződik, hogy kihúzza a sebből a nyilat, eltöri vesszejét. Parancsolja, hogy szélesen vágják ki a sebet. „Bocsássatok, ugymond vissza a csatába! s hosszú láncsa nyelére támaszkodván, nyújtja sebes lábát a mütét alá. És már az agg Erotimo, ki a Po partján született, hozzáfog a gyógyításhoz. Ez jól ismeri a fűvek, a hathatós vizek minden erejét, s használatát. Kedves a műzsák előtt is, de jobban tetszik neki a néma művészet csekélyebb dicsősége. Csak azon volt, hogy kimentse a halálból a töredékeny testeket; pedig a neveket is halhatlanokká teheté vala. A vezér támaszkodva áll, rendületlen arccal a sírás közt. Amaz, felövezkedve, s hátragyűrve könnyű és egyszerű öltözetét, majd a hatályos fűvel kísérti, hasztalanul, kivonni a nyilat, majd tanult kezével, harapós vassal – de nem boldogul. – Most

őrangyala, megszánná méltatlan fájdalmát a hősnek, „dittamo” füvet szed Ida hegyén, melynek erejét jól ismerik a hegyi kecskék, ha sebet kapnak, és oldalukban marad a szárnyas nyíl. Ezt az angyal látatlan lehozza s a fürdő vizébe hinti, Lidia forrásából szent nedvet és illatos panaceát vegyítván közé. Az öreg ezzel meglocsolja a sebet, s a nyíl önként kihull, a vérzés eláll, a fájdalom megszűnik, a test ép. Akkor kiált Erotimo: „nem orvosi tudomány gyógyít meg téged, sem az én halandó kezem: nagyobb erő tart meg, azt hiszem angyal szállt le orvosodul, mert égi kéz jeleit látom. Ragadj fegyvert! mit késel? menj vissza a csatába!” (XI. 68–75.) Érdekesebb az eredetiben nézni össze, hol még a latin szónak megfelelő olasz is növeli a hasonlatot: elannyira, hogy azt hiszem, Tassó itt műfordítói ügyességét akarta bemutatni. – Szabadabb ennél az Aeneis egy másik helyének átkölcsönzése, midőn Venus halandó fiának megnyitja szemeit, hogy lássa a Tróját romboló isteneket! (II. 189–625), mely, Jerusaleom ostrománál, Godofréd hasonló látásában fölismerhető, a mint az angyal megmutatja neki a részén viaskodó mennyei seregeket. (XVIII. 92–96.) – Hanem elég.

Az eddigiek után nem fogunk oly könnyedén pálcát törni Zrínyi eredetisége fölött, ha egyes alkotásaiban oly részleteket fedezünk is föl, melyek egy vagy más régibb költőre emlékeztetnek. De azt is illő megjegyezni, hogy nem mind kölcsönvétel, a mi annak látszik; hogy szerkezet, jellemzés, cselekvény-fordulat, machinaria, sőt a stil is gyakran tüntet fel oly egyező vonásokat, melyek e Virgil nyomán haladó egész cyclus által mintegy közösnek, az epikai modorhoz, – mesterséghez – tartozónak tekintettek; úgyhogy inkább e vonások mellőzése, mint fölvétele tetszett volna előtök gáncsolandónak. Valamint az élő szájon zengő, firól fira örökített hősi ének, a vele bánó dalnokrend ajakán, némi egyformaságot, nyelv- és szerkezetben kiváló jelleget kap, mely, hogy úgy szóljak „a céh” minden egyes tagjának szerzeményén fölismerhető: azonkép honosult meg az ugynevezett „classikai” epopeiák szerzőinél is egy bizonyos módja a kezelésnek. Ilyen mingyárt elől a *föltét* (propositio), vagy is a tartalomnak rövid összefoglalása néhány sorban; ilyen a valamely fensőbb hatalomhoz, rendszerint a múzsához, intézett *segélyhívás* (invocatio), mégpedig nemcsak az epos elején, hanem rendszeren a *seregszámla* (enumeratio) előtt is, vagy midőn a költő nagy dolog, rettentés viadal stb. elbeszélését akarja megkezdeni. Rokon ezzel az ünnepélyes készüllet, vagy a költő félelme, önbizatlansága nagyszerű jelenetek leírása előtt. Ilyen a hadszámla (enumeratio), s ez alkalommal egyes hősök, vagy egész csapatok jellemzése, s utóbb kifejlő epizodok alapjának letétele. Ilyen mód valamely egyén jövőendő sorsát, valamely következő fordulatot előrejelenteni, vagy sejtetni legalább, (eposzi *anticipatió*nak volna nevezhető); midőn tudniillik maga a szerző épen az által gerjeszt várakozást, hogy a regényírók csattanó hatásra számított eljárását mellőzve, önként fellebbenti a fátyolt, mely hősei végzetét takarja. Szintén a mesterséghez tartozik, útleírás természetű, csak történeti „egymásután” kapcsaival bíró eseményeket az által gömbölyíteni egységbe, hogy a költő mingyárt eleinte az események kellő közepébe (in medias res) ragadja olvasóját, s az elébb történeteket utólag beszélteti el.

A csodálatos, a gépezet conceptioja is, főbb vonásokban, a Homér–Virgil-féle csapáson jár. Az Iliász istenségei nem harcolnak ugyan többé, két táborra oszolva, a küzdő felek részén: de a törekvés, természetfölötti hatalmakat hasonló ellenkezésbe tenni egymással, a keresztyén eposzba is ájtott. Az istenek tanácsa Olympuson, amaz égi jelenetek gondolatját szülé, minémű Ariostónál (XIV. 74–77.) s utána Tassonál (I.) és Zrínyinél is található, midőn isten a maga dicső trónján ülve, angyalai által intézi a halandók sorsát. Természetesen a mennyei akarataknak nem lehet ellenmondás, itt tehát nincs helye tanácskozásnak. Ilyenkor az égi küldönc, (angyal) rendszerint Mercur vagy Iris classikai vonásból kölcsönöz annyit, a

mennyi összefér a keresztyény nézetekkel. – A halandónak megjelenő emberfölötti lény ritka esetben mutatja igazi alakját, többnyire valamely jól ismert halandó képét veszi magára, csak eltüntével adja jeleit istenvoltának, s az kivel társalgott, megérzi, és rendszerint felkiáltásban nyilvánítja, a reá gyakorolt csoda-hatást. A hős nagy veszélyben könyörög és *legott* meghallgattatik, isteni segítyt nyer; másszor ködburok által fedve bizton jár az ellen sorai közt; majd ha tekintélyre van szüksége, alakja csoda fenséggel környeztetik. Eposzi használatban a csodás majd nyílt, midőn semmi kétség, hogy természet-fölötti erő munkál, majd elfátyolozott, vagy félcsodás, midőn a költő oly halványan színezi a rendkívülit, hogy csupán beszédképletnek (tropus) is gondolhatni: néha maga sem dönti el, természetes úton, vagy isteni erő által történt-e a szóban forgó esemény. Az álom, a látvány, természeti tünetmények rendkívüliekké színezése, többnyire a classicai epopoeia modorában kezeltetik; épen úgy a végzetes bajnok, a fatalis ló, fegyver s egyéb hősi szerszám, mely utóbbiak szintén birnak saját történettel úgyhogy gyakran némi kis epizodot képeznek. Aztán a *jóslatok* különböző nemei: irott képek s tableau-k által; menny- vagy pokoljárát segélyével; bevallott jósok előre mondási; különben ily tehetséggel nem bíró egyének jóslata, a lelkesedés percében, vagy a halál révén; továbbá jelekből, madarak röptéből, természeti tünetményekből stb. Hasonlóan közös vonás, hogy a bevallott jós csalatkozik saját jövődjében, hogy csak bizonyos dolgokat tud, a mint az eposz célja kívánja, másokat nem; hogy jövődölései nem találhatnak hívőre s több efféle. Ide sorolható a titkos, szokatlan rémület, vagy fatalis elbizakodás, mely a hőst közvetlen a halálos veszély előtt elfogja.

De a cselekvény fordulatai s a jellemek színezése is gyakran mutatják az egymásra-hatást, e cyclus költői közt. A kifejlés élébe női kecs által vetett akadály (Calypso, Dido, Armida); a párviadal, mely hitszegés miatt általános harccá fejlődik (Pandaros, Oradino, Amirassen); vagy éj miatti félben szakad, és másszor megint folytattatik; magán ellenség a közös mellett: egy jó barát, egy növendék ifju, hív szolga, vagy úr, apa vagy fiú, megboszúlása; elesett bajnok hullája fölött kifejlő viadal; egyes bátor hősnek az ellen közé rekedése; magán barátság ellenek közt; vezér vagy hős, midőn elesett társát megsiratja, eltemeti; hadi tanács, ebben rendszerint ildomosan gyáva békepárt, s vakmerő harcpárt; kihívó követség az ellenhez; szavakkal objurgatio a vívás előtt; bajnok, a mint magát a harcra *mérgesíti*; merész hős, ki megvetéssel nézi le a lassu tactica előnyeit; egyszeri gyávaság jóvátétele vitézség által; nagy bajnok futása, e miatti szégyene; a főhős előtti rettegése annak, ki az ellen közt legnagyobb; két jó barát közös vállalatjai; férfias, harcos nőjellemek stb. stb. mind oly gyakran ismétlődő vonások, hogy csupán ezért, ha a kivitel önálló, a költőt nem érheti utánzás, vagy plagium vádja. Szinte így a stílusban némely fordulatok, például: egész sorok ismétlése, kivált midőn valamely követ elmondja a rábizottakat; a hasonlatul vett tárgy részletes, szemlélhető kiszínezése, s általában a homéri egyszerű természeti hasonlatok divatja, csaták leírásában hosszabb rövidebb apostrophe elesett – gyakran nem is jelentékeny – hősökhöz; egyes hatályos mondat (Kraftspruch) átvétele régiebb költeményből; a sebek, a halál ezerféle módjának festésében itt-ott megújuló reminiscencia, és a mennyit még előszámálnom könnyű volna, mindezek a homér–virgilféle tanulmányok eredményei, s az újabb epikusoknál nyomról nyomra feltalálhatók. – Hanem ideje áttérni felvett tárgyamra.

Két részre osztom vizsgálatomat. Az *elsőben*, mely hosszabb és elemző, követem a Zrínyiász szövegét s helyi észrevételekre szorítkozom, főleg Tasso és Virgil befolyását nyomozván költőnkre; a *másikban*, mely rövidebb s összeállító, megkísértem eltalálni a rangot, mely Zrínyit Tassóval szemben is, megilleti.

ELSŐ RÉSZ

I.

Az első ének hat kezdő versszakát a *föltétel* (propositio) és *segélyhívás* (invocatio) foglalja el. Föltételét Zrínyi valamint Tasso is, egészen classikai modorban, s mindkettő Virgil után fogalmazta (Zr. I. 1, 2.); de míg Tasso, az „Arma virumque” hasonlatára merészen vág belé, Zrínyi az előkészítő négy sort is (Ille ego....) fölveszi, véleményem szerint helyesen. Mert én azon meggyőződésben élek, hogy ama négy sor tulajdona Virgilnek, ki bizonyára ovakodott mintegy teleszájjal kezdeni eposzába, és nem birt kevesebb műérzékkel e részben, mint Horác, ki nyíltan gáncsolja a „Fortunam Priami cantabo”-féle főnhéjázó kezdetet. Zrínyi evvel azt eszközölte, hogy propositiója, első sortól az utolsóig, folyton emelkedik. Ő, ki előbb *játszott* szerelemnek *édes* versével, aztán *küszködött* Viola *kegyetlenségével*, most *Marsnak hangosabb* versével *fegyvert* és *vitét* énekel, ki a török *batalmát* meg merete várni; meg, *Szulimán haragját*, ama *nagy* Szulimánnak *batalmas* karját, kinek *Európa rettegte* szablyáját. Vessük össze akár az Aeneissel, akár Tassóval: egyiknél sem találjuk e lépcsőzetes emelkedést tárgyához. Virgil negyedik sora közepén egyszerre szökell a magosba: „at nunc horrentia Martis”; hogy a hatodikkal ismét alább szálljon; Tasso az első sorban „hadi dalnak ereszti merész ajakát”: de mily bágyadt a végeredmény összefoglalása: „az ég kegyelte őt s a szent zászlók alá visszavezérlé bolyongó társait.” Annál, ki az eposzt nem ismeri, most veszi először kezébe, vajon költ-e ez, a *bolyongó társak visszajövése*, nem mondom nagyszerű, de csak határozott eszmét is a magasztos eredmény felől?

De mi sem tünteti föl annyira, oly kevés sorban, Zrínyi önálló erejét, mint az invocatio (I. 3–6.), összemérve a Tassóéval. (I. 2, 3.) Zrínyi minden tartózkodás nélkül átveszi a gondolatot, mûzsa helyett a Boldogságos szüzet hívni segédül; nemcsak, hanem lefordít négy sort a Jerusalemből, mondhatni szóról szóra: aztán egyszerre önszárnyalást vesz. Miért nem követi tovább is kalaúzá? Ez bocsánatot kér a Szűzanyától, ha cifraságot sző az igazba, ha világi bájjal díszíti költeményét, aztán körülbelül így folytatja:

Tudod, hogy a világ mind arra tódul,
Hová Parnassus önti csábjait,
S a költeménnyel fűszeres valótul
Rögzött se fél, oly édesen javít.
Igy a beteg gyermek, ha kóstelóul
Mézzen kenők a csésze ajkait,
A keserű nedvet csalogva issza,
Hogy a csalásban éltét nyerje vissza.

Melyik utánzó vált volna meg e szép hasonlattól, ha már a többi magáévá tette? Zrínyi ott hagyja, nem kap rajta, mert az ő útja eltér az olaszétól, s ő ennek világos tudatával bír. Tasso ugyanis e bocsánat-kéréssel bevallja mintegy, hogy elbeszélése nem leendő őszinte, hogy, bár szent célra, de csálni akar, oly színbe öltöztetvén a valót, mintha nem volna való; bevallja, hogy világi kecsékkel piperézi azt föl, hihetően arra is céloz, hogy érzékingerlő képeket *öntetszéssel*, fog ecsetelni (Armida), – mindezt jőeleve bocsánatot kér. Ki ne ismerné fel a szenteskedő, a mellett kéjsóvár olaszt, ki imádkozik, mielőtt a bűnt elkövetné. Zrínyi ellenben a meggyőződés meggyőző hangján esdekel:

Adj pennámnak erőt, ugy irhassak, *mint volt*,
Arról, ki fiad szent nevéért bátran holt...

A ki érezte az igaznak, és annak, ha a költő egész lelke mélyéből szól, minden poetai caf-rangnál hathatós erejét, az érteni fogja a különbséget, melyre mutaték. – Jellemző továbbá, s költőink egyéni alapvonásait már e helyen feltűnteti az észrevétel, mely ugyanitt előtérbe nyomúl. Tasso invocatioja elején, a szépnek azon magaslatára emelkedett, mely „fönség” név alatt ismeretes. De csakhamar leszáll onnét, bizonyos tanító, – majdnem *társalgási* hangba („Tudod, hogy a világ...”) s aztán oly képpel zárja be segélyhívását, mely szép ugyan, de csak a „kellem” színvonalán marad. Ellenkezőleg a „Zrínyiász” dalnoka, egyszer fellengős irányt véve, nem száll ismét virágok közé, sőt merészebben csattogtatja szárnyait:

Te, ki szűzanya vagy, és szülted uradat,
Az ki örökkén volt, s imádod fiadat,
Ugy mint istenedet és nagy monarchádat:
Szentséges királyné, hívom irgalmadat...

hogy szórakozás, vagy lankadtság nélkül repüljön a magasztos színhelyre, hol elbeszélése kezdődik, oda, honnan „*az nagy mindenható*” a földre tekint. Így értem én, a mit Toldynk, nagy becsű felolvasásaiban (Költ. Tört. II.) röviden e szókkal fejez ki: „Tasso invocatiója *szébben* van előadva, Zrínyié *jobban* gondolva.” Azaz ott a kifejezés *kelleme*, itt a gondolat *fensége*.

Tasso, a kor bevett szokása szerint, művét *ajánlja* is, estei Alfonzónak (I. 4. 5.). E példa Zrínyinek előtte állt, ide szúrni be „dedicatióját a magyar nemességhez” – de ő ezt egyszerűen előszava homlokára tűzi. Okát az eddig mondottakban vélem feltalálni. Az isten anyától magához istenhez röptében, bármily fellengző ajánlás csak bágyasztaná a hangulatot. Tassonál ez eset már nincs: ő már elhagyta a magas légkört, kies völgyben mulat, honnan kegyura dicsőítéseig is jó nagy az emelkedő.

Következik maga az elbeszélés. „A nagy mindenható a földre tekint. Egy szemfordulásból megnézi a világot. De leginkább a hittől szakadozó magyarok erkölcsi süllyedését veszi figyelembe. Megindul ezen méltó haragja: előhívja Mihályt, a főangyalt. Miután egy hosszabb beszédben kikelt a magyar nemzet hálátlansága ellen, parancsolja hív szolgájának, hogy pokolból egy furiát küldjön Szulimánba, ezt Magyarország ellen bősztíteni. Az angyal mer esedezni az igazakért, de isten feddő szava által elnémítva, égnek ereszti sugár szárnyait, a parancsot teljesítendő.” (I. 7–28.)

A kiindulási pont nyilván Tassóé: de csak a mennyiben isten alánez, egy szemfordulásból megtekinti a világot, aztán figyelme az elbeszélés tárgyára fordul, végre angyalt küld, a cselekvést megindítani. E néhány vonás átvételére Zrínyi annál inkább feljogosítva érezhette magát, mivel tudta, hogy mind ez Tassónál sem eredeti. A „padre eterno” midőn égi trónjából lenéz a világra, majd a keresztes hadvezéreire függeszti figyelmét (Tass. I. 7–9) az Aeneis egy jól ismert helyére utal: „midőn Jupiter a legfenső étherből alátékintván a vitorlaszállta tengerre, a mélyen fekvő földre, partokra, szélesen kiterjedt népekre, megáll az égbolt ormán, s Líbia tartományira szögzi szemét.” (Aen. I. 223). Hogy isten lakhelye anynyira van felül a csillagkörön, mennyire a csillagok a mélységes pokol felett (Tass. I. 7.), ez hasonlóan Virgil sorait juttatja eszünkbe:

...Tartarus ipse
Bis patet in praeceps tantum, tenditque sub umbras,
Quantus ad aetherium coeli suspectus Olympum. (Aen. VI. 577.).

Maga a Tartarus onnan
Két oly mélyre sülyed, s tátong a homálynak alatta.

Mint Tassonál isten Gábor angyalt, úgy szólítja az Aeneisben Jupiter Mercuriust; s a rövid, heves üzenet, mellyel isten az angyalt Godofrédhoz küldi, szembetűnőleg a „pater omnipotens” indulatos, szaggatott beszéde nyomán készült, midőn ez, követe által, a Didó karjain nagy céljáról megfélelmező Aeneast, útjára sietteti.

Ascanio-ne pater romanus invidet arces?
Quid struit? aut qua spe inimica in gente moratur?
Nec prolem Ausoniam et Lavinia respicit arva?
Naviget! haec summa est: „hic nostri nuncius esto!”
(Aen. IV. 222. 199.)*

Menj Godfrédhoz! – szólta isten a követnek –
S monddad nevemben: mért e késelem?
Uj hadra szállni mért hogy nem sietnek,
Szabaddá tenni végre szent helyem?
Gyűjtse tanácsba főit a seregnek!
Legyen vezérök! azzá emelem... (Tass. I. 12.)

Erre az angyal fölveszi látható lélekalakját, sugárral övedzi szőke fűrteit, gyermekifjává lesz, és aranszegélyű fehér szárnyat öltve, hasítja a szeleket és felhőket, száraz és tenger fölött. Aztán megállapodik a Libanus hegycsúcs irányában, egyensúlyozza szárnyain magát, majd rohanva csap le Tortosa vidékére. (Tass. I. 13–15). Mercur pedig felkötí bokáira aranyos szárnyát, melyen száraz és tenger fölött egyenlő gyorsan képes szállani, aztán vesszejét, a caducust, ragadja kezébe; így felkészülve úzi a szeleket, megússza a zavaros felhőket: majd Atlas örök hóborított csúcsa iránt megállapodik „paribus nitens alis” – s onnan, mint halász madár, rohanva csap le Libya fővényes partjaira. (Aen. IV. 238. sqq.) Mint Virgil az olympusi hírnök rajzában Homért, (Il. XXIV. 340. Odyss. V. 43.) úgy követi a Jeruzsalem dallója Gábor készüllete s útja leírásában az Aeneist, a nélkül, hogy bármelyik plagiummal vádoltatnék.

Zrínyi sokkal önállóbb e helyen. Csak néhány vonást kölcsönöz, nem kész rajzot. A mindenható földre tekint, s a világot „egy szemfordulattól” (in un sol punto, e in una vista) megnézi, aztán a magyarokra szegi figyelmét. Ennyi mindössze is. A búnsorozat, mely következik, megdöbbentő képet ad a magyarság erkölcsi súlyedteréről, s hatalmas indoka isten

* Ascaniusnak irigyli-e Róma erőit atyja?
Mit kohol? és mi reménnyel időz a marcona nép közt,
Hogy nem nézi az ausoni fajt, lávini mezőket?
Fusson el! Eddig van: s ennek légy hírnöke tőlünk. –

haragjának. A „bálvány” (protestantismus) első helyen említése, mely ama bűnök eláradásáért mintegy felelőssé tétetik, – jellemzi a katholikus író, de mind a költeménye szerint *vértanú* ő, mind a szerző saját szempontjából helyén van. Mélyen találó vonása ez erkölcsi romlottságnak kivált az, hogy „öreg embernek nincsen tiszteleti.” Mennél visszább megyünk a patriárchai erkölcsök feddhetlen korába, annál tiszteltebb az ősz haj.

Isten beszéde egy szabályos oratio, melyben két fő részt, a derekán fordulatot, különböztetünk meg. Előrése tényállapítás: utórésze indulatos. Alig csalatkozom, ha eposzban e szónokias beszédek divatját a római történetírás költött oratióiból sejtem származottnak. Homérnál legalább nincs még ily szónoklat: az ő egyénei beszélnek, naiv természetességgel, rhetori hatás eszközei nélkül. Beszédök majd történeti, majd jellemábrázoló, de nem szóno-ki. A beszélő öntudatlan tárja elének bensőjét, nem oratori ügyességét mutogatja. Beszéde, ha indulatos, pathosza emelkedik, nem szóno-ki „affectust” hajhász. Ő van meghatva, nem öntudattal másra kíván hatni. És ez így helyes. De már Virgil a Cicerók honában, csekélylette Homér együgyű beszédeit, s példáján a középkori epopeiákba hangos oratiók kaptak föl, nem minden kára nélkül a jellem- és kedélyállapot festésének; miután egyik orator, mint a másik, nem saját bensőjét, hanem a szerző szóno-ki ügyességét tárja elének. Zrínyi nem veté meg e példát: azonban a „haragvó isten” beszéde valódi szenved, drámai mozzanatokkal is bír, elannyira, hogy az indulat magasán megtörik a szórend, szokatlan inversio forgatja össze a nyelvet:

„De ők ennyi jókért, ah, nehéz mondani!
Ah, háládatlanok, és el merték hadni;
Nem szégyenlik isteneket elárulni...”

s végül:

„Jaj, török, néked haragom vesszejének!
Te vagy, de eltörlek, ha ezek megtérnek.”

Az egész mennyei jelenet még drámaibbá lesz az angyal könyörgése által, ki a beszéd folytán mindig „ű szentsége előtt áll vala” – és most bátorságot veszen esedezni az igazakért; de isten dorgáló szavára „nem felel többet, hanem sugár szárnyát ereszt az égnek”. Ez nincs Tassónál; sem elődinél: e drámai kivitel Zrínyi sajátja. – S hogy e magasztos jelenet után mellőzi az angyal úti piperéje leírását, inkább a pokolbeli szörnyeteg rajzát adja, – és így a fenség, – „az Úrnak rettenetes búsulása” – után mindjárt a „szörnyű” következik: ez is igazolja főntebbi megjegyzésemet Zrínyi költészetének jelleméről, – valamint öntudatos eljárását a közönségnek látszó névcseré, hogy Gábor, a „nunzio giocondo” helyett Mihályt szerepelteti, a bosszú lángpallosos angyalát.

Azonban folytassuk. – „Mihály angyal fölkeresi pokolban Alektó furiát. Ennek leírása. Az angyal közli vele isten parancsát. A furia megjelenik álmában Szulimánnak, atyja Szulim képében. Beszéde a szultánhoz. Kigyót ereszt ágyába, s eltűnik. Szulimán ébredése” (I. 28–84).

Alektó működése, körvonalai, az Aeneis jól ismert helyéből van kölcsönözve. Juno az alvilágra száll, s földidezi Alektót, hogy az Aeneas és Latinus király közti frigyét bontsa meg. Az, többek között, az alvó Turnushoz megy, Chalybe agnó képében, s a kiszállott jövevények ellen bőszi. (Aen. VII. 323–460). Itt az összehasonlításban négy mozzanatot kell

szemügyre vennünk, ezek: a furia leírása, átöltözése, a mód, mellyel hatást eszközöl, s a felbőszített halandó magaviselete, a hatás folytán.

Zrínyi a *leírásban*, melyet Alektóról nyújt, csak általános hitregei képzethez tartja magát, és nem látszik, hogy az Aeneist követni akarná. Száz láncsal van az kötve, kezén száz bilincs, haja kigyókból áll, s kötélenek fején; a két szemén véres mérges tajték foly, s rút gégején dohos kénköpára jön ki. E leírás egészen a külsőre vonatkozik. Virgilnél a külső rajz nem ily szemléletes, csupán ennyit mond: „tot sese vertit in ora, tam saevae facies, tot pullulat atra colubris” (328); és alább: „Gorgoneis infecta venenis”. (341). De annál erősebb a benső jellemzés, midőn mondja róla: „odit et ipse pater Pluton, odere sorores tartareae monstrum.” Mily szörnynek kell lennie, kit maga Pluton atya, magok az alvilági nének is gyűlölnék! – Lehetetlen, hogy Zrínyi ne érezte volna ez eszme nagyságát, de tartózkodott azt átvenni, inkább önálló vonásokkal jellemzi a furiát hogy *őrül* az, midőn galibát szerezhet (I. 32.), s *nagy-vigan* tűnik el, miután Szulimánt felbőszítette. (I. 46). Tassónál a kétszer is szereplő furiának semmi szemlélhető képe nincs adva.

Alektó, hogy Szulimánnak „megrettenést szüvébe ne tenne”, elhunyt atyja, Szelim, alakjában jelenik meg. Így Turnusnak Juno papnője, Chalybe álarcában; így az olasz Argillannak (Tass. VIII. 59.) Rinald roncsolt képében; így Solimano arab vezérnek (Tass. IX. 8.) hű tanácsosa, Araspe, hasonlatában. Az átöltöztetés gondolatja tehát nem új: de nem új az Virgilnél sem. Az ily álarcos *megjelenés*, miszerint az emberrel közlekedő istenség valamely jólismert halandó ábrázatját veszi föl, valamint az erre következő *megismerés*, midőn az isteni lény távoztával a halandó megtudja, kivel társalgott, s megérzi egy fensőbb hatalom befolyását, Homér óta annyira közönséges, hogy mintegy a technikához látszott tartozni. Az emberfölötti lény, hogy a föld gyalgó fiát mindjárt eleve meg ne rémítse többnyire színlett alakban lép föl; oly élő, vagy elhunyt egyén álarcában, ki iránt amannak bizalma van, kinek tanácsára hallgat, ki rokonszenvét bírja: s vagy már beszéd közben kinyilatkoztatja istenlétét (confitetur deum v. deam esse), vagy csak eltűntekor ad némi csodás jelt, például elrepül, isteni, – a halandóénál nagyobb, szebb – alakját engedni látni stb. vagy végre jel nélkül is ugyan hat a halandóra, hogy ez megérzi a természet fölötti befolyást. Az Ilias, Odyssea, hemzseg az ily átöltözések példáitól. Iris, midőn Priamusnak Polites képében mutatkozik (II. 709.), ugyanaz Helénának mint Laodice (II. III. 121.), Aphrodite ugyanennek, mint fonó asszonya, de Helena meglátja az istennő szép nyakát, kecses keblét, villogó szemeit s ráismer (II. III. 386); Athene Pandarosnak mint Laodocos (IV. 86), Héra mint Stentor (V. 785); Poseidon mint Chalcas (XIII. 43, 68), mint Thoas (XIII. 215), s hogy végét vessem, midőn Hermes úgy jelenik meg Priamusnak, mint egy az Achilles nyrmidonjai közül (XXIV). De magában az Aeneisben is számos ily álarcozott isteni megjelenés található. Venus mint vadászno.... eltűntekor visszaragyog rózsá-nyaka, ambróziás fürtjei a menny illatát lehellik, palástja talpig lefoly, már menése istennőt árul el (I. 315–402); Iris, midőn a trójai nőket a hajók felgyújtására lázítja Beroë alakjában (V. 618); Somnus isten átöltözése Phorbasnak, midőn Palinurust elaltatja (V. 843); Alektóé a főnebbi helyen, Chalybenak (VII. 415), Apollóé (IX. 646) Butesnek; Juturnáé Metiscusnak (XII. 472). Oly közönséges modor ez, hogy Zrínyi akkor vélt volna hibáznia, ha nem e példányok szerint képezi Alekto megjelenését.

A beszéd, melyet költőnk az ál-Szelim ajkára ad, ismét egy kis szabályos oratio, minőt fentebb megjelöltem. Exordium a helyzetből: hogy Szulimán erős, nagy, hatalmas, mégis tétlenül szunyad. Aztán átmegy a *szónok* a késedelem veszélyeinek rajzolására. Példákkal bizonyítja a gyors föllépés előnyeit. Buzdít, biztat emberfölötti segélyével. Példákra hivat-

kozva meggyőzi hallgatóját a kazulok elleni hadjárat sükertelenségéről: ellenben a magyarokon nyerendő könnyű diadallal kecsegteti. Végre Mahomed egyenes segélyét teszi kilátásba. – Főlöszleges mondanom, hogy e beszéd merőben a Zrínyié, s a helyzetből fakad, költeménye céljához képest. A Szulimánra számított hatáson kívül ebben is, mint már főnebb isten szózatában *korirányú* célzások vannak a magyar nemzethez, sőt az egész keresztyén világhoz; de a melyekről alább külön fejezet fog szólni.

Alekto beszéde Turnushoz nem így van képezve. Gúnnal kezdi, nógatásban végzi. Turnus meg előbb kineveti a félénk aggnőt, képzelt, nagyított veszélyeivel: de akkor a furia saját szörnyű alakjában terem előtte: a hősnek minden tagja megrázkódik, szemei szétmerednek. Az Erinys másodszor is megszólal: dühös sarcasmusban tör ki (VII. 421–455). Szintén különböző Tassónál is a furia megjelenése. Midőn a táborban Rinald alattomos megöletésének híre fut, Alekto nehéz álmot küld, mint a halál, Argillanra, Rinaldo földijére. Maga a legyilkolt Rinald roncsolt tetemibe öltözik: feje, jobb keze levágva, baljába tartja véres koponyáját. E képtelen alakban ijeszti Argillant és lázítja a gyanúsított fővezér ellen (VIII. 59). A furia megjelenése itt nem bir classicai vonásokkal. Ily szörny, mint e markából beszélő Rinald, a romanticismus agyrémei közül való; noha bizonyos, hogy e jelenetben az Aeneas álmait látogató Hektor véres alakja lebegett a Jerusalem írójának szeme előtt (Aen. II. 270). A „fuggi Argillan” is, melyen beszédét kezdi, Hectoré: „heu fuge, nate Dea!” De Hector egy roncsolt *emberi* alak; Rinald egy képtelen *szörny*. Másodszori megjelenése nem ily túlzott. Mint Araspe, hű öreg szolga, lép Szolimán elé, nem is álmában (IX. 8), és nyomós beszéddel ösztönzi azt éji támadásra a keresztyén tábor ellen.

Következik a *módot* vennünk figyelembe, mely szerint Alekto a természetfölötti hatást eszközli. Virgil, a hitrege még nem halványult színeit bátran használhatja. Az Erinys kigyókkal ostorozza, fáklyaival égeti Turnust. De nő iránt gyöngédebb is tud lenni. Érintés nélkül suhan a kigyó Latinus nejének, Amatának lepei közé, elsimúl puha keblén, majd nyakláncra, majd fejszalagja lesz, úgy önti bele „vipera lelkét” (VII. 349). Tasso furiája nem használ semmi eszközt, csak, mialatt beszél, addig lehelli dühét áldozatjába. Zrínyinél egy kigyó – mint az Amatáé – suhan Szuliman testéhez; de a jelentéktelen átvételért gazdagon kárpótol szerzőnk, midőn az átvett helyet így végzi be:

Gyűjtsa kemény szívét s hagyja lángos tűzben
Haragban henteregni és kevélységben.

Mily erős, mily eredeti e lángos tűzben, haragban, kevélységben *hentergő* Szulimán!

Ha végre a felbőszített halandó magaviseletét tekintjük, mind Tassónál, mind Zrínyinél fölleljük a virgili nyomokat. Turnusnak roppant ijedés töri meg álmát, tetemeit veríték borítja el s akkor:

Arma amens fremit; arma toro, tectisque requirit.

Tasso Argillanja nem ugyan a felriadáskor, hanem később, midőn társait lázasztja, hasonlóul:

Arme, arme, freme il forsennato, e insieme
La gioventù superba arme freme. (VIII. 71.)
„Fegyvert fegyvert, az esztelen riadja,
Fegyvert fegyvert az ifjak bész csapatja.”

a miénk felugrik, és nem különben:

...Fegyvert, fegyvert, kiált.
Mert szintén eszeveszett Alekto miatt.

Szolimán arab vezér szintén fölkiált, égre emelvén kezeit: „Oh, te ki ily dühre gerjeszted szívemet, nem is vagy ember, noha emberi alakban mutatkozál, – ime követlek! elmegyek a hová unszolsz! hegyeket csinállok, hol most sík van, hegyeket leölt, megsebzett emberekből; vérfolyamokat csinállok...” (IX. 12). – E classicaí modorú megismerése az eltűnt fensőbb lénynek Tasso-nál sem valami nagy eredetiség; hanem a mienk mégis kelleténél szorosabban követi:

47. Kiált az Szulimán: oh te bátorságra
Ki engemet inditsz, ilyen nagy dolgokra,
Nagyobb vagy embernél, noha ember módra
Láttalak tégedet szólva, tanácsolva.
48. Készen vagy Szulimán elmegyén oda
Az hová meghattad, kaurt rak halomban,
Megfestem lovamat keresztyén vértóban.
Városokat várakat röjtök hamuban.

Azonban még ide is, még e szó szerinti fordításba is vegyít oly vonást, mely fölér az eredetivel, midőn az egyszerű s elcsépelte: „faró fiumi di sangue” helyett mondja: „Megfestem lovamat keresztyén vértóban.”

Tasso egyébiránt a furia-jelenetet is jobban kizsákmányolta, mint Zrínyi. Nem elég, hogy kétszer lépteti föl, mint láttuk, motívum gyanánt: Aletto fujja meg a riadó *harsonát*, ő ereszti szélnek a zászlót, midőn Szolimán éji támadásra indul; s ő megy ezt hírül adni Jerusalembé (Tass. IX. 13. 14). Virgil Alectórára ismerünk, ki magas ól tetején *pásztori kürtöt* fú, hogy a pórnépet föllájítsa. (VII. 511.).

*

„Szulimán tábort hirdet Drinápolyba. Vezéreivel divánt tart. Beszédében s Arszlán budai pasa levele által a hadjárat célszerűségét mutogatja. A pasák helyeslik szándékát.” (49–67). „A hadak elszámálása, és az ének vége.” (67–102).

A Zrínyiász első éneke, szerkezetben, némi hasonlatot tüntet föl a Jerusalemével. Ott is, mint itt, elől az égi jelenet; aztán a cselekvés folyamatba tétele, nem földi eszköz által; ennek következtén a vezéri tanács; végre hadszámla (enumeratio). Midőn látjuk, hogy Szulimán, a mint álmából fölébred, azonnal el van tökélve a háborúra, és önkényleg ki is adja a parancsot, hogy seregei gyűljenek össze, és csak azután közli a divánnal szándokát: első tekintetre úgy látszik, mintha e diván egészen fölösleges volna, s lételet csak a Jerusalemből hasonló menetének köszönné. De nem úgy van. Igaz, hogy a szultán elhatározása éppen úgy nem függ a diván tanácsától, mint nem a kivitel annak beleegyezésétől: mindazáltal nem henyé a jelenet. Alkalmat nyújt a költőnek a zsarnoki hatalom jellemzésére, mely parancsol, mielőtt

rábeszélne; alkalmat egy ily tanács szolgálai helyzetét szem elébe állítani, hol a meggyőződés hiányát félelem pótolja; s hallgatással egyeznek a kényúr akaratába:

Meghallván vezérek az Arszlán tanácsát,
Főképpen császárnak *elszánt akaratját*,
Senki tartóztatni *nem meré* az útját,
Hanem minden vezér *javallja* szándékát.

Leghatályosb győző ok a császár elszánt akaratja melyet *javallnak*, mert nem *merik* ellenzeni. Továbbá itt van elhintve a mag, melyből a következő énekben Arszlán episodja ki fog sarjadosni: a hebehurgya ember azt hiszi, hogy Szulimán az ő tanácsa folytán indít háborút a magyarok ellen s vérszemet kap, hogy ura kegyét még jobban kiérdemelje, mi által bukását siettet. Ezenkívül Arszlán levele, mely a divánban felolvastatik, azt, a mit a költő már költőileg indokolt, t. i. a cselekvény megindulását, történetileg is motiválja, miután áll, hogy Arszlán budai pasa volt az, ki a szultánt Magyarország védtelen állapotára figyelmessé tette, s őt háborúra készíté (Szalay IV. 342). Végre, a haza legnagyobb ellenének szájából néhány eszméltető szó is intéztetik a hon fiaihoz, miről alább. – Az *anachronice* emlegetett V. Károly császár (mert hisz ki volna egyéb?) oly tévedés, minőtől nagy írók sem mindenkor mentek.

A „hadszámla” előtt Zrínyi sem itt, sem alább az V. énekben, nem tartja magát az epopeiák bevett modorához, miszerint új isteni segédhez folyamodnék. Tasso ellenben mint Virgil, követi a homéri példát (Il. II. 484). Tasso invocatioja az „*elméhez*” (Mente) van intézve; alapvonásiban ez is, de még inkább az, mely lentebb (Tass. IV. 19.) előfordul, a „*Pandite nunc Helicon, deae*” (Aen. VII. 641), és „*Vos, o Calliope*” (Aen. IX. 525)–féle segédhívásokat tükrözi vissza. Különösen az utóbbi, Virgil e sorait:

Et meministis enim, divae, et memorare potestis:
Ad nos vix tenuis famae perlabitur aura (VII. 645).

csaknem szóhíven adja, mondván a múzsának:

Tu'l sai; ma di tant' opra a noi sí lunge
Debil aura di fama appena giunge. (IV. 19)

Zrínyinek e példa előtte volt, de miután a szüzanyát főntebb egész költeményére segédül hívta, sem azon invocatiót, ismétlés által mintegy köznapivá tenni, sem oly következtetlenségbe esni nem akart, hogy, mint Tasso, előbb *istenanyját* majd egy személyített *fogalmat* („Mente”), aztán a hitregei *múzsát* szólítsa segélyre.

Egyébiránt, hogy e hadszámla *fogantásakor**) (conceptio) Tasso, némileg Virgil, lebegett a „szigeti ostrom” szerzője előtt, az nem annyira kimutatható mint kiérezhető. De hiszen ez természetes: eposzt irandó, azon példányokhoz kelle magát tartania, melyeknek tökélyét utolérni, vagy megközelíteni törekedett; azokból lesni el az alkotás művészetét. – Élesen beható elméje két dologra lőn itt figyelmes. Először, hogy a sereg számla, mint minden költői leírás, (descriptio), az által nyer mozgalmas élénkséget, ha azt, a mi *térben* egymás *mellett*

* *Fogan*(ik) bennmaradó közép, *fogant* kiható cselekvő, *fogantatik* szenvedő ige.

áll, úgy adjuk, a mint *időben*, egymás *után* feltűnik, azaz a pusztá leírást cselekvéssel kötjük össze; továbbá, hogy a szám-, vagy névszerinti enumerationnak fárasztó hatását – minőt például a homéri *βοιωτα* szül, – azzal lehet némileg enyhíteni, ha jellemzés, rövid történetké, egyes epizódok iránti figyelemgerjesztés stb. által tesszük változatossá. Ez észrevétel folytán a drinápolyi tábornak nem úgy vezetjük elénk, mint már összegyűjtött, hanem a gyülekezés mozzanatában; elbeszél, a helyett hogy pusztán leírja. Így Tasso is, midőn a keresztes hadakat az újon választott vezér Bouillon előtt elépteti (I. én.), szükséges cselekvénnyel kapcsolja össze leírásait. Még szebb, midőn Zrínyi, alább (V. én.), a szigeti hadakat elszámolja: úgy vezetvén föl a csapatokat, a mint ünnepélyesen esküt tesznek, élni, halni a vár falai közt. – Mi a változatosságot illeti, először is Delimán epizódjára vonja figyelmünket, talán kissé idő előtt szűrván azt be, mielőtt a seregszámla egyhangúsága kívánatosná tenné az ily változtatást. Tasso enumerációjában (I. én.) a szerelembús Tancred epizódja van leginkább kiemelve: s hihetően ez az, mely Zrínyinél Delimán eszméjét költő; azon Delimánét t. i., kivel az első énekben megismerkedtünk. Legalább a szerelemsebzett ifjú tatárnak, hasonló helyen, hasonló módon kiemelése Tancredot juttatja eszünkbe. Mindamellett Zrínyi Delimánja önálló; s a tatárfi erősebben jelzett egyéniség, mint a csupán szenvedő Tancred. Miután a költő elmondja, hogy Delimán, országglátni jártában, megszerette a szultán gyönyörű leányát, de akkor haza ment Krimbe, és most haddal jött meg, hogy bajnoktettei által a leányt atyjától kinyerhesse, azonban későn, mert Szulimán a leányt időközben Rustán bégnek adta, – ezt veti utána:

Órizd, Rustán vezér, jól ettől magadat,
Mert mint dühös farkas lesi halálotat
Az vitéz Delimán; nem tűrheti bűját,
Kitölti, ha lehet, rajtad bosszúságát. (75.)

e sorokkal a tatár hős bánatára a bosszúvágy cselekvő jellemét adja, egyszersmind az epizód kifejlése iránt felkelti a várakozást. Tancred iránt a költő legfellebbező szánalmat gerjeszt, az epizód további fejlődését éppen nem sejtetvén. „Így jó sóhajtozva, s így hordja alant szomorúsággal teljes szemöldököt.” (I. 49.)

Delimán történetének ezen rövid expositioja még egy, bár csekély vonással emlékeztet a Megszabadult Jeruzsálemre; s ez egy ismétlődő alakzat (figura), mely Tassoé által látszik előidézve. Midőn Zrínyi mondja Delimánról: „Galatában meglátá a szép Kumillát, Kumillát az szépet, Szulimán leányát” nincs semmi okunk kételkedni, hogy e szöveghelyen előtte ismeretes volt, de mégis közelebből Tasso ezen mondata hozá azt elméjébe: „Lui (Rinaldo) nella riva d’Adige produsse a Bertoldo Sofia, Sofia la bella, a Bertoldo il possente.” „Őt az Etsch partján szülte Bertoldónak Sónia, Sónia a szép, Bertoldónak a hatalmasnak.” (I. 59). – Sajátos keleti vonásnak tartom, hogy a khánfi *hajáért* szeret a szultán leányába: „Kumilla szép haja megköti szívét ifjú Delimánnak” – (72). Rudabe hajára emlékszünk Firdusínál, melyet a szép perzsa hölgy a háztetőn kibontva, kötélhágcsó gyanánt ereszt ifjának a földre; de ez gyöngéden megcsókolja fürtjeit s nem fogadja el az így rögtönzött lépcsőt. (Sal és Rudabe.) Érdekes továbbá megjegyezni, hogy ez epizód sincs minden történeti alap nélkül, a mennyiben áll, hogy Szulimánnak egy leánya csakugyan Rustán (Rusztan) neje, s ez idő szerint már özvegye volt.

A tatár had után föllépő öt szerecsen dandár fejei közt első Amirassen, ki maga is *fekete*, lova is *szerecsen*. – E ló nem ok nélkül van említve: érdekesebb epizódja lesz, mint urának;

azért illő megismerkednünk nevével – Karabul – és csoda származtával. Gyors paripát a rohanó szelektől származtatni oly epikai vonás, mely Homéron keresztül a hitrege homályában vész el, s azóta számtalan költői rajznál használtatott. Már az Iliász örökifjú dalnoka zengi Erichthonius kancáiról, hogy a szerelmes Boreástól teherbe estek:

A kik közt Boreas néhány legelőbe szerelmes,
Kék haju ménnek alakjában ott társula vélek etc.
(Ilias. XX. 221–230. Szabó Istv. ford.)

követi ezt Virgil (Georg. III. 271).

Continuoque avidis ubi subdita flamma medullis...
Vere magis (quia vere calor redit ossibus) illae (t. i. equae)
Ore omnes versae in zephyrum stant rupibus altis
Exceptantque leves auras: et saepe sine ullis
Coniugiis *vento* gravidae... (mirabile dictu)
Saxa per et scopulos et depressas convalles
Diffugiunt

követi Ariosto (Orl. Fur. XV. 41).

Questo è il destrier, che fu dell' Argalia,
Che *di fiamma e di vento era concetto*,
E senza fieno e biada, si nutria
Dell' aria pura; e *Rabican* fu detto...

„Argaliának volt ez harci méne
A szél-lángtól fogamzott Rabicán,
Nem széna volt és nem zab, a min éle,
A tiszta lég táplálta csupán.”

követi Tasso és pedig a Georgicon leírását, szóról szóra:

Sul Tago il destrier nacque, ove talora
L' avida madre del guerriero armento,
Quando l' alma stagion, che n' innamora,
Nel cor l' instiga il natural talento,
Volta l' aperta bocca incontra l' ora,
Raccoglie i semi del fecondo vento,
E da' tepidi fiati, oh meraviglia!
Cupidamente ella concepe e figlia. (VII. 76.)

„Tájó körül a gyors paripa ellett,
Hol anyja a csatás ménesnek, olykor
Midőn az évszak, mely támaszt szerelmet,
Ingerli ösztönét és szíve felforr,

Megnyitja száját és a lanyha szellet
Termékeny magvait beszívja sokszor,
S hő fúvalomtól, oh csodák csodája!
Fogad, csikót is hoz anyai vágya.” –

követi Zrínyi is a fenforgó helyen, s ha még a Cserhalom költőjénél is olvassuk:

„Alföldön született, széllánggal vemhes anyától”

a sebes lónak ily eredete oly mythoszi vonás, epikai „közvagyon,” hogy átvételéért egyedül Zrínyit vonni kérdőre igaztalanság volna.

A második szerecsen had vezére, Olindus, a harmadiké az ifjú Hamviván, kit az iszonyú Demirhám csapattja követ. Ezek közül Olindusnak a költő alig juttat valami szerepet; Hamviván egy szép episodnak lesz tárgya, s azt hiszem, öntudatos ügyességgel említi költőnk vele ugyanazon versszakban Demirhámot, hogy a két név egyszerre nyomuljon emlékezetünkbe. Különben elhallgatja, mit utóbb megtudunk, hogy az ifjú hős, Demirhám gondolai alá van bízva, miből a Demirhám és Deli Vid szép episodja fog kifejlenni. A mi Demirhámot illeti, ki „gyökeréből nagy tölgyfát kiránt s ökölrel agyonveri az elefántot” – az ily túlzás Zrínyi műzsájának erénye s hibája egyszersmind. Erénye, mert fönségre hajlandó természete kedvelli az óriási dimensiókat; hibája, mert sokszor, midőn t. i. nem csupa *képes* túlzás forog fenn, a valószínűség rovására esik. Ha Zrínyi azt mondja hősről, hogy „mint gálya tengeren” az ily hyperbole senkit sem botránykoztat meg; de ha Demirhámot fanyövé őriásnak festi, azon mégis el kell mosolyodnunk. Igaz, hogy Ariosto is tépeti a fákat hősével: (Orl. XXIII. 135), de a mellett, hogy őt erre a lovagkor phantasmái szabadítják, ott ül ajka végén az örökös gúnymosoly, mellyel saját teremtményeit kíséri, s ez egészen más. Tasso legalább elégnék tartja az egyiptomi tábor egyik hősről, a szörnyű Adrastról (XVII. 28) annyit mondani, hogy elefánton, mint paripán keresztbe ülve lovagol. – Demirhám bátyját Alderánt, úgy mutatja be költőnk, mint álommagyarázót s kórán-fejtőt (84). Valószínűleg Umbró pap, a kígyók szelidítője fordult meg eszében, kit Virgil oly nagy részvétellel vezet be, oly szépen sirat el, midőn a latin hadakat számlálja. (Aen. VII. 750–60); s úgy látszik, hogy még itt nem volt szándéka Zrínyinek Alderanból oly hatalmas bűvészt teremteni, milyenné alább (XIV. ének) emeli; másképp nem mondaná egyszerűen csak álomfejtőnek s kórán-magyarázónak.

A hadszámla többi része nem oly jellemzetes, nincs is úgy összekapcsolva az eposz további folyamával. Nehány észrevétel után megválhatunk tőle. A keleti viszonyok nagy ismeretere mutat, hogy Mehmed Junnus basát azért mellőzte Szulimán, azért nem emelte magas hivatalra, mert „űtüle féle; ily nagy tisztre szolgálját vinni nem meré” (86). Ajgás basa, kivel sor szerint megismerkedünk, alább érdekes szereplő lesz, nem úgy a többiek, jelesen Arapalik indus király (100), a ki többször nem is említetik. Udair, *Lebel* és Turancsen (97) zagatár vagy scytha (tatár) vezérek közül a második ős magyar név; szándékosan adva, miután e törzset Zrínyi rokonnak veszi a magyarral, azért halmozza (62–96) annyi dicsérettel. E sorokban:

Nagy Sándor meglátá scytha bátorságát,
Midőn véve nehezen meg *egy kűsziklát*.

krónikáink homályos helyét sejtem azon népekről, „quos inclusit Alexander magnus;” s a kűszikla talán a Kaukázusra vonatkozik. – Nagy képzetet támaszt a költő Szulimán haderejéről az által is, hogy miután a csapatok számát több mint kétszáz-ezerig felsorolta, egyszerre abban hagyja (98. v. sz.) s lehetetlennek tűnteti föl a teljes megszámlálást; majd félelem gerjesztve kiáltja (101):

Jaj! hová ez az nagy folyhő fog omlani?
Mely világ szegletre fog ez leszakadni?
Mely nagy haragját istennek fogja látni
A ki ezt magára jünni fogja látni! –

II.

A *második ének* négy külön tagra oszlik: Arszlán episdja; Szulimán hadútja Nándor-Fehérvárig; Gyula megvétele; a főhős Zrínyi Miklós, fölvezetése – Vegyük sorra.

„Arszlán bég a szultánnak kezére dolgozandó, megszállja Palotát. Túri György a várparancsnok, éjjel kiment, s a jancsárokból sokat levág. Arszlán hajnalban megostromolja a várat, de nagy veszteséggel visszanyomatik, s Budára vonúl.” (II. 1–30).

Az egész episd inkább történeti, mint költői: de a művész biztos kezével s tapintatával illesztve a költői rámába. Szerzőnk, mielőtt a fő harc nagyszerű jeleneteit feltárná, kisebb csaták ábrázolati, – mint egy előjáték – által készít arra bennünket, s vezet mindig közelebb annak színhelyéhez. Ily előjáték Arszlán episdja. Alapja történeti. „Diadal szeszélyében – mond Szalay – jún. 6-án Palotán termett a basa; de a várnagy, Túri György, vitézül oltalmazta a helyet, s tizenkét napi vívás után ágyúit Fehérvárra, hadait vissza Budára vitte a török.” – E történeti adatot Zrínyi, ereje bölcs mérsékletével, minden feltűnőbb díszítmény nélkül illeszti eposzába; s a már említett költői célon kívül, egy iránygondolatnak teszi hordozójává; midőn, a basa kudarca által, a hebehurgia hadviselés veszélyeire kívánja honfitársait figyelmessé tenni. Arszlán bég dőre elhamarkodását igen szépen indokolja Zrínyi. A hiú, dicsvágyó ember meghallja „hogy *ű tanácsából* megbomlék békesség”, – hogy az ő levele (I. én.) bírta Szulimánt a magyarok elleni hadjáratra. Mi természetesebb, mint a vágy, az érdemét újjal tetézni, urát kész babérrel fogadni, hozzá hajló kegyét méginkább megnyerni? – Ily álmadozás egészen megvakítja különben is „nyughatatlan, okosság nélküli elméjét”. Gondolja, „mindenben árt késődelemség, de leginkább hadi dolgokban árt restség.” A maxima helyes, Maga Zrínyi is ezt vallja hadtudományi dolgozatiban: „Diu delibera, cito fac. A kit elszántál magadban, ne mulass vele; kit ma végezhetcz, ne hadd holnapra; mert egy árvíz, egy rossz idő, egy kicsin akadál közibe dülhet a te tanácsodnak s mind elbontódik” (Aphor. 9.). De Arszlán nem gondolta jól meg, s a kivitelben hebehurgia. Senki előtt nem *titkolja* tanácsát” (II. 4.) Pedig megírta Zrínyi: „nagy dolog a *titok* és szükséges a kápitánnak; e nélkül soha semmit véghez nem viszen emberül” (Aphor. 62.). „Azután *dühösen* összegyűjti hadát” (II. 5); holott „semmi sincs oly ártalmas a hadviselőben, mint az *harag*...” (Aphor. 42). Ellenben Túri jó rendet hagy Palotában s okos merészséggel üt a megszálló törökre, kiknél „istrázsát nem talál...” (II. 10.) pedig: „végy példát az darvakról és az vad ludakról: nem teszik szárnyok alá fejeket és nem alusznak, míg istrázsát ki nem állítanak.” (Aphor. 4). Kurt aga „bolond *merészségből*” a vár felőli oldalon legszélről „vonyá sátorát” (11.) noha tudhatta volna a török közmondást: „ha ellenséged olyan is mint a légy, ugy oltalmazd tüle

magad, mint elefánttúl” – és hogy: „*bidd el magadat*, ha szégyent akarsz vallani” (Aphor. 19.); ezen kívül „vacsorára este sok huzamost *ivék*” pedig hiszen: „ki *részeg*, bűn is annak vitéz nevet adni” (Aph. 14.) Arszlán esküdjözik, hogy „Túrit megnyúztatja eleven” (II. 18.). „Száguld az bástyához, az kapitányt szidja; esti denevérnek és lopónak híja”: pedig: „sohasem jó az ellenséget szitokkal illetni... És egyébiránt is mi haszna a szitoknak, hanem hogy esmertesse az embert, kiből jön, hogy semmirekellő és nem elegendő cselekedettel ártani ellenségének, hanem nyelvével akar” (Próz. munk. 320. lap.). Látjuk, hogyan öltöztette Zrínyi hadviselőknak szóló tanácsait cselekvénnyé, egy olyan epizódban, mely alárendelt helyzeténél fogva megbirja e tanírányt, a nélkül, hogy a műre száraz didaxis ködét borítaná. Tasso vagy Virgil követésének itt semmi nyoma, ha csak annak nem vesszük a jellemvonást, miszerint „szégyenli az Túri, hogy vagyon küfalban sáncolva” (II. 7.), – a hős kor ez általános bélyegét, hogy t. i. falak megőli, védelmi harcot viselni nem tartatott összeférőnek a vitézséggel, úgy hogy Livius is magasztalólag említi a városalapítóról, mikép az, „*quamquam de tectis, moenibusque dimicare posset, tamen... copias eduxit*”. E szégyenre vonatkozik az Aeneis következő helye (IX. 44.).

Ergo, etsi confere manum *pudor iraque* monstrat,
Objiciunt portas tamen...

e szégyen úzi Argantét Jerusálem királyához, hogy büszkén *szemébe* kiáltsa: „és meddig tartasz itt bennünket rabúl, e falak között, alávaló és lassú ostrom alatt?” (VI. 3).

E insino a quando ci terrai prigion
Fra queste mura in vile assedio e lento?

Még az oroszlány-hasonlat, mellyel Túri kirontása feldíszítették, juttatja eszünkbe Virgil ismeretes helyét (Aen. XII. 4).

Poenorum qualis in arvis
Saucius ille gravi venantum vulnere pectus,
Tum demum movet arma leo, gaudetque comantes
Excutiens cervice toros, fixumque latronis
Inpavidus frangit telum et fremit ore cruento.

s a megölt alvókról használt kifejezés: „nem messzi álomból halálba ugrék”... (II. 15.) emlékeztet Tasso mondatára, hogy „álomból a halálba rövid az átmenet” – (Che dal sonno alla morte é un picciol varco. IX. 18.), s ezzel békét hagyhatunk Arszlán epizódjának.

„Szulimán megindul Konstánczinápolyból. A szultán leírása jelleme, hadkészületei” (31–52).

Szentiván havának tizedik napján (történetileg május 1-én) megindul Szulimán Konstánczinápolyból: „azzal a sok haddal vizeket száraztván, nagy hegyeket bontván, városokat rontván.” E tömeges hadmozdulás előképe Tassónál az egyiptomi hadak roppant mennyisége lehetett, melyről írja Tasso, hogy ellepte a völgyeket, síkokat és hegyeket; a hol elhaladt pusztává tette a földet, kiszárazta a folyókat és forrásokat; *mivel* kevés a víz szomjuk eloltani, kevés nekik mind az, a mit Siria arat. (XIX. 121.). De a hyperbola Zrínyinél a mint rövidebb, úgy hatályosb is; „vizeket szárazst, nagy hegyeket bont, városokat ront” – csupán

a legerősebb túlzást veszi át és nem magyarázza, mint Tasso; innen van, hogy bár hihetetlenbet mond, túlzása nagyobbszerű képzetet költ, mint amazé. – A szultán paripáját műértőleg rajzolja (32–35.), itt már nem követ senkit. Mondja ugyan Tasso is a görög csapatokról: hogy „lovaik szikarak, futásban gyakorlottak, fáradhatlanok, kevés étűek” (I. 50.).

Asciutti hanno i cavalli, ad corso usati,
Alla fatica invitti, al cibo parchi...

de mi ez költőnk rajzához képest:

Egy fekete szerecsen ló volt alatta,
De képiró szebbet falra nem irhatna;
Nem vélnéd hogy éri földet száraz lába,
Oly szépen egyeránt s halkkal változtatja.
Véres nagy szemei ugyan kidűltenek,
Száraz fejecskején van helye üstöknek,
Az orra likjain langos szellők mennek,
Szája tajtékot ver, mint vizi istennek.
Magasan költ nyakán fejét aláhajtja,
Szálos rövid serényét szél hajtogatja.
Széles mellyel elefántot hasonlítja,
Körmmel, száraz innal szarvast meghaladja stb.

Nem kevésbé sikerült a szultán méltóságos alakjának leírása. A nagy császár mereven ül nyergében. Fején vékony patyolat turbán, rajta két csoport kócsagtoll. Arca halvány, szakáll a merő ősz. Szép arany *hazdia* függ válláról; kaftánja is hasonló. Oldaláról kemény *miszint* kard függ. Szörnyű méltósággal tekintget két felé, s látszik, hogy nagy gondja lehet. Ez viszen nagy szüvében lángot és fegyvert, ez keresztyén világnak veszedelmet. – Hasonlítsuk össze a leírással, melyet Tasso az egyiptomi szultánról ad. „Az büszkén ül magas trónján, hová száz ivor lépcső vezet, s nagy ezüst menny árnyékában, arannyal áttört bibort tapos lábával és *barbar ékkel* dús királyi öltönyében látszik ragyogni. Ezer *tekeretbe csavart fehér gyolcs* szokatlan alakú diademát képez fűrtin. Kezében tartja királyi pálcáját és ősz szakáll a által tiszteletre méltónak s szigorúnak tűnik fel; szemeiből, melyeket a kor még nem bágyaszta el, hajdani merészsége s erélye szikrázik. Minden mozdulatában megtartá az évek s hatalom méltóságát. Apelles vagy Phidias talán ily alakban képezte Jupitert, – de az épen mennydörgő Jupitert” – (XVII. 10, 11.). Hagyjuk ki a *barbar éket*, a mi, átalánosságban, ugyis semmi képzetet nem költ, hagyjuk ki a *turbánt*, e közös fejdíszét minden mohamedánnak: mi sem jelzi ezen leírásban a *keleti uralkodót*; bármely méltóságos vén királyra illeni fog az. Ellenben Zrínyi mily szemlélhetően, mily tárgyismerettel rajzolta a *keleti* fejedelmet! – Hasonló tárgyismerettel, s oly friss változatos keleti színben, minőt hiába keresnénk akár-melyik nyugoti elődénél, írja le a szultán hadi podgyászát. A hosszúnnyakú tevék, öszvérek, biálók, ökörszekerek, elefántok, – a Szulimán előtt pénzt szóró *hodzsák*... stb. mindez oly költőnek bizonyítja a „szigeti ostrom” dalnokát, kinek nem csupán finom érzéke s képzelete van a classicusok szépségeit elfogadni s ujjátermelni, hanem nyílt szeme is, megfigyelni az élet tarka jelenéseit; s ez az, mi egy részét adja Virgil s Tasso mellett sem halványuló eredetiségének.

„Nándorfehérvárra érve, a szultán Petraf basát Gyula ellen küldi. E várat kapitánya Kerecseni László, hitre feladván, az őrséggel együtt örök rabságra jut. (II. 52–58).”

Ismét egy-egy történeti epizód, *intő iránnyal*; ennyiben tehát hasonló az Arszlánéhoz, mely az ének elején áll; egyébként annak ellendarabja: Kerecseni gyáva megadása szemközt Túri György bajnoki magaviseletével. Az irányászó ebben ama százados jelége: „ne higgy a töröknek” – melyet költőnk itt és prózai munkáiban nem győz eléggé magyarjai szívére kötni. Egyszerű historiai kitérés, költői alakítás nélkül, s érdeme az hogy – rövid.

„Szulimán Eger és Sziget ostroma közt haboz. Szigetben Zrínyi a parancsnok. Imája a feszület előtt. Az Idvezítő meghallgatja könyörgését, szó hallik a feszületről, mely tudtára adja dicső halálát”. (II. 60–86).

A költő mindaddig szóval sem említé Szigetvárat, egyszer sem mondá ki hőse nevét. A föltételben (propositio) és a segélyhívásban beszél ugyan az utóbbiról, de nevét elhallgatja, mint el az Aeneásét Virgil, a Godofrédét Tasso. Azt lehetne kérdeni, nem hiba-e, hogy ily későn ismertet meg Zrínyi a fő hőssel; nem hiba-e, hogy az első ének, – mely rendszerint expositio jellemével bír, – csupán az egyik harcoló felet mutatja be? Tasso például a Jeruzsálem első énekét, – melynek szerkezete nagyjában egyezik Zrínyiével, – nem zárja be, míg Aladint a szent város bitorlóját is színre nem hozza, pedig nem ez a fő hős. Azonban könnyű a felelet. – A roppant török tábor nem indul csupán a kis Szigetvár ellen: célja Magyarországot, a keresztyénség védfalát megdönteni: s a háború előjátéka, Palota és Gyula megtámadása által az ország két egymástól oly messze eső pontjain, érezteté is már a költő, mily óriási mérvet készül vala venni Szulimán hadjárata. Eddig tehát öntudatosan, művészi helyes tapintattal, kerülé Szigetnek pusztá említését is, hogy annál félelem-gerjesztőbb alakban tüntesse föl a vészt, melyet, habár önfeláldozással, megtörni, visszatartóztatni Sziget hős védőinek leendő dicső feladata. Most a szultán habozása, Eger vagy Sziget felé forduljon-e, tehát maga a történet folyamata, vezeti a figyelmet ez utóbbi várra; először nyújtván alkalmat a szerzőnek, hogy fő hőseit bemutassa. Egyszerű, keresetlen, mégis oly megható e bemutatás. Megnevezi a költő, „az nagy nagy nevű Zrínyit” elmondja, micsoda tisztet visel s a hegedősök naiv modorában veti utána: „utolsó romlásra elég volt mondani: Zrínyi vagyon harcban.” (A mit e helyen a Zrínyi név rettentő hatásáról mond, azt alább, (IV.) az ellen táborban kiütt éji zavar leírásával, cselekvénnyé öltözteti.) De, mintha megsokallaná annak személyes dicsőítését, „mert vitéz egyedül mindenható isten” (IV. 47.), nagy óséhez s önmagához egyaránt illő keresztyéni alázattal így zárja be:

Az isten úneki adott oly hatalmot,
Ellenség előtte mint fővény elomlott;
Jól ismerte isten, hogy hű *szolgája* volt,
Azért minden ügyben tőle áldatott (II. 63.)

Ez önmegadó keresztyéni hangulat képezi a legillőbb átmenetet amaz ünnepélyes cselekvényre, midőn Sziget hőse térdén állva imádkozik a feszület előtt. A hely emlékeztet Buillonra, kit Tasso hasonlóan, mint könyörgőt, hoz először színre, a nélkül, hogy a két imajelenetben egyéb hasonlatosság volna, mint az a körülmény, hogy a fő bajnok itt is, ott is imádkozva lép föl, és hogy valamint Godofréd: „porgea *mattutini* i preghi suoi a Dio, com'egli *avea per uso*” („nyújtja vala reggeli könyörgéseit istenhez, szokása szerint” I. 15.) akképen:

Zrínyi egy *hajnalban* az mint volt *szokása*,
Valamikor hajnalnak volt hasadása,
Az szent feszület előtt térden áll vala...

Egyébiránt Tassonál nem halljuk az ima szavait, s az egész jelenet különböző.

A „Szigeti Ostrom” költője hosszú, töredelmes imát ad hőse ajkára. Nincs ez fölpipezé-
ve világi dísszel, s ha Zrínyi ez imában követi valamely elődjét, a királyi szent dalnok, az
ó-szövetség himnuszainak ihletett énekese az. Midőn Sziget daliája teljes bizodalommal
fordul istenhez: „Te vagy énnekem győzhetetlen fegyverem, paizsom, küfalam, minden re-
ményiségem” – (II. 65), a zsoltárirót véljük hallani: „Az úr én kösziklám, és én váram, és én
szabadítóm; én erős istenem, én erősségem; én ő benne bízom; én paizsom és az én szabadu-
lásomnak szarva, én felmagasztaltatásom.” (Zsolt. XVIII. 3). Midőn esedezik: „Hajtsd le
füleidet az magas kék égből, Halld meg könyörgésemet kegyességdből” (II. 66.), eszünkbe
jut a fohász: „Hajtsd le uram, a te füleidet, hallgass meg engemet; mert én nyomorult és
szegény vagyok” (Zs. LXXXVI 1.). Ha töredelmes szívvel emlékszik az eredeti bűnre:
„Nem-e én tetőled csináltattam földből? Nem nagy bűnnel jöttem-e anyám méhéből? (II.
67.) a költőkirály önvádja zendül meg: „Ime én álnokságban fogantattam és az én anyám
bűnben melegített engemet” (Zs. LI. 7.). Ha bűneiből kegyelem által megtisztulni ohajtván
igy esedezik: „Moss meg szent lelkeddel, mert rút mocskos vagyok” (II. 70.), Dávid remény-
kedését halljuk: „Valóban, moss meg engemet az én álnokságimból, és az én bűnömből
tisztíts engemet. Moss meg engemet izsóppal és megtisztulok; moss meg engemet és fehé-
rebb leszek a hónál” (Zs. LI. 4. 9.). Mikor ezt mondja: „Feledközzél meg vétkeinkről. Mert
tégedet nem *holt*, hanem ki most is él, Dicsér, és nevedről tisztességet beszél” (II. 71), vagy
mikor így foháskodik: „Ne engedd... (a pogány töröknek) hogy az te szent nevedet ők
megnevetnék, Mitőlünk, te hol vagy, kevélyen kérdeznék” (II. 73): vagy midőn istent
dicsőítve felkiált: „Nem nekünk, uram, nem nekünk tisztességet, De szent nevednek adj
örök becsületet” (II. 75): minden hívő lélekben a zsoltár visszhangzik: „Avagy beszél-e a
koporsóban a te kegyelmességedet és a te igazságodat az halálban?” (LXXXVIII. 12.). –
„Nem a megholtak dicsérik az urat, sem a kik a föld alá mennek. Hanem mi áldjuk az urat,
mostantól fogva mind örökké” (CXV. 17. 18). „Miért mondanák a pogány népek: hol vagyon
most az ő istenök?” (Zs. CXV. 2, LXXIX. 10, XLII. 4). „Nem nekünk, nem nekünk, hanem
a te nevednek a dicsőséget a te irgalmasságodért, és a te igazságodért” (CXV. 1.). Könnyű
lett volna Zrínyinek az ima szövegét teljesen újból fogalmazni: de vajjon akkor nem hiány-
zott volna-e belőle azon mély vallásos ihlet, mely így általa ki van fejezve.

A hős imáját meghallgatja isten, és nyomban választ is ad a feszületről. Egészen epikai
vonás. Így hallják meg az Olympus istenei számtalanszor, és legott csudás módon teljesítik
a herosok könyörgését. Így Ascaniusét Jupiter (Aen. IX. 630), Pallasét a Tiberis istene (X.
424.), utóbb Hercules (460); Iarbasét Jupiter (Aen. IV. 220) stb. Így Tassonál is a Raimondoét
(VII. 79.), Bouillonét, midőn esőért könyörög (XIII. 72), meghallgatja isten, s azonnal csu-
dás segélye nyilatkozik. – Ennyiben tehát Zrínyi az általános eposzi modorhoz tartja magát;
de a csoda, melyet alkalmaz, hogy a kereszt háromszor feléje hajolni látszik, s akkor a fölfe-
szített Jézus szózatát hallja, tudtomra nem fordul elő, hacsak ez nem valami, előttem ismer-
etlen legendai rész. A költői cél, mely e csodás jelenet által eléretik, a fő hős végzetszerű
bajnokká avatása. Az emberi nem megváltója kijelenti neki, hogy „martiromságot fog po-
gánytól szenvedni”; egyszersmind feltárja előtte a jövőt. És ez lelki vigasztalással teljes.
A győzelem, melyet ígér, kettős: földi és mennyei. Szulimánnak „hatalmát, erejét veszti

Szigetvára”, s így bajnoki önfeláldozása legalább ez úttal – megmenti a hazát a fenyegető végromlástól; sőt vezérnek azon jutalmazó elégtétele is meglesz, hogy „vitéz kezei miatt fog meghalni” a magyar nemzet legdühöse ellene, Szulimán. De meglesz az örök jutalom is, mert a hős lelke istenhez fog szállni, a vértanúk koszorújának elvételére. A mi még ezenkívül a halál gondolatját, világszerint, nyugasztalóvá teszi, az is meg van ígérve: hogy t. i. di-cső híre élni fog utódaiban.

De az te fiad György támasztja nevedet,
Felserkenti fénnel tündöklő nevedet;
Mint phoenix hamuból költi nemzetségét:
Ugy okossággal ez megtartja hiredet. (II. 86.)

III.

A Zrínyiász harmadik énekéhez jutánk. Ez általános elmélkedésből indul ki, hogy „ember tanácsa nem állandó, ha mit elvégez is, ottan megfordul isten akaratjából.” Az éneket reflexión kezdeni, Ariosto ismeretes modora. Az övéi ugyan nem mindig komolyak, többnyire játszi gúnnyal színezvék s így nem esnek a közönséges reflexiók sorába. Virgil- és Tassonál aránylag gyér s mindig rövid az ily elmélkedés. Ki az Aeneisből, vagy Jerusálemből ugynevezett „bölcsondatokat” akarna szedni, hamar végét érné munkájának: alig jutna minden énekre egy. Róma nagy művésze átérté, hogy a tanelemnek, mint olyannak, semmi joga elbeszélő költészetben; s Tasso sem hagyja mestere nyomát. Egyik sem akar az elbeszélő formában egyebet adni mint elbeszélést, de a legtökéletesebbet, mi e nemben adható. E megjegyzést azokért tesszük, kik minduntalan classica példányokra hivatkozva, fájjalják, hogy költészetünkben egy idő óta megapadt a philosophiai elem; értvén ezalatt – úgy látszik – a költői művekre amugy kívülről s mintegy parázsan hintendő savát a reflexiónak: az eszmedús észrevételeket, életbölcsonmaximákat, emlékkönyvbe való mondatokat s több effélet. Mintha bizony a költő nem akkor volna bölcsonész is leginkább, midőn összhangzatos alak- s tartalomban előállítja a szépet, azon szépet, mit a philosoph értelmezni sem tud! Mintha szükséges volna ezenfölül, s az összhang kárára, bölcsonselmi közhelyekkel raknia meg költeményét! Valóban egy Goethe-féle „cigánydal” bölcsonsziebb is, mint sok ugynevezett „értelmi” költemény. – Zrínyi, hihetően az akkori magyar költészet tanirányának hódolva, sűrűbben nyújtja elmélkedéseit, de még sem oly sűrűn, hogy eposzát elnyomná a száraz didaxis. Oly helyre szövi azokat, hová épen beillenek; majd cselekvényből hozza ki mint tanulságot, például főntebb Kerecseni és Arslán basa episodja folytán; majd hősei szájába adja: ritkán elmélkedik saját személyében, akkor is megválasztja helyét; a mi tekintve kortársai s magyar elődei nagy hajlamát a tanító-verselésre, korát haladó művelt izlésről tesz bizonyosságot. Ilyen alkalmas hely reflexióra az ének kezdete, midőn az érdekel valamely cselekvény iránt még nincs feszülőben, midőn az események rohama nem gátolja még a nyugodt körütekintést. Ariosto csaknem minden ének elején tart efféle pihenőt, Zrínyi nem oly gyakran.

Az elmélkedés itt arra szolgál, hogy indokolja Szulimán megváltozott tanácsát, ki előbb Egert akará ostromolni és most Sziget ellen fordul. Költőnk ugyanis „félcsodáson” isten akaratjának tulajdonítja azt, mi alább emberileg is indokolva lesz. Szulimánnak ugy mond, „hamar az isten téríté tanácsát. Hamar megfordítá Szigetre haragját” (III. 2.). Egyszerű képletnek, jámbor keresztyéni szólámnak lehetne venni; de nem az. A classica régiség isme-

rője számos hasonló helyre fog emlékezni, midőn az isteni hatalom befolyása emberi dolgokra ily röviden, csak egy odavetett vonással jeleztetik. *Halvány-, fél-, rövidcsodásnak* nevezem, a szerint, a mint különböző esetben egyik-másik elnevezés jobban fog illeni. A fénforgó hely, mint közelebbi példára, az Aeneis X-ik könyvére utal, melyből Zrínyi e harmadik énekhez legtöbbet vőn át. Ily röviden emlékszik Virgil a Mezentiust csatára buzdító Jupiter-ről: „At *Jovis* interea *monitis* Mezentius ardens Succedit pugnae”... (X. 689.), mit senki sem fog pusztá képletnek venni. – Zrínyi azonban a fenső benyomáshoz oly történeti motívumot is ad, mely elegendő, Szulimán haragját emberileg is Szigetvár ellen fordítani. Ez a siklósi harc, mely a harmadik ének tárgyát képezi.

De mielőtt a szigeti bajnok e diadalmas előharcára mennénk, egy észrevétellel tartozom. A költő, röviden említvén, hogy „Szulimán megfordítá Szigetre haragját” – mindjárt hozzátveti: „Im megmondom okát az ő haragjának” (III. 3.), – s úgy kezd a siklósi csata elbeszélésehez. – Toldy megjegyzi erre: „Hiba, hogy a siklósi dolog által előidézett fordulatot Szulimán tervében a költő a harmadik ének bevezetésében előre jelenti, a helyett, hogy azt az események folyásából utólag eredeztetné s így azon jóltevő hatást, melyet e része a történetnek szülne, elkeseríti. Egy pár versszak kihagyása segített a dolgon” (Költ. Tört. II. 16. 1.). – Tehát *hiba*, még pedig szerkezeti, a melyet Zrínyiben nem sokat találunk, mert a compositio neki erős oldala. De vizsgáljuk egy kissé.

Az eposz nem regény. Hiú várakozást, vagy ál félelmet gerjesztő eszközök nem illenek komoly méltóságához. Sokkal mélyebb, emberien meghatóbb a részvét, mely bennünk támad hősei iránt, ha ezek sorsát előre tudjuk, vagy sejtjük legalább. Ezért minden kor és nemzet eposírói föl-föllebbentik a jövő események fátyolát, meg hagyják olykor pillantani a damoclesi kardot, mely e vagy ama hős felett függ. Ez két módon történik. Vagy jóslat, isteni kijelentés stb. által, ekkor fatum s a hős maga végzetszerű; vagy egyenesen a költő által, mit főnebb epikai előlegezésnek (anticipatio) mondanék, s mely szóval ezentúl annál bátrabban fogok élni, minthogy már Heyne jegyzeteiben is feltalálom. – Mindenikre számos példát hozhatnék fel. Hanem a végzetes bajnok oly gyakori, hogy példát sem kell idéznem; ha mégis említek, csupán alkalmazásért teszem azt. Az Iliász „elkeseredik”, jól van; miután az első énektől kezdve (I. 416.) tudjuk, és gyakran emlékeztetve leszünk rá, hogy Achilles rövid életű, nem sokára meg kell halnia, Trójánál elesnie, mert ez fátum. De épen ez költi legmélyebb rokonszenvünket a hős iránt, ki, hogy barátját megboszúlja, nem gondol a végzettel, mely szerint Hector eleste után az övé is nyomban következik; bátran megy szembe a bizonyos halállal; miként a sértőjén boszútálló méh fulánkot ereszt, noha ez magának is halál. Ezért van, hogy bár Achilles elkényeztetett gyermeke az ion öregnek: dacos, önféjű, dicsvágyó mérték felett, magánbosszúnak a közjót alárendelő, harcban kegyetlen, sokszor embertelen: mégis ő bírja legnagyobb részvétünket; mert mindezen hibáit, úgy szólva, vérén váltja meg; a bizonyos halál, melyet ő is, mi is előre tudunk, elnézővé tesz iránta, mint siralomházban ülő rabtól nem vonjuk el kedvezésünket, mint áldozatbarommal nem bánnánk rosszul. A nibelung-ének durva hőse, Szigfrid orgyilkosa, Hagen, azon perctől fogva megnyeri hajlamunkat, midőn a hableányok jóslata dacára elszántan indul sorsa ellenébe. Ezek, mint tudva van, megéneklék Hagennek, hogy a Rajnán átkelendő nibelungok közül egy sem jut haza többé a Rajna bal partjára, kivéve a király udvari papját. Hagen, átkelés alkalmával, megragadja s vízbe veti a káplánt: elmerülése megcáfolná a hableányok jóslatát. De az szerencsésen kiúsz az elhagyott partra:

Ott állt szegény papocska, rázván lucskos mezét,
Megtudta Hagen ebből, hogy nem hazug beszéd
A bizonyos halál, mit jósolt a hableány;
Gondolta: „mind e hősök ott vesznek, igazán.”

Hogy aztán a hajóból kirakták a teréht,
Három királyfi összes hadat és hadszerét:
Darabra törte Hagen, s elszórá a vizen.
A jó nemes vitézek csodálkoztak ezen.

„Mért tetted ezt, barátom?” kérdezi Denkwart,
„Hogy keljük által ismét, visszafelé, az árt,
Majd a hunok földéről a Rajnához jövet?” –
Később megmondá Hagen: „az többé nem lehet.”

De most csak így felelt rá: „vigyázatból tevém:
Ha lenne gyáva köztünk, ha volna szökevény,
Féltében a ki vissza iramna vízen ált,
Hadd leljen e habok közt gyalázatos halált.” (Nib. Not. XXV.)

Mily rendítő nagyság ez a nyugodt elszánás, szemben a végzettel! A drámai hős felidézi a sorsot maga ellen, dacol, küzd vele, s e küzdelem alatt bámulatos erőt fejt ki; de mihelyt a fá-tum legyőzhetlen voltát megismeri, azonnal zsibbad érélye, vergődik ugyan még, de csak magát hálózza be vergődése által, s küzdelme nem küzdelem tovább, hanem a haldokló vonaglása. Ellenben az eposz halálra jegyzett hőse már az első perctől megadja magát a sorsnak; de épen e megadás által tünteti ki nagyságát. A veszély, a halál bizonyos tudata nem csüggeszti el, egy percig sem gátolja működését, de sőt növekszik érélye, a mint közelebb-közelebb jut az örvényhez; csak néha a halál percében fogja el egy csodás rémület, s hat rá nyomasztólag közelíté a *rettenetesnek*, mellyel oly elszántan néz vala szembe távolról; úgy hogy e rémület már inkább physikai mint erkölcsi betudás alá esik. Szóval, a tragikai hős bátor a sors ellen, *míg* leküzdhetőnek hiszi; az eposz hőse bátor, *noha nem* hiszi annak. Szép példa erre maga Zrínyi, ki a második énektől kezdve ismeri végzetét (II. 83–86) mindazonáltal csüggedés, habozás nélkül folytatja teendőit, elszánt nyugalommal várva be az elkerülhetetlent. Hanem elég e nagyon ismeretes tárgyról.

Szintén gyakori epopeiákban a másik eset, hogy t. i. maga a költő eleve figyelmessé teszi olvasóját szerencsében a balfordulatra, és viszont. Ide sorozható helyek már az Aeneisből a trójai hős elbeszélése Sinonról (II. 65), midőn előre tudatja annak csalfaságát: „Accipe nunc Danaum insidias, et crimine ab uno Disce omnes.” Mai költő ovakodott volna Sinont jóelőre leálarcozni, hogy annál csattanóbb legyen a végfordulat. Ide tartozik a felkiáltás, mely Dido szerelmének gyászos kimenetére előkészít: „Heu vatum ignarae mentes! quid vota furentem Quid delubra iuvant!” (IV. 65); s még inkább az első titkos összejövetel leírása után föllebbentett fátyol: „Ille dies primus *leti*, primusque malorum Causa fuit... fuit...” (IV. 169). Szegény Didó! boldogságod tetőfokán éreznünk kell, hogy tilos szerelmed vége *gyász és halál*. Nemkülönben már a seregszámla alkalmával (VII. 756), elsíratjuk Umbro papot, „ki a viperafajt s méreglehelő hydrákat dalával, kezével, álomba szokta ringatni, s marásukat enyhíti vala tudománya. De nem bírá megorvosolni a dardani kopja ütését; nem használtak sebei ellen álmhozó dalok, sem a marsus hegyekben szedett gyógyfű.”

„Te nemus Anguitiae, vitreâ te Fucinus undâ,
Te liquidi flevere lacus. –”

Igy sejtjük az éji kalandra vállalkozó Nisus és Euryalus vesztét, midőn Ascanius: „sokat üzenne tőlük atyjának, de majdan szellők tépik el üzenetét s hiú felhőkbe oszlatják” – „sed aurae Omnia discerpunt et nubibus irrita donant” (IX. 312). Így szánja halálának Virgil már első bemutatáskor két ifjú hőst, Pallást és Lausust: „Mox illos *sua fata manent* maiore sub hoste” (X. 438); s hogy unalmassá ne váljak, magát a rutulok legnagyobb vitézét is, midőn mondja: „Lesz idő, hogy Turnus nagy áron venné meg, ne bántotta legyen Pallast; mikor gyűlöli e hadi zsákmányt és e napot” (X. 503). Hogy Virgil e tekintetben is a hősköltemény örök példányát követi, fölösleges érintenem. Csak egy pár, kezem ügyében eső példára mutatok, midőn Homér Ennomos madárjósról eleve tudatja, hogy nem kerülhetett el jósló tehetsége által a fekete halált, hanem elesett a gyors Achilles által Xanthus folyamában (II. II. 859), s midőn Amphimachusról mondja, hogy ez „arannyal ékitve ment harcba, mint egy leány, a dőre! de azzal nem hárítá el keserű vesztét, mert ő is elesett a folyamban, a serény Aeacida kezeitől” – (II. 871). Végre, hogy Tassóból is idézzek, hasonló célzás van, már az első énekben, Gildippe és Odoardo hű pár elestére (...Oh nella guerra anco consorti, Non sarete disgiunti, *anchorchè morti!*), a mi csak az utolsóban következik be; így fűdi fel a költő, nem számítva csattanó fordulatra, hogy Aladin reményei a háború szerencsés kimenete iránt megghiúsodnak (...„di quella guerra Lieti augurj prendendo, i quai fur vani” – III. 15); hogy Idraote minden bűbájós terve füstbe fog menni (IV. 21.); hogy Argant esküje a keresztyén had romlására, nem teljesedik be (XII. 105). Sőt a homéri körön kívül eső epopoeiáktól sem idegen az ily anticipatio: Firdusinál kétszer is jelentve találjuk Szijavus halálát mindjárt elején a költeménynek. „Isten tanácsában úgy vala elvégezve, hogy Szijavus elessék Turanban ádáz sors és ellenei ármánya miatt.” Alább ismét midőn atyjától búcsút vesz: „sejték mind a ketten, hogy e búcsút sohasem követi viszontlátás.” (Epische Dichtungen des Firdusi, übers. v. Schack I. B., S. 103. 107).

Ennyi példa, azt hiszem, több mint elegendő kimenteni Sziget dalnokát, hogy megfosztott a gyönyörtől egy kis időre diadal reményében ringatni képzeletünket; hogy a siklósi győzelem jölvő hatását „elkeseríti”. De vajon, az anticipatiót mellőzve is, ment volna-e ezen hatás a keserűtől? Hiszen nincs olvasó, ki ne tudja a történetből, mi sors vár Zrínyire; ha volna is, maga költőnk bevágta előtte a remény útját a második énekben, ott hol nagy őst végzetes bajnökká avatja. Mit használna ily előzmény után egy kis kacérkodás az olvasó képzeletével? Szerintem sokkal mélyebb rokonszenvet ébreszt e folytonos „memento mori”; sokkal nemesb eszköze a hatásnak, mint amaz első. Szolgáljon ez a férfiúnak, ki annyi tudománnyal és szeretettel első tárgyalta nálunk tüzetesebben a Zrínyiaszt, szolgáljon elégtételül, hogy e hely is azon kevesek közül való, melyeket mint gyanítja „túlsgizorral” rótt meg ez eposz szerkezetében. (Költ. Tört. II. 38. 1.). Hanem kísérjük a szöveget.

„Musztafa, boszniai főbasa, Szulimán táborába érkezvén, a szultán őt Arszlán helyébe budai vezérre teszi s meghagyja neki, hogy Arszlánt végezze ki. Ez nem mervén bevárni utódját, a táborba jó, de úgy is megtalálja maga halálát” (III.4-7). „A császár Musztafa utódjául Mehmet Gujlirgi basát küldi Boszniába, kit útja Siklós alatt visz el s ottan pihenve tábornak üt” (8-9).

Költőnk előadása tényeken alapúl. „Solimán – írja *Szalay* – aug. 3-án Harsánynál, Pécs és Siklós közt táborozott. *Arszlán*, a budai basa, ide jött tisztelkedni; de Szokoli (a nagyvezér) őt e szavakkal fogadta: „mit keressz? kire biztad hadaidat? a padisa beglerbéggé neve-

zett; te a hitetlenek kezére juttattad a várakat. Jaj neked átkozott!” s a nyomorút megfojtotta a bakó. Helyébe a nagyvezér öccse, a *boszniai Musztafa*, neveztetett budai basává” (IV. 344). És valamivel feljebb: „Szolimán Péterváradnál készült a Dunán átkelni s innen *Eger* alá indulni, midőn hirt vett, hogy kedves tisztjét s egykori étkefogóját *Mohamedet* (Zrínyi-nél: Mehmet) a szigeti őrség néhány hadnagyai *Siklónál* megtámadták és megölték; két zászlót, hat szekér ezüstneműt, tizenhétézer aranyat, szóval táborának összes értékesb holmiát felzsákmányolták. E *hír a szultán tervét megmászította* és Zrínyi Miklós megfenyítését, Szigetvár buktatását első sorba helyezte” (U. o.).

Jeles tanúság vehető innen, hogy tudja Zrínyi a történet adatait költői célokra felhasználni. Oly igénytelenül, mintha csak száraz tények elsorolása volna célja, veti oda e néhány versszakban Musztafa kineveztetését, Arszlán halálát s Mehmet boszniai útját. Pedig e csomóban múlt és jövő ölelkezik. Arszlán episdja, mely a szigeti véres drámának mintegy előjátéka volt, a bég halálával itten záratik be; s Arszlán helyet ad Musztafának, hogy ez ismét Mehmetnek nyisson utat, kire a második előjátékban néz szerep, már közelebb Szigethez s a főhős személyes fölléptével. E második elődráma – a siklói győzelem – fog lenni aztán a Jánus-kapu, mely a harc elemeit nagyobb mérvben felzúdítja, összehozván a feleket, kiknek küzdelme az eposz sajátképeni tárgya. Ugyde – mondhatná valaki – ha mindez a történetben is ily renddel következik: ha Arszlán üzenete a szultánhoz, palotai kudarca, ennek folytán letétele, halála, – továbbá Musztafa kineveztetése, Mehmet boszniai útja s veszedelme Siklónál, – végre a szultán tervében ezáltal okozott változás, mind-mind kész történeti adat: mi hát ebben a költő érdeme? s mivel tetézi meg a historiás énekek szerzőit, kik hasonlóan a csupasz tények fonalát követik? Nagy a különbség: éppen oly nagy mint vak eset és kiszámított terv közt. Nem kezdhette-e Zrínyi más ponton cselekvényét? Nem vezethette-e Szulimánt egyenesen Sziget alá, a palotai és siklói dolog mellőztével? Nem vágthatott-e, classicus elődei példáján az események kellő közepébe; vagy nem szedhetett-e föl a történetből egyéb adatokat is, mint éppen a felhozottak? Ki tette őt figyelmessé a dolgok ezen láncolatára? Ki óvta oly ügyetlenségtől, a melyet például a „Magyar Gyász” írója még a múlt század végén is elkövetett, hogy eposzában minden egyéb előttünk foly le, *csak az nem*, a mi költeménye sajátképi tárgya: a mohácsi harc? Valóban, ha Zrínyi magyar elődeit s utódait nézzük, – másfél századdal vissza és elé, – bámulnunk kell a művészi tapintatot, mellyel ő a historiát, ferdítés nélkül, alig némi csekély módosítással, tudta illeszteni eposza keretébe. Éles szemmel ragadván meg ama történeti ténynek, hogy Szulimán nem Sziget, hanem egész Magyarország ellen indul, eposzi fontosságát: közelebbi pillanata Arszlán episdjára esik, mely az események láncolatánál fogva egyenest Siklóshoz, onnan Sziget alá a főharcok színhelyére vezet.

Minekelőtte odább haladnánk, vessünk még egy futó pillanatot Arszlán episdjára, mely itt bevégeztetik. Láttuk már, hogy annak minden főbb mozzanata egészen történeti: de egyszersmind költői cselekvénnyé gömbölyül Zrínyi kezében. A hiú, szeles, nagravágyó embert elkapja a gondolat, hogy ura egyenest az *ő tanácsa folytán* hoz hadat Magyarországra. Félig a szultán kegye már övé: teljesen meg akarja nyerni. Ragyogó kilátásai még inkább esztét veszti a különben is hebehurgyának: Palotához száll oktanulni; megveretik. Egy elvesztett csata halálos bűn volt a keleti zsarnokság szemében: a béget is eléri sorsa; ránehezül a cselekvény első mozzanatából természetesen folyó katastróph. Gyávább, hogysem nyugodtan be merné várni halálát, még egy végkisérlettel ura táborába menekül, de mind hasztalan. – Ime egy, bár rövid, de azért nem kevésbé költői cselekvény; egy, bár csupán vázolt, de határozottan kidomboruló jellemrajz. – Ha valaki megütköznék oly csekélységen, hogy

Arszlán, történetileg csak akkor jelen meg szultánja táborában, midőn ez már Harsányig előnyomult, a mi Zrínyinél csak a VI-ik ének elején következik be: annak is kész a felelet. Zrínyi nem mondja, hogy Arszlán kivégeztetése már itt, a III. ének folytán megtörtént; csak annyit említ, leveendő gondját ez episodról, hogy Arszlán nem tudta bevárni Musztafát Budán, hanem „nyomozni kezdé császár nagy táborát. De ugy is megtalálá maga halálát.” Ez történhetett később, ha tetszik Harsánynál is, miután az új vezérnek Budára, s a letett bégnek táborba érkezése szintén időbe telt.

Musztafának nincs egyéb szerepe a költeményben: tőle hát bízást megválhatunk. Talán azt ha megérintjük róla még, hogy a mit költőnk jellemzéseül hoz fel: „Híres vitéz vala ez Horvátországban, Mert erővel bemene *Krupa* várában”, historiai vonás. „A boszniai basa – mond Szalay – *Krupát* a *Zrínyiek erősségét* huszonhatnapí vívás után bevette” (IV. 339). Ez a szigeti romlást megelőző évben történt. De ideje lesz követnünk Mehmet basát a siklósi mezőre, „hol táborát szállítá s maga szép sátorát felvonyatá” (III. 9).

„Siklósi Szkender bég, Mehmet látogatására jővén, inti, a nagy Mahometre kéri, ne táborozzon nyílt mezőn, mert Szigetvárbán „éh farkasok laknak”, hanem vonúljon be Siklósba éjszakára. De Mehmet, elbizakodva, nem fogadja Szkender tanácsát. Meghíja mulató vendégül éjszakára, de Szkender nem ígérkezik éjfélnél tovább. Egy török ifjú dalt zeng ura Mehmet boldogságáról” (III. 10–39).

Szkender beszéde (10–18.) sajátlagi célja mellett, hogy t. i. Mehmetet ildomosabb elhatározásra bírja, – arra is van számítva költőnk által, hogy eleven képzetet nyújtson Zrínyi és a „szigeti farkasok” vitézsége felől; mire a végbeli török félelme, hunyászkodása legjobb bizonyíték. A költő említé már egyszer, hogy a töröknek „utolsó romlásra” elég volt mondani: Zrínyi vagyon harcban! (II. 62). Mit ott szerzőnk nagy őse felől maga személyében s így némi *kedvezés* látszatával monda, arra most mintegy *kifogás nélküli* tanúképp állítja Szkendert; alább pedig (IV.) a két szilaj ló okozta zavarban, cselekvénnyé öltözteti azt. E szerint az egyszerű előadásról fokozatosan drámai jelenítésig emelkedvén, művészileg hatványozza a benyomást, fictióját mind valóbbszínűvé teszi. Ha a költő most-idéztem saját szavait egyszerűen túlzásnak vettük, vagy őse illetén dicsőítését szívesen megbocsátható részrehajlásnak: Szkender szavaira ráfeledkezve már ugy tetszik, mintha nem Zrínyit, az unokát, hallanók többé, ki őset magasztalja, hanem a keserű tapasztalásból ovatosságra szokott, a Zrínyi-névtől reszkető béget; alább pedig az e puszta név okozta páni rettegésnek szemtanúi is fogunk lenni (IV). – Ugyane beszéd oly élénk vonásokkal ecseteli a végbeli török–magyar hadi életet, mikép e rajz csak az ily mozgalmas életben személyesen forgott egyéntől telhetik. A „szigeti farkasok” kik „éjjel s nappal a mezőt járkák”, s az ellent „még a hóstátban is fölverik, onnan is lábánál fogva kivonják”, – a bán, ki „póroktól” vesz hírt – a föld népétől, mely természetesen a magyarral rokonszenvez – s ha valami nesz üti fülét, legott lesbe áll; az egyes török hullongó, kit „katona vagy hajdú azonnal elkap” – foglyúl ejt vagy lenyakaz s „fejét elviszi, testét ott hagyja” – mind ez oly eleven, élethű rajz, mely a közvetlen szemlélet frissességét hordja magán.

Mehmet elbizakodását jól indokolja költőnk azzal, hogy „hiszen vala bolond alkoránban, Egy török hogy megöl négy keresztyént harcban.” De ez általános indok mellé, mely csak az ozmanlit, nem az egyént jellemzi, odateszi a különösebbet is, hogy „ő nevelkedék mindenkor udvarban”. *Étekfogó* volt, mint láttuk, e szerint egy minden kényelemhez szokott udvaronc, ki a szerence mostohaságát csak hírből ismerte; elbizakodása tehát nagyon természetes. Táplálja ez önhitséget álszégyene: gyalázatos hírral indulna – ugymond – Bosznába, ha egy éjjel künn maradni nem merne és „az semmi” előtt oly igen rettegne, hogy már felütött

sátrát felszedvén, falak közé rejtőznék. Táplálja még az idő is, mely épen esőre áll, úgy hogy *kicsin csatának* sem lesz módja ez éjjel, nem hogy lenne járása *derekas hadnak*. Így megnyugtatóan magát a támadás felől, módfelett sajnálja, hogy Zrínyivel nem lesz alkalma összeverekedni, kiről annyit hallott; s meghíja Szkendert, töltsék együtt az éjszakát, mulassanak, aztán alhatnak virradtig, mert ő tudja bizonyos, hogy „kaur” nem fog mutatkozni. Szkender ildomosan óvakodik ellenmondani fölleválójának, de nem ígérkezik éjfélnél tovább.

A következő jelenet (28–39) ama ritkábbak egyike a Zrínyiaszban, hol a költő, elhagyván a néki sajátabb főnségést, a kellem színvonalára bocsátkozik. Egy legény aranyos bőr „zofrát” terít a földre, mellé két szép bársony vánkost tesz, a sátort megfűstöli „szerecsen tésztával”. Gazda és vendég leül, beszélgetnek, vagy mint főnebb oly jellemzően mondatott, „agg szót kovácsolnak”, – hörpölgetik a kávé „kicsin finsánból, osztán azután vacsorát is esznek.” De az étel után egy szép török gyermek ura hagyásából belép a sátorba, kezében szép gyöngyház „tassán” tündöklő, fejét gyenge patyolatvég (vég patyolat) burkolja. Szép bársony kaftánját lebecsátja egyik válláról, kobzát igazgatni kezdi, ablak felé fordulva – ott ülhetek ura s Szkender – összehajtja lábait s török módra leguggol, aztán kobza szavával megnyitja hangos torkát.

Az ének, melyet a török ifjú zeng, egy legszebb idyll. Nyugalmas, idylli helyeket szőni eposzba, de csak gyéren, a legnagyobb költők tekintélyével sem ellenkezik. Nem hozom fel az Odysseát, mely többet áldoz a kellemnek, mint a főnségnek, s ezért épen az ily jelenetek teszik ragyogóbb oldalait. A meóni szent öreg, miután megteremté a főnséget az Iliásban, monda: legyen kellem! és lőn az Odyssea. (Ha még a Békaegérharcot is övének ismerjük: a szépnek három országa kivan.) De maga az Ilias is nyújt idylli képeket. Mellőzve a sűrű lakomák örömeit, ilyen a legrettentőbb harcok közepett Achilles pajzsának utólérhetlen kedvességű rajza, hol menyegzők, lakomák, szántás, szüret, legelő, csordák és nyájak, ki nem mondható kellemmel váltakoznak. Az Aeneisben, hol a szólam általánvéve magasan jár, nem tudom, mi tartoznék ide: de már Tasso, nem is említve Armida bűvös kertjeit, kellemdús mezei scénát tár elénk Erminia epizódjában. A Tancred után epedő szűz eltéved s a Jordán csendes völgyébe jut, hol egy agg pásztor megosztja vele gunyhaja egyszerű nyugalmat s a királyi hölgy idylli foglalkozással gyógyítja szerelmi sebtét. Jellemző leend a párhuzam e tassói hely s a Zrínyiasz fenforgó jelenete közt. – Erminia, kit bujdoklása közben álom és törődség elnyomott vala, fölébred. Vig madárzaj köszönti a reggelt, folyam és berek susognak, habbal, virággal, játszik a szellő. A szűz felnyitja bágyadt szemeit, pásztor tanyára esik tekintete, hangos ének üti fülét, kisérvé erdei *zabsíp* egyszerű dallamától. Fölkel, arra felé irányozza lassú lépteit s egy ősz embert pillant meg kies árnyékban (kora reggel!), ki nyája mellett kosarat fűz s hallgatja három gyermeke dalát. Erminia köszönti őket s kérdi: „oh apám, most midőn körösleg harc tüzeben lángol az egész tartomány, hogyan élhettek ily nyugalmas életet?” Fiam, felel az, (Erminia férfimezt visel) családom és nyájam ment vala még itt mindenkor a bántalomtól: sohasem zavarta még Márs zaja e félreeső zugot, akár ég kegyelme ez, ki őrsi s felemeli az ártatlan pásztor alacsony sorsát; akár, hogy mikép a villám nem esik lapályra, hanem magas tetőkre, úgy az idegen szabályak dühe nagy királyok büszke fejére zúdul: még a kincslovár katonát sem kecsegteti zsákmányra a mi hitvány s mellőzött szegénységünk..... Másnak hitvány és mellőzött; nekem oly becses, hogy nem ohajtok kincset, nem fejedelmi vesszőt” – stb. „Volt idő – míg az élet első korában légvárakat épít az ember – hogy más ohajokat tápláltam s lenézve a nyájlegeltetést, elfuték szülőföldemről; Memphisben éltem egy darabig, a király szolgálói közt nyerve állomást, s noha csak a kertek őre valék, láttam, megismerém az udvar hamisságát. Sokáig csalogatva merész reményektől, szenvedtem sokat. De miután virágzó korommal lehanyatlának reményeim s merész vágya-

im: elsirattam ez alacsony sors nyugalmát, visszaohajtám elveszett békémet s mondek: isten veled, oh udvar! Így megtérve szeretett ligetimhez, boldogan éltem le napjaimat.” Erminia szintén elpanaszolja kalandjai egy részét s kéri a pásztort, fogadja be csendes tanyájára, mit az örömmel tesz, s a királyi hölgy pásztor gúnyába öltözik; legelőre hajtja nyáját s meg viszszereli hitvány vesszővel a zárt akolhoz, fej és köpül. De gyakran, midőn nyári hév miatt árnyékban hevernek barmocskáik: bükk- és borostyánfák héjába metszi a kedves nevet s boldogtalan szerelme viszontagságát stb. – (Jer. VII. 1–22.)

Mindazon gyönyör dacára, mellyel Tasso mesteri tolla ez idylli jelenést elárasztá, s melyről töredékes halvány kivonatom gyöngé képzetet is alig bír nyújtani, egy észrevétel bukkan itt elénk, nem annyira Tassot érdeklő, mint korát, melynek ferdeségeitől ő sem vala ment egészen. Amaz eszményi, vagy inkább *természetlen* pásztorvilág befolyása látszik itten a költőre, mellyel oly örömet játszott a közelebb múlt századok képzelete: csinált, mesterkéltpásztorélet ez, álarcos Corydonjai, Phyllisei seregével. Ime egy udvarból menekült *bölcs* pásztor, ki zavaratlan nyugalommal élvezi a természet egyszerű örömeit, kihez nem hat el a csaták közeli moraja; mellette az „antica moglie” s három dalos fiú: egy örökké csendes oáz a vérontás közepett. Ime a királyleány, ki, mint egy a pásztor költeményekbe szerelmesült udvarhölgy, Galateává öltözik s ezer meg ezer fába vési Daphnisa nevét. A kincsnek ott semmi értéke: „ha drágakövet s aranyt ohajtanál, – mond Erminia gazdájának – melyeket a köznép bálványként imád: van annyi még nálam, hogy betölthetném vágyadat.” De természetesen a pásztor előtt semmi olyasnak becse nincs; ő „pásztorabb” mint Tityrus (Virg. I. Ecl.), ki még jól tudta használni a bárányaiból kapott pénzt. Ezenkívül, noha mind Erminia, mind vén gazdája, kelet gyermekei, az egész idyllen semmi keleties: Versailles nyírett bokrai ép úgy lehetnének színhelye mint a Jordán partja. – Ellenben Zrínyi – noha más költeményeiben ő is hódol a közdivatnak s pásztori vers álarcában zengi szerelmét, – a török ifjú énekében oly, minden affectatiótól ment idylli rajzzal kedveskedik, s oly határozott keleti színnel vonja azt be, minőt hasztalan keresnénk nyugat minden „pásztorosdi” játékaiban. A dal Mehmet nevében zeng, mert a török ifjú nem magáról mondja: „vagyon császáromnál *nagy tisztességem*”, „el nem fogyhat soha az én *értékem*” (38); a dalkok itt ura énekét hangoztatja s habár ő maga költötte is, nem alanyi az. A szoló tehát Mehmet; apródja csak az „ő nótáját” veri kobzán. Egy kedvence a sorsnak, mindenütt kél, nyugalom, szerelem veszi körül: a természet neki adóz minden kellemeivel. Mi panasza lehet a szerencse ellen, melynek állhatatlanságát csak hírből ismeri? Kikeletkor a szép zöld erdő, szerelmes fülmile éneklése, égi madarak sok különbsége, víz lassú zúgása, széllengedezés bővítik örömét. De nem magánosan élvez: természet és szerelem nyugodt kéje teszi az idyllt: neki is van *egyese* (kin azonban nem *egy* hív nőt, csak a favoritát kell értenünk) s ezt a költő biztos művészi tapintattal illeszti a képbe, mielőtt tovább rajzolná a természet élveit. Előbb korán lett volna beszönni: a kikelet rajza által fölkelle ébreszteni az idylli hangulatot; ez meglevén, mindjárt oda képzelgeti velünk a szerelmes hölgyet, s aztán folytatja:

Adsz nyáron nyugovást és szép csendességet,
Szép ciprus-árnyékokat, hűvös szeleket,
Gyöngé tüvel varrott szén sátorernyőket,
Szomjuság-megoltó jó szagos vizeket.

Ősszel sok gyümölcse, citrommal, turuncsal
Ajándékozz bőven szép pomagránáttal;

Erdőn vadat nem hadsz, mert nékem azokkal
Bőven kedveskedel, és jó madarakkal.

De télen, az mikor *minden* panaszkodik,
Akkor az én szívem inkább gyönyörködik;
Erős fergetegen szívem nem aggódik,
Mert szép lángos tűznél testem melegedik.

Mindez oly keleties, hogy a hindu költészet leglágyabb idylljeihez merném állítani.

A török ifjú éneke egyszersmind élet- és jellemrajza Mehmetnek. – A hajdani étekfogó, ki „mindenkor udvarban nevelkedék”, ura kegye által magas hivatalra emelkedett, mert hiszen „vagyon császárjánál nagy tisztessége” – és meggazdagodott, mert „el nem fogyhat soha az ő bő értéke”. Ugy látszik nem annyira cselszövés, udvari ármány segíté e polcra, mint tetszős magaviselet, símaság, hihetően deli külseje is. Nyugalom- és kéjvágyat lehell az apród éneke; nyugalom- és kéjvágy nem cselszövő jellemhez valók. S noha szerencsés helyzetben fel is gazdagodott, nem látszik, hogy fősvénység vagy bírvágy szenvedélye uralkodnék rajta. Elégülten mondja: „el nem fogyhat *soha* az én bő értékem” – tehát nem szükség ahhoz többet szerezni, bizvást neki adhatja magát a nyugalmas élvezetnek. Fegyverforgatásban jártas lehet, ez a török neveléshez tartozott, de hadi tapasztalást nem volt alkalma szerezni, másképp nem hinné feltétlenül „egy török hogy megöl négy keresztyént harcban.” A bán is tudja róla alább (III. 46), hogy *véres* kardot még nem látott szeme. Talán az udvari gyakorlatoknál kitűnt lovagló és vívó ügyessége által, mert büszkén említi: van jó lova, éles szabalyája; sőt Zrínyivel is összemérné kardját, ha ez nagy alkalmatlanság nélkül megeshetnék: de a „lágú folyhók” megfosztják e reménytől: esőben, sárban ő maga sem támadhat, Zrínyiről sem teszi fel, hogy kényelmét föláldozza. Szeretné a dicsőséget: de mégis vonzóbb „meleg kávé mellett agg szót kovácsolni, osztán viradtig bizvást alunni”. Miért ne tenné ezt, midőn eddigi tapasztalása szerint „lábához van kötve a szerencse”, – s nem valószínű, hogy épen ez éjtszaka elszabaduljon. – Látjuk, hogy az elbizakodás Mehmet jelleméből foly. Mielőtt ezt nyomósabban vizsgáltam, hajlandó valék Mehmet elfogultságát ama végzetszerű túlbizakodásnak venni, mely az eposz hőseit, közvetlen a veszélyt megelőzőleg, elvakítja, s melyet a magyar közmondás is ily alakban ismer: „kit isten meg akar verni, előbb esztét veszti annak.” De a szemesebb vizsgálat meggyőző, hogy e gondatlan elhittség nem pillanatnyi hangulat, hanem a basa jellemének állandó vonásai közé tartozik.

Igy szóla az gyermek. De nagy szigeti bán,
Mehmet jövetelét póroktól meghallván,
Nem kérkedik világgal; más gondokban van... (III. 40.)

Következik az ének második része: Zrínyi és a szigetiek készüllete, meg a siklósi harc. Nem hagyhatom érintés nélkül a szerkezeti ügyességet, mellyel költőnk e második részre az átmenést eszközli. Időrend s az elbeszélés sorja szerint csak itt, dal után következnek elmondani, hogyan végződött a multság, jelesül, hogy Szkender még azután éjfélig ott maradt s akkor „nyugodalmassal éjtszakát kívánva” beballagott Siklósvárba. De a költő finom érzékkel fölismerte, mennyire csökkentené a hangulatot, ha a török ifjú éneke után e prózai részletekre szállna; ellenben mint fogja növelni a hatást, Mehmet tétlen kéjelmeinek rajzáról egyenest Zrínyi harcias készülleteire ugorván. Hogy tehát semmi ne gátolja az ellentétek egymás mel-

lé helyezését, ritka ügyességgel már főnebb oda szúrta, mit még Szkenderről mondania kellett (III. 27.)

Szkender így felele „bátor itt maradok,
Éjjelig, uram, körülöttem udvarlok,
És azután osztán várba *beballagok*,
Néked nyugodalmas éjszakát kívánok.”

„Sziget hőse meghallván a póroktól Mehmet jövetelét, összehívhatja vitézeit. Nyolcszáz lo-
vast, ezer gyalogot kiszemel, maga is lóra ugrik s biztató beszédet tart katonáihoz. Siklós
felé indítja hadát; egész éjjel mennek, hajnalhasadáskor közel vannak a török táborhoz. Zrí-
nyi hadicsele.” (III. 40–54.)

A szigeti készülétek rövid leírása, Zrínyi beszéde katonáihoz, mindenek előtt az okosan
merész hadvezér képét akarja feltüntetni, ellentétben a basa oktan magaviseletével. Köl-
tőnk, hadtani munkáiban ugyanazon tételeket vallja, melyeket itt cselekvénnyé öltöztet.
A „nagy szigeti bán” azonnal meghallja „póroktól” Mehmet jövetelét. S hogy az ily szemes-
ség nem első nála, hogy meg szokta tudni, mi történik az ellennél, már figyelmeztetve va-
gyunk Szkender bég szavai által: „Te jövedeled is *pór* előtt nyilván van, melyet ha meghallott
szigeti *okos* bán, *Fejemet* kötöm én, hogy régen lesben van” (13). Vessük össze ezzel, mit tart
szerzőnk a *kémekről* (Aph. 5.) „Énnekem nincs annyi mesterségem – úgymond – hogy én
elegendőképén dicsérhessem az kémektől való hasznót” – és alább: „köls bőven erre, ne
menjen ki az te aranyad az erszényből sóhajtvá, hanem ugrálva; jusson eszedben, hogy vala-
mennyi vitéz cselekedet volt ez világon, mind jobbára kémek által ment végbe” (U. o.). Hogy
itt egyszerűen *pór* említetik kém helyett, oka, mert az ily végbeli harcoknál a magyarhoz
inkább szító földnépe is megtette e szolgálatot s ritkábban volt szükség fizetett kémre. – To-
vábbá „nem kérkedik világgal”, azaz földi szerencsével Zrínyi (mint Mehmet), de „más gon-
dokban van”. A *gond* szó említése érezteti velünk, hogy Sziget parancsnoka egy ily kiütésre,
mint a siklósi, sem szánta el magát, bár rövid, de érett megfontolás nélkül, mi alább készü-
letei- s beszédéből még inkább kitetszik. „Nyolcszáz lovast válogat, ezer gyalogot.” Tudja,
hogy Mehmet kétezer lovassal szállt meg Siklósnál: mégis az ő hadában *gyalog* a túlnyomó.
Olvassuk csak szerzőnk hadtani munkáit, melyekben a tactika újabb elveit igyekszik honfi-
társainál kelendővé tenni: s a csekélynek látszó vonás is jelentőssé lesz előttünk. „Gyalog az
erő, a lovas *futás*” úgymond (Aph. 61). – Az ily kiszemelt hadhoz beszédet tart Zrínyi, de
nem addig „míg jó vitéz lovára maga is fel nem ugrott.” Vezértől így van hatása a szónoklat-
nak. Az *eloquentiáról* írt szakaszban egyenesen nagy őst hozza fel szerzőnk például, mi-
lyennek kell lenni a hadvezérnek, ha beszéde által sergét fel akarja tüzelni. „Semmi mester-
ség, semmi hatalom ugyan az emberek kedvét és akaratját nem forgathatja, mint a kapitánnak
okos biztató szava... Szükséges azért, hogy a kapitán ne reszkette és halován orcával, ha-
nem serényen, bátran mondja ki a szót, hogy azt, mit a nyelve mond, orcájának színe meg ne
hazudtolja... Cato mikor describálja, micsodásnak kell lenni a vitéznek (vezérnek?), azt
mondja: kézzel, lábbal, nyelvvel, torkával fáradozzék és bátorságot mutasson. *Ilyen volt*
Szigetben vitéz *Zrínyi Miklós*” (Aph. 27). Nagyon valószínű, hogy az unoka ezt nem csak
gondolomra, hanem ismeretes hagyomány szerint jegyezte ide.

A beszéd, melyet hősünk tart katonáihoz, egy jó hadi kiáltvány jellemével bir. Magasz-
találson kezdődik, „Mindenitek olyan, egy országos hadnak Tudna parancsolni s szívét adni
másnak.” Aztán régi haditetteik említésével új merényre buzdítja őket. Majd közbosszanko-

dást gerjeszt a török ellen, mely bízvást ül Siklósnál s fennen kérkedik, hogy a szigetiek gyalázatára tölti nyílt mezőn az éjet. Miután így feltüzelte hadát szükségesnek találja mérséklelni: „Senkit az nagy *bátorság* el ne ragadjon; Mindent hadnagyától és éntőlem várjon.” – „A jó kapitánynak (így tanít a szigeti vezér szépunokája is) eszesnek kell lenni: néha a maga hadának bátorságát nevelni kell;... néha pedig, ha látja hogy *felettébb* *vagyon*..., meg kell zabolázni” (Aph. 56). Másutt: „A vakmerőség hasonló a bolondhoz, hogysem vitézhez; egy bolond, egy részeg, egy hagymázbeteges kész lesz egy toronyból ugrani; de azzal nem leszen jó vitézzé” (Aph. 39). – És ismét az engedelmességről, hogy t. i. kiki „hadnagyától várjon” – ily erős szavakban nyilatkozik: „Ha tudnám, hogy a sereg, melynek én parancsolok, engedetlen volna, inkább egy botot vennék kezemben és disznót mennék őrizni” stb. (Aph. 60). – A bán továbbá inti seregét, hogy: „noha Mehmetnek van tudatlan népe és véres kardot nem látott basa szeme” – mindazáltal „ugy gondolják, mintha *legjobb* lenne” mert „a bizodalom rajtavesztené őket”. A túlságos bizodalomtól, az ellen erejének kicsinylésétől nemcsak a költő, hanem a hadvezér Zrínyi sem győz óvni eléggé, többek közt a „nimia securitas” című szakaszban (Aph. 19.), melyből már a II-ik ének folytán idéztem az idevágó helyeket. – Végre keresztyéni vallásos elmélkedéssel zárja be a szóló rövid beszédét.

Igy indulnak el, délután 2 órakor. A „lágú fölyhők”, a basa bizton-érzetének táplálói, nem gátolják Zrínyit, hogy egész éjjel folytassa útját seregével. Bezzeg nem gondolta Mehmet, „hogy ellensége nem aluszik, hanem gondolkodik, az ő kárára *esővel*, *hóval* örömet megveregeti magát, csakhogy neki árthasson” (Aph. 4.). Gyorsan teszi meg a szigeti őrhad éjjeli útját s hajnalig több mérföldet hagy hátra, nem feledvén: „hogy a sólyom- és rárószárnyat nem azért viselik a vitézek, hogy az volna legszebbik madártoll, mert szép a páváé, szép a pelikáné: hanem a *gyorsaságnak* jelére viselik” stb. (Aph. 9). Ily módon:

Hajnal hasadásban nem messze érének (*oda*),
A hon a törökök táborban hevernek;
De menni akarnak, mert immár nyergelnek. (III. 49.)

Költőnk először is a helyszínnel ismerteti meg. Egy mély és hosszú völgy fekszik vala a török tábor mögött. Egyik vége felnyúlt csaknem Siklós alá, a másik Sziget felé volt irányulva, az egésznek hossza negyed mérföld. – E völgy hihetően azon halomlánc közt mélyed, mely Siklós mögött éjszaka keleti irányban vonúl, s mely azon magaslatban végződik, holott Villány tűznedve terem. A török tábor a siklósi mezőn, tehát e halmokon délről, Siklóstól pedig nyugatra feküdt; míg a völgy azokon éjszokról, délkeleti irányban fut vala Siklós felé. Ki e szerint a völgyön felment, előbb érte Siklóst, mint a török tábor. A völgynek innenső, azaz Sziget felőli, vagy éjszaknyugati vége a *pécsi út* közelében eshetett, mely éjszokról délre átmetszi a mondott halmokat s azután Turony nevű falutól délkeleti irányban Siklósnak fordul.

Sziget kapitánya a völgy innenső száján, tehát a pécsi út közelében, száz lovas hagyott, oly parancsal, hogy mihelyt „derekasan megvirrad”, csendesén ballagva mutassák magokat, s közeledjenek a pécsi úton a török tábor felé. A „derekas virradtát” nemcsak azért kelle megvárniok, hogy az ellen inkább megláthassa őket, hanem azért is, hogy a csapat zömének legyen ideje a völgy túlsó végeig, Siklós alá, felnyomúlni; mert „hajnal-hasadáskor” történik e dispositió, s a derékhadnak még egy negyed mérföldnyi út kell tennie a völgyön fölfelé. – Zrínyi tehát a főhaddal csendesén föl nyomúl a völgyön s oly közel jut Siklóshoz, hogy hallatszik bástyáiról az őrkialtás. De a halom még elfödi őket s mély hallgatásban vannak.

Most a száz lovas, parancs szerint, megindul a pécsi úton a török tábor felé. Jól látja őket az ellen, de előbb pécsi török csapatnak véli, minthogy arról jönnek; csak, midőn megtámadattik, veszi észre tévedését. De a száz lovas a mint a törökre csap, legott vissza is fordul és szalad (a pécsi úton) a völgy innesső torkolatáig, aztán „nyomra siet”, azaz, a völgy hosszában Zrínyi hadával egyesülni igyekszik. Az így fellármázott török had, Mehmet parancsára elhagyja táborát s a szaladók után iramlík, tehát a pécsi úton, Siklóstól éjszaknyugatra távozván. Mehmet fia, Rézmán bég, ötszáz lovassal képezi a utóhadat: ő is elhagyja ugyan a tábort, de lassabban jár, mert „okosabb” mint apja és cseltől tart. Zrínyi most kijő a lesből a völgy délkeleti száján Siklós közelében, meghaladja a várat s az ettől nyugatra eső török tábort elfoglalván, szép renddel nyomakodik Rézman bég után. E szerint a török mind Siklóstól, mind saját táborától el van metszve, midőn Rézmán visszafordultával megkezdődik az ütközet.

A szigeti kapitány e rendezkedése, szaknemértő előtt is, némi gáncsra nyújt alkalmat. Hogyan vágja ő el a törököt Siklósvártól a nélkül, hogy seregét hátulról megtámadásnak és így két tűznek tegye ki? Való, hogy csele által hátban kapja Rézmánt és a basát, egyszerűsmind urává lesz az elhagyott tábornak; de másrésről mögötte kell hagynia a siklósi őrhadat; mely azonban a következő harc folytán sem tör ki, hanem tétlenül bámulja honosai tönkrejutását a szigeti fegyver által. A pécsi Olaj-bég ott van a segítők közt: hová marad Szkender? vagy tehát ez őrhad oly csekély, s ezt Zrínyi tudja, hogy kiütést semmi esetben sem merészelhet: vagy csele által a szigeti vezér nagyobb kockára teszi hadát, mint ha nyíltan és szemben támadna. Ez észrevétel annál inkább helyén látszik lenni, mert a harc folytán lesz egy időpont, mikor csak Zrínyi személyes vitézsége bírja megfordítani a szigetiek hanyatló szerencsáját: ily percben egy kiütés a várból nagyon veszélyes volna. De ez csodálatosképen elmarad. – Nem tudom, mennyiben e siklósi *csele* történeti, de úgy vélek-szem, hogy itt a költő Turnus lesére emlékeztet, noha a kivitel merőben különbözik. Leg-alább a kezdő sorok ezt juttatják eszünkbe:

„Egy mély és hosszú völgy fekszik tábor mellett...” (III. 50.)

Est curvo anfractu vallis, accomoda fraudi
 Armorumque dolis... (Aen. XI. 522.)

*

Egyébiránt az ének eddigi részén kevés nyoma látszik akár Tassónak, akár az Aeneisnek. Nem úgy a következő felén. – Noha meg lehetünk győződve, hogy egy oly hadvezér mint a Zrínyiász költője, nem szorult arra, hogy csataképeit másoktól kölcsönözze: mindazáltal sűrűn fogjuk találni a fölismerhető idegen nyomot. Talán az ön hadi tapasztalása által nyújtott részletek nem valának méltók eposzi tárgyaláshoz; talán a classicus példányok iránti előszeretet vezérlé tollát: elég az, hogy épen csatarajzai nyújtanak legtöbb reminiscenciát elődeire. Azonban itt sem vak utánzással lesz dolgunk. Mint a képíró hol egy, hol más színbe mártja ecsetét, hogy a festék öntudatos vegyítése által a kívánt hatást előidézzé: úgy kölcsönzi ő vonásait majd innen, majd onnan, az átvett néhol elevenebbé, néhol meg bágyadtabbá tevén, a mint célja kívánni látszik, – és felolvasztván saját erős egyéniségében annyira, hogy a mit átvész, *az*, és mégsem *az*. De térjünk a részletekre.

„A vak lárma által felriasztott török tábor, Mehmet parancsára, támadói után robban” (III. 55–58).

Mehmet rövid biztató szavai seregéhez kétségkívül Turnus beszédét hangozzák vissza. „A mint imában óhajtátok – mond ez – áttörni jobb-karral az ellen sorain, itt az alkalom. Kezünkben maga Mars, férfiak. Most hozza kiki eszébe nőjét, hajlokát; most ne feledje az atyák nagy tetteit, dicsőségét... A merészeket segíti Fortuna.”

Quod votis optastis, adest, perfingere dextra.
In manibus Mars ipse viri. Nunc coniugis esto
Quisque suae tectique memor; nunc magna referto
Facta patrum, laudes...
Audentes Fortuna iuvat. (Aen. X. 279.)

Ihon már vitézek – így szól törököknek –
Kit óhajtva vártunk ezeknek ebeknek
Vérekben megfesthetjük vitéz kezünket;
Ihon már az idő, legyetek emberek!

Az emphatikus magyar mondat: „legyetek emberek” oly népi, oly közönséges, hogy benne alig lehetne, pedantság vádja nélkül, classikai emlékezést ismerni föl. És mégis úgy van: Zrínyi nem e népies szólamot, de alkalmazását classikai mestertől tanulta. Az Ilias hősei, társaikat buzdítva, gyakran élnek e kifejezéssel: „*ἀνέρες ἑστέ*” – estote viri; kivált mikor nincs idő hosszas beszéddel serkenteni a harcolókat. Zrínyit e naiv emphasis erejére s illő használatára Homér példája tehette figyelmissé. – Egyébiránt Turnus kiáltványa több művészettel van fogalmazva mint a basáé. Ez nem hivatkozik a vitézek családi tűzhelyére, mert az nem forog veszélyben; nem gyöngédebb érzelmeikre, s általában a zsarnok ozmán viszonyok közt nem volna értelme Turnus főnebbi szavainak. A helyett némi vadabb kifejezés ömlik el Mehmet beszédén, s a korán hívének mély útálata a gyaur iránt, mely az egésznek eredeti színt kölcsönöz:

Hiszem, tolvaj kurvák, mit csináltok rajtunk!
Ide mertek jöni hon (a hol) az mi dondárunk...

(t. i. táboroz. A Nemzeti Könyvtárfele kiadásban hibásan nyomtatott kérdő mondatnak: „hon az mi dondárunk?”).

„Mehmet fia, Rézmán, ötszáz lovassal atyja után ballag, de lassabban jár, mert okosabb levén, cseltől látszik tartani. Zrínyi a lesből kibukkan, a török sátrakig ellenállás nélkül nyomul s a törököt elvágja mind Siklóstól, mind a tábortól. Rézmán észreveszi a cselt, visszafordul Zrínyire, s üzeni apjának a veszélyt. Egyfelől Rézmán, másfelől Farkasics Péter nagy vérontást visznek végbe” (III. 58–70).

Rézmán, kinek itt kezdődik rövid epizódja, világosan *Laususnak* köszöni lételét. Ez, mint kiki tudja, egy ifjú hős az Aeneisben, a vad Mezentius fia, ki sebesült atyjáért bosszút állandó, Aeneas által elejtetik; ugyan e sors éri majdan a fia vesztén elbúsult atyát is. A római költő ismételve *jelentí* Lausus halálát még mielőtt a viadal kezdődne, mint ezt már főnebb is érintettem. Óróla és Pallasról mondja: „szépségre kitűnök, de kiktől a szerencse megtagadá vissza

térniök a honba... Majdan eléri sorsuk *nagyobb* ellenség által” (X. 435.)*. Közvetlen a halál-harc előtt pedig alanyi rokonszenvét nyilvánítja Lausus iránt egy szép apostroph-ban (X. 791):

Hic mortis durae casum, tuaque optima facta,
Si qua fidem tanto est operi latura vetustas,
Non equidem, nec te iuvenis memorande, silebo.

Hasonlóan előlegezi a miénk Rézmán halálát, midőn első bemutatáskor így ajánlja, szintén nem alanyi részvét nélkül (59):

Volt okosabb is ez, noha ifiantan
Kelle veszni *szegénynek*, más bolondságán.

Most a lesből kiöltő bán veszi egy kissé igénybe figyelmünket. Miután ez a török tábor el-lenállás nélkül hatalmába kerítette, megjegyzi a költő, vagy inkább hadvezér (61):

Vitézeket mind *együtt* csapatban tartá
Török táboron kapkodni nem bocsátá.”

„Hiszeny nyomorúság az, – feddőzik hadtudományi jegyzeteiben – hogy kit vitézséggel, vére ontásával nyér az ember győzedelmet, az *üdetlen prédakapdozással* kelljen elveszteni. Ihon a németek (Tacitus germánjai) mint járanak; elveszték a nyereséget a fősvénységért. Fogd meg előbb a madarat, azután mellyezd; vidd végben a harcot, azután a prédát helyén találod.” (Aph. 15). Tekintve a magyar csapatok laza fegyelmét ama korban, az ily tanács nagyon fölférhetett.

Kezdődik a csata. Ennek színhelyét így állapítom meg. Zrínyi a lesből kijövéen, akadály nélkül meghaladá Siklóst, elfoglalá a török tábor. A basa már ekkor jól előhaladt a pécsi úton; fia lassabban követi vala. Mindkét dandár Siklóstól északnyugati irányban vonult el. Rézmán észrevevén a bajt, zászlóját azonnal „téríté” (visszafordítá) Zrínyi ellen. A szigeti előhadat nem maga a bán, hanem Farkasics Péter vezényli: az első összecsapás tehát Rézmán és Farkasics zászlói közt esik. Mindkét előhad a pécsi úton keresztbe (à cheval) vesz állást, Rézmán homlokkal délkeletnek Farkasics északnyugatnak, Turony helység és az elfoglalt tábor közt. Zrínyi hátrább van, de közelebb mégis a csata színhelyéhez, mint Mehmet, ki már nagyon előnyomult az üldözésben.

Mindenek előtt Rézmán és Farkasics nagy pusztítást követnek el egymás csapatjában, de személyesen nem találkoznak. „Mint az *eleven tűz*, valamerre mennek, Mindenütt holttes-tek halomban hevernek” (69). Így Lausus és Pallás (Aen. X. 433.), így Aeneas és Turnus.

* Virgil szavait Tassonál is megtaláljuk, midőn Clorinda és Guildippe, a két harcos hölgy, kétfelé dűlnak a csatán, de nem vínak együtt:

Ma far prova di lor non è lor dato,
Ch' a nemico maggior le serba il fato. (IX. 71.)
ipsos concurrere passus
Haud tamen inter se magni regnator Olympi:
Mox illos sua fata manent *maiore sub hoste*.

„Mint külön oldalról asszu erdőbe s zizegő babérbokrok közé vetett *tűzek*, vagy midőn magas hegyekről sebesen szakadva zúgással rohannak tengerbe a tajtékzó folyamok, kiki magának utat rombolván: nem röstebbül törnek előre Aeneas s Turnus az ütközetben” (XII. 521). Így Clorinda és Guildippe. (Tasso: IX. 70). Egyébiránt az ellen sorai közt dúló hősnek emésztő *tűzhöz* hasonlítása már az Aeneisben sem új: Agamemnonról ugyanezt olvassuk (II. XI. 155):

Mint ha emésztő tűz kiütött a rengeteg erdőn
S mindenüvé viszi egy keveregve futó vihar, és hull
Lángok alatt izzó terepély fák lombja tövestül:
Ugy hullott Agamemnon előtt a futvafutó hős
Trójaiak feje. –

Rézman először is Frank Andrást ejti el, kinek (63)

Lelke kiment előbb ő meleg testéből,
Hogysem maga földre esett lágy nyergéből;

azután Csillag Györgyöt „taszítja által szüvéen” s „dárdájával együtt kirántja életét” – nemkülönben, mint Tassonál az olasz Argillan, mikor Ariadint megöli „együtt rántja ki lelkét és dárdáját” (ne trea l’ alma e ’l ferro insieme. IX. 80.); azután Solymosít és többeket. Farkasics szintén sokat levág, többi közt Jazichi Achmetet, ki noha nem feltűnő egyéniség, Zrínyi az epicusok modorában apostrophét intéz hozzá: „Te is ártatlanul meghaltál” stb. Az ily megszólítás nem ritka, midőn a harc leírása hosszabbra nyúlik; nem is mindenkor nagyobb rokonszenvet fejez ki valamely hős iránt, csak az előadás hangját változtatja. Classikai fogás. – Miután néhányat az elestek közül megnevezett, így kiált fel Zrínyi (69):

Iszonyú vérontást nem számlálhatom meg,
Kit ketten mívelnek Farkasics, Rézmán bég...

a mi szintén az elbeszélő módhoz tartozik. A hely különösen eszünkbe juttatja Virgil felkiáltását, midőn Turnus és Aeneas harcairól akar beszélni. (XII. 499):

Quis mihi nunc tot acerba deus, quis carmine caedes
Diversas, obitumque ducum, quos aequore toto
Inque vicem nunc Turnus agit, nunc Troius heros
Expediat?

s ezzel költőnk a tömeges harc rövid festésére megy át. „Mindennek vagyon már *szemén* (azaz kiszemelt) ellensége, Török és keresztyén össze van keverve, Halók jajgatása, élők *serénysége* (azaz a gyors vívók zaja, fegyvercsörömpölés stb.) Nagy porral kevereg együtt magas égbe” – (70); mely utóbbi két sorral összevethető ezen tömeges rajz Virgilnél: „Akkor pedig (lőn) haldoklók nyögése; fegyverek és hullák és leölt férfiakkal vegyes félholt lovak hömpölygenek a vérözönben” (XI. 633).

Tum vero et gemitus morientium et sanguine in alto
Armaque corporaque et permixti caede virorum
Semanimes volvuntur equi: pugna aspera surgit.

„Zrínyi meglátja messziről, hogyan bánik népével a dühös Rézmán. Előre sarkantyúzza lovát, a futókat biztatással megállítja. Maga Rézmánra száguld, elejti” (III. 71–76).

A bánnak futó népéhez intézett szavai hasonlóan Virgilre emlékeztetnek. „Hová futtok társaim? – kiáltja Pallas, megszaladt seregéhez... im a nagy tenger elzárja utunkat nincs már futásra föld: a tengerbe vagy Trójába fogunk-e szaladni?” (Quo fugitis socii?... Ecce maris magna claudit nos obiice pontus; Deest iam terra fugae: pelagus Troiamne petemus? X. 369). Tasso nemkülönben e kiáltást adja főhőse szájába: „Mely rémület ez? hová futtok? nézzétek legalább, ki űz benneteket! egy hitvány csapat űz” stb. (Qual timor, grida, è questo? ove fuggite? Guardate almen, chi sia quel, che vi caccia! Vi caccia un vile stuol.... IX. 47). Zrínyi e kettőből szerkeszté a magáét, ily módon:

.....*hová futtok*, ti vitéz emberek?
Nézzétek kicsodák kik tikteket űznek.

Tehát ennyi keresztyént egy török gyermek
Megfutamat mezőben?...
Siklós várában-é ti akartok futni?
Itt akarjátok-é uratokat hadni?... (72., 73.)

Miként Pallas a „pelagus Troiamne petemus?” által a futás lehetetlen voltát érzékelteti: ugy a mienk is e szavakkal: „Siklós várában-é ti akartok futni?” szemlélhetően, és így minden okoskodás- vagy rábeszélésnél hatályosan mutatja meg a futás képtelenségét. Ugyanis mint a főnebbi helyrajzból kitetszik, a vár a szigetiek háta mögött van, megfordulva tehát egyenesen oda kell futniok: elől tűz, hátul víz. Ha Zrínyi azért tette hadát e helyzetbe, hogy a futásnak elejét vegye, ez talán mentené dispositióját; de mégis fönmarad a nehézség, mikép hagyhatja háta mögött az ellenséges várat. Különben e biztatás, noha kölcsönzött vonásokból, igen jelesül van összealkotva. Semmi fölösleges; minden, a mi a futókat előbb megszegyeníti, aztán felbuzdítja. Pallas bőszavúbb, aránylag sokat beszél s magyaráz, noha csak *mutatni* kellene. Elég volna mondani: „a tengerbe vagy Trójába akartok-e futni?” hisz a mit előrebocsát: „im a nagy tenger elzárja útunkat” stb. azt ugyanis szemmel látják. Zrínyi eleve-nebb hatással kérdi: Siklós várába akartok-e futni? – s nem magyarázza, hogy oda nem ta-nácsos, mert ellen torkába mennének. Egyébiránt annak bizonyosságául, hogy semmi sincs uj a nap alatt, vessük össze még Pallas buzdítását Ajas biztató szavaival (II. XV. 504):

Vagy hiszitek Hector hahogy elfoglalja hajónkat,
Majd hazaúttok *gyalog* és a *szárazon* innet?

„Mehmet érkezik távolról. Látja fiát veszélyben s mire odajut, megölve Zrínyi által. Dühö-sen ront a bánra, fiát megboszulandó, s elesik” (III. 77–85).

Mint magas hegyekből leszállott *küszikla*,
Kinek sehun nem lehet nagy tartalékja,

Nagy sebességgel dől, s álló fákat rontja,
Bont, tör, merre gördül, és semmisem tartja:

Ugy Mehmet, fiának látván veszedelmét,
Valakit hon talál, elveszi életét;
Öl, vág, ront és szaggat, az ki menetelét
Tartóztatni akarja, ő sietését (78., 79.)

A hasonlat régi, felnyomozható az Iliásig, s azóta csaknem minden epicus kézen megfordult.

...Hector, valamint egy gömbölyű *szikla*,
Mellyet az ormóról zuhatag hulláma legördít,
A tetemes szirt kapcsolatát elmosva vízával,
És magasan szökdösve ugrál, hogy harsog az erdő
Háta belé; s szakadatlanul így karikáz, valameddig
Sikra nem ér, hol eláll azután, noha mérgesen indult... stb.
(II. XIII. 137.)

Ac veluti montis *saxum* de vertice praeceps
Cum ruit, avolsum vento, seu turbidus imber
Proluit, aut annis solvit sublapsa vetustas,
Fertur in abruptum magno mons improbus actu,
Exsultatque solo: silvas, armenta, virosque
Involvens secum: disiecta per agmina Turnus
Sic urbis ruit ad muros... (Aen. XII. 684.)

Tasso átvétele nem annyira sikerült. Ő a szent falak ostrománál egy lezuhantott gerenda esését hasonlítja görgő szirthoz, s így omló tömeget omló tömeghez, a mi csökkenti értékét a hasonlatnak. Különbözik Virgilt majdnem szóhíven fordítja: „Mint nagy kőszirt olykor, melyet akár régiség mállaszt le a hegyről, akár szelek dühe tép ki, rombolva törtet alá, viszi és zúzza magával az erdőket, házakat és gulyákat: úgy sodra le magasból a szörnyű gerenda párkányt, fegyvereket, népeket” (XVIII. 82).

Qual gran *sasso* talor, che o la *vechiezza*
Solve d' un monte, o svelle ira de' *venti*,
Rúinoso dirupa, e porta, e spezza
Le selve, e con le case anco gli *armenti*:
Tal giù traeva dala sublime altezza
L' orribil trave, e merli, ed arme, e genti...

Ugyane hasonlatra emlékszem még a jó Fénélon prózaeposzában, ha nem csalódom, a IV. ének kezdetén, s remélem többet is idézhetnék, ha érdemlené az utánjárást. Ennyi azonban elég az epicusok *gyakorlatát* feltűntetni.

De ha könnyű vala Zrínyinek utánképezni e hasonlatot: nem kisebb erő kellett hozzá, mint az övé, hogy Mehmetet e nagy képhez illő fokán mutassa be az atyai elbűsülésnek és majdnem állati dühnek. Szavai, tette kell hogy igazolják ama hasonlatot: hogy ne lankadás,

hanem emelkedés álljon be, fokozva mind a basa elestéig. Mehmet szavai a bánhoz sem mentek ugyan visszaemlékezéstől: a halál dilemmája, mit ő felállít, utánnnyomozható az Aeneisben: de a mint ő elmondja, a mit hozzátold, a mi cselekvénnyel kíséri: az nem másé, az egyedül Zrínyié. Igen – mondja Pallas, midőn Turnussal összetűz: „Aut *spoliis* ego iam raptis laudabor opimis, Aut *leto* insigni” – (Aen. X. 449); mondja csataménjének a fia vesztén elbúsult Mezentius: „vagy ma győztesen hozod vissza Aeneas fejét, s velem együtt megtorlod Lausust: vagy együtt halsz velem” – (X. 682); de úgy mint a basa, csak a basa dühe onthatja ki magát.

Igy mond jó Zrínyinek: „avagy te engemet
Fiam mellé tészesz s elviszed fejemet:
Avagy én ezentűl (legitt) kiontom véreidet,
S elevenen megrágom kemény szűvedet (81).

És hisszük, hogy azt tenné, megrágná a szigeti bajnok szívét, ha módját ejtheti.)* Szól és vág egyszersmind. Kezét csupán a düh vezérli, de az oly erős, hogy csapása kettérepesztí a bán sisakját. Maga Zrínyi szörnyet halna, ha isteni segély nem jó közbe; de

Az isten angyala az csapást megtartá,
Az Mehmet kezében szablyát megfordítá,

hogy t. i. csak lappal sújtson! Nem ok nélkül, hogy Zrínyi *most* van életveszélyben, a mi alább ritkán történik. A bősült atya dühének méltó kifejezése kívánja ezt. Mezentius vég-harcát, nehéz sebein kívül a kétségbeesés lemondása csüggeszti: a basának minden életeréje egy utolsó csapásra pontosúl össze.

A föntebbiekből az is világos, hogy a csoda, mely által Zrínyi élete megmarad, noha röviden említettetik, nem pusztán képes beszéd, hanem a helyzet által igazolt s művészi öntudattal használt machina, isteni segély a kellő percben. Az ily *rövid* csodás mint főnebb is érintém, nem ritka a classicusoknál. Jelen eset különösen Virgil egy helyére húz midőn Pandarus nagy erővel hajtja dárdáját Turnus felé, de „szellők fogják föl a sebet, saturni Júnó félreccsavarja a dárdát s ez a kapuba fűrődik” (Aeneas IX. 745).

Excepere aurae volnus; *Saturnia Juno*
Detorsit veniens; portaeque infigitur hasta.

A basa szerepe le van játszva. Sem szól, sem vág többször. „Gyorsan az kölcsönért kölcsönt megfordítja” Zrínyi, lecsapja jobb kezét kardjával együtt. Az ütés oly roppant, hogy Mehmet „lovastul” összeroskad. A bán érzi, mely nagy veszélyből menekült meg: diadal-hevében

* Hogy az előkor hőseinél a bosszúnak e vad nyilatkozása nem volt szokatlan, az Edda énekekből is láthatni, melyek ünnepelt hőse, Sigurd, kitépi a sárkánynyá változott Fafnir szívét s megeszí (miáltal oly tehetséget nyer, hogy megérti a madarak nyelvét).

„Ott ül Sigurd,
Vérrel föcskendve,
Süti a tűzön
Fafnir szívét.” (*Rég. Edda. VIII. 32. vsz.*)

insultatióra fakad a haldokló iránt, a mi máskor idegen az ő jellemétől. Gyorsan leugrik utána, hogy fejét vegye, s felkiált: „Mehmet! rosszúl torlod meg fiad veszését: Ezentől kisérni fogod fiad lelkét”. Nem gondolom, hogy itt a költő csupán utánzaná Virgilt, ki a győztes Aeneást így szólaltatja meg: „Ubi nunc Mezentiu acer et illa Efferat vis animi?” (X. 897). Vagy ha onnan vette is a gondolatot, el kell ismernünk, hogy művészien alkalmazta. Nagy veszély volt az, melynek leküzdése a szerény bajnokot efféle *insultatióra* képes ragadni! Mit folytatólag mond: „De ne félj nem halsz meg nagy dícséret nélkül, Mert, lá, megölettetél Zrínyi kezétől” – Aeneas szavai a megölt Lausushoz (X. 829):

Hoc tamen infelix miseram solabere mortem:
Aeneae magni dextrâ cadis.

De ha Zrínyi pusztá utánzója a rómainak, miért nem *Rézmán* holtteste fölött mondatja ezt, ki Lausus után van képezve, – miért a basa fölött? Ebben a művészet. A győzelem-ittas bán, egy percze megfeledezvén, *insultálta* haldokló ellenét. De rögtön megbánja azt, s nem kérdésből, hanem őszinte becsüléssel vigasztalja ellenét, hogy dicső halált halt.

Rézmán és Mehmet epizódja itt befejeztetik. Ehez, mikép tudva van, a fővonások Lausus és Mezentius kalandjából kölcsönözvék. De Zrínyi nem vette azt teljesen át, – nem a kettős motívumot, mely apa és fiú halálát eszközli. Mezentius, Aeneassal víván, életveszélyben forog. Látja ezt fia, Lausus, „erősen feljajdul kedves *atyjának szeretete* miatt s könnyű pereget le arcán.” Mezentius sebesülten hátrál; fia előrobog atyját megboszúlni, s elejtetik Aeneas által. Ezenben a sérült apa, a Tiberis partján egy fatörzsnek dőlve, friss habokkal enyhíti vala sebeit, midőn egyszerre fia holttestét pillantja meg, melyet társai paizson hoznak. Fájdalma rettenetes. Nem gondolva sebeivel, elővezetteti csataménjét, Rhaebus nevűt, fájdalommal és lemondással teljes szokat intéz hű paripájához, s visszasietvén a harcba, fölkeresi Aeneast, megví, elesik. (Aen. X. 769–908.)

Zrínyi egyszerűbb tette a cselekvényt. Rézmán halálát nem indokolja fiú szeretével. De igen azzal, hogy apja dőresége miatt („mások bolondságán”) kerül veszélybe. A bán csele által vak üldözésre csábítva, Mehmet védelem nélkül hagyá fia kisdied csapatját, s a fájdalomhoz, melyet fia vesztén érez, még önvád is csatlakozik, hogy ő idézte azt elő. Innen a düh, a határtalan elkeseredés, mely esztét veszti. Gáncsúl lehetne felhozni, hogy az eddig lágy kedélyű Mehmet hogyan változik egyszerre át Mezentiusnál is dühösebb szörnyeteggé. Emezt ugyanis, habár „contemptor deorum” – habár csupán jobbát és fegyverét nevezi istenének (Dextra, mihi deus, et telum. X. 773): mégis ellágyul a végpercben: maga és fia eltemetését könyörgi Aeneastól. Miért nem követte Zrínyi ez engesztelő katasztrófát, mely oly méltán csodáltatik az Aeneisben? – Mezentius, kinek bűneit teljes éltén keresztül semmi erő nem ellensúlyozza, kit alattvalói elűztenek, elátkoztak, ki magán kívül istent nem ismer – e vad állat, e szörnyeteg, két emberi vonás által nyeri meg részvétünket: s ez fia iránti szeretete s magabaszállása az utolsó percben. Ily jellemnél szükséges a kiengesztelés: Virgil ezt lelkesen fogta föl, nagy művészettel vitte ki. De éppen azért, hogy nem követi *eddig* római példányát, éppen ezáltal mutatja meg Zrínyi önálló erejét a jellemalkotásban. A basa nem Mezentius inkább ellentéte annak, olvadásig lágy kedély, a szerencsének elkényeztetett fia. Léhasága nem bírta ekkorig becsülésünket; hogy ezt kiérdemelje, *erőt* kell mutatnia. Ugyde oly jellem, mint az övé, csak utolsó elkeseredésben képes erőt fejteni ki. A hirtelen változás, mely őt legboldogabb halandóból egyszerre nyomorúvá teszi, végelszánásra feszíti erejét. Ki tegnap „világgal kérkedett” – ma táborát, kincseit, fiát – valószínűleg a harcot, a

becsületet is elveszté: íme indoka jellemében a fordulatnak. Itt nincs egyéb engesztelő mint a halál – és pedig halál kemény szívvel, csüggedés nélkül. Ha Olaj-bég (kissé alább) meglágyulva Zrínyi térdéhez borúl, joga van hozzá, mert erős jellemet mutatott a harcban: de hasonló cselekvés megutáltatná velünk Rézmán apját. Neki halnia kell, egy esdő szó, egy gyengébb tekintet nélkül, vérbe meredt szemmel, úgy a mint kardját Zrínyire emelé.

„A török, Mehmet halálán megrémülve, futásnak ered. Ibrahim, pécsi Olaj-bég, szóval, példával ügyekszik helyreállítani a csatát. A szigetiekből sokat levág, ezek közt az életéért hasztalanul könyörgő Cserei Pált” (III. 86–100).

Ibrahim szózata, mellyel a futókat megállítja (87–91), egész öntetében hasonlít ugyan az ilynemű kiáltványokhoz, a nélkül mégis, hogy lényegesebb alkotó részeit idegen nyomra lehetne visszakísérni. Önként fakad az a helyzetből. „Elveszett ama jó vitéz Mehmet basa; mi pedig *szaladunk*, ez lesz *megtorlása* ő vitéz vérenek? serege futása?” – Ily rövid heves kezdettel mutat a lelkes Olaj-bég honosai gyalázatára; ellenök fordítván az okot, mellyel futásukat szépitni gondolák: t. i. a vezér halálát. Épen mivel a hadfő elesett, ép azért volna becstelenség hátrálni, meg nem boszulni őt ellenein. E gyalázatot elviselhetlennek tünteti föl: „Mely világszögleten akartok ti élni? Micsodás emberek eleibe menni, ha elszaladtok holtvezértek mellől? ha testét, fiáival együtt, martalékul hagyjátok? Ah, ne lássa az ég ily gyalázatát a török névnek!” – Felhossa továbbá, hogy futás által úgy sincs remény a menekvéshez: remény csak elszánt küzdelemben van. Ily biztatással a vezető nélküli had élére állván, példájával serkenti azt, dicséretesen győzni vagy halni. – Az egészben, tudtommal csak két sor van, mely nyilván classikai forrásra vihető vissza, s ez a Virgil-féle: „una salus victis...” (II. 354):

Egy reménysége van a meggyőzötteknek,
Hogy semmi *győzedelmet* ne reméljenek –

mely ha kevésbbé sikerülten adja vissza eredetijét, nem csoda, mikor nyelvünk *ma* sem képes a latin *salus-t* röviden, szabatosan kifejezni.

Miután Ibrahim a szigetiek közül néhányat megölt, *Cserei Pált* is leejtí lováról. A sebesült bajnok megadja magát, csupán életéért könyörög, nagy váltságdíjat igérvén, de Ibrahim nem kegyelmez. Cserei a végpercen elbúsulva, Ibrahimnak közellevő halálát jósolja, de a mit ez gúnnyal kinevet és Pálnak fejét veszi. (III. 92–100.) Az episod világosan az Aeneis különböző helyeiből van összerakva. Ennek főhőse midőn hallja, hogy Pallas megöletett Turnus által, rohan az ütközetbe, megtorlani a gondjaira bízott ifjú daliát, s útjában öl-vág mindent, ki eléje akad. Egy *Magnus* nevű, kit balsorsa szintén fegyverei közelébe visz átöleli térdét s így könyörög: „Atyád árnyékára, s a serdülő Iulus reményire kérlek, tartsd meg életemet, fiamnak, atyámnak. Van magas felházam; elásva hever nálam vésett ezüstnek számos talentuma; csinált és rúdarany, bőséggel” (X. 524). De Aeneas irgalom nélkül válaszol: „Ezüstnek, aranynak, melyet említesz, sok talentumát kiméld magzatidnak. E hadi alkut közöttünk lehetlenné tette Turnus már akkor, midőn Pallást kivégezé” (U. o.).

Argenti atque auri, memoras quae, multa talenta,
Gnatis parce tuis. Belli commercia Turnus
Sustulit ista prior iam tum Pallante peremto.

Zrínyi e halálos párbeszéd után árnyalta Cserei episodjának *első* részét:

Vitéz ember, ne bánts, mert jó *rabod* vagyok,
Elég *ezüst arany-pénzt* magamért adok... stb.

Kegyetlenül Ibrahim megmosolyodék,
Monda: „nem gyönyörködöm az te pénzedben,
Hadd otthón fiadnak és gyermekidnek...

Tülem kegyelmet kérsz. *Zríni elbontotta,*
Mert kérését Rézmánnak meg nem hallotta.
Az vitéz basát is az földön levágta:
Azért *Zríni öl meg téged,* ravasz róka.

Az utóbbi sor szintén Aeneas ajkairól ered, midőn ez Turnusnak kegyelmezni akar, de meglátja vállain Pallas kardkötőjét s ezen felháborodva megöli, engesztelő áldozatul mintegy Pallas szellemének (XII. 948):

...Pallas te hoc vulnere, Pallas
Immolat, et poenam scelerato ex sanguine sumit.

Zrínyi e *Magus*-féle jelenetet, noha módosítással, már Tassonál is feltalálta. A „Gerusalemme” végén Altamoro, ki még egyedül áll vala ellen, megadja magát Bouillonnak és mond: „Altamor feletti győzelmed sem dicsőségben nem leend szegény, sem aranyban. Engemet országom *aranya* s engemet kegyes nőm *drágakövei* ki fognak váltani.” De Godofréd elutasítja hitvány földi kincseit. „Harcolok Ázsiában, – ugymond, – nem cserélek vagy kalmárkodom” (XX. 141, 142).

Ugyane virgili episod csiráit nem volna nehéz utánnyomozni az Iliasban, de az messze vinne célunktól. Egybevetés okáért álljon itten, a midőn Adrastos, – térdeit átkulcsolva, könyörög Menelausnak (II. VI. 46):

Atrides, kegyelem! vegyed életem érdemes árát!
Fekszik atyámnak *elég jószág* fejedelmi lakában,
Ugy *rezek és aranyok*, valamint a *megkalapált vas*:
Ebből ezernyieket fog néked ajánlani nemzöm,
Barna hajóitokon ha kitől értendi, hogy élek.

Másik része Cserei episodjának, midőn Ibrahim szívtelenségén elfanyarodva, a keserű halál benyomása alatt *jóssá* lesz s megjövendőli ellenfele majdani vesztét. Általában az ilyenmű jóslat, midőn a végóra küzdelmei megnyitják lelki szemeit a haldoklónak, különösen hogy gyilkosa halálát előre megjelenti, nem szokatlan eposzi vonás. Példáimat az Iliason kezdetném. Ismeretes Hector szólama Achilleshez: „Vigyázz, nehogy az istenek értem is boszút álljanak az nap, midőn téged Paris és Phoebus Apollon elejt a scaeai kapunál”, s az utóbbinak válasza: „Te most halj meg! én pedig akkor fogadom végzetemet, midőn Zeüs akarja s a több halhatlan istenek” (XXII. 355). Így jósolta meg már előbb (XVI. 853.) Patroclus is Hector kimúlását: „Bizonyára te sem messze haladsz az életben, hanem vár közel immár halálod, az erőszakos vég, Achilles kezei által.” E homéri példák után fogalmazta Virgil a rövid jelenést, midőn *Orodes* haldokolva feljajdul s így beszél az őt levágó Mezentiushoz:

„Nem fogsz, bárki légy, boszúlatlan és soká örvendeni mint győztes, az én halálomon: rád is hasonló vég vár, s nem sokára velem ugyanazon (alvilági) mezők lakója lesz.” Kinek Mezentius „haraggal vegyes mosolygással” így válaszol: „Most halj meg. Felőlem pedig ám lássa az istenek atyja és emberek királya” (X. 739). – A hely Tassónál is előfordul, Virgil nyomát elég szorosan követve. A haldokló Ariadin mondja ezt Argillannak: „Nem fogsz te, bárki légy, e halállal soká *dicsekedni*, mint örvendő győzedelmes. Hasonló sors vár reád, és *egy erősebb kar* által oldalam mellé fogsz terítettetni”. Mire Argillán *késérűn nevet* és mond: „Az én sorsom felől viseljen gondot az ég! te azonban halj meg itt, martalékul a madaraknak és ebeknek” (IX. 80). Zrínyi ez utóbbit is szem előtt tartja, midőn így énekel:

„Nem sokáig kérkedni fogsz halállommal;
Nem messze vár téged is kegyetlen halál,
Egy erős kéz miatt lelked pokolban száll,
Engem pedig mennyország vár kívánsággal.”

Nevet kegyetlen bég; akkor hozzá vága,
Mikor Pál még többet is szólni akara,
Az éles szablyával gégáját elcsapá,
Életet és szavát egyszersmind szakasztá.

Együtt az csapással eztet mondja vala:
Az én jövődömet csak jó isten tudja.
Halj meg te azonban, *s mondjad mennyországban*
Ibrahim Olaj-bég hogy mégyen pokolban.

A sarcasmus, mellyel Ibrahim szavait végzi, megint az Aeneisre utal, amaz ismeretes szóváltásra, mely az agg Priamus és Pyrrhus közt történik. Az ősz király feddi Achilles fiát, hogy nem méltó atyjához, mivel nemtelen gyilkosság szennyezi fegyverét, (a futó Politesnek, Priamus fiának, atyja szemei előtt történt kivégzése); mire amaz vad kegyetlenséggel így válaszol: „Vidd hírül hát ezt, mint követ, atyámnak Pelidesznek s ne feledd elbeszélni neki az én sivár tetteimet, *s hogy fia, Neoptolem, mennyire elfajzott* tőle. Most halj meg”. (II. 535. 599). Végül tartozom vele az igazságnak, hogy a főnebbi „életét és szavát.....” stb. se maradjon érintetlen, – miután az szintén az Aeneisből vétetett: „*vocem animamque* rapit, traiecit gutture” (X. 348). E szerint kevés az, a mit e Cserei-féle párbeszédben Zrínyiének mondhatnánk, mindössze is a keresztyén színezet, mely Tassónál sincs; de az átvételért menti költőnket Tasso, sőt maga Virgil példája is, kinek eredeti forrását Zrínyi bizonynyal ösmerte. Ellenben méltó megrovásnak van helye, hogy Cserei jóslata az egész eposz folytán nem teljesül. Mirevaló tehát? Mezentius, Argillán, szemünk láttára vesznek el, csakhamar a jóslat után: Ibrahim, a mint a következő énekben letűnik a színpadról, többször fel sem lép, mit sem tudunk haláláról. Egy *Ibrahim*, mint puszta név, említetik ugyan alább (VII. 79.) a tömegesen elhullottak közt, de semmi okunk abban a pécsi Olaj-bégre ismerni. Egy ily kiemelt bajnok, mint ő, jelesebb halált érdemlene, annál inkább, mert Cserei jóslata szerint „*egy erős kéz miatt*” (hihetően Zrínyi által) kellene elesnie. De azt hiába várjuk.

„Farkasics Péter viadala az óriás Rahmattal, minek folytán az elesik, Farkasics nehéz sebet kap” (III. 101–108).

Mialatt Ibrahim így vitézkedik, *másfelől* Farkasics, mint sivó oroszlány, halomra öli a törököt. Már sokan elestek fegyvere által: „Basa kihája is fekszik, *földet rágván*”. A halálnak e festői képe Zrínyinél gyakorta előfordul. Nem idegen az a népi magyar kifejezéstől sem: *fűbe harap*; egyébiránt már homéri szólam (*ὄδ' ἄξ' εἰλεῖν οὐδ' ἄρα*), Virgilnél sem szokatlan (humum semel ore momordit (XI. 668; cruentum mandit humum etc.) és Tassonál is előfordul („Cade, e co' denti l' odiosa terra Pieno di rabbia in sul morire afferra” IX. 78). – Valamerre megy, „Adatik ő neki széles és tágas út”, épen mint Aeneas: „Proxima quaeque metit gladio, latumque per agmen Ardens limitem agit ferro”.... (X. 513.). Egyébiránt a magyar néprege képdúsabb alakban ismeri, hogy t. i. a hős *menet* gyalogösvényt, *jövet* országutat csinál az ellenség közt. Továbbá mindenki szalad Farkasics elől: „Nem különben, (mint) mikor kilövik az álgút, Csinál széles nyílást, az míg helyére jut” (valószínűleg eredeti hasonlat). Csak egyedül a nagy óriás Rahmat nem szalad el, bátran hozza *botját* Farkasicsra. Régen elhagyta Rahmat harci ménjét, gyalog, *mint egy torony*, („*ἡντι πύργος*” Hom.) hordozza a szörnyű botot. Farkasics látja, hogy nem jó lesz ezt karddal bevárni, mert „vagy maga terhével leveri, vagy a bottal”: puskához nyúl tehát és Rahmatot célba veszi. „*Félénk eb*, kiált ez, *messziről* akarsz látni halva? De bár *pattantyúst*, (ne puskát) végy oltalmazd, mégis étke leszesz *ebeknek és az hollóknak*.” – Látjuk, hogy Rahmat a hősök azon középkori fajtájából való még, kik előtt szégyen, gyávaság volt Schwarz Bertold találmányát igénybe venni a harcon. *Orlando* jut eszünkbe, midőn a Cimosco által (Ariosto költése szerint) már akkor feltalált lőfegyvert megátkozza és a tengerbe sülyeszti, mint oly ördögi eszközt, mely végnyatása lenne a lovagkornak és minden személyes vitézségnek (Orl. Fur. IX. 90). – Mindazáltal Farkasics mellbe lövi a fenyegetőt, ki, mielőtt eldőlné, botjával félholtan teríti Farkasicsot lova mellé, maga is rázuhan és átkozódva bocsátja ki lelkét. Az egész viadal gígászi mérvben van tartva, s igazolja főnebbi észrevételemet költőnk hajlamáról az óriási dimenziók iránt. Tudtommal nincs másunnan véve.

„A török minden ponton futásnak ered. Csak Olaj-bég nem akar elfutni, halni akar. Gyalog jó roncsolt fegyverében, de így is ellenáll a tömegnek; hanem Zrínyi felszólítására megadja magát. A bán összehívja seregét: a győzelem övé” (III. 109–117).

A kép, melyet Zrínyi a csataroncsolt Olaj-bégről ad, tassoí vonásokkal van ecsetelve. Solimano bukott királyra is gondolhatunk, kinek az éji harc után „sisaktaréja, mely rettenőten emelkedék, le vagyon hullva, sisakját disztelenül hagyva és sután; páncélja összetörött, s a büszke királyi pompának semmi nyoma többé külsején” (X. 1.); de méginkább Altamorót juttatja eszünkbe a rajz, kit Zrínyi e megadási jelenetben nyomról nyomra követ. „Űzi Godofréd a legyőzötteket, s aztán megáll, mert látja Altamort *gyalog, vérrel festve* kezében *fele-kard, fél-sisak* a fején, *száz kopjától* verdesve és környüfogva. Kiált az övéinek: megálljatok! és te barone, add meg magad (én *Godofréd vagyok*) foglyomúl!” (XX. 140).

Sisaknak csak az *fele* vagyon fejében...
Szablyája *eltörött*, csak *fele* kezében,
Maga lustos porban és keresztyén vérben.
Száz lik van paizsán, *száz kopja* darabok,
Most már *környülvették* az egész gyalogok...

Igy szólá Zríni; „add meg, vitéz magadat...
Vagyok Zríni, ne szégyeld megadásodat,”

Altamore, a mint e *nevet* (Godofréd) hallja, felel: „Teszem, a mit parancsolsz, mert méltó vagy arra (és *fegyvereit kezébe adá*)”... a mienknél is, de drámaibb hatással:

Ottan *kard darabját* a bég *elhajítja*,
Zrínyi nevére mert szívét meglágyítja.
Az jó grófnak *térdéhez* ily szóval futa:
Uram te nevedre bég magát megadta.
Higyed, hogy senkinek én *másnak magamat*
Meg nem adtam volna, míg bírnám karomat...

Semmi kétség, hogy az átvett hely *erősebb*, mint az olaszé. Altamor a csonka vasat kezébe adja Godofrédnak: Ibrahim elhajítja azt. Mint fegyver, úgy sem ér semmit, nem védelem annak a ki hordja, nem tisztesség, a kinek átnyújtatik. E mellett a végső lemondás fájdalmát sokkal hősiebben fejezi ki, mint ha egyszerűen kezébe adná. Az elhajításban volt keserűség, de nem dac Zrínyi ellen, vagy a mi benne dacosnak tűnt fel, szépen kiengeszteli Olaj-bég, midőn *térdéhez fut* a nagy grófnak.” – Szóval e megadás egyike a leghatékonyabb helyeknek a Zrínyiászban, és Zrínyi tette azzá. – Még egy hasonlatra kell visszatérnem:

...mint *kűsziklának* nem ártanak *habok*,
Ugy semmit nem tehetnek bégnek gyalogok,

mely eléggé ismeretes a classicaai világból. Íme az Iliászból Hector előtt a görögök (XV. 618):

Mint valamely roppant meredek tengerfoki *szikla*,
Mely zuhogó szélvész rohamát elvárja keményen,
S a testes *habokat*, melyek őt ostromlani szokták:
Igy állt s nem szaladott meg az argiv Trója fiának.

Nemkülönben Mezentius (Aen. X. 693), kiről olvassuk:

Ő, valamint kőszál, mely nagy tengerbe szökellik,
Szélvészek rohamával szembe, kitéve haboknak,
Ég s hullám egyesült erejét megtörve kiállja,
És maga nem rendül...

hasonlóképp Solimán arab főnök a Jerusálemben (IX. 31): „De valamint a viharnak kitétetett hegy, mely hullámoktól verdesve áll a tenger fölött, szilárdan feltartja a haragos ég villáma-
it és bántalmát, a szeleket és roppant habokat: úgy az ádáz szultán...”

Ma come alle procelle espoto monte,
Che percosso dai flutti al mar sovraste,
Sostien fermo in sè stesso i tuoni e l' onte
Del cielo irato, e i venti e l' onde vaste:
Così il fero soldan... stb.

Zrínyi rövid hasonlata csak visszaemlékezés, a Tassoé szándékos követés, Virgil után.

Ibrahim megadása engesztelő mozzanattal rekeszti be a siklósi véres napot. A diadal Zrínyié volt már anélkül is: de szebb így a diadal. A nagy bán megfúvatja trombitáit, összehívja seregét. S mivel a nap is már lovait „oceanum tengerbe usztatá”; nincs idő Szigetbe visszamenniök: ezért hálni a basa táborába szállítja népét. De nem mulasztja el szerzőnk híven hadi oktatásaihoz, megjegyezni, hogy diadalmas elődje „szorgalmas istrázsáit járatá” éjjel a tábor körül; noha nem igen félhetett újabb támadástól. Végre ily szavakkal zárja énekét:

Mi volt másodnapra
Azt bizom *negyedik* rész históriámra.

Ez megint Ariosto modora, ki minden énekét így köti össze a következővel, s negyvenötször ismétli ez ígéretet, anélkül, hogy két ízben hasonló módon fejezné ki; annyira ügyesen változtatja a rímkrónikások ezen játékát. Zrínyi csupán ez egyszer használja az eposz méltóságához különben sem illő átmenetet.

További vázlat

ELSŐ RÉSZ

Elemező egybevetés

I.

A ZRÍNYIÁSZ NEGYEDIK ÉNEKÉRŐL.

Nescia mens hominum fati, sortisque futurae,
Et servare modum rebus sublata secundis.
Turno tempus erit, magno cum optaverit emptum
Intactum Pallanta, et cum spolia ista, diemque
Oderit.

A diadal után, mely az előbbi énekét ily szívemelően zárta be, költőnk hosszabb tünődésnek engedte magát *a szerencse forgandó voltáról*. (IV. 1–11.) Fut, fárad az ember, úgymond, és kap e világon. Nem hiszi, hogy a szerencse *tővéből* szakad (mint növény, például, melybe a hegymászó kapaszkodni akar). Kit gyakran a balsors messzi kerül, valaha arra is bő kamattal özönlik. Mentül nagyobb hegyen ül a forgó szerencse, ha egyszer megindult, annál sebesebben görög alá, s annál több rombolást tesz útjában. Örvend a szerencse az ember buktának, azért magasra helyezi, hogy onnan ledobva gyönyörködjék esésében; úgy tesz, mint hegytetőn ülő juhász, ki játékból köveket gurít a völgybe. Példa erre Mehmet; példa maga Zrínyi. Ennek ma a törökön nagy győzelme van: holnap vitéz fejét meglátjuk *karófán*.

Örölsz, Zríni Miklós, törököt megveréd,
Nem sokáig talán *nagy áron* megvennéd
Hogy *ne láttad volna* az basát, Mehmetet:
Mert halált és romlást csak ez hoz tenéked.

Az alapeszme, látjuk, Virgilé. Midőn a rutul hős Euander fiát, Aeneas kedvencét, az ifjú Pallást dühének feláldozta, Virgil a fent olvasható észrevétellel kíséri diadalörömét, célozva Aeneas majdani boszújára, mely Turnusnak életébe kerül:

Emberi elme jövő sorsát nem tudja, mi vár rá,
S tartani mértéket nem bír ha röpíti szerencse.
Lészen idő, Turnus hogy kincseket adna, ha Pallást
Ujja sem érinté, – mikor e napot, e hadi zsákmányt
Gyűlöli. (Aen. X. 501.)

Elég e két helyet párhuzamba tennünk, hogy belássuk miszerint Zrínyi reflexiója, bár teljes önállással, a föntebbi sorokból fejlődik ki, mint alapigéből a ráépített beszéd, mint csírából a növény. Majdnem úgy tesz, mint glossaköltő, ki a fölvelt idegen gondolatot önállóan írja körül, magyarázza, ékesíti. Különböznél már volt alkalmam érinteni, hogy az ily elmélkedő kitérés az ének elején Ariosto modora, kit szerzőnk az előbbi ének bezártával is szem előtt tartani látszik; folytatva e benyomás alatt kezdi meg új énekét. A *juhászról* vett szép hasonlítás nekem oly ismerősnek tetszik, a nélkül, hogy e percben classica forrását ki bírnám mutatni. Egy műfogást kell még figyelembe vennünk. Az idézett sorokban azt mondja Zrínyi nagy őseről: holnap vitéz fejét *meqlátjuk karófán*. De nem fogjuk, – az eposzban nem; köszönet szerzőnk jó izlésének. Mindenki tudja e tényt. „Zrínyi fejét – mond Szalay is – a nagy vezér körül hordoztatta, a sereg sorai között.” Bármelyik kortársa a szigeti esemény dallójának – azt hiszem – kapva kapott volna ez alkalmon, minél véresebbre mázolni az így körülhordott fejet. Zrínyi jó eleve, pusztá említéssel tesz eleget, de mégis eleget tesz a históriának, hogy utóbb, a szigeti vértanúk apotheosisa alkalmával, joga legyen hallgatással melőzni a szörnyű jelenetet.

Római mesterét eddig követvén, egy pár versfogatban (8, 9) ama figurát használja szerzőnk, mely visszavétel (*retractio, correctio*) néven ismeretes. Nekem – folytatja – nem szabad ilyet szólnom Zrínyiről, mintha ő e diadalban elbizakodott volna. Mert az ő szent lelke istennél van, tudom; *tudta, tudom*, hogy Szigetvárrban meghal, azért nem bírta el magát, én úgy gondolom. – A kifejezés: *tudta, tudom*, mely a nyelvhasználatban nem annyira bizonyos tudást, mint véleményt, legfőlebb hitet fejez ki, gyöngíteni látszik azt, amit költőnk feljebb már a szemlélet bizonyosságával hozott vala színre. Mintha feledné Zrínyi, hogy bajnok ősenek maga isten kijelentette Szigetnél bekövetkező halálát. (II. én.) Ami ott a cselekvés színében, mint tény ábrázolatik, annak hitelét e *tudom*, mely legfőlebb egyéni meggyőződés nyelve, mintegy megingatni látszik. De eloszol e nehézség, ha föl vesszük, hogy Zrínyi e helyen nem mint költő, csak mint kegyeletes unoka beszél, mely felfogást az egész reflexio alanyi színezete is igazol. A szerencse forgandó volta, versben mint prózában, kedvenc tárgya Zrínyink elmélkedésének, jelszava is: „sors bona, nihil aliud.” Ez alanyiság a következő (10, 11) versfogatokban elveti leplét. Miután a költő szépen elmondta Sziget bajnokáról, hogy ez „állhatatlan szerencse ajándékját nem más szűvel vette, mint egy piros almát, az kit

bánat nélkül mingyárt visszaadhat, avagy ha nem ad is, tudja, hogy megrothad:” legottan magára tér, s alanyi érzelmeivel igazolja hosszas reflexióját. De haladjunk.

„Reggelre kelvén Zrínyi és hada felül; a vezér beszédet tart katonáihoz. Fölszedik a holtakat, sebesülteket, nagy zsákmánnyal s diadalmenetben vonúlnak Sziget felé.” (12–27. vsz.)

A támadó nap rövid leírása, némely elviselt díszítményen kívül, egy finom vonást is tartalmaz, hogy t. i. a nap „mindennek fényt ad, *sok különb látattal*.” Mintha a költő ismerné a fénytan újabb tételét, mely szerint a tárgyak magokban színtelenek, színöket csupán a világosság adja. Egyébiránt a kép, megfordítva, eléjön Tassonál is. „Azután – írja ez – mikor a sötét árnyék elveszi a világtól a *különböző látványokat* és a *színeket feketére festi...*” (Poi quando l'ombra oscura al mondo toglie I varj aspetti, e i color tinge in negro... X. 5.); miben ismét Virgil szavaira ösmerünk: „ubi coelum condidit *umbrâ* Juppiter et *rebus nox abstulit atra colorem*.” (Aen. VI. 271.) Lehet, hogy e helyek villantak fel a költő emlékezetében, midőn ama sort fogalmazá.

Most a vidáman elétörő fényhez, a különböző élénk színekhez harsány *hangriadás* szövetkezik. Minden oly éber, oly eleven. A költő hangutánzó szavakkal teszi élénkebbé a mozzanatot, mely a diadalmenetre készít elő. „Sok hangos trombita akkor megrivada. Sok haragszavú dob tombolva robbana” – úgymond. Aztán főhősét mutatja fel, a mint hada előtt áll. „Sisakján szép structoll vér haragos szellőt, Mellyét fődözi vas, és ad neki erőt, Kezében nagy dárda.” A hadak rendben állnak előtte; sorban a gyalog, felülve a lovas. Mindez néhány vonással vetve oda, de úgy, hogy a képzelem az egész hősi scenát kiegészíti.

A bán rövid szózata sergéhez, hasonló takarékossgal, fejezi ki épen azt, a mit a helyzet kíván. Zrínyi el van tökélvé mind halálíg védni Szigetvárát. De a tömeg ily eszmére nem könnyen lelkesül: a vezér tiszte nála felébreszteni s táplálni a lelkesedést. A siklósi győzelem igen jó eszköz arra. E győzelem öntudata kell, hogy minél jobban áthassa a katonák keblét. Erre céloz a beszéd eleje (15. v.). „Ime, jó vitézek, isten megadta látnunk szívbeli óhajtasunk teljesedését. *Ihon ellenségünkön jár a mi lábunk*.” Kell-e mondani többet, hogy a diadal öntudata dagassza minden harcos szívét? A közvetlen, érzéki szemlélet bizonyossága leghatályosabb szónok. Nem az emlékezethez folyamodik a beszélő: a jelenre mutat. *Lássátok, érezzétek*, itt hevernek lábaink alatt, – elszórva mindenfelé a csatatéren. S a vezér, míg egyfelől jámbor keresztyéni alázatát fejezi ki, isten irgalmának tulajdonítván a győzelmet: más felől ez is arra szolgál, hogy nevelje az önbizalmat seregében. Ha mi nem volnánk is elég erősek – ez értelme szavainak – legyőzni a hatalmasb ellent: de ne féljünk, mellettünk harcol a seregek ura, bízzunk benne: „a mit most ezekkel hagyott cselekednünk, megengedi talán *nagyobb* ellenséggel.” A siklósi győzelem e szerint nem csak arra szolgál, hogy Szulimán dühét Sziget ellen zúdítsa; hanem más részről a szigetiek erélyét is növeli. S mikép a természet háztartásában éppen az a bámulandó, hogy egyes szerv különböző célokra működik: úgy a művészetben egyszerű eszköz által többféle hatást eredményezni, minden időben a *mesternek* volt ismertető jele.

A kegyeletes munka, melyre Zrínyi beszéde végén felhívja katonáit, hogy a halottakat tisztességes eltakarítás végett szedjék föl, nem különben maga e felhívás arra való, hogy még inkább fokozza a vezér iránti bizalmat és harci lelkesedést. Az elhunytak sorsában kiki a magáét látja. Ha elesném is – gondolja – dicső harcon, nem maradok a csatamezőn, étkül vadaknak és madaraknak: vezérem gondoskodik illő végtiszteletről. Az érzékeny jelenet, mely most beáll, rokonszenvre lágyítja a vitézek keblét, de nem hogy elcsüggyessze, hanem hogy méginkább fölemelje.

Cserei Pál és a többi mindössze negyven halott, lóra, – a félholt Farkasics hordszékbe tétetik. „Szép vitéz szókkal sebesülteket biztatják, kötözik sebeit, szánják és *óhajtják*.” Ez utóbbi mondomány, ha ugyan a *desiderant* szónak felel meg, valószínűen nem a sebesekre, hanem a halottakra viendő, kik a versfogat (20) első sorában „*ezek*” szó alá értetnek. Az ily *átvonás*, midőn t. i. a mondatot nem a közelebbi, hanem távolabb eső szavakból kell kiegészíteni, ma is idegen a mi szokótésünkötől; de nem ritka a classicus hajdan remekíróinál; és Zrínyi, azok nyomán, öntudattal akará megteremteni a magyar költői nyelvet. Csak kevésnél alább új példát fogunk látni erre.

Még egy emberileg szép vonásra figyeltetem az olvasót: ez ama szíves ápoló részvétel, mely itt a *közsebesültek* iránt nyilatkozik. A névtelen csoport – „*sine nomine plebs*” – irányában, tudtommal, Zrínyinek egy epicus elődje sem tanúsíta ennyi figyelmet. A *halottak* illő eltakarítása, – e miatti stereotyp fegyvernyugvás – az Ilias VII. éneke nyomán divatba jött; de a sebesülttel, ha nem előkelő, senki sem törődik. Zrínyi, midőn ez által egy szép emberi vonást ad a szigeti hős jelleméhez, tanúja egyszersmind az új időnek; s a hihetően saját hadi tapasztalásából ecsetelt rajzocska önön szívének is becsületére vál.

A győzelem jeleivel és gazdag zsákmánnyal Szigetbe vonuló csapat élénk leírása, egy pár észrevétel után, mellőzhető. Elöl megy kétszáz lovas, mindenik kopját tart kezében, s a kopján egy-egy törökfej. De megjegyzi a költő: „nem volt egyiknek is kopjája a *harcon*.” – Miért ez? Kétségkívül, hogy ezen ősi fegyvernem célszerűtlenségére alkalmilag itt is felhíja kortársai figyelmét, szemben az újabb találmányú löfegyverrel. Aztán kétszáz gyalog, ön rabját kiki maga mellett vezetve, lépdél, oly *büszkén*, miszerint „vélnéd lába földet hogy nem is illeti.” Mert így, s nem a *gyorsaságra*, értem a hyperbolát, mely különben népies eredetű, s Homér óta sokkép árnyaltatott. Azután hat lovas ugyanannyi aga fejét viszi, három a Mehmet, Rézmán, Basa Kihája fegyvereit, három *tiszt* ugyanezek kopjára szúrt fejét; mindezek után egyedül léptet a nagy fogoly, Ibrahim pécsi alajbég. Ha erről azt mondja Zrínyi: „Látod, hogy *haraggal* ül most is ló hátán”, csak a helyzetével dacoló kemény tartásra fogjuk érteni, máskint ellenkezne a föntebbi önmegadásával, midőn „az jó grófnak térdihez futa.” Követi a béget tizenhárom török zászló, aztán maga a diadalmas főhad, melynek főnnérzetét a költő ez egyetlen sorral ecseteli:

Lobognak az zászlók, vannak nagy örömben.

És ennyi teljesen elég. A „zászlók örvendő lobogása” többet fejez ki, mint ha egyesek örömy nyilatkozásait akarná részletezni. Végre az elfoglalt vezéri sátor, a gazdag zsákmány s hadi podgyász rekeszti be a menetet, mely e szerint két, éllel összefordult, ékhez látszik hasonlítani, közepén a triumphus legkitűnőbb jelei: a basafejek, a nyert zászlók, s az ékek hegyeinek összerúgó pontján egy maga Ibrahim. Kicsinykedem ugy-e? De ha Zrínyi nem röstelt ily apróságig mindent tervszerűen alkotni, ne restelljük észre venni legalább. Többet mondok: az ily részletező figyelem adja meg, kivált nagyobb költői műnek, hogy benne minden oly határozottan, oly világosan terem képzeletünk elé. Hely, csoportok, egyének ily módon nem zavart bizonytalanságban felhőznek az olvasó előtt, mint akárhány hazai eposznál megesis; hanem otthonossá leszünk a térben, és tisztán kivehetjük a rajta mozgó tömbeket úgy, mint egyes alakokat. A maeoni ősz dalár e tekintetben is örök példány marad; az Iliasz harcterét, a Xanthus és Scamander lapályát szinte nyomról-nyomra ismerjük, egész a mondaszentesítette, hagyományos bükkig, mely a két ellenhad árterének mintegy válaszpontja vala. S ha Dante, az egészben oly nagyszabású és fukar beszédű költő, majdnem pedántságig

viszi gondjait az effélék szabatos megjelzése körül: remélem Zrínyi és igénytelen magyarázoja sem fog vádoltatni, hogy ok nélkül kicsinykednek.

„Sziget *városában* a templomhoz érve, megáll a had. Zrínyi, főbb tiszteivel a „szentházba” megy, s hálát ad istennek a győzelemért. Künn és a várfoján üdvölvések. Zrínyi az egyház előtt szőnyegre terített halottakat elbúcsúztatja, s ezzel a *várba* vonulnak.” (28–35.)

„Zrínyi elébe siető fiát, Györgyöt, isteni félelemre és vitézségre buzdítja. Lakoma Szigetben. Hősünk a rabságán szomorkodó Ibrahimot Radován vajdáért, kezesség mellett, szabadon eresztí.” (35–51.)

A sebesen mozgó jeleneteket, melyek e néhány versfogatban szereink előtt elvonulnak, Toldy szerint is, méltán ez ének fénypontjául lehet tekinteni. Küldisz ugyan kevés, de annál több benső igazság; fény és árny szerencsés vegyülete, gyors változása, s különfélesége az érzelmeknek teszi e helyet a megkapóbbak egyikévé az egész Zrínyiászban. Győzelemtől dagadó kebellet sorakozva áll meg a csapat a városi egyház terén s háromszor kiáltja hálaadólag az élő isten nevét. Zrínyi és tisztjei leszállnak paripáikról, s a templomba menvén, „sok hálákat” rebegnek ahhoz, kié egyedül minden győzelem. Azonban kívül, a szent-egyház előtt, ropog az apró fegyver, mire a bástyán ágyúk visszhangja dörg.

Füst, kiáltás együtt magas égből forog;
Talán az égből is hallják ezt angyalok.

De most a szívemelő jelenet elborúl egy pillanatra: a templomból kilépő Zrínyi szeme elhunyt bajtársain akad meg, kiknek hullái szőnyegre terítvék az egyház előtt. Nem siratja őket, áldja és dicsőíti; óhajta közöttük fekünni, s rövid szóval búcsút vesz tőlök, mennyei viszontlátás reményében. Ha Zrínyi ezt mondja: „talán az isten *hosszabb utat*, hosszabb próbálást hagyott nekem”, azaz úgy nyilatkozik, mintha nem tudná a II. énekben isten által kijelentett halálát: ebben semmi ellenmondás. Egy az, hogy katonái előtt szól, kiket nem akar elcsüggeszteni, más meg, hogy a „hosszabb út” viszonyos fogalom, érthető alatta a vár védelmének tartama is. Ezen fölül mingyárt hozzáveti: hiszem, nem sokára itt hagyom megúnt testemet: a mi tanúság, hogy nem feledte, sőt eszébe forgatja a harc kimenetelét. S ez az, mi a halottakhoz intézett apostrophét gyásszal vonja be, nem az elhunytak sorsa, melyet a szóló irigylendőnek fest. E hangulatból fakadnak mingyárt alább fiához intézett szavai, melyek különben minden alkalom (apropos) nélkül és csupán Virgil szolgálai utánzásából látszanának eredni. Úgy van. Zrínyi saját közel végére gondolt, s remény kell neki, hogy fölemelje lelkét, remény világ szerint is, hiszen ő is ember, nem tagadhatja meg teljesen földi részét. Ha elhal, elvérzik is, élni kíván gyermekében: ezért a látszólag hevetes (ex abrupto) szózat György fiához.

Egyébiránt a búcsúbeszéd, mellyel Zrínyi az elhunytakat megtiszteli, körrajzában hasonlít ahhoz, melyet Tassonál Bouillon az elesett Dudo fölött mond. (III. 68–70) – hasonló, de csak annyira, hogy ez által látszik Zrínyinél a búcsú gondolatja felköltve lenni. Valamint a szigeti hős magasztatja, dicsőíti, boldognak mondja elhunyt társait, ellenben a maga soráról, hogy életben maradt, fájdalmasan emlékszik: úgy Godofréd, midőn Dudót elbúcsúztatja, „nem kell adóznunk, úgymond, könnyet, fájdalommal neked, ki világ szerint meghalván, újjá születel az égből... Él boldogul hát! mert *önsorsunk*, nem a te eseted az, mi bennünket könnyhullatásra készít: miután veled oly derék, oly érdemes részünk távozott el” stb. Azonban erre, s a virgili forrásra, hová Tasso ezen helyét szintén felnyomozhatni, alább, hol Zrínyi Farkascsot elsiratja, még visszatérek.

Zrínyi tehát a várba lép hadnagyaival. „Ottan eleiben fia György viteték.” A *viteték* szó itt nem úgy értendő, mintha valaki ölben hordozná a már nagy fiút, nem is vezetést, vagy ilyesmit jelent az, hanem a latin költők *fertur*-ját adja vissza, mely sietés, rohanás értelemben használtatik. (*Fertur moriturus in hostes. Aen. II. 511.*) Nem is volna szép Györgytől, ha megvárná, hogy valaki atyja elé úgy vezesse, kézen fogva vigye, sokkal valóbbszínű, hogy elébe fut, s kétségkívül Zrínyi is ezt akarta a *viteték* szóval kifejezi. Zrínyi meglátván fiat, a halál gondolatján elborúlt lélek újra él a reményben, s hogy ez teljesüljön, az ifjat önpéldája követésére buzdítja:

Tanulj, fiam, tülem isteni félelmet,
Tanulj fáradtságot s kemény vitézséget;
Mert kell tenéked is követned engemet,
Sokat járnod s fáradnod, verítékezned. (36.)

Mindenki tudja, hogy e hely, s méginkább az, mit hősünk alább (V. 79) György fiának mond, Virgil szavait hangozza vissza. Főntebb már közlém a jelenést, midőn a sebesült Aeneas csoda által egyszerre meggyógyul. Ekkor intézi jelenlevő fiához a nagyon ismeretes szavakat: (*Aen. XII. 435.*)

Disce, puer, virtutem ex me, verumque laborem:
Fortunam ex aliis. Etc.

A követés e szerint mind itt, mind alább a megjelölt helyen, világos, kivált az utóbbin, hol Zrínyi a „fortunam ex aliis” mondatot is visszaadja:

Mástól pedig szerencsét s annak gyümölcset: –

az hát csupán a kérdés, illik-e az átvétel, személyhez, helyhez, körülményhez. Hogy Zrínyi buzdítása ön lelke hangulatából mily természetesen fakad, már kifejtém. Ha majd alább azt is hozzáteszi intő szavaihoz: mástól pedig szerencsét stb. ... erre, úgy látszik, *több joga van* mint Aeneasnak. Ez utóbbi, igaz, eleget hányatott szárazon és vizen, de mindig ott áll a háttérben a vigasztaló fatum, hogy végre célját éri. Most, e célhoz oly közel, isteni erő által megorvosolva, felüdítve az utolsó harcra, nincs oka zúgolódni szerencséjén, nincs annyi leg-alább, mint Zrínyinek, ki látja, tudja küzdelme szomorú végét, s méltóbban óhajt fiának jobb szerencsét, e világ szerint.

Zrínyi találkozása fiával, átmenetet képez örömdetes hangulatba. A felhő árnya ismét eltűnt, s vidáman süt le a tavaszi nap. „Megvettetnek” a nagy asztalok: Zrínyi hőslakomához telepszik, nem elkülönködve, vagy csupán főbbjeivel, hanem a közteremben, katonáival együtt. A *népszerű* vezér ott találja magát igen jól. A fogoly Ibrahim sincs feledve:

Vitéz Olajbéget is abbul becsülék:
(Asztalhoz a foglyot magokhoz ülteték.)

ha szabad volna így kiegészítnem a csonka verset.

II. A CSELEKVÉNY PÁRHUZAMOS HELYEI

Azon helyek, hol a *cselekvény* Zrínyinél Tassora vagy Virgilre emlékeztet, s kisebb-nagyobb eltéréssel ezek nyomán indul, ime következők:

1. 1. ÉNEK. Az isteni jelenet, angyal küldetése. II. 7–28. Tasso után.
2. Alecto furia I. 28–48. Virgil. Tasso.
3. Az enumerációban a bús Delimán némi hasonlata a szintoly kedélyű Tankréddal. I 71–75.
4. Az első ének szerkezete Tasso első énekével: isteni jelentés, angyal küldés: vezérek gyűlése, hadszámla (enumeratio).
5. II. ÉNEK. Szégyenli az Turi. II. 7. Argantera emlékeztet.
6. Szulimán leírását összevetni az egyiptomi szultánéval II. 36–38.
7. Zrínyi imádkozik. II 64. Godofréd Tassonál.
8. Az imádság szövege, zsoltári helyekből. 65–74.
9. Az ima *rögtöni* meghallgatása. II. 78–86. Virgil. Tasso.
10. III. ÉNEK. Az ének reflexión kezdődik. III. 1. Ariosto.
11. Im megmondom okát... III. 3. eposzi *előjelentés*.
12. Török ifjú éneke. Idyll. III. 28. Erminia idyllje, Tasso.
13. Rézmán. „Noha ifiantan kelle veszni...” III. 59. *előjelentés*.
14. Rézmán és Mehmet... III. 78. Lausus és Mezentius, Virgil.
15. Cserei és Olaj bég III. 92. – Aeneas és Magus Virgil X. 521. Mezentius és Orodes, Virgil X. 738, Pyrrhus és Priamus II. 547. Argillan és Ariadin, Tasso IX. 80.
16. Olajbég önmegadása Zrínyinek (III. 109. stb.) Altamor és Godofréd. XX. 140, 141.
17. Az ének vége (III. 117.) Ariosto modorában.
18. A IV. ÉNEK kezdete reflexio. Ariosto.
19. Zrínyi romlásának *előjelentése*. IV. 7. A classicusok. Tasso. Firdusi is.
20. Zrínyi parentatiója a holtak fölött. (IV. 32.) Godofréd Dudo fölött.
21. Zrínyi *szavai* fiához (IV. 36.) Aeneasé Ascaniusához XII. 435.
22. Olajbég váltság ígérete. (IV. 48.) Magusé Virgil X. 526. Altamoré, Tasso XX. 140.
23. A *bír* IV. 52. V. ö. *Fama*, Aeneis.
24. A két ló okozta zavar. IV. 81. Rh. lovai? távoli reminescentia.
25. V. ÉNEK. Zrínyi *szavai* fiához. V. 79. Aeneis XII. 435. és ismét Zrínyi V. 91. Aeneis XII. 20.
26. VI. ÉNEK. Halul bég és Demirhám követsége VI. 2. Argante és Alete. Tasso. II.
27. VII. ÉNEK. Szolimán érkező hada. (VII. 13–16.) V. ö. Tasso III. 9. és Aeneis IX. 36.
28. Zrínyi Farkasics Péter fölött. (VII. 38.) Godofréd Dudo fölött. Tasso III.
29. Deli Vid és Demirham viadala. (VII. 84, 101.) Argante és Tancred.
30. VIII. ÉNEK. Demirham és Delimán viselete. (VIII. 54, 57.) Argante, Tasso VI. 3, 8.
31. Delimán párbajra akarja híni Zrínyit. (VIII. 81.). Argante u. o.
32. Szulimán szavai Delimánhoz. (VIII. 90.) Latinus Turnushoz. Aeneis XII. 40. squ. a párbeszéd nyomon követve.

33. IX. ÉNEK. Radivoj és Juranics. – (IX. én.) Nisus és Euryalus. (Az ének elején *kitérés* Ariosto modorában.) – V. ö. Ulysses és Diomedes; aztán Cloridan és Medor (Ariosto) – sőt némileg Clorinda és Argante – Tasso XII. 1–12.

Zrínyi öröm felkiáltása: Aladin, Tasso XII. 10, 11.

34. Radivoj lelkének megjelenése Vid álmában (IX. 85 stb.) Hectoré Aeneásnak. II.

35. X. ÉNEK. Sziget ostroma 3 felől. (X. 11 stb.) Jerusálem is XI. 19–22.

36. Bot Péter a kaput megnyitja (X. 52.) Aeneis IX. 672.

37. Embrullah episodja. (X. 54.) V. ö. Szolimán apródjával Tasso IX. 81–88.

38. Szviloejics és Klizurics. (X. 66–73.) Lycus és Helenor Aeneis, IX. 530–560.

39. Badankovics és Hervoics. (X. 74–81.) Pandarus és Bitias. Aeneis IX. 679–730.

40. Nem Krim ez, Delimán... (X. 78.) Tasso XI. 61.

41. Delimán Szigetben. (84.) Turnus. Aeneis IX. 757–780–790–807.

42. Demirhamot akarhatja ellen viszi a tömeg. (X 100.) Argante, VII. 112.

43. Zrínyi győzelmes megtérése. (X. 105, 106.) Tasso, IX. 29.

44. XI. ÉNEK. Kezdet, reflexióval. Ariosto modorában.

45. Szulimán a zendülést személyesen csendesíti. (XI. 14.) Bouillon. Tasso V. 32.

46. Kaszum Kapigia basa a császárt ingerli Delimán ellen. (XI. 15.) Arnoldo Godofrédot, Rináld ellen. Tasso V. 33.

47. Demirham pártját fogja Delimánnak. (XI. 19.) Tancred Rinaldnak. V. 35.

48. Delimán elvonulása, párbeszédek stb. Tassonál Rináld, majdnem nyomon követve.

49. Deli Vid és Demirhám második párbaja. (XI. 60.) Tasso XIX. 2, 3, 4.

50. Amirassen megszegi a fegyverszünetet. (XI. 75.) Homer III. Pandarus; Tasso VII. 99.

51. XII. ÉNEK. Delimán és Kumilla. Távoli reminescentia Armidához. Armida és Dido.

52. Az örvöngő Delimán (XII. 110.) Orlando furioso halvány visszhangja. XXIII. vége.

53. XIII. ÉNEK. Kezdet reflexio. Ariosto. Deli Vid nője alkalmából *kitérés* Clorinda- és Camillára. Tasso. Virgil.

54. Karabul ló gyorsasága. (XIII. 28.) Iliász. Camilla. Ariosto XV. 40. Rajmondo lova.

55. Ali és Delimán a tanácsban. (XIII. 49–50.) Orcan és Szoliman. Tasso X. Dranus és Turnus.

56. Galamb episod. (XIII. 86.) Tasso.

57. XIV. ÉNEK. *Kitérés*. Ariosto XLVI.

58. Alderán a bűbajos. (XIV. 13.) Izmén II. 1. squ. – Tassonál.

59. A bűvölésre választott *erdő*. (XIV. 20.) Tasso XIII. 5.

60. Alderán bűvölése nyomról-nyomra. (XIV. 26.) Tassonál Izmén XIII. 6–9.

61. Ördögi sereg (XIV. 68.) Tasso VII. 114 szerint.

62. Deli Vid és Demirham 3-ik párbaja. (XIV. 86. squ.) Tasso XIX. 2–25. és VII. 78.

63. XV. ÉNEK. Isteni jelenet (18) Tassonál IX. 56. Angyal küldetés. Tasso IX. 60–66.

64. Deliman rettegése (XV. 77.) Turnus XII. 89. stb. Solimano XX. 104, 106.

III. AZ EPOSI SZERKEZET

Föltétel (*propositio*), ajánlás (*dedicatio*)

Segédhívás (*invocatio*). 1. Legelől. 2. Seregszámlálás előtt. 3. Nagy esemény, harc stb. előtt.

Hasonló ehhez a készülődés, vagy midőn a költő félve fog nagy dolog elbeszéléséhez.

Seregszámla (*enumeratio*); rendesen cselekvés alakjában, s így szebb. Alkalmat nyújt egyes hősök vagy egész csapatok jellemzésére; alkalmat episodok kezdésére. Nagyon szám- szerinti fárasztó.

Előjelentés (*anticipatio*).

„*In medias res.*”

Elmélkedő kitérés (*reflexio*).

Alanyi kitérés.

Episod: 1. Egy helyre illesztve. 2. Az egészen átszőve.

Nagyobb hősök későbbi fölvezetése.

A költői erő későbbi kifejtése.

Lirai, idylli helyek a harcok közt. – Komikai részletek.

Szerencsés vég. – Teljes nyugalom.

Bizonyos ismétlődő fordulatok. Ariosto modora.

Csodálatos. Néphiten alapuló. Idegen.

Ellenkező égi hatalmak. Segítők, gátlók.

Isten megjelenése; 1. nyiltan, 2. álarcban.

Isten eltűnése: 1. jelekkel, 2. jelek nélkül.

Isten által tett benyomás a halandóra. Ennek rendes fölkiáltása ilyenkor.

Isten rögtön teljesíti a halandó könyörgését.

Nyílt csodás.

Elfátyolozott vagy félcsodás. A csodásnak kétségben hagyása a költő által.

Ködbe burkolt, láthatlan hősök. A főhős alakja isteni nimbussal környezve.

Isteni követ.

Álom, látvány, csodajelek, prodigiumok.

Nyílt jóslat. – Menny vagy pokoljárat.

Jóslat 1. képek által;

2. lelkesedés percében;

3. halál előtt;

4. madár- vagy állatjóslat.

Fatum. Fatalis hős, fatalis ló, fegyver stb.

Fatalis elbizakodás, veszély előtt.

Jós csalódik saját jövődjében.

Jóslat nem talál hívőre.

Jós csak bizonyos dolgokat tud, másokat nem.

Elhúnyt hős megjelenése, legott halála után.

Halál előtti csoda rettegés.

- Akadály, női kecs által.
Párviadal, hitszegés miatt, általános harccá fejlődik.
Párviadal éj által megszakíttatik...
Párviadal máskor folytattatik...
Magán ellenség a közös mellett. Bosszúállások: 1. jó barát, – 2. gyöngéd ifjú, – 3. gazda.
– 4. apa vagy fiú, – 5. szerelmi vetélytárs stb. megboszulása.
Elesett hős fölött kifejlő viadal.
Egyes hősnek ellenség közé rekedése.
Barátság ellenek közt.
Lovagiasság a legyőzött iránt. – Lovagiasság vívás közben. – Becsülése az ellen-hősnek.
Vezér vagy hős megsiratja elesett társát.
A temetések.
Örjögő bajnok.
Desperáló ütközet helyreállítása: 1. sikerül, 2. nem sikerül; a hős megöletik, elfogatik.
Dalnok egység. A költő részvéte ez iránt.
Keresztyén hős Istennek tulajdonítja a diadalt.
Hadi tanács. Félénk békepárt, dühös harcpárt.
Veszélyben recriminációk.
Szavakkal objurgatio, viadal előtt.
A hős mérgesíti magát a viadalra.
A fő hős tekintélye.
Merész hősök a lassú taktikát lenézik.
Vad, kegyetlen hősök. Párviadalban a szánakozás megtagadása.
Két hős között benső barátság, közös kalandok.
Egyszeri gyávaság jóvátétele vitézség által.
Nagy bajnok futása. Szégyene.
Vakmerő ellenhős *egyszer* ijed meg: a fő hős előtt.
Hölgyi szerelmet a fatumért feláldoz a költő.
Vitéz nő. Férfias nő.
Női vitézség nőiséggel indokolva.
Szerencsés végfordulat. Tökéletes nyugalom a befejezésben.
Cselekvény *egysége*.
Történeti és költött részletek.
Az igazság költői hatása. Eposzi hitel.
Hely, idő-egység.

IV. ELEMEZÉS AZ AENEIS NYOMÁN

I. ÉNEK

[Az 1–158. versekre vonatkozó följegyzés nincs meg.]

AENEIS 159. Csaknem szóról-szóra Tassonál a csendes öböl leírása: XV. 42. 43. Odyssea XIII. 96.

198–207. Aeneas rövid biztatása igen szép. Nem kicsinált oratio, hanem patheticus. – Odyssea XII. 208.

216. Postquam exempta fames (Homeros). Nagyon jó, hogy akkor jut eszükbe sajnálkozni társaikon, mikor jól laktak.

223. Et jam finis erat. Tasso I. 7. Zrínyi I. 7.

286. Figyelembe veendő, hogy Jupiter Venusnak jósolván Róma leendő nagyságát, a köz-társasági szerkezetéről mit se, de igen is említi Julius Caesart. E beszéd figyelmes elolvasása meggyőző, hogy az Aeneis *kormű*. Célja Octaviusban Aeneas dicső monarchiája folytatását népszerűsíteni.

291. Aspera tum... E sorokban a kifáradt Róma békevágya tükröződik.

315: Venus Aeneasnak vadásznő alakjában jelenik meg, de ez ráismer, hogy istennő; az elébb tagadja; *Istennő megjelenése*. Eposzi mód.

402. Dixit et avertens. Venus eltűnése *jelekkel*. *Istennő eltűnése*. Eposzi mód.

411. Aeneas és társai ködburokban. Tasso Izmen és Szolimán X. 16.

430. Hasonlat; a méhek sürgése = városépítők.

453. *Képben* kiábrázolt *tettek* (a trójai viadal főpontjai) Tasso, Rináld ősei: XVII. Camoens stb.

588. „Restitit Aeneas, claraque in luce refulsit...” Venus fonságesebbé tette alakját. Így Bouillonét Isten. Tasso XX. 20. 21.

II. ÉNEK

34. Sive dolu seu stb. Fennhagyott kétség.

59. „...qui se ignotum” stb.... Aeneas *megmondja előre* Sinon ravasz szándékát; nem hagyja, mint a regényírók, függőben s várakozásban a hallgatót. *Anticipatio*. Eposzi szerkezet.

123. Hic Ithacus stb. követi az Iliászt, midőn Achilles hasonlóan bátorítja, sarkalja Chalchast, mint Odysseüs itt.

130. Assensere... stb. Emberi természet ügyes rajza.

166. Palladium. Tassonál a boldogságos szűz képe: II. ének 1–9. Ott is, mint itt, az *elorzónak* nem használ.

223. Hasonlat. Sebesült bikához; Laocoon Tasso LV. 1.

270. Hector megjelenése *Aeneas álmában*. *Radvój*. Zrínyi IX. Alecto Rinald álarcában. Tasso VIII. 60. IV. 49.

289. „Heu fuge, nate dea!” stb. Tasso VIII. 60. „Fuggi, Argillan” stb. és Armida IV. 49.

304. „In segetem veluti flamma” stb. Hasonlat: vetés, erdőégés: Trója pusztulása, égése.

325. ...fuius Troes, fuit Ilium stb. Tasso, Aladin felkiáltása XIX. 40.

354. Una salus victis... Zrínyi III. 90. Tasso?
355. „... inde lupi, ceu”; hasonlat: Aeneas és társai az éji harcban. Tasso XIX. 35.
377. Improvisum stb. Hasonlat: mint a ki kigyóra hág véletlenül: Androgeus találkozik Aeneassal.
416. Hasonlat. Szelek harca: görög és trójai harc.
431. Iliaci cineres Stb. Tasso VIII. 24. Voi chiamo in testimonio. Carlo beszéde.
460. Turrim, stb. Leontott torony, bástya: Tassonál: XI. 38. Zrínyinél X. 66.
471. Hasonlat: bőrért levetett kigyó = Pyrrhus – Rinald a Salamon templomát midőn betöri. Tasso XIX. 33–37.
496. Hasonlat. Árvíz: a Pyrrhussal berontó görögök.
509. Arma...desveta: Priamus és Aladin közti hasonlat.
516. Hasonlat: galambok összecsoportozása a vészben Hecuba és menyei.
- 535–553. Priamus szóváltása Pyrrhussal: Cserei Pál és Olajbég, Zrínyi III. 100. Tasso IX. 80.
591. „Confessa deam” (Venus). Gyér eset, hogy isten saját alakjában jelenjék meg; fényesb, nagyobb stb. akkor.
610. Venus épen úgy nyitja meg Aeneas szemét, hogy lássa a Tróját romboló láthatlan isteneket, mint Godofrédnak Mihály angyal, hogy lássa a mellette harcoló mennyei sergeket. XVII. 92–96.
666. Élőfa ledöntése: hasonlat. Troja ledöntése, istenek által.
773. Et nota major imago” a manesek, mint az istenek is, nagyobbak, mint élőkben.
774. „Ter conatus ibi collo dare brachia circum.” Bouillon Ugone-t. Tasso XIV. 6. Deli Vid Radivojt. Zrínyi IX. 95.

III. ÉNEK

24. stb. Vérző csemeték. Ariosto, a mirtussá bűvölt Astolfo VI. 26. Tasso XIII. 41.
45. Nam Polydorus ego. Episod.
94. Dardanidae duri... Első jóslat, hogy hol keressenek hazát.
147. Nox erat...kedvenc sor Tassonál. pld. XII. 1.
163. Est locus... Második jóslat, Italiára; penatesek által. Négy ismételt sor, Homér mórakban.
173. „Nec sopor illud erat.” Álomlátás mely tisztább az álomnál.
212. Hárpiák episodja. Ariosto.
255. Celaeno harpia baljóslata: az asztal megevése. Harmadik jóslat...
379. Prohibent nam cetera parcae scire Helenam. – A jós bizonyos dolgokat nem tud. Tasso, XVII. 88.
414. Haec loca stb. Tasso XV. 22. csaknem szóról szóra követve.
490. Astyanactis imago... Andromache Ascaniust azért szereti, mert fiára emlékszik, ki most ezzel egykorú volna.
- 590–681. Episod a cyclopokról: az Odyssea nyomán.
- 689–706. Geographiai ismeretét mutogatja, mint Tasso XV. 10–33.

IV. ÉNEK

24. Sed mihi stb. Tassonál Armida. IV. 57.
65. Heu vatum ignarae mentes! stb. *Anticipatio*.
69. Qualis conjecta stb. Hasonlat. Dido: sérült szarvashoz.
144. Qualis ubi. Hasonlat: Aeneas Apollóhoz.
166. Szépen van elfátyolozva, s isteni akaratból történőnek jelölve. Aeneas és Dido összejövetele a barlangban. Tasso e jelenetet kéjesen festené.
169. Ille dies etc. *Anticipatio*.
196. Iarbas könyörgése *rögtön* meghallgattatik. Így Tassonál Bouilloné, a Zrínyiászbán Zrínyié. (Tasso XIII. 70–80; Zrínyi II.)
238. Dixerat. Ille patris...etc. Mercurius készülete, repülése lebegett Tasso előtt, midőn Gábritel leírta: I. 13, 14.
252. Hic primum *paribus* nitens Cyllenius *alis* Constat. E si libro sull' adequate penne. Tasso I. 14. .. geminas opifex libravit in alas Ipse suum corpus. Ovid.
254. ...Avi similis... Hasonlat: Mercurius, madárhoz.
262. ...Atque illi stellatus... Aeneas elpuhult viselete és Rinald: Tasso XVI. 30.
301. Bacchatur, qualis... Hasonlat. Didó bacchánsnőhöz.
365. Nec tibi diva parens etc. Tasso XVI. 57. Az egész helyen, a mennyire a tárgy különbsége engedi, szembeűnő a követés. Armida is előbb szépen kér, Rinald higgadtan, de gyöngéden felel, a beszéd alatt (Talia dicentem jamdudum aversa tuetur... 362. Gia buona pezza in dispettosa fronte torva il riguarda etc. 56.) Armida rút szemeket vet rá s végre dühben tör ki. Quae quibus anteferam? Tasso XVI. 58.
381. I, sequere Italiam...Vattene pur, crudel... XVI. 59. Az egész versszak Virgil után, és a 60 eleje is.
391. Suscipiunt famulae...etc. Tehát Dido is elájúlt, mint Armida. Tasso XVI. 60.
401. Ac veluti... hasonlat: a futásban sürgő trójaiak, hangyákhoz. Zrínyi VI. 65. Az Iliasban: legyekhez.
431. Non jam conjugium... Armida, Tasso XVI. 44.
441. Ac velut... Hasonlat: Aeneas, tölgyhöz.
522. Nox erat... Era la notte... Tasso II. 96, 97.
590. Proh Juppiter, ibi! etc. Armida, Tasso XVI. 63, 64, 65 squ.
654. Magna mei imago... A holtak *árnyai nagyobbak* v. ö. Aeneis II.
669. Non aliter: Hasonlat: a Dido esetén megháborodott város, oly városhoz, melyet az ellenség meglepett és felgyújtott.

V. ÉNEK

88. Hasonlat: Kigyó pikkelyei szivárvány színéhez.
178. Komikus jelenet; Meneoetes, kit a versenyhajózásánál Gyas a tengerbe vetett, s ázva mász ki a sziklára.
213. Hasonlat: Röpülő galambhoz, a versenyző csónak.
235. Di quibus imperium. Könyörgés, rögtön meghallgatva. Zrínyi II.
250. Victori chlamydem... melyen kivarrva Ganimedes elragadtatása.
260. Pánczél, melynek *története* van.

270. Cum saevo... komikus, az utolsót kinevetik.
 273. Hasonlat: lassú hajó sértett kigyó csúszásához.
 647. ... divini *signa* decoris, Ardentisque notate oculos. Isten fölismerése.
 657. „Cum dea se paribus per coelum sustulit alis.” – Isten csodás eltűnése.
 693. „Vix haec ediderat...” Könyörgése Aeneasnak *rögtön* foganatos. Zrínyi II. 80–86.
 722. *Látás*. Anchises megjelen Aeneasnak, émetten.

VI. ÉNEK

179. Itur in antiquam silvam. V. ö. Tasso III. 75, 76.
 264. *invocatio* az alvilágba menet leírása előtt.
 273. Vestibulum ante ipsum. Személyesített abstract fogalmak.
 283. Ulmus opaca ingens. Az álmak lakhelye. Tasso XIV. 3.
 299. Terribili squalore Charon... Dante követi e helyet.
 309. Quam multo in silvis. Hasonlat: a tolongó alvilági árnyak hulló levelekhez, és költöző madarakhoz. Dante.
 411. Inde alias animas... Deturbat... Dantenál üti az evezővel.
 577. ... „Tum Tartarus ipse, Bis patet in praeceps...” Tasso I. 7.
 700. Ter conatus ibi... A szellemek meg nem ölelhetők. Zrínyi. Tasso.
 707. Ac veluti... Hasonlat: a leendő népek: szállongó méhekhez.
 759. Et te tua fata docebo... Tassonál a jóslatok Rináldnak. XVII. 85–97.
 785. Hasonlat: Róma város, Cybele istenasszonyhoz.
 790. Hic Caesar... Átugorja a *köztársaság* korát.
 795. Garamantas et Indos... Zrínyi, Tasso.
 815. Ismét a királyokra ugrik vissza.
 819. Brutusra a consulságra megy át.
 852. „Tu regere imperio...” kifejezi a nemzeti geniuszt.
 856. Ügyes, hogy a *Marcellus* nevet megemlítette, hogy a figyelmet a gyermek *Marcellusra* vonja.

VII. ÉNEK

37. *Invocatio*. A hátralevő hat énekre.
 460. Arma amens fremit... Zrínyi I.
 463. Hasonlat. Turnus haragja: forró vízhez Tasso VIII. 74.
 513. Pastorale canit signum (Alecto)... Tasso IX. 13.
 528. Hasonlat. A latin nép és trójaiak harca, felháborgó tengerhez.
 634. Aut le-vis ^{UU} ocre-as len-tō dū-cūnt agento = a *bűz*ás kifejezése.
 641. Pandite nunc Helicon deae...magasztos *Invocatio*. Tasso IV. 19. I. 36.
 674. Hasonlat: Catillus és Coras: két, erdőn gázoló centaurushoz.
 698. Hasonlat. Messapus éneklő hadinépe: hattyú sereghez.
 718. Hasonlat: ellenhadak sokasága: tengerhullámokhoz, kalászmészőhöz.
 750. Umbro... eleste előre jelentve. *Anticipatio*.
 784. ...toto vertice supra est. – Turnus fejjel nagyobb hadánál.

807. Camilla gyors futása. V. ö. Homer: Ilias, Tasso, Ariosto, Zrínyi, Vörösmarty.
 812. Camilla *külsejének leírása* ügyesen van a bámulók csodálkozása által mintegy *cselek-vénnyé alakítva*.

VIII. ÉNEK

21. Hasonlat. Aeneas hánykódása gondjaiban, a rengő víz által visszavetett és futkosó nap vagy holdfényhez. Igen szép.
 43. Litoreis... négy sor ismételve III. 390.
 184. Postquam exemta fames. I. 216... (Homeri).
 243. Hasonlat: Cacus feltört barlangja, a földhasadás által megnyíló pokolhoz.
 348. Iam tum religio... Vallásos vagy babonás félelem valamely sötét erdőtől. Így Tasso XIII. 2–5.
 364. Aude, hospes contemnere opes... *korirány*.
 405. Optatos dedit amplexus... szűzileg elfátyolozva.
 408. Cum femina primum... a kora fölkelés élénk képe.
 449. Alii... A cyclopsok működése majdnem szórúl-szóra. Georgicon IV. 171–5.
 485. Mortua quin... Mezentius zsarnoksága: azért Zrínyinél: *fene* Mezentius.
 621. Hasonlat: Aeneas – Vulcanus készítette páncélja, napsütötte fellegeth.
 626. Aeneas pajzsa (Achillesé hasonlatára) római jóslatok rajzaival.
 648. Aeneadae in ferrum *pro libertate* ruebant. – Egy kis szabadelvűség, hogy aztán *Augustus dicsőítése* következzen, az ének záradékául.

IX. ÉNEK

16. Ingentemque fuga... Iris eltűnése. Ismételt sorok. V. 657.
 36. Quis globus... Tasso III. 10.
 44. Ergo, etsi... Szégyennek tartották falak megől harcolni.
 59. Ac veluti... Hasonlat: Turnus a sáncok előtt ólálkodó farkashoz. Tasso. Zrínyi.
 77. Quis deus, o Musae? Rövid *invocatio*.
 128. „Trojanos haec monstra petunt.” Turnus az *oment* ellenkezőre magyarázza, mint Szulimán, Zrínyinél.
 176. Nisus erat portae... itt kezdődik az episod. Ariosto, Zrínyi.
 312. Multa patri portanda dabat... Célzás a Nisus és Euryalus szerencsétlen végére, tehát: *Anticipatio*.
 327. Gratissimus *augur*. Egész Kadileskéig nyomon követi Zrínyi.
 328. Sed non augurio potuit depellere pestem. Jós a maga jövődjét nem tudja.
 339. Impastus ceu... Hasonlat: Nisus vérontása: oroszlán juhok közt.
 343. ...sine nomine plebem... Sokszor, Tassonál.
 384. ...onerosaque praeda. Euryalus elkésése indokolva. Zrínyinél nincs.
 404. Tu dea, tu praesens... Ariosto XVIII. 184.
 435. Purpureus veluti... Hasonlat: a haldokló Euryalus, hervadó virághoz.
 459. Et jam prima... hajnal rövid leírása. Ismételve IV. 584-ből.
 465. Quin ipsa... dárdára tűzik Nisus és Euryalus fejét. Zrínyi szebben.
 481. Hunc ego te...? Euryalus anyjának keserve nagyon *csinált*.

516. Inmanem Teucris molem... Tasso XI. 38. Általában az ostrom fővonásait Tasso Virgiltól nyerte.

521. Parte alia... Tasso XI. 66. Duo pini fiammeggianti.

525. Vos o Calliope... *Invocatio*, Turnus harcai előtt.

540. Tum pondere turris procubuit subito. – Zrínyi X. 66.

551. Ut fera, quae densa... Hasonlat: Helenor kétségbeesett vadhoz. Lycus és Helenor epizódja, Zrínyinél nyomon követve. – (Aen. IX. 520–562; Zrínyi X. 66–73.)

563. Qualis ubi... Hasonlat. Turnus a mint megfogja Lycust, sas által elragadt nyúl, vagy hattyúhoz; farkas elragadta bárányhoz. Ariosto XI. 20.

576. Hunc primo... Nyíl-sebhez kapó kezét más nyíl átfúr, s odaszegez. – A nyilazó Clorinda. Tasso XI. 44.

598. Non pudet... hosszas objurgatio a harc előtt... Non hic Atridae = Nem Krim ez Deliman. Zrínyi X. 78. Non è questa Antiochia. Tasso XI. 61.

617. O vere Phrygiae, nec enim Phryges... Tasso XI. 61. O, Franchi no, ma Franche!

646. ... formam tum.. Apolló átöltözve halandónak jelen meg Ascanius előtt.

659. Agnovere deum... isten eltűnése.

668. Quantus ab occasu. Hasonlat: nyílak sokasága záporhoz, jégesőhöz.

675. Portam... Pandarus és Bitias a kaput megnyitják, Badankovics és Hervois: Zrínyi X. 74.

679. Quales aerae... Pandarus és Bitias, cserfákhoz. Hasonlat.

710. Qualis in Euboico... Hasonlat: Bitias eleste, leomló szirtoszlophoz.

725. Obnixus latis humeris. Zrínyi X. 76.

728. Demens, qui Rutulum... Esztelen, mert bezárta a tatár királyságot. Zrínyi X. 77.

730. Immanem veluti... Hasonlat: A bezárt Turnus tigrishez. Zrínyi X. 77.

735. Tum Pandarus ingens... Zrínyinél Badankovics.

737. ...Non haec dotalis regia Amatae... Nem Krim ez...

740. Olli subridens... *nevet*, mint Zrínyinél.

745. Juno a láncsát elfordítja Turnusról... Az isten Angyala: Zrínyi III. 83. és XV. 86.

755. Huc caput atque illuc. A kétfelé hasított fej, lefügg két vállra.

775. Crethea Musarum comitem... Embrullah. Zrínyi X. 54.

781. Quo deinde fugam... futó nép megállítása. Olajbég; Zrínyi. III.

792. ...ceus saevam turba leonem... Hasonlat: Turnus hátrálása oroszlánnyához... Zrínyi X. 86.

800. Quin etiam... O, hányszor megfordult... Zrínyi X. 88.

811. In fluvium dedit... Árkot áthaladásra Zr. X. 89.

Ez énekből tehát Zrínyi négy feltűnőbb epizódot vett át: Nisus és Euryalus; Lycus és Helenor; Pandarus és Bitias; Turnus benrekedése.

X. ÉNEK

3. Conciliumque vocat divum pater atque hominum rex Sideream in sedem: terras unde arduus omnes Castraque Dardanidum aspectat, populosque latinos. Tasso 1.

115. Stygii per flumina fratris etc. harmadfél sor ismételve. IX. 106.

134. Qualis gemma micat... Hasonlat: Ascanius aranyhaja, fehér nyakán: aranyba foglalt gyöngyhöz stb. Tasso III. 30.

163. Pandite nunc Helicon... ismét invocatio, enumeratio előtt.
175. Az enumeratioban egy jós. Alderán, Zrínyi I.
220. Nymphae... kedves jelenet a hajóból lett nympháké Aeneassal.
264. Qualis sub nubibus atris. Hasonlat: Darvakhoz: a trójaiak lármája. Tasso XX. 2.
272. Non secus... Hasonlat: Üstököshez, Aeneas. – Zrínyi XV. 56. Tasso VII. 52.
- 260–70. A trójaiak örömlármájához hasonló Tassonál: XX. 2.
329. Progenies septem numero... Ebből teljesebben kifejtve, Tasso IX. 27.
348. Vocem animamque rapit trajecto gutture... Zrínyi III. 99.
356. ...magno discordes aethere venti... Hasonlat: rutulok és trójaiak harca, szelek harcához.
369. Quo fugitis socii?... futó had biztatása.
378. Pelagus, Trojanum petemus?... Zrínyi III. 73.
396. Semanimesque micant digiti, ferrumque retractant. Tasso IX. 69.
405. Ac velut optato... Hasonlat: Erdő égés. Zrínyi VI. 110. X. 101.
435. ...sed quis fortuna negarat In patriam reditus... *Anticipatio*.
438. Mox illos sua fata manent... Előre megtudjuk, hogy Pallas és Lausus el fognak esni.
- Anticipatio.*
454. ... utque leo... Hasonlat: Turnus, oroszlánhoz.
464. Audiit Alcides... ebben anticipatio is.
489. Et terram hostilem moriens petit ore cruento. Zrínyi III. 301. VI. 115.
495. Et laevo pressit pede... Deli Vid. Zrínyi VI. 90.
503. Turno tempus erit... *Anticipatio*. Zrínyi IV. 7.
510. Nec jam fama... Tasso. XX. 101.
523. Et genua amplexens... Az egész kis episod. Zrínyi III. 93–96. Magus és Cserei Pál.
541. ...intentique umbra tegit... Zrínyi XIV. 113. XI. 100.
641. Morte obita... az elhunyt árnyak miléte.
693. Ille velut rupes... Hasonlat: Mezentius, habokkal dacoló sziklához. – Tasso. IX. 31. Zrínyi VI. 103.
718. Dentibus infrendens et tergo decutit hastas: Mezentius vadkanhoz: hasonlat.
722. Inpastus stabula alta leo... stb. Hasonlat: Mezentius vadkecskét, szarvas borjút ragadó oroszlánhoz.
736. ...posito pede nixus et hasta... az elesett ellenségre tapos. Zrínyi VI. 90.
739. ...Non me, quicunque et... haldokló ember jóslata. Zrínyi III. 98.
742. ...Nunc morere... Mezentius felelete. Zrínyi III. 99. 100.
760. ...Pallida Tisiphone... a furia a harcolók közt.
762. ...quam magnus Orion. Hasonlat: Mezentius járása Orionéhoz. Zrínyi X. 98.
781. ...alieno vulnere. Másnak szánt seb. Tasso IX. 73. Zrínyi VI. 103.
790. Lausus episodja kezdődik. – Halálát a költő előre jelenti. *Anticip.*
803. Ac velut... hasonlat. Aeneasra hulló nyilak: jégesőhöz. Zrínyi VI. 103.
812. ... pietas tua... Lausus elesése szebben van motiválva (atyja iránti szeretetével), mint a Rézmáné.
830. Aeneae *magni* dextra cadis. III. 85.
860. Rhoebe, diu... Mezentius beszéde lovához.
892. Tollit se arrectum... lónak eladása.
- Lausus, Mezentius = Rézmán és Mehmet.*

XI. ÉNEK

5. Ingentem quaecum... tropaeus. Dudo, Tasso III. 72, 73.
29. Sic ait inlacrymans... Tehát Aeneas még sír, nem mint Bouillon. III. 67.
36. Ut vero Aeneas... Quando Goffredo, III. 67.
41. Lacrimis ita fatur obortis... Ismét nem szégyell sirni. Zrínyi VII. 37.
68. Qualem virgines... Hasonlat: Pallas, letört virághoz.
97. Salve aeternum... Végbúcsú, apotheosis. Tasso III. 69, 70. Zrínyi VII. 47, 48.
Pallas episodja: Tassonál: Dudo; Zrínyinél: Farkasics.
135. Ferro sonat icta bipenni. Erdővágás. Tasso. III. 75, 76.
182. Aurora interea... Hajnal rövid leírása.
234. Ergo concilium... Tasso X. 35–56; Zrínyi: VIII. 20–80, XIII. 36–58.
297. ...cei saxa morantur. Hasonlat: népzúgás, habmorajhoz.
336. Tum Drances. – Tasso, Orcano X. 40. Zrínyi *Rustán* VIII. 29 etc. Al XIII. 40.
348. ...licet arma mihi, mortemque minetur... Zrínyi XIII. 45.
378. Larga quidem... Zrínyi XIII. 50, 51 etc. Turnus és Al beszéde.
391. Pulsus ego?... Hát futott Delimán? Zrínyi XIII. 52.
395. Haud me ita experti Bitias et Pandarus ingent... Nem úgy két Badankovics ismertek engem. Zrínyi XIII. 53.
408. Nunquam animam talem... Ne félj... mert ilyen rossz vérben... Zrínyi XIII. 54, 55.
456. ...Haud secus... Hasonlat: Népzej, lármázó madarakhoz.
492. Qualis ubi... Turnus, megszabadult, szilaj paripához. Tasso IX. 75.
539. Pulsus ob invidiam... Camilla expositioja. V. ö. Clorindáival. Tasso XII. 18–41.
547. Ecce fugae medio... Tasso XII. 34, 35.
624. Qualis ubi... Hasonlat: Változó hadszerencse, árapályhoz.
633. Tum vero et gemitus. Csatakép: Zrínyi XIV. 80.
659. Quales Threicia... Hasonlat: Camilla csapatja, amazonokhoz.
721. Quam facile accipitur... Hasonlat: Ölyv és galamb. Camilla és egy ifjú.
725. At non haec... rövid *machina*.
751. Utque volans... Hasonlat: Tarchon sárkánykigyót vivő sashoz.
782. Femineo praedae... Ügyes jellemvonás a másképp férfias Camillában.
795. Audiit... Ima meghallgatása és anticipatio.
810. At velut ille... Hasonlat: Aruns, kergetett farkashoz. Tasso. X. 2.
Camilla episodjából = Clorindában némi vonások; Latinus kir. tanácsa, Aladiné (Tasso) és Szulimáné (Zrínyi), közös vonásokkal bírnak.

XII. ÉNEK

19. O praestans animi... Zrínyi V. 91.
91. Stygia candentem... Turnus kardja fatalis.
103. Mugitus veluti. Hasonlat: A harcra készülő Turnus bikához. Zrínyi XV. 83, 84.
Tasso VII. 56.
108. ...se suscitāt ira... Zrínyi XV. 83. s passim. Tasso XX. 114.
206. Ut sceptrum hoc... Homéri hely: esküdni a pálcára.
221. Turnus haláلهlőtti szokatlan félelme.

228. Non pudet, o rutuli!... Tasso VII. 90–101; Zrínyi XI. 76.
 360. Hesperiam metire jacens... Zrínyi VI. 91.
 365. Ac velut... Hasonlat: Turnus, habverő szélhez.
 391. Iäpix... az egész hely átvéve. Tasso XI. 68–76.
 435. Disce puer virtutem... Zrínyi V. 79.
 451. Qualis ubi... Hasonlat: Aeneas, terhes felhőhez.
 472. ...Vocemque et corpus arma... Istennő átöltözése halandó formába.
 473. Nigra velut... Hasonlat: Juturna, csapongó fecskéhez.
 500. Quis mihi nunc... Nagy viadal előtti felkiáltások.
 521. Ac veluti... Hasonlat: erdő-égés, Aeneas, Turnus.
 554. Hic mentem Aeneae... *rövid csodás*. Iliás I. 55.
 632. O soror etc... Istennő felismerése, jel nélkül.
 684. Ac velut... Hasonlat: Görgő szikla Turnus.
 701. Quantus Athos... Hasonlat: Aeneas, hegyekhez.
 715. Ac velut... Hasonlat: Aeneas és Turnus küzdő bikákhoz.
 776. Tum vero... Ima, rögtöni meghallgatás.
 856. Non secus... Hasonlat: a Dira, röpülő nyilhoz.
 895. ...di me terrent... Turnus rettegése halál előtt. Tasso XX. 104.
 903. Sed neque currentem... Öntudatlan állapot. Tasso XX. 106–108.
 908. Ac velut... hasonlat... nehéz álmhoz. Tasso XX. 105. XIII. 44.

MÁSODIK RÉSZ

Összeállítás

I.

TÁRGY ÉS KOR

Lássuk először is, mi viszonyban áll mindkét költő tárgyához.

Tasso *tárgya* (materia) magában is már epikai. A keresztes mozgalom egyike ama világ-rázó forradalmoknak, melyeken átal az emberiség nagy lépést tesz gondviselés kitűzte célja, rendeltetése felé. Nyelv, szokás, határok s állam intézvények által elkülönített fajok és nemzetek a lelkesülés egy pillanatában egyszerre megértik „isten akaratját”, ellenállhatatlanul ragadja meg a kedélyeket egy közös nagy eszme, s annak szolgálatában népek százezrei áldoznak vagyont és életet, ivadékról-ivadékra. Bizonyval ez legnagyobbserű tárgy, melyről valaha epopeia zengett. Mert szükségtelen mondanom, hogy az e fajú költemény feladata nem pusztán harcot és háborút írni le, s épen nem, az ökölhősek magasztalásával, mintegy az anyagi erőt dicsőíteni: hanem azon élethalál küzdelmeket varázsolni szem elé, melyek próbatűzésen keresztül a földiek sorsát intéző hatalom az egész emberiséget, vagy annak nevezetes részét, például egy nemzetet, létele céljához, majdnem láthatóan, közelebb segít, valamely eszme befogadására érlel, vagy enyészettől megóv. Az eposz tehát mindig a közös érdek kifejezője; hősei úgy tűnnek föl, mint ez érdek előharcosai, mint koruk választott emberei; megannyi Mózesek és Józsepek, hivatva népöket az ígért földére vezetni, de magok is egy emberföldről hatalom felhő- és tűzszlopaik követvén. Míg a dráma – szorosabban tragédia – hőse feltámad a „sokak” ellen, a folyam ellen úsz mintegy: az eposzi hős maga a

folyam, mely a kisebb ereket, folyókat medrében egyesítve, a gondviselés kimutatta lejtőn halad. De legyen elég ez elemi dolgokat csupán érinteni, ezt is csak azért, hogy ne kelljen, alább százszor eldöntött kérdésekbe bocsátkoznom, hogy például minek eposzban a hős végzetszerűsége, a csodálatos stb.

Körileg, e tárgy meghaladja az ókor minden eposzáét; mert az ő világban nincs nemzete-
ket összekapcsoló eszme; ott a *magát érző* fiatal *nemzetiség*: itt az ereje önérzetére jutott ifjú *keresztyénység*.

A választás e szerint, melyet a „Gerusalemme” írója tőn, oly szerencsés, minő alig sükerült még keresztyén epikusnak. Dante, Ariosto nem tartoznak e sorba. Milton és messziről követő tanítványa, Klopstock, nagyobb mint emberi (túleposzi) tárgyat ölelnek fel; Camoënsé nem nyújt elegendő eposzi anyagot. A többire nincs miért hivatkoznom, Tassoval szemben.

Hallottam gáncsot, hogy Tasso csak azon, legfőlebb, negyven nap eseményeire szorítkozik, mely a szent város bevételét megelőzte, a helyen, hogy terjedelmesb szakaszt venne fel a keresztyár küzdelmekből; de az ily megrovás szót sem érdemel, sőt minden elismerést a költő művészi tapintata, ki hódolva az egység törvényeinek, a pár századig folyt, és csupán történelmi összefüggésben álló hadjáratok közül épen azt szemelte ki, mely a lelkesedés még nem csökkent ereje, az érdek tisztasága, a kivívott eredmény s a főhős egyéni szabása által valamennyit túl ragyogja, – s az eszme kifejezésére leginkább alkalmas.

De vajon felfogta-e tárgyát egészen? Kimerítette-e művében a keresztes mozgalom nagy eszméjét s eredményeit, milyen az emberi szellem fölébredése, mintegy a természet mély álmából; milyen a kölcsönös szellemi és anyagi áthatás (*penetratio*) kelet és nyugot közt, s t. e.? Mások erre tagadóan feleltek: én egy szerény észrevételre szorítkozom, mely Tassot olvasva, bárkinél is fölmerülhet. Úgy látszik nekem, mintha a Jerusálem szerzőjének nem annyira a fő eseménnyel, mint azon érdekfeszítő, regényes kalandokkal volna ügye, melyekhez, ha szerét teheti, oly örömet szabadul.

Zrínyi a választásban szűkebb mezőre vala szorítva. Nem *általában* eposzi anyagra volt szüksége: hazai tárgy kellett neki; az is egy *bizonyos célra*. Az esemény, a mely lelkét megragadta: egy végvár hősi védelme – s ugyan melyik kortársa fogta volna föl másképp? – nem bírt eposzi nagysággal. Ő egy lángelme biztos szem-élivel belátta, hogy keskeny alap ez rá az epopoeia guláját emelni; szélesebbet kerese azért; úgy tüntetvén fel Szulimán hadjáratát, mint az egész bűnben leledző magyar nemzetnek méltó ostromozását isten által, ki azonban, „nem akarva, hogy a bűnös elvesszen, hanem hogy megtérjen és éljen,” gondoskodott egy-szersmind arról is, hogy a pusztító elemnek idejében gát vettessék; e célra Zrínyit szemelvén ki eszközül; ennek juttatván a hazamentés világi, s a vértanú mennyei dicsőségét. – Valóban e felfogás Zrínyit az elsőrangú költő-művészek közé sorozza, s úgy mutatja fel, mint ki teljesen uralkodik az anyagon, melyből alkotni készül; nem is félek őt e részben Tasso mellé állítani, kimondván, hogy míg ez utóbbi tárgyán alul marad, Zrínyi a magáét eposzi nagyságra emelte.

Mondám, hogy a „Zrínyiász” dalnoka előtt bizonyos cél lebegett műve alkotásában. Ez megint érdekes párhuzamra vezet: mi viszonyban áll mindkét költő a *korral*, melyben s melynek eposzáét zengi. Távol legyen, hogy az égi költészettől gyakorlati irányok szolgálatát követeljem; de nem én vagyok első, észrevenni, hogy ép azon nagyszabású elméket látjuk a legsolidárbab kapocsban, legbensőbb viszonyhatásban korukkal, nemzetökkel, melyek sötét századok homályán keresztyén s szellem világító tornyait emelték. Említsem-e Homért? Dantét? vagy hivatkozzam az Aeneisre, melynek szerzőjét alap nélkül vádolják azzal, mint-ha csupán egyéni hízelgésből tartana tükröt, Aeneasban, Aeneas utódja elé, s magasztalná

ennek szelíd zsarnokságát a monarchia első alapítójában, hazafiai elámítására? Sőt inkább, Virgil is kora érzületét szedi mintegy gócba, azon korét, mely elalélva hosszú pártküzdeiben, örül, hogy fejét a zsarnokság párnáira hajthatja; hisz másképp lehetetlen is volna a caesarismus. – Felhozhatnám Milont, hogyan zengi az eset és váltság nagy titkait a theologiai mélyengés századában; Ariostot, midőn gúnnyal mosolyg egy épen letűnt kor szemébe; Camoënst, ki már az újat üdvözli. Mind ez fölösleges, annyira köztudomású e dolog. Hiszen csak a „régí dicsőség” koszorús dalnokára kell tekintenünk, hogy felismerjük a jánus-arcot, mely egyszerre múltba és jövőbe néz.

Tasso az új kor fia. Midőn írt, e kor jelleme határozottan ki van már fejlődve. Az emberi értelem fölfedezési útra indult, minden irányban; ép úgy, mint az ismeretlen földrészek és szigetek kutatói. Minden felé tágult a láthatár, úgy a szellemi, mint a fizikai világban, s túl rajta ködös messzeségek rejtelmes távola ingerlé a hajóst: előre! előre! – Minden szem, minden gondolat előre vala irányulva, nem pedig a múlt felé. Ez egy álomnak tetszett, melyből fölébredtünk, ruhának, melyet kinőttünk, mint midőn a kigyó elveti bőrért s fényes ifjúságban ragyog a kikelet napsugarán.

Keressük e szellemet Tassonál. Egyszer, egy jóslatban (XV. 27–32), ő is el meri hagyni az ó-világ határát, s túl Hercules oszlopain a nagy ocean sikkjára ereszkedik. De már a küszöbnél, nehogy igen eltévedjen, egy klaszikai reminiscenciával biztosítja magát, midőn a gibraltári szorosra Virgil szavait alkalmazza: „És talán igaz, hogy ez egy folytonos part volt, melyet nagy rombolás ketté szakaszt. Erővel berontott az ocean, Abilát egy, Calpet más oldalra és Spanyolországot Libyától keskeny torokkal választván el. Ily változást tehet az időnek hosszú régisége!”*

Haec loca vi quondam, et vasta convolsa ruina
(Tantum aevi longinqua valet mutare vetustas!)
Dissiluisse ferunt; cum protenus utraque tellus
Una foret: venit medio vi pontus, et undis
Hesperium Siculo latus abscidit, arvaque et urbes
Litore diductas angusto interluit aestu. (Aen. III. 414.)

Az idéztem jóslat Columbus s a felfedezendő új világra vonatkozik. Tasso mind ezt csak tudomásul veszi, mint tényeket, legfőlebb annyit mond, hogy majd azon szigetekre is ki fog terjedni a hit és műveltség világa; tehát ő is tudja, hogy Amerikát felfedezték, sőt arról is hallott, hogy tűzzel-vassal térítik. (Hasonlítsuk össze azt Ariosto felfogásával, midőn Orlando (IX. 90, 91) a Cimosco által anachronice feltalált tűzfegyvert, mind minden lovagiaság s egyéni vitézség halálát, megátkozva, tengerbe dobja. Mily éles ellentét ez a közép s új kor jelleme közt!) Ellenben T. egész naivsággal biztatja kegyurát, esztei Alfonzót, vállalja fel a fővezérséget egy új keresztes hadban és szabadítsa meg a szent sírt a hitlenek kezéből:

* Az eredeti méginkább mutatja a csaknem szóhiv utánírást:

E forse è ver, ch'una continua sponda
Fosse, ch'alta ruina in due distinse.
Passovi a forza l'oceano, e l'onda
Abila quinci, e quindi Calpe spinse.
Spagna e Libia partio con fuce angusta;
Tanto mutar può lunga età vetusta! (XV. 22.)

Addig figyelj, mit zeng a hősi ének,
S készíts hadat, *vágy-társa Godofrédnék!* (I. 5.)

Ezen kortársai hihetőleg épen úgy elmosolyodtak, mint mi. Oly irodalomban, hol egy Pulci, egy Ariosto, nem ugyan nyílt, de annál veszélyesb hadat viseltek a lovag-élet hagyományai ellen – úgy hogy már csak egy lépés vala hátra Cervantesig – középkori eszmékbe csontosúltni, bizony nagy öntagadás kellett hozzá.

Ily viszonyban áll Tasso kora nagy eszméivel. De talán a föld, melyen bölcsője ringott, a nemzet, melynek szép nyelvén oly szépen ír, jobban vonzzák magukhoz. Ismerem a véleményt, hogy az egész „Jerusalem” nem is egyéb, mint az olasz név dicsénete; miután két legnagyobb keresztyén hőse, Rinald és Tánkréd, olaszok. Ha így van, ez volt Tasso célja, megvallom, e patriotismust a kivitelben igen gyér s halvány színekkel látom ecsetelve. Tánkréd, ha nem tudnók, hogy: „kisérete nyolcszáz lovasból áll, kik a természet legpompásabb helyét, *Campania* gyönyörű tájait s azon termékeny halmokat hagyták el, melyekre a Tyrrhen kacsint” (I. 49), ép úgy lehetne szerelemben nyavalygó német ritter; egy vonást sem tűntet föl a határozott olasz jellemből; egy szava, egy tette sem hordja magán a nemzeti bélyeget. Rináld olaszabb (kivált Armida ölen): de, főleg a címerjósálatot (XVII. 58–94) olvasva, méltán kétely támad bennünk, vajon nem inkább az estei ház dicsősége, mint a nemzeté, lebegett-e a maestro szemeiben, midőn Rinaldja fogamzott. Vagy tán fájdalmasan kerül minden célzást az „*Italia servá-ra*” (V. 19), honnan csak oly jellemeket rajzolhatna, mint Argillan, a *lázadó*, ki született a Tronto partján, s polgári civódások közt a boszú és gyűlölség dajkatején nőtt fel:

Nacque in riva del Tronto, e fù nutrito
Nelle risse civil d’odio è di sdegno. (VIII. 58)

s hol mindig ugyanazon átok dühöng, egy felől az erőszakos *caesárság*, más felől a *pártütés*, melyekkel az *egyház* örök küzdelemben vívódik?

E da’ cesari ingiusti, e da’ rubelli
Difenderan le mitre e i sacri tempi. (X. 76.)

De a nemzeti lelkesedés gyér pillanatában egy-egy dicsérve buzdító szava is hallatszik az övéihez. „A latin *vitézségnek* – mondja egy helyen – vagy semmi híja nincs, vagy csupán a *fegyelem*” (...alla virtù latina o nulla manca, o sol la disciplina. I. 64). Másutt, egy klasszikai reminiscencián felhevülve, im e föntjáró beszédet adja Erminia szájába: „Ujjal mutatva és tisztelve járnál a *latin* anyák és arák között a szép *Italiában*, ott, hol az igaz *derékség* és igaz *bit* lakhelye van”:

Poi mostra a dito, ed onorata andresti
Fra le madri latine, e fra le spose,
Là nella bella Italia, ov’ è la sede
Del valor vero, e della vera fede. (VI. 77.)

„Della vera fede”: si; hanem „del valor vero”: az régen volt.

És ím, e néhány idézetben ki van merítve mind az, amit Tasso honára, nemzetére vonatkozólag mond. Sőt képben, hasonlításban is, csak úgy bírnak előtte érdekel hazája vidékei, ha már a klasszikai irodalom által szentesítvék. A Charybdis, Apennin előtte nem modern dolgok, hanem reminiscenciák. A Po (I. 75), melynek virányin mint ferrárai lakos évekig járdalt, nem az a Po nála, melyet ön-szemléletből ismer, hanem a Virgil rajzolta „fluviorum rex Eridanus” (Georg. I. 480) egy mythosi vízisten, mely máshol (IX. 46) bikaszarvait föl-emelve rohanja meg az Adriát. Úgy hogy szinte jól esik, ha egyszer az Aetnát „Mongibello” népies nevén találja említeni (IV. 8), vagy oly képet használ, mint a comacchiói zsilipek közé jutott hal. (VII. 46.)

Zrínyi egészen koráé. Ama harminc esztendő, mely vallási érdeken, vagy ennek színe alatt Európát vérlángba keverte, az ő életének harminc első éve is. 1616-ban születvén, két éves volt, midőn a nagy villongás kitört, harminckettő, midőn a westphali béke nyugalomra lohasztá a szenvedélyek hullámaikat, s a „Szigeti ostrom” csak három évvel jelent meg később (1651). Az ország határai közt élénk visszahatás, elszánt küzdelem foly vala a protestantizmus ellen, s már-már diadalát ünneplé a Pázmán neve. Fiatal hősrünk nem ugyan első fegyverbe avatását, de első kihatóbb hírét ama zászlók alatt nyerte, melyekben a tévelygés kiirtása volt a jelszó. Nem csoda hát, ha eposzának már alapeszméje is e kor bélyegét viseli; ha isten azért ostorozza a magyarokat, mivel

Szép keresztyén hűtöt lábok alá nyomták,
Gyönyörködnek különb különb vallásoknak. (I. 12.)

sőt ha egy ízben a protestantizmust éppen *bálványimádásnak* nevezi. E közösség a koral, melyben élt, az egyházzal, melynek tagja és bajnoka volt, még akkor sem vonna le költői érdeméből, ha felei buzgalmát a rajongásig osztva, egész kiméletlenül ostorozná a meggyőződése szerint tévelygő hitűeket. De Zrínyi nem volt türelmetlen, vakbuzgó; több felvilágosodással, több lelki szelidséggel bírt ő, hogy sem kora vastag tévedéseinek felül ne emelkedjék. Nem a protestantizmus az, mint olyan, melyet eposza sújt: a vallási szakadás, noha buzgó híve a római egyháznak, nem annyira magáért fáj neki, mint azon erkölcsi és nemzeti sülyedésért, mely szerinte ama forrásból eredez.

Látá az magyarnak állhatatlanságát,
Megvetvén az istent, hogy imádna *bálványt*, (mivel)
Csak az eresztene szájára az zablát (s mivel)
Csak az engedné meg, (hogy) tölthetné meg torkát.

A szabadoság, tobzódás, általában az erkölcsök sülyedése az, melyért a reformációt felelőssé teszi; másutt a nemzeti meghasonlás, fejtelenség s mindazon átok, mely a nemzetet egyesíteni, nagygyá, erőssé lenni nem engedi. Különben, hogy Zrínyi saját korának vallásos meggyőződéseit igen is, de nem osztá annak türelmetlen és rajongó jellemét, arra szép helyet idézhetünk prózai munkáiból. „Az mostani világ – írja – mikor színt akar adni a maga hadakozásának, religiot obtendál; de hun vagy az egész keresztyének regulájában, vagy Krisztus urunk tanításában, hogy *fegyverrel kell eretneket, törököt (!) az mi hitűnkre hoznunk?*” stb.... És alább: „Ok nélkül és csak religiónak színe alatt valakire támadni nem jó, nem isten kedve szerint való... De ezt a mostani világban levő papjaink másképpen értik, holott éjjel-nappal szegény országunkban zelusnak neve alatt lutheranusok és kálvinisták ellen dekla-

málnak, ezekre hadakoznak és kiáltnak, nem mezítelen igazságnak okaival, és az istentől rendelt instructióval, hanem haraggal, gyűlöléssel s ha őtölök lehetne, tűzzel-vassal. Nincsen talán charitas benne, avagy, ha van is, besötétített az gyűlöléstől és a magok passiójától; azért nem isteni zelus ez, hanem lábok alól felszedett ambitio, kivel magok javát s nem az isten dicsőségét keresik; kivel Krisztus urunk intentióját, fundatióját és testamentomát elrontják.”* stb. – Azonban ez nem a vallási közöny türelme, hanem a szeretet; Zrínyi sokkal inkább korának embere, hogy sem egyháza terjedését, a tévelygő juhok visszahozását szívből ne óhajtja, „mezítelen igazságnak okaival, istentől rendelt instructióval,” de sokkal nemesebb értelemben embere korának, hogysem a vakbuzgó üldözést helyeslené.

Másik eszméje a kornak: a néhány győzelem által nimbuszától jóformán fosztott, de még folyvást hatalmas és terjeszkedő ozman elemet visszanyomni, szintén alapgondolattá van téve költőnk eposzában. Midőn Szulimánról mondja: „Ez viszen nagy szüvében lángot és fegyvert, ez *keresztýén világnak nagy veszedelmet*,” az intő szót nem csak hazája gyermekéhez, hanem az egész nyugati kereszténységhez van intézve, melynek Magyarország előbástyája. Ez intés majd vád alakjában hozatik fel, mint péld. az ál-Szelim beszéde folytán, fiához:

Ne félj, hogy segítse senki magyarokat,
Mert jól ismerem én *bolond kaurokat*:
Míg nem látják égni (a) magok házokat,
Nem segíti senki meg szomszéd házokat. (I. 42.)

a vád különösen a birodalom s annak feje ellen irányúl, midőn Károly császárról (anachronice, mert † 1558) írja budai Arszlán basa, hogy az: gyűlésekről gyűlésekre magát hordoztatja, s nagyon forgatja hit dolgát,

Nincs sohul kész hada s nem is gondolkodik,
Mint bolond, hogy valaha talán kelletik.
Ám Maximilián magyarok közt lakik
Gondviseletlenül, csak észik és iszik. (I. 63., 64.)

Aztán buzdító hang a keresztýén világhoz, miszerint „ha egyességek volna, van erejek.” (I. 36.) „Lesz is, mert alkusznak.” – De főleg nemzete az, melyre művével hatni akar. Hitbeli és politikai szakadás, erkölcsi romlottság, viszálykodás, személyes vitézség mellett hadtani tudatlanság, indolentia és fegyelem hiánya a főbűnök, miket minduntalan szemére forgat, nem annyira száraz reflexióképen, mint műve egyes részeibe, epizódjaiba fektetve, vagy másképp cselekvéssé idomítva. A haragvó isten beszéde (I. 12), Szulimáné divánba gyűlt nagyjaihoz (I. 52), Arszlán basa levele (I. 62) teljesek ily korholó, buzdító, eszméltető helyekkel. A magyarok fej nélkül vannak, most is vonakodnak a koronáért, pedig ha egyesség volna köztük, az a néhány magyar megcsorbítaná a szultán fényes koronáját: de isten ostroma szállt rájuk, fősვნყség, gyűlölség uralkodik rajtuk, nincs köztök szeretet, nincs okos tanács; miért esőben van fényes koronájuk (I. 56–58). A magyarok leghenyélőbb népek, egyik a másikat gyűlölik, mint ebek – nincs köztök had-tudó, ha volna sem engednek a tisztviselőnek soha (I. 55). Erkölcsileg is elaljasodtak: feslettség, káromlás, irigység, gyűlölség, hamis

* Mátyás király életéről való elmélkedés. 339., 340. ll.

tanács, fajtalanlás, tobzódás, rágalmazás, lopás, emberölés vannak köztük napi renden (I. 10). Azonban még nem késő ébredniök: ideje, hogy észre vegyék magokat, ha isten örök átkát, büntetését el akarják kerülni; a szigeti büntetés csak *harmad-negyed* ízig volt rájuk kimondva isten által: Zrínyi és öltöje már *negyed íz*, térjenek meg, halálról életre: akkor isten eltöri haragja vesszejét, a törököt, mellyel eddig sújtotta (I. 23, 24). – Arszlán basa epizódjában a hebehurgia hadviselés intő példáját adja, ellenébe tévén Túri György okos merészségét. Arszlán helyes maximából indul ki, hogy árt hadi dologban a *restség*; ezt Zrínyi maga is vallja hadtani dolgozataiban „Diu delibera, cito fac. A kit elszántál magadban, ne mulass vele, kit ma végezhetsz, ne hadd holnapra; mert egy árvíz, egy rossz idő, egy kicsin akadály közibe dülhet a te tanácsodnak, s mind elbontódik” stb. (Aphorism. 9). De Arszlán nem gondolta jól meg, s a kivitelben hebehurgia: „senki előtt nem titkolja tanácsát” (II. 4), pedig „nagy dolog a titok és szükséges a kapitánnak, e nélkül soha semmit véghez nem viszen emberül”... (Aphor. 42). Először is, „*dühösen* összegyűjti hadát, valaki szablyát köthet oldalára” (II. 5); holott „semmi sincs oly ártalmas az hadviselőben, mint az *harag*”... (Aphor. 42); ellenben Túri jó rendet hagy Palotában, s okos merészséggel üt a megszálló törökre (II. 9), kikenél „istrázsát nem talál” – pedig „végy példát az darvakról és az vadlúdokról; nem tészik szárnyok alá fejeket és nem alusznak, míg istrázsát ki nem állítanak...” (Aphor. 4). Kurt aga „*bolond merészség*-ből a vár felőli oldalon legszélről voná sátorát” (11), noha tudhatta volna e közmondást: „*Hidd el* magadat, ha szégyent akarsz vallani” (Aphor. 31); e mellett „vacsorára este sok huzamost *ivék*”,... pedig hisz „aki *részeg*, bűn is annak vitéz nevet adni”. (Aph. 14).

Nem folytatom tovább e párhuzamot: csak éreztetni akarám, hogy Zrínyi akár a „Török Afumban” kiált: „Fegyver, fegyver kívántatik és jó vitézi resolutio,” – akár Kerecsenyi László példájában mutatja föl: esztelen, ki hiszen az török hitűnek, egyaránt kora és nemzete eszméit és felfogását tükrözi.

Képeiben és hasonlataiban ő sem veti meg a klasszikai mintákat, de a hazai helyszínt is használja, többször mint Tasso. Lássunk néhányat:

„Áll rettenthetetlenül Zrínyi nagy gondokban;
Mint nagy tornyos kúsziklak *magas Késmárkon*.” (V. 2.)

„Mint mikor az főlészél *Késmárk*bul kiszakad.
Ama sűrű fenyő s erdő közben akad,
Támaszt zugást nagyot, nem reked s nem lankad,
Hajol előtte lágy, és kemény ág szakad:

Ilyen nagy zöndülés esék ő közikbe”... (V. 37.)

„Hol hínáros *Almás* foly lassu zúgással.” (VI 60.)

nem hasonlat, de gyönyörű leírás.

Megszállá vár körül világrontó tábor
Mint szintén az *Dunán* az jeges sűrű sor:
Mindenütt fejezlik sok számtalan sátor.” (VII. 17.)

Nehezen klasszikai a medvéről vett hasonlat:

„Mikor méz-szag medvének orrában esik,
Utána mászkálván, bükkfáról leesik.” (X. 41.)

az ágyúgolyók összeütközése (XI. 67.) sem az.

[Több nincs.]

II. MESE ÉS GÉPEZET

Tasso *meséje*, alapvonásaiban, az Iliászé után van képezve. Valamint ott Achilles visszavonulása teszi a főakadályt, ép úgy Tassónál Rinaldo távolléte. Összeállítom, hogy a hasonlat jobban kitessék. Achilles és Agamemnon közt viszály támad egy rabnőért; mire a sértett Achilles elvonja további segélyét a görögök harcaitól. Ezek, nagy szorultságba jutva, engesztelő kérelmekkel járúlnak Achilleshez; de ő nem akar személyesen harcolni, megengedi azonban, hogy barátja Patroclus az ő fegyvereiben, próbálja megrémíteni a trójaiakat. Patroclus, Hector keze által, elesik; erre Achilles, barátja halálát megtorlani, csatába megy, Hectort megöli, s ezzel döntő fordulatot ad a trójai háborúnak. – A „Gerusalemme” néhány szóba foglalt meséje pedig következik. Isten egyenes parancsából Godofréd készül a szent város bevételéhez; midőn a pokol Gernandot Rináld ellen bűszíti; miből párbaj, Gernando eleste és e miatt Rináldo száműzetése következik. A bűdosó Armida kelepccéjébe jut, hol kéjes szerelem ölen felejt a dicsőséget. Ez alatt a sötétség hatalmai mindent elkövetnek a keresztes had megrontására: egy csatán vészviharral segítik a pogányt; Rinaldóért a fővezér ellen lázadást szítanak; Szolimán arab főnököt éji támadásra ingerlik, segítik; s miután isten angyalai által elűzettek is, a város bevételét hiába kísérti meg Godofréd; ostromszereit ez ellen fölégeti, az erdőt pedig, honnan újakat szerezhetne, a kárhozat angyalai hozzáférhetlenné tették. Ily nagy szorultságban nincs segély Rinaldón kívül, mert csupán ő oldhatja fel bűbáj alól az erdőt, csak ő döntheti, Sveno fatalis kardjával, keresztyén részre a győzelmet. Visszahivatik s teljes diadalt eszközöl.

Tasso ugyan többszörözi mintegy Achillest amaz *ötven* bajnokban, kiket Armida cselei szintén elvontak a harctól; de ezek, Rinaldo mellett, jóformán fölöslegeseek. Mert való, hogy távozásuk nagy csorbát ejt, mi leginkább észrevehető, mikor a dühös Argante ellen, nem levén más, az ősz öreg Raimondónak kell párbajra kiállni; de váratlan visszatértökkel korántsem érnek el oly eredményt, mely e nagy zajjal készült epizódot igazolná, és szerzőt az „inepte molitur” vádja alól fölmentené. Megjelenésök a főcél, Jerusálem bevételét, hajszalnyival sem hozza közelebb; nem is a legnagyobb veszély idején történik, hanem midőn már, a gonosz szellemek pokolra űzetvén, a diadal iránt úgy sem vagyunk kétségbe esve, midőn a harc mérlege pogány és keresztyén közt egyenlő (IX. 91); csupán azért jönnek, hogy ezt részére billentsék. Tasso az iliászi mese egyszerű fonadékát szövevényesbbé tette, de jobba ugyan nem.

A Zrínyiász meséje, ha gépeit kivesszük, miben sem hasonlít az olaszéhoz. Szulimán, isteni végzéstől roppant haderővel jó Magyarország, közvetve az egész keresztyénség, ellen. A veszély, mely a hon fölött lebeg, iszonyatos: de egy kis vár, egy elszánt maroknyi nép, egy

isten választotta hős megtöri az ellen túlnyomó erejét s önfeláldozással megmenti a hazát. Ez alapvázlat, minden egyszerű volta mellett, teljes: megvan benne a kezdet, közép, vég; nem hiányzik a *fordulat*, melyről Aristoteles tanít: „a mely nagyságban, egymás után történvén (azaz egymásból folyván) az események, *átmenet* van szerencséből szerencsétlenségre, vagy viszont, az a (cselekvényi) nagyság kellő határa.” – Ez átmenet Zrínyinél is megvan, és pedig *bal szerencséről jobbra*. Igenis! a Zrínyiaszt hősenek kettős, úgymint földi és mennyei győzelme zárja be: mert Szulimánnak „hatalmát, erejét veszti Sziget vára” (II. 24); s mert az elesettek mártirkoronával dicsőíttetnek az égben. Mindazáltal érezni lehet, hogy dacára a kivívott nagy eredménynek, mely a haza megmentése, dacára a hős mártírok apotheosisának, nem végződik ez eposz, vihar és hánykódás után, ama teljes nyugalommal, nincsen legalább e föld szerint, a közboldogság ama csendes révpartjára vezetve, melyet az epopoeia végén oly lényegesnek tartanak. Azonban e fogatkozás nem Zrínyié, hanem a tárgyé; az ő *érdeme*, hogy adott történetet, igazán költői felfogással, úgy idomított, hogy eposzá, ha nem is örvendő elégtűléssel, de megnyugodva, engesztelődve tesszük le kezünkől, és a fájdalom, melyet hősei gyász sorsa kelt bennünk, nem lever, sőt felmagasztal. Bízunk e tárgyat egy Lisztire, Gyöngyösire: meglátjuk, mily végtelen jeremiádot csinálnak belőle!

A hasonlat, mely Tasso és Zrínyi tárgya közt van, a mennyiben itt is, ott is keresztyén elem összeütközése az izlással teszi a költemény alapját, a mienknek első pillanatra ugyanazon *gépezetet* (machinerie) ajánlá, melyet Tasso használ. Ez, mint tudva van, eposza nagy célját segélő s gátló hatalmakul, egy részen a keresztyének istenét, másan az alvilág szellemeit hozza működésbe. Ha minden csodásnak, mit eposzíró fölvesz, saját népe vallási vagy babonás hitében kell gyökerezni, másként viassz, gyakran nevetséges; ha tárgyhöz illőnek s olyannak kell lennie, mely azt fönségesbbé, – a nagy esemény intézésében működő láthatlan kezlet mintegy láthatóvá tegye: akkor a természet fölötti erő, mely a keresztyérok at „isten akarata” véghezvitelében segíti, istápolja, nem lehetett más, mint a végtelen kegyelem, mely önfát adta a bűnös emberi nemért. Más részről a keresztyén vallás és traditio szelleme azt is megtűri, hogy ama fensőbb akarattal szemben, de annak engedélyével, a kísértő is űzze játékát, s edző akadályokat vessen útjába az igaznak. Így lőn Tasso gépezete isten és pokol ellentétben; egy felől a nagy, az örök elv, más felől ármány, erőszak, (Ai *gran principii* oppor *forza* ed *inganno*. VIII. 3.). Tasso választását helyeslenünk kell, bár nem egy észrevétel fér machináihoz, s a módhoz, mely szerint alkalmazza. Első, hogy isten és pokol között nem lehet az az ellenkedés, mi a klasszikai eposzok istenségei közt van; mert ezek egyenlők, mindnyájan a hatalmas fátyum alá vetvők; míg amott a győzelem már eleve bizonyos, mert az egyik fél (isten), kinek akarata fátyum is egyszersmind, uralkodik a másikon. Továbbá, hogy az alvilág démonai közt a pogány hitrege alakjai is szerepelnek; de ez nem csak Tasso hibája, hanem Dantén kezdve, az egész középkoré. Aztán úgy tetszik nekem, hogy a „Gerusalemme” dalnoka bővebben is bánik a csodással, mint a valószínűség, melyet eposzban sem szabad nagyon elveszteni szem elől, megengedné. Isten és Gábor angyal (I.), Izmén bűbájós célzáa a palladium-szerű Máriaképpel (II.), Plutó gyűlése az alvilágon (IV.), az Idraténak sűgalló „angel iniquo” (IV. 22), a Gernandót Rináld ellen bűszítő gonosz lélek (V. 18), Tánkréd foglyúl este Armidánál (VII. 44), Istentől Raimondo védelmére küldött angyal (VII. 79), Belzebúb, ki a fegyverszünet megtörését eszközli (VII. 99), az alvilági sereg támasztotta vészvihar (VII. 144), Astragora és Alecto (VIII. 1), Sveno apródjának csodás elbeszélése, meg a fatalis kard (VIII. 28–36), Alecto, midőn Godofréd ellen lázaszt (VIII. 59), a szárnyas bajnok, mely Bouillont védni láttatik (VIII. 84), Alecto, a mint Szolimánt éji csatára ingerli (IX. 1), a harci kürtöt megfűja (IX. 13), Jeruzsálembe hírt visz

(IX. 14), a pokolnak Szolimán mellett viaskodó minden hatalmai (IX. 53), Isten a maga királyi székében (IX. 56), Mihál angyal, a mint a gonosz lelkeket pokolra űzi (IX. 65), Izmen bűvös szekere, s a Szolimánt láthatlanná tevő köd (X.), az ötven vitéz elbeszélése Armida fogságáról (X. 60), remete Péter jóslata (X. 73), Bouillon meggyógyulása (XI. 72), Arsete elbeszélése (XII. 39), Izmen, a mint az erdőt megbűvöli (XIII. 1), s a bűbajos erdő általában (XIII.), Péter látnok (XIII. 50), Isten harmadszor fölleplezve (XIII. 72), Bouillonnak csoda *Álmat* küld (XIV. 1), Péter látnoki jelentése (XIV. 30.), a szent bűbajos öreg (XIV. 33), a csodahölgy (XV. 3), Armida szigetje s bűbái (XV., XVI.), Rinaldo útja visszafelé (XVII. 54–97), a megbűvölt erdőben (XVIII.), Godofréd látása, Mihály angyal, s a mellette harcoló mennyei sergek (XVIII. 92), égi fenség Godofréd külsején (XX. 7, 20)... Ime, csak futtában 37 csodás jelenetet számláltam meg, melyek közül némelyik fél vagy egész éneket betölt. A csodás a fönséghez tartozik, gyakori használat rontja hatását; ritkán, ünnepélyes, felmagasztalt percekben van helye, ha csak oly csintalan képzelem-játék nem akar lenni, mint Ariostónál az Orlando palackba zárt esze, melyen a szerző is, mi is, mosolygunk. Az ellenvetés, melyet az ókori hősköltemények példája fölidézhetne, hol a csodás szintén gyakori, elenyészik, ha meggondoljuk a mythologia és keresztyén világnézet közt levő különbséget. Ama szerént az ember, minden léptén, pártfogó vagy ellenséges démonokra bukkan; ez egy jóságos főhatalom folyvást örködő gondjaival nyugtat meg; mire elég ottan-ottan rámutatni. Végre Tassonál a gépezet összeillesztésében is veszek észre hiányt; ime ott van (II. én.) Izmen, a bűbajos, ki „dörmögő verseivel Plutót alvilági csarnokában is megfélemlíti, s annak démonait, mint szolgákat, használja istentelen céljaira, feloldja, vagy láncra veti:” mégsem ő hozza először működésbe a sötétség hatalmait, hanem Plutó (IV. én.) önindulatból (motu proprio) támad a szent sír bajnokai ellen.

Zrínyinek, mondom, miután költeményét „Homer és Virgil” példájára „fabulákkal keverni” azaz benne a csodást alkalmazni helyesnek találta, már fölvelt tárgya természeténél fogva a Megszabadított Jerusálemre kelle fordítani szemeit. Menny és pokol hatalmai mozgatják önála is a cselekvényt; de az ellentét nem oly merev, mint Tassonál: isten és ördög nem mintegy csaknem hasonló erővel küzdő felek; hanem az utóbbi az elsőnek néha engedelmes, néha párttűző szolgálja. Isten, nagy célja kivitelére, a pokollal is rendelkezik, midőn Szulimánt Alektó által Magyarország ellen ösztönözi; de majd Alderán fölhívásának is enged e „mindig pártos” fajzat, mihelyt alkalma nyílik isten ellenére cselekedni. Valljuk meg, e felfogás keresztyénibb, mint a Tassoé, s így a kölcsönzött machina jobbra válik Zrínyi kezében. A klasszikai mythologia elegyítését, annyi példa után, ő sem gondolta hibának: óvakodott ellenben túl terhelni eposzát csodással, és tán nem annyira azért, mivel a protestantizmus megrendíté vala már a csodákban való hitet (Toldy), hanem a fönség iránti helyes érzékből, melyet Zrínyi egész művén keresztül tanúsít. – Ama kettőség is, melyet Tassonál Izmen és Pluto külön felléptében hibául jelöltem meg, el van kerülve azzal, hogy a sötétség angyalai csak Alderán igézetére hagyják el az alvilágot.

III. A FŐ HŐS

Az Iliász hősei mind nagyok, de mind *emberek*, nem szabadok emberi gyöngeségtől. Ő nem indult ki a szabályból, egyet szándékosan a többi fölé emelni, s abból példányhóst teremteni, hanem jellemezte mindeniket, s a kiben legtöbb nagyszerű tulajdon egyesül, a ki döntőleg

intézi az eseményeket, annak utóbb *főhős* nevet adtak. Virgil már példányhőst akart teremteni, gyöngesség nélkül, de az neki rosszul sikerült. A priori összeállította a nagy és nemes sajátságokat, melyek a főhős lényegét teszik: s e *fogalom* képviselője volna Aeneás. De a pius Aeneás így is sok gyarlósággal született meg. Didó iránti hűtlensége, a kor szellemében tekintve, s hogy a fátummal ellenkezik, nem volna oly nagy. – Atyja és fia iránti gyöngédsége, Palinurus és társaihoz való jóindulata szép emberi vonások benne: de egészben még is csak: *fogalom*. – Tasso e törekvést, fogalomból főhőst csinálni, még tovább vitte mint Virgil. Godofréd igen *kegyes* ember, de érzéketlen gép. Semmi gyöngédség, senki iránt: kegyessége mindent absorbeál. Dudó ravatalánál egy *könny-cseppje* sincs, Ármida nem hat rá, mert már olyan mint a *jóllakott madár* (szép erénye a klostromba vonúlt szenteskedőnek!). Testvéreihez nincs egy meleg szava. Se fiú, se férj, se atya, se testvér, se bajtárs: csak a rideg erény, méltóság, ildom simboluma. – De még ilyenek sem tökéletes. A szerelemnek ellenáll, nem erényből, de mert „jóllakott vele”. (V. 62.) Csak olasz képzelheti ebben a szüzesség tökélyét. „A változó és könnyelmű világban”, mondja máshol „gyakran állhatatosság megváltoztatni a gondolatot”. (V. 3.) Nem a legerényesb maxima. Midőn először ostromra vezérli hadát, (XI. 1), a pio Goffredot figyelmeztetni kell, hogy isteni tisztelettel fogjon e nagy munkához.

Zrínyi előtt, midőn őset rajzolta, mind Aeneás, mind Godofréd lebegett; de mégsem csinált belőle fogalmi hőst. Az ő Zrínyije él, lehell, érez; örvend, búsul, aggódik, hisz, remél. Az ő Zrínyije vallásos buzgóságban nem enged Bouillonnak: hite mély, lelki meggyőződés, de ez nem absorbeálja egyéb érzelmeit. Honát, királyát szereti, bajnok társát meg tudja siratni, katonái népszerű tiszteletét bírja, velök eszik, vigad, – ellene iránt kegyelmes, lovagias, családi gyöngéd érzelmét okossággal mérsékli. Godofrédot, mint szépen festett képet csak bámulni, Zrínyit tisztelni s szeretni lehet egyszersmind.

Gyöngyösi István

Azon év, mely Zrínyi Miklós, a „Szigeti veszedelem” nagy költőjének erőszakos haláláról lön emlékeztetéssé (1664), egyszersmind oly epikai mű első megjelentének az éve, mely, társaival együtt, sokkal nagyobb népszerűsége vala kelendő, mint a nálok hasonlíthatlanúl remekebb Zrínyiász. Olvasta-e Zrínyi a „Murányi Vénus”-t? Nem lehetetlen, mert halála minden betegség nélkül, csak november 18-án következett be, Gyöngyösi pedig a „stubnyai hévvizeken”, tehát nyári napokban, írja Vénusához az ajánló-levelet, s föltehetni, hogy a nyomtatás akkorra már kész volt, s ha egyrészt a könyvárusi közlekedés lassúsága ama korban nem könnyen repítette csak a hírt is Kassától (hol a mű megjelent) Csáktornyaig: más részről Zrínyinek mindenrová kiterjedő figyelméről föltehetni, hogy még dicsőséges harcai közt sem, annál inkább csáktornyai pihenése alatt az utolsó hetekben, nem került az ki az irodalmi új jelenség. Ha olvasta, bizonyára érdekléssel fogta olvasni magát a leírt *tárgyat*; pártfelének, barátjának, Veselényi Ferencnek kalandos egybekelését Szécsi Máriával, mely a nélkül is minden ajkon forog vala; bizonyára nem egy helyt tapsolta meg az új költő virtuozitását, nyelv és versbeli könnyű bőségét, eleven képzelmet a festésben, rhythmusának magyar zamatját, olykor merész újításait a szólásmódokban s több ilyeneket: de az egésznek alkotásáról, a cselekvényről, az egyes jellemek ábrázolásáról a „Szigeti Veszedelem” írója nem sokkal lehetett külön véleményen, mint évtizedekkel előbb (1653.) Liszti László epikai munkájáról („A mohácsi veszedelem”) vagy ugyanannak krónikás modorú, össze nem függő verselményeiről („A magyar vezérek és királyok emlékezete”), s tankölteményéről („A szerencse állhatatlansága”). Liszti, bár „Mohácsi Veszedelme” két évvel utóbb lát napvilágot, mint az „Ádriai tenger Szirénája” (Zrínyi verses munkái); bár kétségtelen, hogy az utóbbinak hatása volt rá, sőt az tette talán költővé is, compositióra nézve egy csöppet sem tanult elődétől, sőt visszavitte az elbeszélést száraz krónikai tények (legfőleg bővített és kiszínezett) elsorolására, oly mértékben, hogy mint a prózai krónika-íróknál szokás vala, még földrajzot, Magyarország terjedelmes geographiáját is jónak látta előadni eposzában. Műve, úgy látszik, nem sokára feledésbe ment: már egykorú többet tudhattak botrányos életéről, s annak következtében hóhérpallos által történt haláláról (1660), mint verseiről, melyekben, még a részletekben is, oly kevés az ihlet. Több kiadást nem ért, egészen korunkig, midőn a Nemzeti könyvtár föltámasztá halottjaiból. És ím, egy Liszti munkáinak sorsában osztozik majdnem a „Zrínyiász” is: Kazinczy s 1817-ig kell várnia újabb kiadásra; míg a „Murányi Vénus” – első megjelenté után – a múlt századnak majdnem minden tíz esztendejében újra meg újra nyomatik (1702, 25, 29, 39, 51, 67, 71, 75, 96), a mi kétségtelen bizonyosság népszerű volta felől.

Az új költő, ki 1664-ben vetélytárs nélkül foglalta el a magyar epikai irodalom csúcsát, nem vala már ifjú. Születési éve nincs még kinyomozva; de alig néhány évvel lehetett ifjabb Zrínyinél, ki újabb felvilágosítás szerint nem 1616-ban, hanem 1618-ban született. Dugonics és utána Toldy, hozzávetőleg 1620-ra teszik a Gyöngyösiét; a miben meg is nyugodha-

tunk, ha figyelembe vesszük s ha áll az, hogy költőnk 1640-ben már Veselényi komornikja, 1653-ban házas ember és (a mi bizonyos) táblabíró. De lehetett valamivel fiatalabb is, mi után nem tudjuk, hol töltötte serdülő korát, hol és meddig végezte iskoláit, s vajjon a Veselényi szolgálatába egyenesen mint komornik vétetett-e fel, vagy e címre csak később jutott, azelőtt apródi szolgálatot teljesítvén. Mert Gyöngyösi hosszú életkora (84 év) s legkésőbb vénésgében is folytatott irodalmi és közhivatali ernyedetlen fáradozása olyan formát sejtet velünk, hogy e hosszú életből még néhány évet le kell alkudnunk, s bár maga mind munkái előszavában, mind (jegyzőkönyvileg fenmaradt) némi nyilatkozataiban emlegeti öregségét, ezt nem kell oly magasra számítanunk, mint Dugonics, elégséges adatok nélkül, teszi. A Veselényi szolgálatába kerülés, a házasság, sőt – oly pártfogó mellett mint Veselényi – a táblabírárság is megállhat, ha Gyöngyösi 5-6 évvel fiatalabb is. Így aztán első föllépte „Muránnal” nem esik élete 44-ik – és lelépte Charikliával a 80-ik évére; sem kihalta a hosszas alispánságból a 84-dikre!

Különben Gyöngyösi benső életéről, költői fejlődéséről, magán jelleme s viszonyai felől alig tudunk többet a semminél. Nyilvános pályája leginkább az, a minek egyes mozzanatai fenmaradtak, elegendő számmal és hitelességgel arra, hogy közszolgálati során végig tekinthessünk, de soványan arra nézve, hogy emberi valójába mélyebben bepillantassunk. A mit e, leginkább jegyzőkönyvi adatok mutatnak, oda megy ki, hogy Gyöngyösi köztisztviselőként álló nyilvános jellem volt megyéjében (Gömör), s népszerűsége, mely eleinte nem volt nagy, idővel fokozatosan növekedett, már akár azért, hogy pártja (ha volt ilyen) hosszabb ideig fenn bírta tartani uralmát, akár, hogy Gyöngyösi mindenkinek – pártkülönbség nélkül – szeretetét meg bírta nyerni. Legalább én a megyebeli közvéleménynek némi fordulatát látom Gyöngyösi javára, s talán e fordulatnak – összevetvén az életrajzi adatokat művei szellemével – valószínű magyarázatát is jól sejtem. Közpályára Gyöngyösi 1653-ban lépett, Gömörmegye táblabírájának „rendeltetvén”. Dugonics, a jegyzőkönyv után, e szót használja, mi főispáni kinevezésre mutat, a minthogy a táblabírák, egészen korunkig, rendszerint kinevezettek. Ettől fogva 1681-ig semmi nyomát nem találjuk közszolgálati működésének, vagy újabb emelkedésnek a megyei pályán, de a mondott évben kettős jelét adja bizalmának Gömör, elébb valami élmező küldöttség tagjául Hevesbe rendelve, (ily megbízatása azelőtt is lehetett táblabírói tiszténél fogva) azután a soproni országgyűlésre követül választván. Hogy volt a megye megelégedve Gyöngyösi követtségével? adatok híján nem mondhatni meg, de úgy látszik, népszerűsége nem gyarapodott általa. Ugyanis a rákövetkezett tisztújító széken (1683.) a megye annyira ellenzékbe tette magát a főispánnal, b. András-szal, hogy az általa alispánságra kijelölt három egyént egészen mellőzte, s a maga három jelöltjéből választott e főhivatalra. Gyöngyösi a főispán jelöltjei közt volt – s bukott. – Hanem ettől fogva nőttön-nő emberünk népszerűsége. 1685-ben kétszer küldik ki; elébb Caraffához, meg valami számvetésre a katonasággal. A következő tisztújításon (1686.) elnyeri az alispánságot, melyről alig bír lemondani. Mint alispán (1687.) egyszersmind követül küldetik az országgyűlésre; 1688-ban kétszer mondott le megyei hivataláról, de csaknem erőszakkal megmarasztják; így minden évben 1693-ig, a midőn sikerül nyugalomba vonúlania. A hét évi alispánság után másik hetet közhivatal nélkül tölt, de 1700-ban s attól fogva haláláig (1704.) megint ő az első alispán. Halála éve bizonyosabb mint születéseé, mert az 1704-ki jegyzőkönyv, melynek Dugonics *szavait* látszik fordítani, szeptember 30-áról azt mondja, hogy „Gömörvármegyének érdemes alispánja Gyöngyösi, a mult napokban vett búcsút a világtól” – s akkor helyette nem utódját választották meg, hanem hivatalánál fogva helyettesítették a másodalispánt; utódja csak e szept. 30-iki tisztújító széken választatván meg. Ha

Gyöngyösi nem a mult *napokban*, hanem például a mult *évben* halt volna meg, egyszerű helyettesítés helyett azóta új választásra került volna a sor.

E szembetűnő gyarapodása Gyöngyösi népszerűségének a megyei közpályán lehet becsületes jellem, értelmi fensőbbiség, tapasztaltság, hivatalos buzgalom, megnyerő viselet stb. eredménye: de lehet az is, hogy az uralkodó közvéleményben fordulat állott be Gyöngyösi javára, s fordulat ő magának is politikai színárnyalatára nézve. Nevetséges volna az akkori megyei életben oly oppositíót keresni főispáni és megyei párt közt, minő későbbben kifejlődött; de azt talán föltehetjük, hogy a választók hazafiasága *egy* nüansszal különbözött a ki-nevezőektől, s maga Gyöngyösi, mint első bukásából sejthetjük, ez utóbbi ajtón nem bírt vergődni népszerűsége. A kormányférfi Veselényit (kinek titkos hazafi törekvéseit sűrű fátyol fedte a közönséges szemek elől) a *hivet* híven magasztaló hű *komornyik*, a Murányi Vénus költője, megyei szolgálatra *kinevezve*, úgy látszik, eleinte nem volt kedves ember azon, bármily halvány ellenzék előtt, mely később is jelét merte adni függetlenségének, hogy elvesse a főispán jelöltjeit. De némi fordulatnak kellett beállani a költő politikai viselkedésében, minek kulcsát legjobban kezünkbe látszik adni egyik művének a sorsa, melynek címe *Palinodia*.

E görög szó *visszaéneklést* jelent, megcáfолását énekben annak, a mit a költő másszor zengett; visszavonását a magasztaló vagy ócsárló költeménynek. Gyöngyösi a klaszszikai (legalább latin) irodalom nagy kedvelője, bizonyosan ismerte e szónak ily értelmét, tudva és szándékosan használta így. Hiszen Horác versei közt is fordul elő palinodia, melyben visszavonja előbbi gúnyos bántalmait egy nő irányában. – Gyöngyösi az 1681-diki országgyűlés alkalmával egy költeményt írt volt az új nádor Esterházy Pál tiszteletére, melyben „a maga gyámoltalanságán kesergő Nympha” az az Magyarország a „kardos griff (Esterházy címere) oltalmába folyamodik”. Akkor ezt nem nevezte palinodiának; ellenben négy sor dicsőítő latin verset írt hozzá, az Esterházy griffre, s bókólo ajánlólevelet a nádorhoz. – Nem találta-e később valósulva a „kardos griffhez” kötött reményeit? elég az hozzá, Gyöngyösi nem sietett e munka kiadásával, s midőn végre 1695-ben kinyomatta, elhagyta belőle az ajánlólevelet, el a griffet magasztaló latin verseket; el a költő saját *nevét*; ellenben a főcímet így változtatta: *Palinódia*. Prosopopoeia Hungariae. (Vissza-éneklés. Magyarország személyesítése.)

Miért nevezte palinodiának, holott a költemény szövege ugyanaz maradt, minden lényeges változtatás nélkül? Semmi józan okot nem gondolhatni, egyebet annál, hogy *megbánta* e költeményt, szerette volna visszavonni egészen, de mivel kéziratban el volt terjedve, el nem nyomhatta; hogy hát mégis láttassa véleménye fordultát: a *palinódia* szót függeszté elébe s ajánló-levél, latin magasztalás és saját neve kihagyásával bocsátá nyilvánosságra. Talán csak személyes neheztese volt Esterházyra; de az is valószínű, hogy e fő uraság nem igen vala népszerű a megyei közvélemény előtt, melylyel Gyöngyösi most már kézen fogva haladt, és hogy a kardos griff nem úgy kardoskodott az ország mellett, mint Gyöngyösi, mint az alsóbb nemesség, mint a megyei hazafiság várta.

E fordulat költőnk viseletében még inkább szembetűnik, ha összevetjük két fő munkáját: a „Murányi Vénust” és „Kemény Jánost”. Az első, mint láttuk, 1664-ben, az utóbbi 1693-ban jelent meg. Mindenik előbb készült, de Kemény a Vénusnál kétségkívül utóbb. Már a tárgy választásban észrevehető a különbség. Amott Veselényi, mint Ferdinánd híve s a Murányi vár elszakadása Rákóczytól; itt erdélyi dolgok, erdélyi fejedelem magasztalása. Mint-ha Gyöngyösi a közvélemény ama felét is meg akarná nyerni „Kemény” által, mely éppen nem rajong vala a Murányi költeményben kifejezett eszméért. E különbsége a két tárgynak

határozottabban színeztetik a felfogás, jellemzés, előadás által. „Murány” hőset amaz erény-nyel ragyogtatja költőnk leginkább, melynek mai neve: loyaltás; maga is ez érzelemtől van áthatva. „Kemény”-ben erdélyi fejedelmet magasztal, nemcsak a Barcsay ellen *pártütő* főhőst, hanem a második Rákóczy Györgyöt is. A murányi költemény egyenesen kárhoztatja a Rákóczyhoz szító magyarságot, azon első Rákóczyhoz, kitől a „békesség teherbe esik s tőle nem reméllett háború születik, Ferdinándra s *reánk* hada készítettik”... mire aztán: „felzendül a föld, s pártütések esnek, királyához marad hűsége kevesnek, Rákóczy György mellé Erdélybe repdesnek” – minek eredménye az, hogy „végtére országunk maradt kis rongya is tékozlátik” – úgy hogy a költő feljajdul: „veszni tért kis hazánk, forgott mely sok kockán!” – és erős invectivában tör ki a magyarok ellen:

Oh! a régiektől elfajúlt nemzetség!
Híredben, nevedben korcsosult nemesség!

Heában rögzött meg a vad erkölcs benned,
Az ujságok (lázongás) nélkül nehéz már ellenned.

Nem nevel semmi jót az ujság-követés,
Szívmaró, s félelmes a gonosz pártütés.

Ellenben: „igaz királyunknak alig volt oly *híve*, mint a Veselényi *tökéletes* szíve” stb. Ugyane Rákóczynak a fiát „Kemény”-ben, nem számítva azon magasztalásokat, melyek a költő által egy hírmondó szájába adatnak s hol többi közt így dicsérteti a fejedelmet:

...mint Turnusnak olyan keménsége;
Dicsőségre vágyó szíve nemessége,
Nem ijeszti semmit dolga nehézsége,
Ha hal is, csak légyen jó hírt szülő vége –

nagy szívnek mondja, mely „ég a szép dicsőség lángjával; Hectorként küszködni nem szűn bajnokával” s midőn elesik:

Megfesti a földet kiontott vérével,
A gyulai mezőn sebesült testével,
A hol sok pogánt ölt tulajdon kezével;
Maga is elfogyván akkor vett sebével.

Igaz, hogy mindez a Rákóczy, mind Kemény, török ellen csatáznak, az utóbbi épen német segílyel s így azt lehetne mondani, hogy költőnket régi sympáthiái vezérlik e két fejedelem magasztalásában: de nem lehet észre nem venni, hogy az ironia, mely a „Murányi Vénus”-ban az erdélyi párt ellen volt irányozva, itt a német hadak ellen fordul s Kemény bukása leginkább ez utóbbiak megbízhatatlanságának tulajdoníttatik. Leírja ugyan pompásan Montecuculi hadait a *mustrán*, szép sereg, jól fegyverzett, jól fegyelmezett, de mindjárt utánna veti gúnynyal:

Immár is madarát a győzedelemnek,
Mellyesztk, noha még sok híjja van ennek!

A mint hogy a következés meg is mutatja. Keményt a segítő hadakba vetett bizodalma jégre viszi; Montecuculi húzza, halasztja, kerüli az ütközetet, vagy mint a költő nyilvános sarcasmussal kifejezi:

A nagy Fábiusnak talán példájával,
Akara a német, mászkáló hadával,
Az ütközetnek távoztatásával
Diadalmaskodni!

Mondám, hogy az ironia Murányban az erdélyi párt ellen nyilatkozik. Szécsi Éva, Illyésházy Gáborné, Mária nővére, együtt lakik a várban s ennek kulcsa, férje és Rákóczy nevében, őnála áll. Gyöngyösi nem tartja magát vissza némi gúnyos célzásoktól az Éva és férje rovására s a komikum is, mellyel a vár bevétele fűszerezni akarja, az ő rovásukra történik. Hű porkolábok csúnyán és bűnösen viseli magát Veselényi előtt, midőn ez ráijeszt; Éva „öreg-asszonya” pedig, mikor álmából fölverve a vár kulcsát akarják vele elhozatni, nem tudja felölteni zavarjában köntösét, úgy szaladgál sokáig „sokaknak láttára”. – Ellenkezőleg Keményben, ama *fabiusi* hadak, Magyarországra

...mikor bójönnek merő Achillesek,
Vágják a törököt, a nyelvek élesek,
Elcsapja hasokat azonban levesek,
Nyögve kullognak ki, s nem olyan mérgesek.

Mert:

Ha a magyar égből sokat bévehetnek,
Ritkák, kik halálos döggel nem fizetnek;
Régi koporsója országunk ezeknek.

Nem szaporítom az idézetek számát, mert ennyi is elég feltüntetni a különböző szellemet, mely Gyöngyösinek korábbi és későbbi művén előmlik. Azt azonban épen nem állítom, hogy költőnk egész lélekkel az erdélyi párthoz csatlakozott. Ha egyéb nem, az a fennmaradott adat is megcáfolna ebben, hogy fia, Gábor, épen a Rákóczy Ferenc zendülésekor vesztí el megyei jegyzői hivatalát; meg a költőnek Koháry Istvánhoz intézett ajánló-levele is, melyben (ne feledjük: kinek ír) a Tököli felkelést kárhoytatva emlegeti. Azt sem állítom, hogy feszült lábón állott volna a főispánnal, Andrásyval, kinek még 1700-ban is bemutatja hódolatát egyik ajánló levele által. Gyöngyösit én ama hazafiakhoz számítom, kik az alkotmány érdekében reménnyel néztek az erdélyi ellentállásra, a nélkül, hogy csatlakoznának a mozgalomhoz. És egy Lobkovitz-Caraffa világban mi is lehetett volna egyeb?

Így, a fenlevő kevés adat s önmunkái után megkisértve némi fogalmat nyujtani Gyöngyösi jelleméről a *köz* irányában: áttérhetünk magán életére s viszonyaira, bár e tekintetben még kevesebb adat áll rendelkezésünk alatt. – Vallására nézve Gyöngyösit római katholicusnak bizonyítja egyik munkája: a „Rózsakoszorú”. De türelmetlenségnek semmi jele

munkáiban, még annyi se, mennyit a türelmes, felvilágosodott, az üldözést nyíltan kárhöz-tató Zrínyi nagy műve rúgói közé felvett. Nála ugyanis Isten a magyar népet többi közt azért ostromozza a török által, mert „gyönyörködnek *különb-különb vallásoknak*” – Gyöngyösinél még ennyi jelét sem találtam a felekezetességnek s munkáiban – az egy Rózsakoszorút kivéve – általán kevés a vallási vonatkozás.

Pártfogói s az általa tisztelt egyének irányában, mint ajánló leveleiből s munkáiból kitetszik, a kor szokása szerint, épen nem fukar a tömjénezésben, sőt áradoz a magasztalástól. De azt is ismételve kimondja, hogy a *születés* maga nem érdem, sőt mint Palinódiája esetéből láttuk, ki is merte olykor mutatni neheztelését a magasrangúak ellen. Így jelleme szolgainak nem mondható.

Nemesi osztályból származtat mind kora ifjontan Veselényi szolgálatába fölvétele, mind megyei hivatalai, mind birtoka és birtokképesége eléggé mutatják. Szécsi Máriától ajándokul kapott egy Babaluska nevű falut és azt bírta 1659-ig, a midőn Koháry István (a költő) kiváltotta tőle 1200 forinton. Az egész eljárás úgy történt vele, mint nemesi birtokkal. Házai voltak, mint előbeszédei s ajánló levelei költéből kitetszik, Csetneken, Krasznahorka-Váralján és (Toldy szerint) Ochtinán, melyek közül az utolsót és az elsőnek helyét ma is kegyelettel mutogatják az ottlakók. Neje Békényi Zsófia, hihetőleg pelsőci (mindenesetre gömöri) birtokosnő, mivel ottan ügyvédekett vall. Házasságát költőneknek Dugonics, nem tudom, mi alapon, teszi épen 1653-ra, mivel forrást nem nevez. Egy fia említették csupán: a főntebbi Gábor, de házasságuk több gyermekkel volt megáldva, mert már „Vénusát” nagyobb részint „úton, s sok *értetlen csöcsömők* kiáltásával zajgásokkor” írta, kik közül a nagy rész életben is maradt, mert Andrássy főispánnak (a Charikliához írt ajánló levelében, 1700) úri jóakarátába ajánlja „gyermekét” is. Eszerint, úgy látszik, patriarchalis családi életet élt az agg költő; bár hivatala és *beteges* állapota, melyről panaszkodik, gyakori nyugtalanságot szerze neki. Már Vénusát, mint főntebb érintők, „nagyobb részint úton” írta, a „stubbyai hévziven” fejezte be, hihetően nem pusztá mulatságból, hanem egészségi szempontból időzvént ott. Koháryhoz intézett ajánló levelében (1690) „a munkát gyengén győző egészségtelen öregeégét” említi, az Aporhoz adotttban (1693) „tántorgó öregeégét” alkalmaz magára egy latin idézetből s ugyanott alább „törődött öregeégével” menti magát.

De mindez, a mint főntebb mondtam, akkor is megállhat ha Gyöngyösit 4–5 évvel fiatalabbnak vesszük. Nem áll pedig ennek ellent Dugonics azon számítása, hogy Gyöngyösi 1640-ben lett Veselényi komornyikja – s hogy így, akkorra iskoláit végezve, legalább 20 évesnek kellett lennie. Mert Dugonics azt, hogy költőnk ép a mondott évben került a füleki kapitány szolgálatába, csak állítja vagy fölteszi, de nem bizonyítja semmivel. Mondja ugyan: „valamit Gyöngyösi Istvánról írásba foglalok, *mindazoknak* alapja lészen azon jegyzőkönyv” – (t. i., a melyet Szathmáry K. Miklós alispántól, Gömörmegye protocoluma kivonatául kapott), de ép e vallomás bizonyítja, hogy arra nézve, mikor kezdődik Gyöngyösi szolgálata Veselényinél, *semmi adata* nem volt, miután képtelenség, hogy Gömörmegye jegyzőkönyvbe vette volna azt, hogy a füleki (különbben is nógrádbeli) vár kapitánya kit fogad komornyikjául. Maga Gyöngyösi, a Murányi Vénus címlapján, időmeghatározás nélkül nevezi magát *ő nagyságok* komornyikjának; tehát annyi bizonyos csak, hogy Veselényi és Szécsi Mária házasságuk után, azaz 1644 után, viselte e bizalmas hivatalt. Ott volt-e már a megénekelt kaland idején vagy azelőtt is – és micsoda minőségben Veselényinél: az Gyöngyösink írásából ki nem tetszik s Dugonics semmi adattal nem bizonyítja. Házasságára nézve is, melyet Dugonics 1653-ra tesz, csak annyit látok igazolva, hogy 1659-ben már házasságban, akkor történtén a főntebb érintett ügyvédi vallomás, a jegyzőkönyv szerint. Mindazáltal Dugonics

hozzávetését a házasság évére nézve megállhatónak tartom, a „Murányi Vénus”-ból vett okokkal, melynek immár keletkezési idejét akarom vizsgálni.

Gyöngyösi e költeményt nem írta mindjárt a megénekelt esemény után. Sőt annyi idő jött közbe, hogy megfeleldhette annak évét, 1646-ra tévén, a mi világosan 1644-ben történt. E feledékenység arra is mutat, hogy nehezen volt költőnk akkor még Veselényi oldalánál: csak később, másoktól hallotta elbeszélni. Ha maga részt vesz, ha saját élményeihez köti annak emlékeztét: hogyan vét vala el két egész esztendő? – De nem is írta *kevéssel* a kiadás előtt (1664), mert címlapján megjegyzi: „melyet írt volt... mostan pedig, újabb megjobbításával a verseknek, kibocsáttatott és nyomtatott”.* Továbbá nem írta egy huzomban s rövid idő alatt, mert szintén maga szavai ezek: „addig toldozgattam sokszor félbenszakasztott munkámat, hogy sokára még is *újonnan* felvett pennámmal a dolgon végig *ballagtam*”. Oly időszakra kell tehát tennünk, mely mind a leírt kaland, mind a kiadás évétől távolacská esik: legalkalmasabban 1653–59 közé. S íme, talál: egyfelől az, hogy Zrínyi és Liszti megjelent munkáinak (1651, 1653) hatása buzdította a megkezdésre, másfelől az, hogy „sok értetlen csöcsömők” zajgása közt folytatta és végezte be költeményét.

Mert épen 53-tól 59-ig szaporodhattak leginkább az „értetlen csöcsömők”.

Ha Zrínyi példája ösztönözte a „Murányi Vénus” szerzőjét költői művek írására: fájdalom! az alkotásban s mindabban, a mi fő, sokkal inkább Liszti krónikás modorát követte. Zrínyi alkotó nagy erejével, Gyöngyösi nyelv-rhythmusbeli bájával, megteremhetett volna a magyar eposz, már két századdal ezelőtt, a minek Gyöngyösi behízelgő és népszerű külsőségei mellett, kiszámíthatlan eredményei lehettek volna az elbeszélő költészet fejlemére a múlt század folytán s a *belforma* iránti érzék gyarapítására. Mert nem kell hinni, hogy az oly magas költői tulajdonok iránt is, minő az alkotás *egysége*, formabeli *telje* és *kerekded volta*, csak néhány művészi léleknek volna fogékonysága: benne van ez az emberi természet alapjában, mint a köznép meséi, mondái, balladái bizonyítják. S ha Gyöngyösi ép annyi erővel, bájjal, könnyűséggel és magyar ízzel a külső előadásban, a benső alkotás nagyobb tökélyét, a mese és cselekvény fejlődetes kerekességét, a jellemek határozottabb és egyéniebb rajzát párosítja: nem tudom elhinni, hogy ezáltal művei kevésbbé lettek volna népszerűek.

A mint hogy Zrínyi kapósságának sem e tulajdonok voltak ártalmára, hanem a többnyire zord, rhythmustalan külső s a nyelv szabatos összeforgatása, mely sok helyütt egész a magyartalanságig ment.

Gyöngyösi a compositióban nem vitte tovább az események némi csoportosításánál (Gruppierung). Hogy nyersen és pusztán a történt dolgokat adta volna, mint Tinódi, történeti rendben: nem lehet mondani. Volt neki bizonyos terve az összeállításban. Csakhogy ez még távol esik a költőileg kerek és egységes munka tervétől. Munkáinak egyes részei egy-egy ily eseménycsoportot képeznek. Így a „Murányi Vénus”-ban az I. rész körül csoportoz, miként gyűllad Veselényi szerelemre a még nem látott Szécsi Mária iránt. A II. rész e szerelmet kölcsönösen teljességre érleli. A III. rész az eredményt adja elé: Murány várnak Veselényi kezére játszását. „Kemény”-ben, az I. könyv a hős (Kemény János) szerelmét Lónyai Annával, az eljegyzésig; a II. könyv tatár fogságát, melyből leginkább jegyese áldozatkész-sége által szabadul ki; a III. könyv egyéb viselt dolgait, fejedelemségét, halálát a csatatéren.

* Dugonicsnál a mű első kiadásának éve 1674. Ezt Toldy sikeresen lerontja az által, hogy akkor már se Veselényi se Szécsi Mária nem élt, s így művét Gyöngyösi nekik nem ajánlhatta. De nem történhetett-e, hogy művét az ajánlással, megküldötte rég azelőtt kéziratban nekik; s most (1674) a kéziratot, ajánló levelestül, csak kinyomatta? Toldy sem hivatkozik az eredeti kiadásra.

Költői érdeket az alkotásnak nemcsak az elbeszéléstől idegen, mythologiai vagy történeti epizódok, úgy a hogy beillesztése, hanem (péld. Murányban) az által is igyekezett adni, hogy hőse kedvéért mozgásba teszi az Olymp isteneit. Hősei és a velők viszonyban lévő személyek szájába *beszédeket* ad, közöttük *levelezést* költ; melyek ugyan mind Gyöngyösiéi, s az érzelmeket, indulatokat nem tudják egyéníteni, se drámailag fokozni: de általánosságban olykor jól festik. Jellemalakjai csak külsőségekben különböznek egymástól, de bensőleg ugyanazok; például a szerelmes Veselényinek szakasztott mása a szerelmes Kemény. Azaz mindkettőben Gyöngyösi előhordja, a mi szépet tud mondani a szerelemről s olykor, azok nevében bizonyos lyrai hangulatba játssza magát, mely nincs hév, áradat, bensőség nélkül és könnyen ragadja magával az olvasót. E lyrai ömlés az leginkább (bár sokszor helyén kívül használva, túlságig víve, avagy oda nem illő dissonantiákkal zavarva), a mi Gyöngyösit, kortársai szemében költővé s kedvenczczé tette; nem, mint sokan tartják, pusztán külső leírásai, mythológiából vett képei s idézetei, meg a nyelvnek, verselésnek bája s magyaros zamatja. S meg kell vallanunk, Gyöngyösi, bármily gyöngye mint elbeszélő: ebben az egyben, t. i. *alanyi* hévömlésben – ma is valódi költő. Egyes emótióit bátran tehetni Balassa Bálint egy-egy darabja mellé, sőt az újabb nyelv, nagyobb előadási ügyesség által fölējők is. Gyöngyösi nem volt a gépi technika embere (hiszen a *feldolgozás*ban nem is értett hozzá), sem a száraz tudományé: ő lelkesedik írása közben; színt, életet ad a szónak, szárnyat fűz a gondolatnak és sokszor repül jóval magasabban a közönségesnél, noha tapasztalás után, mindig félténünk kell a lepottyantástól.

E melegség, könnyen hangolhatóság, teszi lényegét Gyöngyösi költészetének s ez fejt meg úgy erényeit, mint hibáit. Szeme, a hevülés jobb óráiban, ragyog s megélesül a természet jelenségei iránt, szavai képekké válnak, ajakán árad a rhythmus, nyelve új fordulatokkal, szokatlan, de mégis jó magyar kifejezésekkel terhesül meg s az esetleg tollába ötlött tárgyon egy nadály szívósságával csügg s addig ott nem hagyja, míg minden oldalról ki nem facsarta, mint a citromot. Ezek művészi rendező elme kormánya alatt jó tulajdonok, de Gyöngyösinél ép e kormány hiányzott leginkább.

Mondám; az esetleg tollába ötlött tárgyon. Mert Gyöngyösi alkotásának egyik idomtalan kinövése épen abban áll, hogy egy-egy tárgyat, egy-egy képet vagy gondolatot, mely elbeszélése folyamán esetleg előbukkan, megragad és mintha iskolában feladott thema volna, ír róla, bőven, a mennyit tud; már a mikép a tárgy s egyéni hangulata hozza magával: vagy pusztá elmélkedést vagy színezett descriptiót vagy más oly költeményt, mely mint egy különálló, az egészhez alig kapcsolt rész, akasztja meg az elbeszélést. S ilyenkor többnyire *kitesz magáért*, belehevül a magának feladott themába, s nem tágit, míg ki nem fárasztja magát is, az olvasót is. Eposzait ily témák csoportjára lehetne elosztani. Például a „Murány”-ban (apróbb kitéréseket mellőzve) mindjárt elől 1. kíváncsítik a *hír* leírása. 2. Szózat a *pártoskodás* ellen. 3. A *szerelem* leírása, példákkal. 4. Irassék le *Cupido lakása*, stb. „Kemény”-ben: 1. kíváncsítik *hős level* (heroida): „Lónyai Anna levelet ír tatárfogságban sínló jegyesének, Kemény Jánosnak”. 2. Irassék *echós* vers: „A buslakodó Keményt vigasztalja a Viszhang” stb. Elmélkedések, leírások és több efféle, minden nagyobb elbeszélő költeményben fordulnak elő, de sehol oly gyakran s annyira csupán *magukért*, csupán *ad vocem!* illesztve be, mint Gyöngyösinél.

Ez előszeretete ily themák, ily kitérések iránt annyira uralkodik Gyöngyösön, hogy képes érette a felvett hangulatot megszakítani. Csak egy példát hozok erre. Midőn Veselényi kevesed magával be akar lopódzni az ellenséges Murányba, egyik hadnagya útközben le akarja beszélni a nyaktörő vállalatról. Veselényi „mord tekintettel” – „dorgálja” a gyávát, de egy-

szersmind alkalmat vesz, ily hangulatban, elmesélni neki a Páris ítéletét, eleitől végig, hogy megbizonyítsa: kitartás kell a szerelemhez.

Ily modor aztán könnyűvé, de egyszersmind léhává teszi nála a *jellemzést*. Ő nem gondolja át jellemeit, eleitől fogva végig s nem látszik törődni azzal, hogy cselekvéseikben következetesek maradnak-e vagy sem. Ő a történeteket adja egymásután, csak arra ügyel, hogy minden beálló fordulatnál az olvasót előkészítse a változásra, vagy hőse ilyen vagy amolyan viselkedését reflexiókkal, példákkal stb. igazolja. Itt aztán bezzeg hasznát veszi amaz ügyességnek: themaszerű feladványaira bőven, a tárgy minden oldalát ürgetve-forgatva, megfelelni. Például: ha Kemény János nem mer szembeszállni az ellenség túlerejével s annál fogva húzza-halasztja az ütközetet: költőnk előáll és elmélkedik arról, mily szükséges hadvezérben az óvatosság; ha ellenben vakon neki megy a bizonyos veszélynek: akkor a hősi bátorságról a hazáérti önfeláldozásról, az élet megvetéséről tart magasztaló beszédet. Így hősei soha nem jöhetnek oly következetlen helyzetbe, hogy Gyöngyösinek bő készlete ne volna mentségökre vagy tettök magasztalására, miután ritka oly vétség, melyet bizonyos szempontból mint erényt ne lehetne magasztalni. Hogy ily módon a valódi jellemzés porba esik, mondanom sem kell.

Alkotás, jellemrajz dolgában nem sok tehát az a mi dicséretet mondhatnánk Gyöngyösiről, kivált oly előpélda után, mint a „Szigeti Veszedelem”. Nem is érne e célra semmit, elmondani kivonatban két fő műve: a „Murány” és „Kemény János” meséjét, mert ezekben, mint főntebb előadám, legfeljebb némi csoporttítása van az (igaz vagy költött) eseményeknek s nem sajátképeni compositió. De itt-ott a jellemzés mutat egy-egy vonást fel, mi előttem azt bizonyítja, hogy Gyöngyösi, ha idefordítá vala figyelmét, ha a jellemrajzolást tanulmány tárgyává teszi, ha nagyobb gondnal dolgozik e tekintetben, szerencsésen tudott volna jellemezni. Hogy példákat említek, Veselényi gyöngéd udvariasságát hozom fel, midőn kedvesét palástjára ülteti le, mert a sűrű „köd hullatván harmatot, megnedvesítette a szép pázsit hantot” – és oly igazi, oly a helyzetből fakadó szavakkal mondja neki:

Boldog az az óra, melyben láthattalak!
Sok óhajtasomra ide várhattalak,
Ismeretlen szolgálád kezén foghattalak,
Özvegy palástomon megszállíthattalak!

mely vonással szépen egyezik később ama lovagiasság, a mint a vár titkos elfoglalása által meglepett és megijedt Évát, Mária testvérét, bátorítja és vigasztalja, úgy hogy e két vonással tökéletesen élénk állítja Veselényit, mint lovagias férfiút. Az a kár, hogy efféle vonások gyéren s mintegy a költő öntudatán kívül fordulnak elő s tán egyrészt anecdotaszerűek, mint az a másik, melyet Gyöngyösi minden scrupulus nélkül elmond, nem gondolva vele, hogyan illik „Venusá” bájaihoz s micsoda nem szép képzeteket költ fel általa: tudniillik, hogy Murányban *vérhas* uralkodván, Mária e betegségben szenvedőnek tetteti magát s orvosszereket kér Évától, hogy elámítsa szerelmi kínjának valódi oka iránt.

Gyöngyösi nem írta e munkát *hőskölteményi* praetensióval. Noha a Murány kezdete, az istenek tanácsa, a Veselényi szerelmét fölgerjesztő s célra vezető hatalmak ez állításomat megczáfolni látszanak; noha Keményben sok a harcias részlet, a hadak leírása és ütközetek rajza; mégis azt mondom, hogy a költő előtt nem lebegett egy Virgil-féle epopeia, hanem legfőljebb ovidiusi elbeszélés. Zrínyi a *főnségre* irányzott művével; Gyöngyösi csak a kellemre. Már választott tárgya: mindig és mindenütt a *szerelem*: eléggé bizonyítja állításomat.

Gyöngyösi a szerelem költője. Murányban ez a mozgató hatalom; Kemény Jánosban ez foglal el legnagyobb részt. Amaz ókori regény, a Chariklia, melyet Gyöngyösi már aggkorában nem röstelt átdolgozni, ezen fordul le; tankölteménye a Cupido, szerelmi csáb gyógyszer akar lenni, de maga is oly csábos gyógyszer, hogy a költő jónak látta művét kéziratban megtisztogatni utólag. Ha a „Daedalus temploma” övé, ebben Ariadne, de kivált Pasiphaë szerelme tulságosan is mellettem bizonyít: úgy hogy méltó vezekléssel fordítja a költő a „Rózsakoszorú”-ban földi szerelmeit amaz égire, a szűz anyához s kereszten függő istenséghez. – Ne keressünk hát Gyöngyösi műveiben egy oly magasabb világeszmét, a minő „Sziget Ostroma”-nak alapul van vetve; az ő elbeszélései nem léledzenek oly magasra.

Toldy a magyar *verses regény* kezdőjét (vagy folytatóját) látja benne. Méltán, ha választott tárgyait, ha a mozgató alapeszmét tekintjük, mely nem más, mint a *szerelem*. De kevésbé érdemlik a *regény* nevet, ha a compositiót nézzük, mely nem tud kikerekedni s a jellemzést, mely nagyon hiányos. Az utóbbi nem is volt erős oldala a régi regényeknek; de a szerkezet némi szövevénye – bonyolódás, kifejlés mindig megvolt, mióta regényes műveket írnak: a régi görögök ilyenmő kísérleteiben úgy, valamint a középkoriakban, melyek XVI-ik századbeli magyar átdolgozásait költőnk ismerte. Ezeket akarta-e utánózni? Nem hiszem, mert akkor nem választ oly tárgyakat, oly események leírását, hol a szabad költés annyira meg van szorítva, mint akár a Vénusban, akár Keményben. Mindenik egykorú esemény: tudja, hallja, beszéli minden ember, a költő nem ferdíthet semmit, szemtanúk cáfolnák meg. Így is van dolga a hitetlenekkel: „Az olvasóhoz” (Keménye elé készült előszavában) váltig mentegeti vagy igazolja magát költeményes dolgok belé vegyítése miatt. „A poesist is követtem – úgy-mond – ezen verses históriácskámnak (Kemény) dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és más efféle leleményes toldalékoknak közbevetésével, a kik nélkül a *história* és abban levő dolgok *valósága* végben mehetett volna ugyan, mindazáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal *megszínlennem*, mint azok nélkül. *Tinódy Sebestyén módjára* csupán csak a dolog *valóságát* fejeztem ki, a versek együgyűségével”.

Higyük el, Gyöngyösi szavára, hogy ő nem akart egyebet írni, a dolgok *valóságát* tekintve, mint *históriát*, de azt kellően *megszínlenni* fabulákkal s ebben térni el Tinóditól. Nem hiába hivatkozik (s éppen nem gúnyosan hivatkozik) ez elődjére, ki, úgy látszik, még az ő korában is elég népszerű volt arra, hogy Gyöngyösi egy részben követőjének vallja magát. És követte nemcsak abban, hogy a dolgok „valóságát” a „versek együgyűségével” (azaz költői átalakítás nélkül) fejezte ki, hanem abban is, mi egyik főoka volt Tinódi kelendőségének, hogy magával *egykorú* eseményeket ragadott meg, olyat, a mi úgyszólván napi tárgy volt, mely frissen él vala még az emlékezetben s mely a korbelleket leginkább érdekelte. Ilyen volt a murányi kaland; ilyenek az erdélyi hős viszontagságai. Nem annyira *regény* tehát, a mit költőnk ír, mint *novella* (új esemény) a szónak első, eredeti értelmében.

Tinódi modora felfrissítve, „megszínlelve” – a régi s az új, – a hagyományos alap és az egyéni szabad működés: íme másik titka Gyöngyösi népszerűségének. Zrínyi úgyszólván szakít a multtal, a magyar költészet múltjával; a verses históriáktól egy hatalmas ugrással az epopeia csúcsára szökik, a rhythmus megszokott kellemét a gondolat merész fonsége váltja fel, mely körül a századokon át bizonyos költői formába verődött nyelv töredékei úgy hevernek, mint titáni kézzel összehányt szikladarabok. Gyöngyösi magába szedi a hagyományt, vérévé teszi, áthasonítja; az egykorú olvasó feltalálja benne mindazt, a mi elődeiben tetszik és még valamit, mely a költő egyéni sajátja; régít és újat: a hűséget ahhoz, a szabadságot ebben. Külön *népiesről* még szó sincs: a mi nemzeti, az népi is; az elemet költőnk úgy

olvasztja magába, hogy sehol meg nem látszik a forradás; még ahol *tudós* költőnek mondaná is valaki, hol klasszikai tudományát találja föl: ott is érezzük amaz elem lüktetését.

Zrínyi megelőzte korát, de nem hatott rá; Gyöngyösi *megtalálta* a magát és előbbvitte. Miben?...

Könnyű ezt kérdeni, most, mikor ránk nézve mindkettő, Zrínyi és Gyöngyösi, avúlt régiség, azon különbséggel, hogy a mi ez utóbbinak erős oldala volt, az már rég beolvadt nyelvbe és irodalomba, többé nem tekintjük mint az *övét*, hanem mint közös mindnyájunk sajátját; míg az első még egyre ott áll zordon fenségében; arra nézve, mi benne jeles, nagyszerű: nem követve, meg nem haladva, utól nem érve senkitől.

Gyöngyösi jó tulajdonit megette az idő, hanem gyarapodott is belőlök; ez volt sorsa. Mivelő szellem volt, tovább egy századnál, épen a kor embere, szükséges láncszem a fejlődésben. Ne sajnáljuk tőle népszerűségét.

Ama kérdésre annál bajosabb megfelelni, mert röviden nem, csak nagy részletességgel lehetne, a mi e vázlatnak messzi meghaladná határait. Mindazáltal teszünk egy kísérletet rövidké vonni össze észleleteink eredményét Gyöngyösiről.

Főntebb kijelöltük a szempontot, melyből tekintve Gyöngyösi ma is – költő. Ez ama hév áradat, maga az író kedélyében, melyet ép ezért *alanyinak* neveztünk. Most kiegészítem: Gyöngyösi *alapjában lyrai költő* volt. Ezt tudomra még nem mondotta ki senki: de aligha nem érezte akárhány olvasója. Benne az eposzi tulajdonok sokkal alantabbi rendűek, hogysém őt kiválóan epicusnak ismerhetnők. Alkotni, jellemzeni nem tud, csupán a leírásokra van éles szeme.

Ellenben lyrai oldalát tárgyának mindig megragadja, objectiv csak annyiban, hogy mást beszéltet. Ilyenkor igazi elemében látjuk: legszebb helyei ezek. Dallá olvad az elbeszélés, a párbeszéd hősei ajkán. Maga is érzi, sőt egyhelyt kimondja ezt. Mikor Veselényi szemben van Máriával, a helyett, hogy a szerelem tördelt szavait adná szájába költőnk s tárgyilag beszéltetné őket, így ír:

Le se veszi szemét szép ábrázatjárúl,
Mint a saskeselyű mikor naphoz járúl, –
Örömet rózsákat szedne orcájárúl
Nem lehet: Énekét így kezdi szájárúl:

Szívem rejtekének tündöklő csillaga!
Helena szépségű kedvemnek világa!
Felderült napomnak nálad van világa!
S új fénnel tündöklő est-világossága!

Hattyúi termeted mert, szívem, igen szép,
Vagy is vidám, deli, egész testedben ép.
Nyelved friss, eszed nagy, orcád is kedves kép,
Magad kellese szemeket fogó lép.

Ha rózsám szépségét kezdeném számlálni,
A mi benne tetsző, azt mind feltalálni,
A ki azt meghallja, tudom meg fog állni,
Vagy, hogy többet halljon, nálam is fog hálni.

Méltán mondja, hogy *ének*; mert ez nem beszéd, hanem dal. És így dalolnak Gyöngyösi személyei, szóval és írásban; így ő maga, mihelyt fölmelegül. Természetes aztán, hogy e lyrai lendülésben kevesebb a tárgyilag jellemző, mint az általános emberi. A szerelmes beszéd olyanná válik, melyet *minden* szerelmes elmondhat: ez épen lyrai jellem. (V. ö. Veselényi levelezését, beszélgetéseit Máriával. Keményét Annával, az echóval; Anna heroidját stb.)

Gyöngyösi e szerint, a megénekelt tények ujdonsága, kalandossága, történeti hűsége által gerjesztett érdeken kívül úgy hatott korára, mint lyrai költő. Az általános érzelemnek adott alanyi kifejezést, oly melegen, mint előtte kevés, oly hangzatos formákban, mint előtte senki. Midőn tulajdonkép az irodalomban lyrai költés alig, – mondhatni nem is volt: ő elbeszélés álarcában a lyra hiányát pótolta. Tovább egy századnál – másfelet is mondhatnánk – majdnem egyedül ő volt az, kinek műveiben szépanyáink s déd-ükeink az általános emberinek lyrai kifejezését feltalálták. Nem csoda, ha népszerű volt.

E sark-tulajdonához járul, mint szintén elmondám, éles szeme a leírásokban. E kettő: lyraiság és descriptióra nagy hajlam s tehetség, nem zárja ki egymást. Hiszen Byron ép ezekben bámultatik. Gyöngyösi leírásaiból, noha az idézet máris sokra megy, nem állhatjuk meg, hogy fel ne hozzuk a kovácsok descriptióját, kik a tatár fogságban Keményt megvasalják. Már a régiek csodálták e helyet s Dugonics, Gyöngyösinek utolsó kiadója (1796) nem győzi magasztalni: Ime, az elevenebb rész:

Hatan állnak elő kovácsok számából.

Vaspor szenyje ülte hizott pófájokat,
Szenek pozdorjája füstölte nyakokat,
Sok szikra csípdeste feltűrött karokat,
Egy-egy pöröly tölté befogott markokat.

Ritkúlt a szakálluk csapdosó tüzekkel,
Éktelen homlokjuk pörzsöllött szemekkel,
Orcájuk varasúlt gyakor égésekkel;
Merő félördögök kormos személyekkel.

Felgerjedvén a tűz, a sziklák ropognak,
Hevül, a vas, arról a rozsdák pattognak,
Az erős kovácsok mellette forognak.

A fúvó gégeje körül szít ez tüzet,
Pemte-botjával az hint reá vizet,
A verő pörölyhöz készít némely kezet,
Fogó szájától falt vasat némely vezet.

Hajnalszint mutat már a vas setétsége...

A repülő szikrák dongnak a műhelyben,
Húnyt a nap; setéte van az éjszakának,

Üstökös csillagot minden ütés csinál,
Sok ugrosó szikra szökdécsel a kohnál;
Tüzes lidércekre éjen ha ki tanál:
Itt minden fuvallás több szikrát ad annál,
mikor aztán az öt darabból álló vas kész:
Suhog rajtok a víz, mellyel megöntötték,
Vége van a műnek, a pörölyt letették,
Izzadt homlokjokat, nyakokat töröltték.

Messze vinne példákkal mutatni meg Gyöngyösi érdemeit a költői szólam, nyelv, a rhythmus és rím emelése körül. Mindezekben ő hatalmas újtó – de a réginek, a megszokottnak alapján. Dictiója képes, feltörekvő, közönséges dolgokat szépítve mondó, annyira, hogy néhol abba a hibába esik, melyet a *precioz* szó jelöl; – mindamellett magyaros, egy-egy közmondás, népi fordulat visszasság nélkül olvad belé. Ime, vagy két sor dictióját ízleltetni. A jegygyűrűnek: „küzködnek kövei az égi tüzekkel, Dulják azokat is ragyogó fényekkel”. – „A nap sugáritól sebesült a felhő”. – Anna arca mikor elpirul: „Olyan mint a gyenge papirosnak teste, kinn innét is látni, ha ki mit túl feste”. – „Hamarsarkú szerencse”. – „Ezek is (Kemény és Anna) kedveknek elszakadt láncszemét még összeköthetik”. A tatár khánnak: „Meghízott a *szíve* kövér prédájával”. – Midőn Anna sír: „Esőző szemével orcáját hintette”. – „Egket ostromló szíves óhajtás”. – „Tulajdon vérenek borúl bíborába” (az öngyilkos). – „Barátság nem tudó komor szegénység”. – „Tapsoló szív” (örvendő). – „Tolla vitorláját a szél hajtogatja” (süvegnek). – „Kik a napot híjják fényekkel csatára” (boglárok). – „Déllel játszó nap ragyogványi” (délibáb). – „Tapsol a reménység örömmel szívekben”. – „Dongnak bogarai a vad Boreásnak” stb. – Az efféle, Zrínyin kívül, szokatlan volt az akkori költészetben. Ép ily merész Gyöngyösi a mondatrészek összeforgatásában is, de Zrínyinél annyival szerencsesebb, hogy invariációi nem tetszenek magyartalannak. Volt már előtte is a költői szóforgatásnak bizonyos hagyományos útja; Gyöngyösi ez úton haladott tovább, míg Zrínyi egész önkénnyel forgatta össze a mondat részeit: (pl. „Földre megtompítván esék maga vasát”, t. i. a dárda, Zrínyinél). Maga ugyan költőnk gyenge okot mond erre egyik előbeszédében. „Énnekem is esett úgy construálnom némely szókat, hogy a közönséges magyar beszédnek *jó rendi ellen* vagyon”. És tette ezt, mint ugyanott mondja: „a versek *cadenciája* kedvéért”. De hogy ez csak olvasói felfogásához mért mentség akar lenni; hogy tudta, érezte, mire való versekben az ily eltérés a közönséges stílustól, kitetszik alább, midőn odaveti, hogy az ilyenek: „a verseket ékesíteni szokták inkább, hogy semmint valami dísztelenségére szolgálnának”.

Nyelvre nézve felölelte az egész akkori magyar nyelvet, tájszavaival s mind avval együtt, mi a régi nyelvből tudomására volt. E részben a nyelvtanuló, a költő, még most is járhat hozzá iskolába. Szókötésben, hajlításban még újított is önkényileg, mint maga bevallja. Efeléket: „vágní valamit” (valamire h.), „guzslya” (guzsalya), „ostromja” (ostromolja), önkényesen csinált. Oly szók, melyeket e század elején újítottaknak mondtak volna, önála gyakoriak, mint: *remény* (-ség nélkül), *hon* (itthon helyett is), *lak*, *dal* stb. Ez utóbbit még Erdélyi is új szónak tartotta, a magyar népköltészetéről írtában. – De az *ikes* igék iránti érzék már hanyatlik Gyöngyösinél.

Végre a rhythmus eleven érzéke egy akkori költőben sincs annyira kifejlődve, mint ő nála. Az úgynevezett sándorvers legmagyarabb formában nála mutatkozik. Sajátsága ennek, hogy rendszerint a közepén s végén van egy-egy nehéz ütem (taktus), a többiek, nem ugyan rendes mértékkel, de könnyen lebegnek. Gyöngyösinél már a gondolat e rhythmus szerint képződik: a kettő egy test, egy lélek elválhatlanul. A rím kéttagúságát ő állandósította meg, s gyakran talál szép rímeket; noha többnyire a képző és ragszócskák ismétlésével is beéri.

Gyöngyösi hatása irodalmunkra oly nagy, oly tartós vala, hogy még a múlt század végén is költők egész iskolája (élén Dugonics) állt elő, mely őt vallá mesteréül. Nem akarom ez iskola ízléstelenségeit magasztalni: epikai formákban meg nem haladták, egyébben utól nem érték Gyöngyösit. De valahányszor a magyar költészet és nyelv oda jut, hogy idegen befolyástól lesz szükség menekülnie: mindannyiszor nyereséggel fordulhat vissza a néphez, s irodalomban Gyöngyösihez.

Orczy Lőrinc

Ha a fővárosi közönség, nap heve által befűtött utcáiból, az Orczy-kert hűs árnyai alá, üdőbb levegőjére s kristály-forrásához siet: bizonyosan mindenre gondol inkább, mint hogy e kert egy régi jó magyar költő emlékezetével jöhet kapcsolatba, nemcsak névazonosság, hanem szorosabb viszonymál fogva is. Bárá Orczy József, e szép kert alkotója, ki maga is verselt, fia volt ama Lőrincnek, kinek arcképét minap vették lapunk olvasói. Ily szellemi örökség útján, a fiú *szép* iránti érzékét mintegy az apáé folytatásának, – az általa létre hozott gyönyörű kertet (minő akkor kevés volt az országban) mintegy kettejük közös művének tekinthetni s a képzelet nem nagy csigázásával mondhatjuk, hogy e nyájas parkban a költő *Orczynak* szelme leng körül, s az itt minden bokorból zengő fülmile-dal az ő emlékezetök hív fentartója.

Kivált az öreg Lőrinc báró – „egy kis kopasz ember, kurta dolmánykában” – gyakorta jó énvelem szembe, ha e pesti paradicsom árnyékos útain merengek. A csendes, nyájas liget, mely mintha épen a fővárosi zajból menekülne; e kellemes oáz, homoksivatagok közt, hol nem messze kellene mennünk, hogy egy *bugaci csárdát* találjunk; e kert, hol több a természet, mint a mesterség; e pár rozzant hajlék, mintha mondaná: „Bizony nagy hívság van a sok építésben”, – szóval az egész környezet oly illő hozzá s költészetéhez. Még a háttér is, eme „nagy épület” – egykor lelkesedés által a magyar hadi dicsőség iskolájául emelve, most körvitézek tanyája, még ez is illő háttér oly férfú életéhez, ki a *vitam et sangvinem* korában mindkettőt ifjú lelkesedéssel viszi áldozatul, mégis, élte későbbi szakán írott verseiben, a *dulce bellum inexpertis*ről zeng változatokat s épen nem lelkesül katonai tapasztalásin.

Bárá Orczy Lőrinc, fia Istvánnak, született 1718-ban. Rangjához illő nevelés után, egyike volt ama lángszívű hazafiaknak, kik a hét ellenség által megtámadott szép ifjú királyné oltalmára önkéntesen fegyvert ragadtak. Orczy jász kún és hajdú ifjakból maga egy lovas ezredet állított ki. A hét éves háború megszűntével mint tábornok lépett ki a hadseregéből s 1764-től fogva Abaujmegye főispáni helytartója, majd főispánja volt 1784-ig. Különösen a Tisza és mellékfolyói szabályozása körül sokat fáradozott, mint királyi biztos. Jutalmául ezen s a hadi és polgári pályán tett egyéb szolgálatainak, három falut kért fel királyi adományúl, pénzért, de, mint verseiben panaszolja:

Három rongyos falut királyomtól kértem,
Drágán szabott árát meg nem fizethettem –

úgy látszik elesett azoktól. Hanem II. József 1782-ben Sz-István rendje középkeresztjével díszíté. Örsi jószágá Hevesben, a Tarna vize mellett, volt rendes lakhelye, a miért neve barátai közt sokszor csak: *az örsi bölcs*. Meghalt Pesten (1789), de hamvai Örsön nyugsznak.

Költeményei közül a legrégebbek 1756 évszámmal fordulnak elő. De évszám nincs mindenik fölött s így korábban is írhatta már. Maga említi, hogy némely verse „álgyüzengés közt” készült, s így már katonaságában foglalkozott költészettel. Munkái első gyűjteményét

még 1763 körül sajtó alá készíté, de ki nem adta. A mit tőle bírunk, az csak később, Révay Miklós gondjai alatt jelent meg két ízben. Első ily címmel: „*Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől*” (Pozsony, 1787); másik: „*Két nagyságos elme költeményes szüleményei*” (Pozsony, 1789), hol Barcsai az egyik „nagyságos elme”. Egy-két darabja más gyűjteményben is jött ki, de azt mellőzhetjük.

A „Költeményes Holmi” három első darabja mindjárt érdekes világításba állítja elénk a költő egyéniségét. Az első mintegy ajánló levél gróf Barkóczy Ferenc esztergomi érsekhez, ki őt versírásra buzdította. „Otromba hajdúra harangöntést bízál”, így szabadkozik költőnk a közmondás szerint. Aztán mit is írjon? megírtak már mindent. Előszámlálja némi gúnnyal az ajaka végén, mennyi tudós könyv van már a világon. Hát még mennyi elveszett Budán, Alexandriában stb., ez még jobban ijeszti őt az írástól. Azonban, ha az érsek így biztatja: igen, a derék s jó könyvek elvesznek, de

Megmarad élete Stilfrid-, Argirusnak,
Mását még árulják Nyúl históriának,

ily értelemben nem bánja, ha ír is, jó lesz könyve: *hátosztánnak* (azaz mesének). De osztályozni sem tudja költeményeit, azok nem tartoznak semmi fajhoz:

Úgy vedd mint találod: ez nem história,
Épen nem poéma, nem is elegia,
Oda vagy satira, nincsen titulusa:
Részeg poétának mázolt papirosa.

E bevezetés mind nem elég. Más kettőt ír még: „Ezen munkához” s „Ezen munkában foglalt versekhez”. Amabban egy szeretetre méltó tréfával elmondja, hogy nem félti ő könyveit a mostani bölcselőktől, hanem a *régiektől*. Cicero, Seneca, Maro, Ovidius, Flaccus stb., az újabbak közül Pope, Voltaire s mások: ezektől retteg ő, hogy megtépik könyvét, mint a szajkót, kiki elveszi a maga tollát s „csak táblája marad e nyomorult könyvnek”. Hanem azért mégis neki biztatja, intvén: „pipát ne gyűjtsanak veled; járj békével!” – „Vers! kit csak *természet* tud jól feltalálni és nem a *mesterség* szokott hajigálni...” kezdi a másikat s fél, hogy természetes, magyaros versei nem tetszenek, mert

Románs kell mostani asszonyi rendeknek,
Ki sok-rét írja le módját szerelemnek, stb.

de vigasztalja magát, hogy majd csak akad valaki; „Ki házához viszen s feltesz *gerendára*”. Tehát nem a főrend, hanem az egyszerűbb emberek közt remél közönséget.

Ez önkicsinylő tréfák után ne gondoljuk, mintha Orczynak komoly célja nem lett volna a költészettel. Az érsekhez intézett prózai levelében elmondva, miért nehéz magyar nyelven verset írni, ekkép folytatja: „látom, a németek szinte csak ezen esztendőben kezdetek csinosabban írni és verselni. Azért én sem vesztsem reménységemet s azt tartom, valamint a franciák nyelveket kipallérozták, egy *század* esztendőitől fogva: a mi magyarink is fogják ezeket követni s fogunk írni mind szépen mind csinosan... Megvallom hercegségednek, én egész céloom az volt ezen zavart írásomban, miképen *felébreszthetném nemzetünket írásra*. Mert meg kell vallani, sok tudós emberünk vagyon, de félénk.” – Vegyük ehhez a körülményeket. Fa-

ludý és Amade óta (kik szintén csak írtak, nem nyomattak) alig akadt figyelemreméltó a magyar költészet terén. Az egész XVIII. század Orczyig, úgyszólván meddő volt költői termelésben – nagy hallgatás az, melyet ő megszakít. Ha kiadja verseit iratásuk idejében: ma nemzeti irodalmunk újjászületését nem Bessenyeitől, hanem Orczytól számítnók; ámbár így sem tagadható a nagy befolyás, melyet társas úton s kéziratban levő munkái által is, gyakorolt az ifjabb nemzedékre, éppen arra, melynek költészetünk új életrehozását köszönjük s mely az irodalom történetében „francia iskola” néven ismeretes.

Orczy, a kora műveltsége színvonalán álló férfiú, mint verseiből is kitetszik, nemcsak ismerte, de némileg követte is a francia költőket. Boileaut, Voltairet gyakran említi, sőt fordít is belőlök. A vidor tanirány és satira, mely költészetén átvonul, leginkább francia példányokra utal. A négy rím és hosszú rím nyűgét is, a franciák példájára, ő kísérlette meg először: „Bárscsak – mond fentebb idézett levelében – a verset végező hangot ne csinálnánk oly sok betűkből. Ám, a franciák sem négy strófát (azaz négyrímű versszakot) nem számlálnak, sem pedig három-négy betűt nem kívánnak cadentiákra. Mi pedig el nem akarunk menni a régi szokástól: annyira szereti nemzetünk a régiséget. Én nem voltam oly szorosan kötve ezen *előítélthez*”. – De a franciakon kívül ismerte az angolokat is, Milont, Popet s figyelemmel kísérte a német reformtörekvéseket. Gottsched hatását magasztalva emeli ki:

Im, a bárdolatlan német nyelv mire ment,
Hogy Gottsched Leipzigból Bécsben betekintett;
Elején munkának éretlen nevetett,
Most már gyönyörködik, hogy verset is ejthet, –

melyet egész öntudattal, mintegy követendő példának állít a magyar elé.

Mindazáltal Orczy költészete lényegben annyira magyar, hogy egyik idegen utánzásának sem mondhatni, a *franciáénak* sem. Ha Orczyt a „francia iskolához” számítja az irodalomtörténet, ez csak onnan van, mert, mint főnebb mondám, költői műveltsége egy részét a francia irodalomnak köszöni, mert az általa kedvelt vegyes nem (didaxis, satira, epistola) s egy-két formabeli újítás nagyjában oda utal; s végre, mert az utána sarjadott költőivadék, melyhez buzdítóul, társul csatlakozott, éppen a „francia iskola” lőn. De a mint egyrésről a tulajdonképi francia iskolához képez átmenő híd: éppen úgy vehetni másrészt *Gvadányi* elődjének is: elsőnek ama vidoran-komoly és tanítva-gunyorkás nemben, hol szellem, hang, kifejezés, szóval minden – tösgyökeres magyar.

Az említett három költemény, egy-két fővonásban, előre olyannak tűnteti fel Orczyt, a minő marad végig. Kimondja, hogy a *természet* a mesterség fölött áll: természetesnek találjuk mindenütt. Sok ismeret, olvasottság látszik verséből; de gúnnyal érdeklí a pusztá *tudást*, nem abban áll az *igaz bölcsesség*. Tiszteli a vallást, neveti a dogmai szörzálhasogatokat; a türelmetlenséget „kövezni” szeretné. Dacára katonai multjának, a háború rendszeres gyilkosság előtte. A főrend erkölcsi romlottságát, nemzetietlenségét, divatozó hívságait, benső nyomorát szánakozó megvetéssel nézi: s vigaszképen az egyszerű „mestergerendákhoz” fordul. Egy-egy játszi szökelléssel, tréfás öngúnnyal vidítja tárgya komolyságát; ezeken kivált érzik a magyar zamat. „Pipát ne gyűjtsanak veled!” – mondja könyvének. Alább generális Beleznaít „hajlandóság szerint pipás, kártyás társának” nevezi, s mintha látnók, hogy „másznak együtt az *ürbői* halomra” – hogy telepednek le a szőlő tövében „s esznek a vastag szakács főztéből” – vagy készítettnek „jó tarhót, gulyás-taligánál”. – A „bugaci csárdá”-t ismeri min-

den ember. Ez kicsinyben hű tükre Orczy egész költészetének. Előbb a csárda leírása, mely mutatja, mennyire otthon van költőnk a pusztán. Bizonynal „zúz vagy havas eső” – nem egyszer „áztatta köpönyegben” őt is, nem egyszer menekült egy bugaciforma csárda alá. Aztán alkalmat vesz komolyan bölcselkedni a hiúság, az építésbeli fényűzés ellen. Végre neveti a bolond főurat, kinél „patkós csizma nem hág palotában” – s ki maga is „megáll pitvarában s bémenni ha akar öltözik kapcában” (harisnya). Mennyivel jobb ennél az egyszerű csárda, szükség idején; hol – mint azt is praecise tudja – *kecskeméti* kenyér sült a kemencében s *kőrösi* bor van a pincében.

Mindamelletts családásba esnék, ki Orczy költészetét *népiesnek* vagy magát, az egyszerű köznép iránti rokonszenvéért, *demokrata* irányúnak akarná jellemezni. Népiessége a még romlatlan magyar érzetben s annak oly naiv kifejezésében áll, mely akkor közös vala még a nemzet minden osztályával. Gondolkozás módját pedig, mely elszórva mindenütt feltalálható, mintegy gócba gyűjti: „A szegény paraszt néphez” intézett „Beszéd” – egyike legrégibb költeményeinek (1756). Becsületére válik szívének, kétségen kívül, a rokonszenv, melyet ebben nyilvánít. De ő nem *javítani* akarja a nép sorsát, hanem ellentétül a nagyok cifra nyomorúságával, azt ecseteli, mily boldog a paraszt, a kézműves, a munkás polgár a maga egyszerűségében:

Szurkos fiacskádnak hamis mosolygása,
Szeretett társadnak cuppant csókolása,
Szép idő, friss szellő madarak szólása
Végzik örömedet – s egy tál zsíros kása,

tehát ne vágyj többre, boldog vagy, leghasznosabb tagja vagy az emberi társaságnak, nem úgy, mint a henyélő, hiú, boldogtalan úri rend. Orczy kétségtelenül atyja, jóltevője volt jobbagyainak, résztvevő barátja a népnek, de a demokratiai fogalmak annyira nem voltak (kivált nálunk) a kor szellemében, hogy még költőnk barátja, Barcsai is, kin pedig már érzik a francia szabadabb szellem lehellete, a Terézia-féle úrberről így nyilatkozik egy főasszonyságnak:

Jut eszembe, midőn urbár hirdetésén
Nálad tánc közt sírtunk hazánknak esésén.

Orczyé is inkább tehát amaz idylli fölfogás, mely a város, a főbbek, a világiak romlottságától az egyszerű falusi, mezei néphez fordul s annak boldogságát *eszményítve* magasztalja.

A „Költeményes holmi” többi darabja csak bővebb kifejtése azon eszméknek melyekkel eddig találkoztunk. Mellőzve néhány fordítását, Boetius- Voltaire- Boileau-, Horatiusból s mellőzve néhány szárazabb eredetit is, már kezdő sorai által a „Magyar hazának” című ragadja meg erősebben figyelmünket. „Föld! kinek határát az isten őrzötte” szólal meg majdnem ódai hangon, és a magyar haza boldog állapotát festi a *béke* ölen. „Hétszáz hónapja múlt – úgymond – hogy ellenség táborá nem érte határát földednek”. A hétszáz hó több mint 58 év s ha a szatmári békekötéstől számítja, úgy e vers későbbi munkái közül való. „Álom a tudományoknak jobb rendben való intézéséről” egy *visio*, melyben Mária Terézia Apollót hívja segélyül a tudományok rendezésére s Apolló nevében a költő elmondja nézeteit. „*Más a tudomány, más a bölcsesség*”, fejtegeti most is: „*lelket kell szépiteni*, ez a tanulság”, – „Tudom, hogy *cókosok* (copf) egész regementje s Loyola serege és a klastromok *henyélő* fellege ellened

lesz: de te bízzál, jó lesz vége”. – Richvaldszky préposthoz intézett levelében felszámolva, nem minden gúny nélkül, ennek hittani roppant tudományát s dícsérve túlbuzgalmát, játszilag oda veti:

Excommunicálván minden eretneket,
Ezekből nem veszel ki talán engemet,
Hogy játszi Voltairból mondok néha verset,
És Pope vagy Racine ragadja elmémet –

s azzal végzi, hagyjon békét e végére mehetetlen titkok bűvárlásának, jobb, ha pihen addig. – „Szívbeli sóhajtás a bölcsesség után” cím alatt ismét a pusztaság tudás hiúságát rajzolja.

„Elég nagy tudomány, ha jól tudunk *élni*, ha a jó *erkölcsben* tudunk elől menni”. – „A mulandóságról” címe jelenti tartalmát. „Gazdagság, titulus, tisztelet, dicsőség, fényesség, nagy hír, név, tekintet – mind csak füst, múló árnyék”. – „Nagy urakhoz a gyönyörűségek változásáról”... hívja őket az egyszerű természet ölébe. Boldog, ki úgy lakik festett palotában, hogy onnan jó kedvvel tér halászkunyhóba – mondja. „Hívságok megvetéséről”, „Világi tekintetek megvetéséről”, – mind azon szellemben.

Erősebb satirai ér lüktet a következőben, melynek fölirata: „Egy ifjúhoz, ki a városi lakást a falusinál inkább szereti”. Eleven gúnnal ír le egy fővárosi estélyt. Beléptedkor – így szól Jancsinak – csaknem megfulsz, úgy szorít magához a gazda. Vezet nagy sebesen *pimpós* asszonyához, leültet a szófa mellé vagy *csorbán* levő egyik asztalához küld. Kártyáznak, míg feljő az ebéd. Itt hárman, ott négyen meresztik szemüket. Nagy csendesség, figyelem van: ki szűnnyad, ki izzad, ki erősen figyel. Ez dobbant lábával, hogy más kapta a vörös hetet s neki *36 fischt* kell berakni. Amott egy *nagy úr* búba van merülve, hogy máshoz került a tökkirály. Mint szánja Orczy a szerencsétlent! Fáró-asztal is van. Közepén ül a játék *főpapja*, újján nagy két gyémánt. Kártya keverése illik a markába, pirúl és mereszti a szemét. Ráncolja homlokát, látva, hogy sok *füles* kártya lepi az asztalt. Nyernek, vesztenek. Némelyiken az is megesik, hogy „még ma a zsidókhoz megy a bársony kankó”. – De im, kilenc óra: asztalhoz kell menni. Harminc szolga hozza az ételeket ezüst medencékben: ez *ármadának* a konyhamester a *commendója*, büszkén takarja fel a fődött tálakat. „Nevét, ízét, bűzét egyedül ő tudja” – mond a költő. Ezt finom Párisból a napokban hozták – kár, hogy kicsint szagos. A konyhamester hosszú papiros listáról elszámolja az idegen étkek litániáját. Leülnek. De az *abroncsos szoknyák* miatt (1762) nehéz széket kapni. „Iparkodj székedhez, másképp kiszorítanak, Térded összehúzzad, *szenvedd*, ha borítanak, Csendesesen ülj, másképp, hidd el, megpirítanak.” – A társalgás hidegen megy, mert a jelenlevők úgy vannak egymással, mint kutya és macska. A *kisasszony* csak késhegyen vesz az ételből, nem mer enni, „félti összeszórólt gyenge kis derekát”. – Mellette a *piros menyecske* tartózkodik leves ételtől, „mert fél, ajakának lemegy a festékje”. De bezzeg eszik amott egy gróf „mint a farkas” és iszik „tányér alatt levő lista szerint”. Júlia azonban társalgást kezd a kalendáriumból, vagyis az időről. Aztán keztyű, báb, cipő, párisi, turini, brüsseli csipke jó szóba. Egy kis pletyka is támad, megszólják a távollevőket. Majd fordul a beszéd jeles actorokra, bálházakra, comédiákra stb. Azonban édességekre kerül a sor. „Kézről-kézre megyen *szívecske* s mindenféle állat (cukorból) kiben van *versecske*. Ezt az „asszonyi rend” félve olvassa; rikojtózva nyomják kézből-kézbe s eltitkolják, ha igazat mond. Vacsora végen következik az ivás. Szeretnének lefekünni, de *Chloris* meg *Thyrsis* énekelnek, azt kell hallgatni és dícsérni. Most a *tánc* következik. Első a *menuette*, aztán futosó *anglia*, majd *steyer* és *furlana*, melyben „lehet táncosának szorítani

derekát” – végre lassú *lengyel*. Azonban virrad, ki-ki hazamegy: „Lehánya köntösét, ledül az ágyára. Elfáradt, keresztet sem vethet magára. Felkél talán másnap tizenkét órára”. A költő ily multság helyett jobb szereti két jó barátja társalgását s inti a balgatag paraszt népet, ne irigyelje az urak helyzetét. Hosszasabban időztünk ez egy darabnál, hogy lássuk a részletezést, mely érdekes mint korrajz, s érdekes mint eleven satirai festés. Efféle Orczynak több költeményében található. Ereje inkább is mutatkozik a satiricus, mint a komoly, például természetfestésben. Az utóbbira, mint sikerült példát, ide írjuk a Beleznaihoz szóló levélből:

Nagyoknak a piros hajnal fel nem virrad,
Öröm nap keletkor reájok nem árad,
A hold járásában, hasztalanul fárad,
Harmatja gyémántnak nálok nélkül szárad.

Csengő patakoknak sullogó folyása,
Álmatlan rigónak füttyülő szólása,
A fülemülének zengő csácsogása,
Nékiek nem tetszik, sem kútak forrása.

Az árnyékos völgyek nékik nem nevetnek,
Zöld halmokban, fákbán nem is gyönyörködnek,
Virágos réteken le nem telepednek,
Ilyes multságot semmire becsülnek.

„Quadrillának (játék) eredete”, megint a *kártya* ellen fordul. – „Egy ifúnak, ki hadi életre adta magát”. – „Jól vagyon – mond a költő – próbáld meg, te is megisméred. Úgy lehet jutalmad, jajgatással kéred, És a mit kerestél, soha el nem éred.” – Aztán egy öreg katona képét festi neki, a ki „háromszáz hónapot tölte a táborban” – és most mankón jár. – „Hány közember vagyon – folytatja – *harmadik glédában*, kinek Sándor vére pezseg a karjában”. E nézet az, mire cikkünk elején céloztunk. – „A magyar szépekhez”, – ismét egy eleven satirai festés, végződő a jó magyar háziasszony dicséretével. Rokontárgyú, de még gúnyszerűbb az „Egy megmátkásodott ifúnak” című. Itt rendre veszi az asszonyi hívságokat és bűnöket, melyek között a *tudáskodás*, a *versfirkálás* is megvan.

Vége inkább máshova célzó satira a „Vigasztaló beszéd a *cigányokhoz*”, kiknek henye életét gonoszúl dicséri s csudálkozik, miért nem vették be még őket a szentek közé, holott egész apostoli szegénységben s baráti henyelésben élnek. – Egészen elüt Orczy más költeményeitől: „Egy úr beszélgetése a káplánjával”, melyben az úr (a költő) a kifejlett mesterségek, művészet és luxus jótékony hatását magasztalja a bigott káplán ellenében.

De ideje, hogy végét szakasszuk e részletezésnek, a hátralevőben inkább csak általános korrajzra szorítkozunk.

A *Két nagyságos elme költeményes szüleményei*, mint feljebb mondtam, részint Barcsai, részint Orczy műve. Legnagyobb részét e két jó barát verses levelezése teszi. Kár, hogy a levelek nincsenek jól rendezve, a mint egymásra felelnek: így az olvasó, ki sorba megy rajtok, néhol meg sem értheti. – Elöl van mindjárt Orczynak egy hosszabb költeménye a „Szabadságról”. – Nem tudná az ember, hogy az voltaképpen felelet Barcsai levelére. Barcsai felsóhajt a szabadság után, melyet ő épen nem úgy ért mint Orczy, s kérdezi barátjától, nem tudja-e, hol bujdosik a szabadság? Orczy jól érti barátja rajongását s méltónak tartja egész nagy köl-

teményt írni neki válaszul. Eleinte ő is rajongást tett, hanem a mint sétál, a Gellért hegy körül, *egy kis kopasz ember* (ez maga Orczy, tehát a vénebb, tapasztaltabb Orczy) megüti vállát, s tart neki hosszú leckét, mely e témából indul ki: *Ember sorsa rabság*. Születésétől haláláig a viszonyok rabja. Azután sorba megy a nemzeteken: sehol sincs szabadság, csak a helvéták egyszerű életében, – no meg a *magyar* aristocraticus szabadság oly király alatt mint Thérédia. E lojalitás jellemzi Orczyt minden versében; s bármennyire neveti és gúnyolja a „cifra pántlika” – után szaladókat, ő hív és áldozatkész, nem ugyan *morgás* nélkül, ha érdekeit mellőzve látja. Igazi typusa egy korabeli magyar nemesnek; míg Barcsait a *francia philosophia* szellője már elkapta egy kissé. Ez a különbség kettőjük gondolkozása közt.

A kötetben foglalt levelek s költemények közül az *első rész* Barcsai műveit tartalmazza, a *második rész* Orczytól van, kivéve Arcadia leírását (222. lap), mely nyilván Barcsaié, Orczy maga hivatkozik rá, (160. lap). „Minap Arcadia szélére vezettél.” Jó lesz figyelemben tartani annak, ki valaha e költeményeket rendezni akarja. – Ha ezeket rendben olvassuk: igen érdekes párvonalat húzhatunk a két költő egyénisége, gondolkozásmódja, költészete között. Barcsai mint főnebb láttuk, szabadelvűbb. A politikai változások, napi események élénken éreklílik: Lengyelország felosztása van éppen napirenden. Orczy szereti, ha a birodalom hadserege győz, de jobban a békét; az országok változását bízta ő istenre. Barcsai egy homályos allegóriában nyugatra utalja a magyart: Orczy ellenmond: nem, nem, *keletre!* a hol még nincs mérnök, nincs comissar. – Barcsai, a budai egyetem megerősítő oklevele kihirdetésekor, ódára lelkesedik: „Mit hallok, magyarok! Pindus tetejéről?” Orczy válaszában: „Tehát meghallottad Pindus tetejéről...” világos a satirai hang, mint a ki a bölcsességet nem a sok tanításban és tudásban helyezi, főleg a természettudományok haladása iránt éppen nincs valami nagy lelkesedéssel. Barcsai ódája azon végződik: „Küldjete Gyöngyösi lelkéhez,... Térjen onnét vissza megint nemzetéhez, s adjon kedvet néki született nyelvéhez.” Orczy erre így válaszol, érintve gúnyosan Franklin találmányát:

Elég, hogy Budán már menykőtől nem félnek,
Ha az ég háborog s zörög, csak nevetnek,
Hét acélos póznán fellegek repdesnek,
Ég csattanásának süveget nem vesznek.
Hogy föl meg üst (ezüst), arany hideg föld gyomrában,
Só mint válik kővé zizenyős almában (alom),
Azt tudják, s több ilyen elrejtett titkokat
Beszélvén *megvetik előszült apjokat*.
Ne várd hát, hogy ezek Gyöngyösi lelkének
Valaha oszlopot s oltárt emeljenek,
Sőt ezek temetik feledékenységekben
Mind azt, mind ki tudós volt anyja nyelvében stb.

másutt pedig a villámhárítót a *gőzhajóval* teszi egy vonalba (1777) egyforma képtelenségnek vagy hiúságnak tartván.

Látok már hegyeken acélos nyársakat,
Hogy menykő ne érjen bádogos tornyokat,
Tűzi pára hajtja a terhes hajókat,
Sodrott szél (villany) gyógyítja a romlott tagokat...

s e találmányoktól nem minden gúny nélkül várja, hogy *faluról az erkölcs* bejön városokba, s hogy az *igazi bölcsesség* országa derül fel, úgy, a mint ő érti.

Költészetben Barcsai tanultabb, simább, szabályosabb; de Orczyban több a genialitás. Egy-egy ötlet rendesen ő tőle származik, melyet aztán ismételve fölemlegetnek. Néha barátja patheticusabb, hangját satirai árnyalattal kíséri, Barcsai nagy hangon leír egy hadi gyakorlatot: Orczy jó tanácsokkal felel, hogyan *pucolja*, hogyan őrizze hidegtől, melegtől katonáit. *Paraszt* hetes végezze a dolgot körülöttük: János uram a (közlegény) „nótára” aludjék, „kímélje mint lehet tagját és ereit... Gyengén és keztyűbe takarja tenyerit” stb. S ezt oly levelére Barcsainak, melyben azt mondja magukról: „Róma katonái *így nem* gyakoroltak!” – Barcsai, francia iskolánk modorában, szeret egy csomó, leginkább újkori francia nevet és eseményt összehordani: Orczy ez ostentatiót többször finom gúnnal fogadja. „Mely messze hordoztál tudós írásoddal” – kiált. Elmegyek veled akárhová, de a vége az lesz, hogy a zsidó királlyal felkiáltunk (minden hiábavaló) s visszatérve a genevai tónál (Rousseau) *egy ingre vetkezünk*. Mily jellemző ez! Barcsai egy elég csinos allegóriában lefesti barátja „Tokaji szüretjét” – s erre Orczy pajzánan úgy felel, mintha Barcsai kissé feszes istenei- s istennőinek *bajuszokat* festegtetne.

Összefoglalva az eddig mondottakat: Orczy érdeme növekszik az által, hogy oly korban szólalt meg, midőn a költészet halálos dermedtségben feküdt, s példája, ösztönzése által nagy mértékben hatott irodalmunk fölélesztésére. Mint a romlatlan magyarság fajképe (typus) s mint oly bölcs, ki az erényben s önmérsékletben helyezi a főbölcsességet, eszméire nézve conservatív, de ez egyszersmind forrása satirai erejének, mellyel a míveltség erkölcsrontó hatása ellen föllép. E vidorkás gúny (egyes apróságot, mint az *adhortatio mulierum*, nem számítva) ő nála jelenik meg először: ő tehát comico-satiricus költőink apja. Ötleteiben sok genialitás van; szeme, kivált satirai leírásokban éles, képei elevenek. Nyelv és szellem magyar zamatú, elannyira, hogy ma népiesnek látszanék. A mi hosszadalmasság, kivált tanító verseiben előfordúl, az inkább a kornak s a négyes rím nyűgének tulajdonítandó, melyet ő kezde megtörni először. Méltó mindenesetre, hogy a mai költő-ivadék őt se hagyja ki tanulmányaiból, mert bár maga mondja:

...ne is csináljunk verseket,
Mert, hidd el, *fiaink nevetik ezeket*,
Mint mi most megvetjük a régiebbeket...

e *nevetés* csak akkor *jogos*, ha azon biztos tudaton alapúl, hogy a régieket mindenben meghaladtuk.

Gvadányi József

Nem tudom szerencse-e nagyobb, vagy költői érdem, ha valamely költőnek sikerül a képzelet világából oly alakot idézni elő, mely a nép minden osztályában ismerőssé válva, mintegy az élők, a járókelők közé vegyül, idő folytán a nemzeti monda hagyományos alakjaihoz csatlakozik, s az együgyűbbek előtt mint valóságos élőszemélynek marad fenn emlékezete. Tagadhatlan, hogy szerencsés körülmények nagyon elősegítik a költőt, úgyannyira, hogy olykor csekélyebb tehetségnek jut a pálma, míg a nagyobbbat feledés borítja el; de miután a szerencsés körülmények malasztja sem minden egykorúra terjed ki, sőt inkább nagyon ritkának jut oly mértékben, hogy teremtett alakjai mintegy a nép-mythologiába vétessenek föl: úgy hiszem, a pusztá véletlenül, a szerencsén kívül, jó rész valami derékség rovására tudandó, több vagy kevesebb a szerint, a mint a mű későbbi korok bírálata kiállja; de mindenesetre költői érdem, melynek természetét vizsgálni méltó is, érdekes is.

Gvadányi nem mondható nagy költőnek, némely műveiben költőnek is alig. Ha pedig a csínt, ízlést (s a mit közönségesen annak neveznek), a felruházást, a versbeli előadás bájait nézzük, mögötte marad saját kora költészeti haladásának is. 1787-ben lépven föl, s attól fogva szinte a század végéig dudolván olykor vizenyős, olykor pusztán okoskodó vagy leíró és historizáló rhythmusait, úgy látszik nincs szerepe ama fejlődési nagy mozgalomban, mely egyfelől Bessenyeivel francia minták után indulva, már-már Péczelyig haladt; másfelől Baróti-Szabó s a classicusok nyomain az ódaköltő Virághoz emelkedett; míg a harmadik fészekből, Ráday Gedeon úttörő kísérletei óta, már egy Kazinczy emelgette szárnyait; sőt épen az az irány is, melyhez maga Gvadányi számítható – a Gyöngyösi iskola – egy Csokonai-ban kezde megtisztulni. Úgy látszik, mondom, az öreg „lovas generalis” szakolcai magányában elmaradt mindezekről, bőven ontva négy (utóbb két) rímű verseinek iszapos árját, kocogó rímeit, melyek feltalálását nagy érdemül rótta magának, de melyekben s általánfogva a külső poesisban fölül nem múlta, el sem érte Gyöngyösit, „a kihez fogható magyar poétát, szerinte, még nem szült anya e világra”. De ez elmaradás csak látszó, inkább külsőségekre vonatkozik: Gvadányinak olyasmi sikerült, a mi egynek sem haladottabb kortársai, egynek sem összes magyar elődei közül: *csupa képzeletből egy pár alakot teremteni*, mely, mint kicsinynek nagyak ismerőse, nemzedékről nemzedékre fönmaradjon.

E két alak, nem szükség mondanom: a „Peleskei Notárius”, s a talán még népszerűbb huszár kalandor „Rontó Pál”.

Ha e műveket a kritika mostani szemüvegén tekintjük, bizonyára se a feltalálást, se az alakítást, se a jellemzést nem találjuk affélének, mi a költői szüleményt már bölcsőjében halhatatlanságra jegyzi el. Bizonyára távolról sem mérkőzhetnek a génius olynemű teremtett alakjaival, mint egy Don Quixote, egy Gil Blas vagy akár Tom Jones s tisztelendő Adams pap Fieldingnél. Mindazáltal, habár szűkebb körben, ép úgy élnek mint amazok, épen úgy bevették magukat a nemzeti phantasiába, honnan nem egy hamar fognak elenyészni, kivált ha időről-időre találkozik újabb elmetehetség, mely a meglevő alakot a közfejlődés igényei

szerint újra öltözteti, miként ez nem rég a Notáriussal szerencsésen történt. Ily mértéke a hatásnak mindenesetre valami még akkor is, ha jó részét külső viszonyoknak, szerencsés véletlennek, vagy mint egyik jeles műbíránk szokta kifejezni magát, „az idő árjának” tudnók be.

Első, mit e nagy népszerűség kimagyarázására, mint szerencsés mellékkörülményt felhozhatni, az olvasó közönség fejletlen állapota. Könnyű volt, mondhatná valaki, e pár alakot összeütni Gvadányinak oly közönség számára, mely nem törődött az alakítással, nem is tudott hozzá; melynek primitív képzelete, egy-két vonásból, ép úgy kiegészítené a költő hiányos vázait, mint a mily könnyen megteremti a gyermek eleven képzelme egy vesszőből a paripát. Van benne valami. Gvadányi nem csak az egyénítésig nem jutott el; olykor még a típusból is kiesik. Notáriusa majd tanult ember, majd tudákosságban nevetséges; egyszer józan felfogással a költő véleménye tolmácsa, másszor bohóca ferdeségeiben. S e kettőség, hogy t. i. okos és balga ember egyszersmind, nincs a jellemben összeforrasztva oly módon, mint például a Cervantes nagyhírű lovagjánál, ki csak arra nézve bolond, a mi rögeszméjét érinti, egyébként okos ember lévén. Csupán egyet hozok fel. A notárius egyben-másban tanult, olvasott, gondolkozó férfiú volna, ki osztályából értelmisége által kiemelkedik, habár az újabb kortól, a nagy világtól, el van maradva. A mellett igaz ember, egyenes szívű, hivatalában buzgó, a falu ügyei jól folytatásában büszkeségét helyező. Hogy illik tehát szájába végrendeletének az a cynicus helye, midőn dicsekszik, hogy bibliothékája csak 50 kalendáriumból áll, melyekbe igazat *nem igazat* beirkált, még hozzá is *toldott*, s a falusi notáriusok: „hogy ha jegyzésimet gyakran olvasgatják, a tudatlan népet ők megvakíthatják, a portiót rájuk duplán felvethetik és így ennek felét szintén eltehetik”. – Gvadányi itten, hogy az osztályt gúnyolhassa, a becsületes notáriusok típusát a semmirekellők típusává alacsonyítja le.

A magánkönyvtárak „50 kalendáriumos” – állapota, azaz mulattató magyar könyvek ritkasága, szintén előmozdíthatá Gvadányi népszerűségét, oly közönségnél, mely a magyaron (s legfőlebb latinon) kívül más nyelvben járatlan vala. Minden idő és minden néposztály meghozza bizonyos számmal a költői fogékonyságú elméket; fejletlen állapotban a mesék, énekek, – később, az olvasás, nyomtatott művek terjedtével, a históriák, kalandos elbeszélések stb. publicumát.

Ha már e számmal a létező s hozzáférhető könyvek mennyisége nincs arányban, megessik, hogy az egy-két előkapható munka addig vándorol kézzől kézre, házról házra, míg érdemén kívül is népszerűvé kell válnia. Ilyforma állapot is tehető fel, kivált a Notárius megjelentekor. Az előbbi két század irodalmi hagyománya részint elkallódott, részint elavult. A XVIII-dik kevés újat hozza egész addig elő; akkor valamint később is, az irodalmi újjászületés csupán a választott elmék körében folyt, nem hatva ki nemcsak a tulajdon értelemben vett népre, hanem a jobbmódúak s tanultabbak nagy tömegére sem. A francia iskola még kaviár volt ennek; a latin iskola formáitól, nyelvétől visszaborzadt. Azt a néhány könyvet koptatta hát, mely leginkább megfelelt ízlésének, mert mintegy a XVII. század költészetének folytatása volt, s a megszokottság kényelmével kínálkozott. Az *egykönyvű* publicum legháládatosabb. Azaz, oly közönség, mely kevés könyvet újra meg újra olvas, népszerűbbé teszi az író, mint az, melynek van módja válogatni s kapkodva olvasni. Ez a másik szerencsés véletlen, melynek részt lehet adni költőnk népszerűsége megalapításában.

Azt is lehetne mondani, hogy műveiben az érdem inkább a tárgyé, mint a költőé. Választott tárgyai oly közel érintik a magyar nép-életet, alakjai annyira ismerős körből vannak szedve, hogy már ezáltal bizonyosan tetszeniök kellett. Mellőzve, hogy a tárgyválasztás már költői érdem, alább e pontra még visszatérünk.

Vége az „idő áramlása” – szintén a külső tényezőkhez tartozik. Gvadányi a nyomás által, melyet a 80-as évek a nemzeti szellemre gyakoroltak, megtörve találta Notáriusa útját, egy oly satiráét, mely főleg az idegen ruházat ellen irányul.

De mindez elégtelen költőnk alakjai népszerűségét igazolni.

A közönség fejletlen állapota nem bizonyítja még, hogy a mit kedvébe fogad és tartósan felölel, az el lehet minden költői becs nélkül. Sőt a művelt fajta közönség hamarabb téved e részben, mint a parlagi józan ész. Az ízlésnek korszakos ferdeségei már művelt, de félreművelt olvasó-közönség átka; mely soha sem érinti a tulajdon értelemben úgynevezett népet, ennek dalait, regéit, költői világát. Elannyira, hogy ha ez utóbbinak valamely költői alkotás tetszik, húzamosan, firól-fira: kell lenni vagy a szerkezetben, vagy az előadásban oly talpraesett valaminek, a mi e népszerűséget költőileg is indokolja. Látni fogjuk alább, hogy e részben Gvadányinak is vannak érdemei.

A könyvek ritka voltából merített ok sem elégséges kimagyarázni, miért épen Gvadányi könyvei váltak oly kapóssá. Mert habár eleinte szűk vala is a népszerű mulattató irodalom, mégis volt néhány terméke, s a század vége felé mindinkább szaporodott azok száma. Miért nem szorítá háttérbe Gvadányit egy sem? Miért, hogy a mindenféle Záton hercegek el nem törlek a Notárius, a két kalandor emléké? Miért hogy a középrendnél annyira népszerű „Etelka” is csak mint puszta név – minden alak nélkül – maradt fenn, míg amazokkal egy-szersmind az alak is benyomult a nemzeti phantasiába? Egy példa itt helyén lesz. Gvadányi könyveivel egy régiebb munka versenyzett a népszerűségben, szinte korunkig: Haller „Hármas Istóriája” – a XVII-ik századból. A ki ez utóbbi kapóssága főokát a népnél megfigyelte, az tudhatja, hogy kedvességét nem az első részben foglalt Nagy Sándor-féle kalandoknak, nem is a harmadikban leírt trójai veszedelemnek köszöni, hanem a „Példabeszédek” című középső résznek, mely az úgynevezett „római gesták” – nyomán *formába kerekedő* elbeszéléseket tartalmaz, s így költői érdekű. Ime a köznép parlaga, de józan ízlése hogyan találja meg a helyes útát kedvencei választásában.

A mi Gvadányi választását illeti, hogy annyira ismeretes körből vette tárgyait és alakjait: ez ép úgy fordulhat vala *ellene* is, ha nincs jóra való költői tehetsége érdekessé tenni a mindennapit. A népies phantasia nem a megszokott dolgok elbeszélése, hanem a csodás, kalandos felé hajlik; s az akkori közönség bizonyára nem oly eseményeket várt egy könyvtől, minő egy falusi notárius utazása Budáig és vissza. Érezte költőnk állása e nehézségét a publicummal szemben. A gúnyos mód, a mint e felől nyilatkozik előszavában, művészi *öntudatról* tanúskodik. „Ezen falusi notáriusnak is – úgymond – a munkája nem mindennek fog tetszeni. Egyike azt fogja előadni, hogy Szathmár vármegyéből Budáig tett utazás nem hosszas, azért is emlékezetre való dolgokat nem igen foglalhat magában és hogy az útjában történt viszontagságok is mind csekélységek. De ha hosszabb utazások leírásában gyönyörködnek, utasítom őket Magellán és Cook utazások olvasására, ha ez is rövid volna, Columbus és Americus Vespucius utazásokra, vagy pedig scythák, vandalusok, francusok, normanusok, sclavusok vándorlásaira. Ha Jeruzsálembe jeruzsálemi János királyt fogják kíséreni, tudom meg fog Palaestinaig az üstökük izzadni... Ha mind ezek sem tetszenek, már a dologba tovább én sem mehetek: hanem kérdezzék meg azon angyalt, ki Ádám első atyánkat a paradicsomból kikergette: hogy a szegény Ádám merre bujdosott? A harangodi pusztának vagy pedig a Jatóságnak vette-e útját? – A szegény notárius, *mivel Mahomettel a holdvilágon keresztül nem utazott*, hanem csak Budára ment, hosszabb utazását nem írhatta.” Mintha mondaná: „Ti kacskaringós históriát vártok tőlem: de tudja Pál, mit kaszál.”

Nem találom végre igazságosnak, letudni valamely költő érdeméből, hogy az „idő árja” segíti; föltéve, hogy e külső segítséggel költőietlen módon vissza nem élt. Melyik nagy költő nem egyszeremind kora teremtménye; s a mint egyrésről onnan meríti táplálékát, úgy viszont főérdeme éppen abban áll, hogy kifejezője bír lenni a közhangulatnak s irányt jelöl, midőn ez irány még csak homályos sejtelem a sokaságnál. Gvadányi is ha előkészítve találta útját, ez szerencséje, de nem von le érdeméből; ha pedig, csak részben is, képes vala a közérületet tolmácsolni, ez becsületére válik költészetének. Én nem tanulmányoztam az 1790-dik évi *magyar divat* történetét, de tekintve, hogy a Notárius 1788. újévre jelent meg, nem csalódom talán, ha a nemzeti visszahatást a magyar öltözet tekintetében, főleg a Gvadányi népszerű könyvének tulajdonítom.

Most már, noha kimért terünkhöz képest csak rövideden, azt fogjuk előadni, mit tett Gvadányi maga, ez egy pár fő alakja megelevenítésére.

Először is arra törekedett, hogy képzelt alakjait önmaga személyétől elszigetelje, külön válaszsza.

Az általa e végre használt eszközöket részint *külsőknek*, részint *belsőeknek* lehetne mondani.

Külső eszköznek veszem az elhitetés ama módját, mi szerint a költő majdnem okiratilag bizonyítja, hogy alakjai valóságos élő személyek voltak, s hogy az események mind úgy történtek, a mint ő elbeszéli. Midőn a Don-Quixote első kötete megjelent, valaki, Cervantesen túl akarván tenni, szintén adott ki egy könyvet a híres lovag viselt dolgairól, Cervantes a II-dik kötetben úgy boszúlta meg magát, hogy vetélytársa könyvét maga Quixote úr kezébe juttatja, ki nagy indignációban tör ki, mennyi hazugságot összeirt ő róla az a *másik*. S mindjárt hiteles személyek előtt, bizonyítványt ad ki, hogy a vetélytárs könyve hazugság, az az igazi csak, a mit Cervantes írt róla. Az ily fogás, bár frivolnak tetszik és komoly műben az is volna, rendkívül hatásos arra, hogy a költött alakot valóságos élő személynek képzeljük; hiába tudja eszünk, hogy ez csak oly költemény mint a többi, akaratlanul hat ránk az ily cselekvények meglepő közvetlensége.

Gvadányi, minden előpélda nélkül a magyar irodalomban, rájött e módjára az elhitetésnek. Nemcsak hogy a történet elbeszélését magok az illető személyek szájába adja (Rontó Pál is ott érdekesebb, hol maga beszél), hanem másképp is lehetőleg igyekszik azt a meggyőződést támasztani olvasóiban, hogy alakjai élő személyek voltak, s az események valóban megtörténtek. Notáriusa első részéhez előbeszédet ír, melyszerint annak kéziratát Borsod megyéből kapta, s az egész könyvben nem is árulja el, hogy ő a valóságos szerző. Igaz, hogy a III-dik részben elárulja magát, midőn a notárius, hallván fiától, hogy az ő budai útja kinyomatva közkezen forog, csodálkozik rajta: „mert azt más orrára nem kötöttem – úgymond – *magam sem vettem pennára*”. Ez ellenmondás: de úgy kell lenni, hogy a közönség, szokatlan lévén az ilyesmire, nagyon is szaván fogta Gvadányit, nagyon is elhitte neki, hogy a notárius *maga* írta le budai utazását; elannyira, hogy a szerző szükségesnek látta a III-dik részben, a gyengébbek kedvéért bevallani, hogy a feleskei jegyzőnek semmi köze az ő poétai dicsőségehez. Egyébaránt e III-dik részben sem tágit attól, hogy a notárius valóságos élőhaló egyén; összegyűjti körébe néhány közrendű tisztelőjét a Peleske táján eső falvakból, kik előtt a notárius formászerű testamentomot tesz, s mindenik aláírja és megpecsételi, az aláírások és *locus sigillik* zárván be a könyvet nagy hitelességgel. Hát még, hogy siratja el a III-dik részhez írt „ajánló levelében”. „Nincsen már az élők közt a szegény notárius – úgymond – nem is fog már Budára több utazást tenni, mert most nem *zsúfa* fakóján (izabella), hanem Szent-Mihálynak karórágó paripáján vágatott az örökkévalóságba, melyért is szomorú

gyászba öltöztettem múzsámat, hogy sirassa meg esetét, s a vért szomjúhozó Párkákat átkozza meg; de meg is érdemli ezt „*egy olyan jeles Hazafi*, a kinek neve a késő jövődőségnél is emlékezetben leszen.” – Ki ne hinné el neki, hogy igazán szívéből fájlalja a „jeles Hazafi” halálát, kit sem a hortobágyi bikák, se a tiszafüredi vasas németek, se a Csörsz árka hullámai, se a pesti osztriga és idegen ruházat el nem pusztíthattak, s íme most a „Párkák” – iszonyú keze kitörlé az élők seregéből. Hasonlóan igyekszik Rontó Pált is élő személynek bizonyítani, elannyira, hogy maig sem tudjuk, létezett-e valósággal ily egyén, vagy Gvadányi állította elő merőben mint typust, az előtte oly ismeretes huszáréletről. Ide járul az a nagy közvetlenség, mellyel alakjainak családi és más életbeli viszonyaira kiereszkedik; vagy midőn a notárius meghalván azonnal beszövi a „sirató asszonyok énekét” – valamint Rontó Pálba is – mikor egy koldússal csavarog – a „koldús énekét” – s több efféle, de a mi már az alakítás benső eszközeihez formál átmenő hidat.

Shakespeare a költői alkotás erejét valahol így fejezi ki: „a költő tolla a légi *semmit bizonyos alakkal, lakbellel és névvel* ruházza fel” – (the poets pen turns them to shapes, and gives to airy nothing a loval habitation and a name). Bizonyára a környezetnek, melyben az ily költött alak él, jár-kél, mozog, tárgyismerő s talpraesett rajza igen sokat tesz, hogy magát az alakot is oly igaznak fogadjuk el, mint környezete. Úgy hogy a költő, ha ebben derekas, felét már jóformán megtette alakító munkájának; hátra levén a másik, mindenesetre nehezebb fele, maga a jellem. Gvadányi az alakítás ez alsóbb régióiban, a környezet biztos rajzában ritka jelességgel mozog, mely virtuositása nagyon elősegíti, hogy alakjait élő lény gyanánt fogadjuk. Hol az apró körülmények ennyire egyeznek az előttünk ismeretes valósággal, szinte lehetetlen, hogy a bennök járó-kelő egyén ne legyen valódi. Kivált notáriusa első részében meglepő eme körrajz biztossága. Meghatározza a tiszaháti falut, honnan a notárius kiindul, a „kecsegés” Szamos mellől. Lóháton more patrio. Lova zsufa fakó: felteszi hátára a nyergét, kulacsát az első kápara köti, iszákját a hermec szíjára. Viszen szalonnát, sőt vereshagymát. Az abrakos tarisznyában, kefe és lóvakaró mellett, egy szép fehér cipót. Elbúcsúzik családjától, az egész községtől. Mielőtt felülne a lovára, megrántja üstökét. Indulásakor egyet rikkant, s nyargalva megy a falu farkáig. De ott megveregeti lova nyakát s csak lassan léptet. – Ime oly részletek, melyeket minden nagy útra induló közsorsú magyar lovas így tett volna hasonló esetben: mégis mennyi elevenséget kölcsönöz egy notárius alakjának! Kövesük még egy kissé.

Nagy-Károlyba érvén, megnevezi az utcát, a hova száll, egy ismerősehez. *Bélteki* bort isznak. De a ló *dézsából* kapja a vizet, nincs válú a kúton. Píricsei collegája *dadogva* beszél. A Nyírségen keresztül jól él dinnyével. Debrecenben egy szücshez száll a Csapó-utcába. Lovát pincegátdorba kénytelen kötni, mert a szücs nem tart istállót. Ennie adnak, de bort nem tesznek fel: így hát neki kell gazdálkodni a kulacsból. Reggel, mikor a *veres* toronyban négyet üt az óra, felkészül s útnak indul. De borát megitták, útba kell ejtenie a „Fehérlő” fogadót, hol diószegivel tölteti meg kulacsát. Vesz még a piacon (mit mást Debrecenben?) fehér cipót (a *kenyérsoron*, persze) és fenék szappant. Úgy aztán kiballag a „Látókép” – csárdáig; hol erősítésül pohár *ákovitát* kér; következik a Hortobágy. Itt a leírás minden sora egy-egy kép a pusztai életből. Hogyan állítja meg a gulyás egy *nem* oda! rikkantással a bőszült gulyát, mely aztán a kúthoz és *sóhelyére* vonúl. Hogyan *fordítja* meg a bográcshúst. Hogyan tesz egy darab *orsfát* (reves fatapló) a notárius pipájára. Később, a bikákkal történt kalandja után, a juhász mikép gyógyítja meg borsos pálinkával, s ajándékoz neki hevedert *törött* (nem készített, csak nyersen puhára tört) bőrből. – Füreden, senki terhére nem akar-

ván lenni, hova szálljon egyébüvé, mint a helység házához, hol a helység *gazdája* gondoskodik magáról s lováról. Másnap nem érvén falut, tüzet rak és szalonnát süt:

Pányvára lovamat jó fűbe kötöttem,
Köpenyegre néki abrakot öntöttem

Acéloamat frissen, kovám elővettem,
Erre jól megérett bükkfa taplót tettem,
Két-három csapással tüzet is ütöttem,
És száraz perjével lángot gerjesztettem.

Erre száraz fűzfaágot bőven raktam,
Kecskerágó fából nyársacskát faragtam,
Szalonnát rávonván, a tűznél forgattam,
És zsírját szép fehér cipómra csorgattam.

Mely része cseppentett vala, elharaptam,
Erre borral töltött kulacsomat kaptam,
Szemem könybe lábadt, azt úgy kotyogtattam;
Ily hercegi módon magamat tractáltam

Budapesten minden másképp fordul. Ott a környezetnek nem élethű rajza, hanem satiricus *tulzása* levén a cél: a notárius alakja is elveszti a támaszt, mely eddig emelte képzeletünkben. Itt volna már szükség, hogy alak és jellem önállóan érvényesítse magát. A parlagi, de tiszta, romlatlan magyarság összeütközése az idegent majmoló fővárosi szellemmel, számtalan comicus jelenetre adna alkalmat. Szerző e helyen *korbácsot* ad hőse kezébe, mely sokszor nem a comicumé, nem a satiré – hanem egyszerűen – korbács. Kit elől-utól talál, mindennek vastag tréfát vagy gorombaságot mondhat vele. Itt már a notárius személye alig személy többé, hanem csupán Gvadányi bosszúságának hordozója, az idegen divat majmai ellen. Élő alakból egy eszmévé párologott. A költő alig enged többé, hogy a notárius rovására nevesünk: környezetére hárítva minden comicumot. Olykor a furcsát egészen kívül eső dologban keresi; például, mikor a notárius végig néz egy budai rác temetést s a szertartások leírásában csufondáros kedvét találja, mint rendszeren a míveletlen ember szokta más vallásnak ceremóniáit nevetség tárgyává tenni. Szóval a notárius okosabb ember mint egész Budapest, s olyan ember, ki nem érti a tréfát. Szinte jól esik midőn – mert zsufa fakójának jó vevője akadván, eladta – a *szathmári görög* sátoros szekereére ül, hogy haza menjen Peleskére, hol a család és falu ügybajai ismét eszünkbe juttatják, hogy ő volt a mi kedélyes notáriusunk.

Szerkezete Gvadányi műveinek a legegyszerűbb. A notárius első részében útleírasi, Rontó Pálban ugyanaz, életirással párosítva. De ez szerintünk nem volna baj. Ő nem akart se víg epost, se víg regényt írni. Aztán Cervantes compositiója sem egyéb útleírasi szerkezetnél. Fő baj az, hogy a notárius alakját nem tudta egészen kivinni s alapeszmével – az idegen viselkedés elleni nemzeti oppositio – költőileg egybeolvasztani. Rontó Pál alakja – de csupán az övé, Benyovszkié nem – összeállóbb: de ez meg *semmi méltó eszmével* nincs kapcsolatban, csupán a kalandok újságingere teszi érdekét. Így, bár Gvadányi a víg jellem alkotásban nevezetes kezdeményező marad: művei értéke nem terjed tovább, csak a meddig ez alakítás sikerült.

A notáriusnak, mint mindenki tudja, három része van. Első a „Budai utazás” – mely legnépszerűbb, legjobban is megérdemli. Másik a „Peleskei Notárius Pokolba menetele”. – Igen ritka könyv, melyről még ezelőtt pár évvel az irodalomtörténet nagy bűvára Toldy, sem tudott egyebet, mint hogy Baselben 1792-ben nyomták. Most már egy példánya előkerült, s tudjuk kicsoda. Prózában írt 65 lapnyi munkácska. Én valószínűnek tartom, hogy e formában csak *vázlata* akart lenni egy versben kidolgozandó II-ik résznek: de miért, miért nem, Gvadányi ráunt, s így adta sajtó alá. Tartalma* hogy a notárius *élve* leszáll a pokolba és leírja a látottakat. De a notárius alakja benne úgyszólván semmi: alig egy-két helyen vehetni észre, hogy ő beszél. Jellemrajza benne nincs. Harmadik rész: „A Falusi Notáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testamentoma.” – Ebben van egy kevés tárgyiasság a *környezetre* nézve: de az „elmélkedésekben” a költő össze nem állólag keveri egybe a maga józan bölcséletét a notárius és környezete bizzar ötleteivel; egyszersmind az utóbbiak szájába oly dolgokat adva, melyek jóval fölülmúlják azok eszme- és tudáskörét. Ami benne cselekvényforma van: röviden ennyi. A notárius egészsége gyengülván, elmélkedik az emberi sors változásáról, s hogy e bölcselmi tárgyat megvitassák, összehíja a kis-náményi orgonistát, az angyalosí notáriust, a tyúki mestert, a lázári molnárt, a gyarmati kovácsot, a tóthfalusi hídvámost s a komorzáni oláh harangozót. Ezek együtt elmélkednek, vitatkoznak: míg a notárius hirtelen rosszul lesz, de a felesége meggyógyítja. Újra sessiót tart, hasonló philosophusokkal mint előbb; hosszú vitatkozás után elájul. A felesége szeretne Gécbe küldeni Toty (ty-vel, nem Tóti) Dorkó kenő-fenő asszonyért, de az már meghalt, küld tehát a szathmári borbélyért, s miután a notárius ismét rosszabbul lesz, stafétát jurátus fiának Pestre, ki hazajövéen az atyjával sokat beszél: de a notárius hirtelen recidiváz, meghal, testamentomát felbontják s elolvassák. – Toty Dorkó boszorkány életírása hosszasan be van szöve, de az első részben nem szerepel oly módon, mint a színpadi bohózatban: a notárius kalandjainak összekötése e boszorkánnyal Gaál József szerencsés ötlete.

Rontó Pál és gróf Benyovszki Móric kalandjai ismeretesbek, hogy sem itt e könyvről szükség volna bővebb fejtegetést adnunk. Minden iskolásgyermek elolvassa még ma is. Csupán fentebbi megjegyzéseinket ismételjük, hogy az alakítás csak a huszár személyében sikerült, s leginkább addig, míg ez maga beszéli kalandjait. Mihelyt a Benyovszkiról szóló II-ik részben, a költő veszi át a szót: azonnal vége az elevenségnek. A szibériai kaland, a szökés, Afanázia, Madagascar stb. még azután is érdekelnek, de ahhoz már a költői érdeknek semmi köze. Legfeljebb a Rontó Pál személye körül marad valami a comicus hatásból, melyet ránk fiatalkori alakja tett.

Ennyiben határozódik Gvadányi működése az alakító költészet terén: mert „istenmezei polgárja” – már teljességgel nem alak. E név alatt írt ugyanis egy satirai munkát az 1790-ki országgyűlésről, következő címmel: „A mostan folyó országgyűlésnek satyrico-critice való Leírása, amelyet egy *Isten mezején lakó Palócnak* színlelése alatt *irta* azon buzgó szívvel bíró Hazafi, akinek pennájából folyt ki a Falusi Notáriusnak Budára való utazása” stb. Az ajánló levélben aláírva „istenmezei Polgár”. Itt a néven kívül alig van valami, ha csak az ilyet nem vesszük valaminek, hogy a palóc, ha kedve szerint végződik a diéta, haza megy – úgymond – Istenmezejére, lefekszik szobája fölt kemencéjére, ott eszik sült tököt szájának ízére. Prosit.

* Lásd bővebben: Koszorú, 1863. I. félév 209. 1.

A satirában Gvadányi inkább vastag, mint elmés. Orczy gúnyoros helyein több a csín, a finomság, a só. De talán ép ezért lehetett nagy hatása a magyartalanság elleni csúfolódásnak. *Ad captum* írt. Mennyiben folyt be Gvadányi műve az 1790-ki magyar divat felkarolására, nem tudom, de hogy, habár e tárgyban a törvényjavaslat megbukott is, történt némi intézkedés: azt Gvadányi maga írja Notáriusa III-ik részében. „Budán, ezer hétszáz és a kilencvenbe’ az országgyűlésén együtt lévén szembe’, egy szívvel-lélekkel meghatározottat, *nagy büntetés alatt* ki is adattatott, hogy ki ki a nemzet köntösében járjon, *fiscalis actiót* fejére ne várjon. De ezen rendelés csak a nemességet illesse, nem a pórt vagy paraszt népséget” stb. Ennek dacára már 1795-ben tele a költő szája panasszal a *rendelések* meg nem tartása miatt.

Gvadányi magyarsága jó hírben áll, maga is tartott rá. Mindazáltal hiányzik abból az érély, a rövidség, a szabatosság, mely utóbbi tulajdonokra nézve Gyöngyösivel ki nem állja a hasonlítást. Ama terpedtség, mely a múlt század vége felé prózán versen uralkodik az író tömegnél, magyarságát inkább negatív, mint pozitív érdemnek tünteti fel. Mindazáltal a mai germanisált kor haszonnal forgathatja könyveit.

Gróf *Gvadányi József* született Rudabányán, Borsodban, 1725. Mint nagyatyja, *Guadagni* Sándor, császári tábornok I. Leopold alatt, ő is katonai pályára lépett, végig szolgálta a hét-éves háborút, 1773-ban tábornokságra emelkedett, s 1783-ban, miután 43 évi szolgálata alatt tizennégy táborozásban vitézkedett, nyugalomra lépván, azontúl szakolcai házában élt a tudománynak és irodalomnak. Több számra menő verses könyvein kívül nevezetes munkája egy nem fordított, hanem önállóan compilált egyetemes történet: „A világ közönséges historiája”, – melyet a VI-ik kötetig vivén, belehalt, dec. 21-én 1801. Méltó mindenestire, hogy neve a jók között emlékezetben maradjon.

Szabó Dávid

A magyar költészet, azóta hogy írott emlékei vannak, le a múlt század közepéig, egy szakadatlan folyamat képez. Az énekszerzés mestersége, ha ugyan ennek mondhatni, a mint a nép dalaiból vándor lantosok kezébe s innen az írók tollára átment, sokáig megtartá eredeti jelleméből a rhythmust, a nélkül azonban, hogy benső formáira nézve tökélyesbült, vagy bár a népi alkotás színvonalán maradt volna. Már az úgynevezett hegedősök énekeiben (amennyire ismerjük) kevés van, a mi akár dalló, akár elbeszélő nemből, a valódi népköltészet benső formáira csak törekvést sejtetne is; az írott költészet egészen elszakad ama belformáktól, a nélkül, hogy helyettök mást állítana. De a külső rhythmus hatalma oly szilárd, hogy egyes elszigetelt, kivételes tüneteményeket leszámítva, uralkodik nemzedékről nemzedékre, mint egyetlen verselési mód, melyre fogékony a magyar lélek és fül. S midőn e rhythmus a XVIII. század derekán Amade s némileg Faludy kísérleteivel épen arra a pontra jut, hogy a hozzá illő benső formát is (a dalban legalább) megtalálja, mintha még nem volna egészen elkészítve a föld *nemzeti* költészetünknek, hirtelen szünet áll be, néhány évtizednyi pangás; melyből, az ébredés órája ütvén, egészen különböző irányokat látunk kisugárzani.

Hárma ez irányoknak, melyeket ugyanannyi iskolának szokás nevezni, egyezik abban, hogy mindenik előtt külföldi minta lebeg: a negyedik, mely a régi magyar rhythmus fonalát veszi fel, mintegy visszahatás amazok ellen. Francia iskola, latin iskola; népszerű iskola.

A hagyományos költészetből legészrevehetlenebb az átmenet a francia iskolához, mely időssorra is legelőbb lépett föl. A tizenkét szótagú rímes vers, melyet használ, még jóformán a régi rhythmust zengi vissza, csupán a négy rím kettőre apadását sínli a Gyöngyösihez szokott fül. De még Orczyt, s olykor Barcsayt, alig veszi észre, hogy idegen útra csapott. Az egész iskola egyre-másra, elfogadható lenne a „régijó” költészet folytatásának, ha nyelve, tárgyai, modora valami szokatlan újítás lehet nem éreztetnék. A nyelv nem az a köznapi bőbeszéd, fordulásai szokatlanok, rövidsége a lassú értelmet cserben hagyja. A tárgyak sem az eddigiek, s az előadást Hercules, Aeneas stb. ismert példái mellett egy csomó *Turenne*, *Vauban* stb. hallatlan nevei teszik élvezhetlenné. Szóval *új* irány ez, melynek Péczelyig kell haladnia, s Csokonayban más irányokkal egyesülnie, hogy népszerűsége kapjon.

Erőszakosabban lép fel, épen Szabó Dáviddal (1777), a másik irány, mely a régi, leginkább római példák után indul. Itt már a szakadás világos. A magyar költészet hagyományos formáival semmi köze többé az új kísérletnek. Nemcsak a rím van eldobva: ez még tűrhetőbb volna; a közönség deákos része hozzá gyalulódnék a latinból ismert ódon formákhoz; a többi olvashatná próza gyanánt. De a nyelv, az új hangzású szavak, a soha nem hallott szófüzés! Valóban nagy erkölcsi bátorság, mondhatni reformatori buzgalom kellett ahhoz, hogy valaki a közérzékkel, a századok óta megszokottal így szembe keljen. És Szabó Dávid megtette.

Mellőzzük itt a harmadik (új) irányt, mely leginkább a német irodalom ébredező mozgalmait tartá szemmel, (s nem lehetetlen, hogy valamikor *német* iskolának fogja nevezni

irodalomtörténetünk). Kísérletei még gr. Ráday Gedeon fiókjában rejtőztek, s leendő apostola, Kazinczy Ferenc, még csak holmi „Amerikai podoc” fordításán gyakorlá ifjú erejét. A negyedik (népszerű) iránynak, mely a múlt hagyományain és a ponyva termékein kérődzik vala, szintén még késett Dugonicsa, Gvadányija.

Egy jókora kötet jelent meg Kassán, 1777-ben: „Új mértékre vett különb verseknek három könyvei, melyeket szerzett esztergam-megyebeli pap, erdélyi, baróthi Szabó Dávid, mostan a kassai főiskolában az ékesen szóllásnak királyi professora”. Az új mérték épen azáltal volt új, mert régi volt, a rómaiaké. Hatlábú, alagyás, lantos versekre oszlik a könyv. Amazok a hexameter, a distichon, az utóbbi: lírai schemák. Szabót ugyan e formák első magyar megkísérelőjének épen nem mondhatni: már a XVI. század óta akadunk elvétve ily nyomokra. Közvetlen előtte is történtek kísérletek, melyeket azonban ő nem ismert. Vele egyidejűleg, sőt már elébb, az ország más részében a szintén jezsuita rendű Rájnis hasonló célra törekedett. A két férfi semmit nem tudott egymás törekvéséről, s midőn Szabó amazét meghallotta, felszólítá közös fellépésre. De Rájnis késett; Szabóé lőn a *jégtörés* koszorúja.

Ha az „Új mértékre vett verseket” mai szemmel lapozzuk, igen alanti vélemény támad bennünk Szabó Dávid költészete iránt. Jobbadán alkalmiak, nem igen emelkedve felül az alkalmoszerűsége. Egyházi, iskolai előjárók magasztalása. Névnapi köszöntők növendéke szüleihez, azon Pyberékhez, kiknek lakásán, Virthen, többször nyájasan időzött; hol később életét is munkás nyugalomban végzé. Dicsőítése Virthnek és lakóinak. Levelek pap barátjaihoz, annyira nem epistolai hangon, hogy némelyik csupa *megbízások tára*, pattogó versekben. Küldj burnót, mert kifogyott szelencémből, megleled a csomagot az ima-zsámoly körül, stb. A *lantosok* közt: anekdoták, *ódai* formákban. „Prókátor tenyerét megkeni két pörös, – Ez borzas tehenet, más pedig egy ökröt, Pajtájába vezet...” – Mikor aztán arra kerül a sor, hogy az ügyvéd szóljon cliensei mellett, hallgat. „Szólj ökör” – mond az, ki ökröt adott. De az ügyvéd nem szólhat, mivel az óda szerint:

Egy (mely torkom elállja)
Tehenet elnyeltem.

E kis idézetből is sajdítja már az olvasó, hogyan bánt költőnk a nyelvvel. Az „egy – tehenet” összetartozik. Nem javalom, de bámulom merészségét. Könyve teljes a legszokatlanabb szó-cserékkel. Igaz, hogy szórakási szabadságát, mérsékelt arányban, még rímes elődeitől örökölte, kiket, úgylátszik, jól ismert. A kötszők (de, sőt, mint stb.) a *ki mely* hátravetése, az *a* névelő kihagyása már Gyöngyösi előtt, nála s utána sem ritkaság. „Helyekbe sok bűgönd gyűlt volt a *melyeknek*. Áldozatnak tartá *sőt* azt kiönteni. Béfedett szívének *de* levonván kéréget. Véget vét a halál *mert* egyéb mindenben.” Gyöngyösi. De a mi ezeknél, mondhatni, kivétel: Baróti, öntudatosan, szabállyá teszi magának, s új inversiókra bátorkodik, minő a fentebb idézett, addig hallatlan szórend is. Lássunk még néhányat. „Elkomorodva valék első leveledre, verembe *mint* az *esett* farkas megkomorodni szokott.” – „Egybefagyott föld nyögne *midőn*.” – „Hat *szál* (mely az idén itten készüle) *szővétnek* már fogytára siet, már oda *része nagyobb*.” – „Bűn minden kárát *mondani tudja ki meg?*” – „Estefelé *leveled* második éri kezem.” – „Zápor után *le* felénk nap mosolyogva tekint.” – „És szabadíta *ki fel*.” – Ilyenek Szabónál, versei első gyűjteményében gyakoriak, nem is említve a kevésbbé felőtllő, s *nekünk* már szokottá vált fordulatokat, rövidítéseket, újításokat.

Képzeltetni, s az irodalom-történet nyomozója adatszerűleg is bizonyíthatja, mennyire szokatlan, visszatetsző, nyelvrontó újítás vala mind ez, az egykorúak szemében. Maga Ba-

róti megdöbbsen a hatásra, s nem lön bátorsága úgy folytatni végig, a mint kezdte. Költeményei újabb kiadásában, mely a régiek nagyobb részét hozta, megtoldva néhány új darabbal (Verskoszorú, 1786) még többnyire áll újításai mellett, s a mit változtat, inkább széptani, mint nyelvi „egyengetés”; de már a „Megjobbított s bővített költeményes munkákban” (1802) egészen más Baróti áll előttünk. Ki ez utolsó gyűjteményét az elsővel összeveti, érezni fogja ugyan, hogy a költő ízlése tisztult, verseiben jobb a numerus, nyelve folyóbb: de egyszersmind azt is, hogy merészsége oda van, dictiója ellapúl, képes mondatait eltörli, új szavait, fordulatait megtizedeli, hogy a gyommal, mely első gyűjteményében tagadhatlanul buján tenyészett vala, sok virágot is kitép. Én megvallom, általában inkább szeretem Dávidot nyers újításaival, nyelve merész hibái és szépségei közepett az első kiadásban, mint a harmadiknak józan correctiói után. Inkább szóljon nekem így:

Erdővel tudniillik eget felváltva, nyirettyűt
Phoebus is, hűgai közt, rántani néha szeret.

mint, a nyirettyű szótól megijedve, így javítson:

Erdővel tudniillik eget felváltani néha
S lantot verni szeret Phoebus is, hűgai közt.

Minden anachronizmus dacára, mennyivel erőteljesebb a „nyirettyűt rántani” mint a közönséges „lantot verni”.

Szabó Dávidot méltán rótták meg túlzásaiért: de az is áll, hogy minden reformnak természete a túlzás. Már pedig mi legkevésbé sem habozunk az ő működését általában reformnak jellemezni. Nem az idegen versalakok behozását értjük, a mi csak közvetve használt; hanem az ez alakokkal mintegy természetesen megtömörült *költői nyelvet*, melyre az első, tömeges példákat Baróti Szabó merénylete szolgáltatá. Szabó Dávid és a vele egy úton indulók nélkül épen úgy nincsen Berzsenyi, Virág, mint ezek nélkül Vörösmarty.* Áthátva a római classicusoknak – nem annyira szellemétől, mert concepcióin s alkotásában első feltekinke e szellemet gyéren találjuk – mint nyelvbéli erejétől: valami olyat akar véghez vinni a magyar költői nyelven is. Röviden, nyomatékosan akar szólni, olykor a fukarságig; lehány minden fölösleget, olykor a szükségést is; eltér a mindennapitól, hogy szokatlanság által újítsa nyelvét; széttördeli a közönséges lapos szórendet; avúlt és tájszókat vesz fel, újakat is csinál. Mindezt nem szorultságból, hanem teljes öntudattal, a római költők példájára. Latinismus, természetesen, de Szabó Dávid e latinismusba nem azért sülyed, mintha a magyart rosszul tudná, vagy füle, nyelvérzéke eltompult volna az igazi magyar szólás iránt. Senki nem bírja teljesebben az anyai nyelvet mint ő, a háromszéki székely, senki az egykorúak közül nem bányászta ki annak rejtett kincseit annyira mint ő, a ritkább szavak és kifejezések gyűjtője, a „Kisdéd Szótár” emlékezetes írója. Ha csak az kell, ő körmönfont magyarságban és példabeszédes nyelvből Dugonicsal is kiállja a versenyt: ám olvassa valaki „Ihetis és Bacchus, vagy a víz és bor között támadt pör” című költeményét. De helyesebb érteke azt súgja neki, hogy nem a közmondásos nyelvből áll a tiszta magyarság, s hogy ez

* S úgy emlékszem, Vörösmarty életrajzában is olvasható, hogy igen fiatal korában épen Baróti Szabó tette rá az első benyomásokat.

utóbbinak valahogyan ki kell emelkednie a hétköznapi beszéd lapályából, ha költői nyelvvé akar nemesülni. Ő e célra a latin versírók példáját teszi maga elé: annyiban helyesen, ha a velős római rövidséget velős magyar rövidséggel kísérli visszaadni, vagy olyat honosít meg, a mi nyereségére válik a nyelvnek; annyiban helytelenül, ha idegen nyelvsajátság szolgai másolatára veti fejét. Szabó mind a két úton járt: amazon dicséretes úttörője nagy szellemeknek, míg ezen való botlásai, a méltó feledségben, már elvették büntetésüket.

Ha a „Kassai társaság”, ama kis írói szövetség, melyet Szabó Dávid Bacsányival és Kazinczyval kötött vala (1787), fel nem bomlik; ha Kazinczy a széptanilag fejletlenebb ízlésű Szabó működésére azután is befoly, mikor ő már aesthetikai törvényadóvá lett: nagyobb költő ugyan nem vált volna Dávidunkból, de ízlése tisztultával, merészségéből is megtartván bizonyos részt, a költői nyelv újja teremtésére többet tehet vala durva kezdeménynél. De Kazinczy, Bacsányit nem tűrhetve, kilépett a hármas szövetségből, s nem sokkal aztán szabadságát hosszú időre elveszté; így Szabó, mint leveleiből látjuk, Bacsányihoz maradt közelebb, kinek az újítás dolgában igen mérséklett nézetei voltak s a „jó magyarság” örve alatt egy kis lapályt is szívesen megtűrt; s Gvadányi kedvét kereste, ami Barótira valóságos visszalépés. Ily befolyások alatt „jobbítgatá” költeményes munkáit s szerze újakat. Haladása némely irányban kétségtelen, költőibb tárgyakat választ, a bevett formákba megfelelőbb tartalmat igyekszik önteni. Hatméretű versei, melyekben azelőtt egy *drámafélét* is (Zrínyi, Szigetnél), megkísérlett, többé nem pusztán verselések derűre-borúra: ő, ki azelőtt a „Komáromi földindulás” descriptiójáig emelkedett az epicumban, most *Miltonnal* tesz próbát, nem ugyan az eredetiből, melyet nem értett, hanem egy latin kivonatból. „Alagyai” köszöntők és ügyes-bajos levél-tartalom helyett méltóbb tárgyakat fogadnak be: van egy pár elég folyékony heroidája a magyar történetből, egy pár satira, néhány epistola s epigramma. „Lantosai” mindinkább megközelítik az ódai hangot, s tárgyaiban választékosabb. De a nyelvre nézve tartózkodó, megelégszik a jó hangzattal, folyékonysággal; vigyáz, hogy szokatlant ne mondjon, régi műveit tisztogatja minden élesebb, képletesb jelzőtől, minden váratlan fordulattól, hogy szép símán, „természetesen” folyjanak. „A többi között (így szól a „Megjobbított Versek” előszavában), szemem volt arra mindenütt, hogy azoknak is, kik leginkább a versek *könnyű és természetes* folyásában gyönyörködnek, eleget tehessek. S méltán: mert valóban annál szebb és becsebb minden festés, mennél közelebb járúl a *természethez*. Az kedvelteti legfőképp Ovidiust a többi költők között”. Ime ő, Virgil tanítványa, később fordítója, most Ovidot dicséri, hogy a közízlést kiengesztelje. Bacsányi „folyékonysága” látszik előtte lebegni, Vályi Andrással, Takács Józseffel nyájaskodik s oly könyvet ad, melyen *ezek* meg ne botránkozzanak. Csak midőn hosszú élete (szül. 1739, meghalt 1819) utolsó éveiben a virthi magányban, Virgilius fordítására buzdúl: akkor támad föl benne az eredeti által is ragadtatva, de mérsékelve higgadtabb ízlésétől, a régi merészség s a 70 év felé járó aggastyán oly fordítással gazdagítja irodalmunkat, mely nyereségére válik. Ebben is „sokat köszön” Bacsányinak: lehet méltán, lehet ama „folyékonyság” rovására, mely simít, de lapít is. Az „Eklogák” s az „Aeneis” lőnek ez aggkori munkásság eredményei; a Georgicont mellőzhet-e, miután a Rájnis fordításában megvolt, s miután Baróti maga a földművelésről már adott volt egy verses könyvet, a „Paraszi majorságot” (1789) Vanière Jakab latin eredetije után.

Irodalmi vitáit Rájnissal, melyek leginkább a magyar hangmérték körül forogtak, valamint „Orthographia és Grammatikabeli észrevételeit” (1800) mellőzzük: azok már a nyelv- és versfejlődés történetéhez tartoznak. De nem árt talán nyelvtudósainkat figyelmeztetni egy körülményre, mely nem könnyen ötlük szembe, pedig nyelvünk minden oldalú ismeretéhez jó segédforrás lehet. Tudjuk, hogy a magyar *é*, tájszólásilag néha *í*-nek, s ugyanaz más

vidéken *ie* kettősnek, vagy széles *ee*-nek hangzik. Baróti, verseinek egész utolsó gyűjteményét (Komárom 1802) gondosan és következetesen úgy nyomatta, hogy e kétféle *é* meg van különböztetve. Az, mely minden vidéken *é* hangot ad, a szokott éles ékkel jelöltetik (*é*); az mely tájilag *i*-re, *ie*-re, *ee*-re változik, a hátrafordúlt tompa *é*-vel (*è*). Oly adatgyűjtemény hangtanunk számára, melyért Szabó nem kisebb köszönetre érdemes nyelvészeinktől, mint „Kisded Szótáráért”.

A közönséget alig mernők többé Szabó Dávidhoz utasítani *élvezetért*: de a ki a magyar nyelv sokoldalú ismeretére törekszik, a nyelvész, a költő, haszonnal forgatja írásait; s különösen ez utóbbi fajt, mely oly könnyen elszelesedik s hajlandó hinni, hogy „ő rajta kezdődik a világ”, egy kis szerénységre tanítják e régibb írók, eléje tükrözvén, hogy más körülmények közt mennyire vitte oly tehetség is, melyet ma bizonynyal a jobbak közé számítanánk.

Ráday Gedeon

A magyar főnemesség, a XVI. század óta, díszes helyet foglal el költői irodalmunkban. Míg tudós szomszédainknál, régebben úgy mint ma, az egyetemek népsége, tanárok, papok, mindenesetre oly egyének tették az irodalom zömét, kiknek neve egyszerűen suta volt, mielőtt czímerül a Dr. betűket joguk lett volna eléje ragasztani: nálunk csak a hitujításra következő mintegy félszázad folytán pezseg ily plebeian költői irodalom, hogy aztán majdnem kizárólag a nemesi rend vegye, hosszú időre, ápoló kezei alá. A mint az első Balassa Bálint, gyarmati és kékkői báró, énekei a XVI. század folytán elhangzanak, hosszú sora következik oly versíró tehetségeknek, kik vagy születés vagy legalább kiküzdött rang által a fensőbb körökhöz tartoznak. Rimai János, többek közt alsósztrégovai birtokos Nógrádban (s anyai ágon Madáchunk őse), Bocskay kamarása és II. Mátyás követje a portánál; Beniczky Péter szentelt vitéz; gróf Zrínyi Miklós; báró Liszti László (habár csak adoptatio útján); Gyöngyösi alispán és követ; gróf Kohári István altábornagy és országbíró; Amade László báró és ezredes; Orczy Lőrinc báró; Barcsay Ábrahám, a fejedelem Barcsay utóda; gróf Gvadányi tábornok; s szintén ősi birtokos család a Bessenyeiek. Ime, szép sor így összefoglalva, szép kivált akkor, ha az alsó és középosztályból, ugyanazon idő alatt, nem birunk még egyszer annyi és oly értékű nevet fölmutatni. Nem mintha azt vélném, hogy a költészet forrása kiapadt volna a nép s a hozzá közelebb állók rétegeiből: amannál a népdal, a hegedősök hagyományai bizonyosan éltek, s a középrend részint ezzel táplálkozott, részint a népszerűbb nyomtatványokkal: de ízlése se finom társalgása, se külirodalmak ismerete által nem fejlődhetvén, papi didaxisnál, alkalmi hálálkodásnál, vagy borhoz való trágárságoknál egyebet nem igen bírt létrehozni a költészet terén. Hanem Therézia és József korszaka észrevehető fordulást idéz elő. A főúri nevek, – egy Teleki József a költő – vagy a b. Naláczí-félék – mind gyérbbé válnak a magyar költészetben, végre el is némulnak mindaddig, míg az újramagyarosodás korszakában báró Jósika, Eötvös, Kemény neveit ünnepelhetjük; a szépirodalom zászlóját a középnemesség, a papi rend, a plebeius tömeg veszi át s maga a költészet jelleme is e szerint változik.

Kétségtől nagyobb nyereség lett volna költészetünkre, ha nem mintegy felülről lefelé, törül szakadva, vagyis inkább a törzstől soha el nem szakadva (olyanforma eszmét akarok kifejezni, a mit a német „urwüchsig”-nek mond), tehát mindjárt eleinte a néptől fejlődik. De a fejlődés e neme az újabb korban, midőn nép néppel érintkezik, igen ritka s majdnem példátlan; oly körülmények kellene hozzá, mint hajdan a görög nemzeté, mely előbb, mint a környező népekkel érintkezett volna, a mi fő, hogysem kész mintákat látott volna maga körül, megveté hitregéje, költészete alapját, s már ama szürkületben, mely a mondai és történelmi kor közt borong, egy Iliászszá képezhetné a vándorlantosok énekeit. Semmi sincs ehhez hasonló az újabb korban, hanemha Angliát említjük, mely elzárt szigeti helyzeténél fogva némileg szintén önálló, alulról fölfelé irányzott fejlődést mutat, vagy legalább a kívülről vett hatás összeolvad az élettéljes benső mozgalommal, oly üdvös harmóniában, hogy

megmaradnak a valódi nemzeti költészet föltételei. A többi minden európai nemzetnél megszakad e magából fejlődés fonala: még a hol oly nagyszerűen indult is, mint a Nibelungok és Cid honában. Később, a klasszikai műveltség befolyása alatt támad aztán közöttük Dante, Corneille, de a görög Homerossal párvonalba csupán egy lángész tehető: az angol Shakespeare. Nálunk is úgy hozta a sors, hogy megszakadjon eme benső fejlődés, hogy innen-onnan ellesett példákon tanulgassunk verset írni; s ha már az utánzások ez iskoláját kelle megfutnunk: jól történt, hogy a zászló többnyire oly férfiak kezében vala, kik osztályuk műveltségénél fogva szélesebb látkörrel bírtak mint a korlátolt tömeg.

A Rádayak ős családja szintén dicséretes részt vesz főuraink e költői versenyében. Kettőt nevezhetünk, kik magok is megzendíték a lantot; ismét másik kettőt, kik főleg a színművészet ápolása körül tettek érdemeket. Az utóbbiak egyike Pál, Kazinczy barátja, ezzel együtt a magyar színészet első megalapításában fáradozott; a másika még a jelené, s nem a történeté. Visszább kell mennünk az időben, egész a múlt század elejéig, ha a másik két Ráday, Pál és Gedeon, apa és fiú, költői működését akarjuk vázolni – vázolni, mondám, mert egyik sem áll előttünk oly teljességben, hogy voltaképen méltányolhassuk.

Ráday Pál, az atya, a Rától nemzetség ivadéka, s fia Gáspárnak, Pestmegye alispánjának, 1704-ben a Rákóczy forradalomhoz csatlakozott, s a fölkelő vezér mellett különösen diplomaiai képessége által tett nagy fontosságú szolgálatokat. Így, hogy többet ne említsünk, midőn a francia udvar XII. Károly és I. Péter cár között békéltetőül Rákóczy fejedelmet bízta meg, ez Rádayt küldötte Benderbe a frigykötésre, mint teljes hatalmú követét. E benderi tartózkodás alatt írta nagyobbbrészt azon imakönyvet, mely a protestansok között sokáig nagy kedvességben volt: a *Lelki Hódolatot*, melynek 1715-beli kiadásához egy toldalékot csatolt: *Istenes Énekek* címmel, és ez az, miért neve a költők sorában említetik. Jól tudjuk, hogy a kor vallásos szelleme, kivált a reformáció óta, a lyrai kebelnek kiömlését nem igen tűrte más mint vallásos irányban: Balassától kezdve, a kik világi költeményeket írtak is, többnyire szent énekek kíséretében bocsáták a világ elé, vagy mert a buzgó szív ily dalok költsége által benső szükségét elégíté ki, vagy talán azért is, hogy meg ne ítéltessenek csupa világias hajlamukért. Gyöngyösi legalább, a „Cupido” után mintegy vezeklésül látszik nyújtani „Rózsakoszorúját” s a többinél is az „Istenes énekek” szinte elmaradhatlan a „Világiaktól”. Rádaytól csupán az elsőbbséket ismerjük. Nem írt-e vajon, fiatalabb korában, ő is „Világiakat”? oly kérdés, melyre többé nincs mód megfelelni; de ha tekintjük versbeli gyakorlottságát, melylyel egyszerre föllép „istenes énekeiben”, hajlandók vagyunk föltenni, hogy ifjúsága nem folyt le figyelemre méltó kísérletek nélkül a „világiakban”, de amelyeket ő, gondosabb mint a második Balassa, mint Zichy és többen, az enyészetnek adott által, mielőtt író szekrénye zárt helyéből csak egy is közforgalomba jutott volna. Annyi kétségtelen, hogy a XVII. század lyricusai és Amadé között összekapcsoló láncszemre van szükség: és én, ha Ráday Pál formáit tekintem az „istenes énekekben”: hajlandó volnék azt gondolni, hogy e láncszem ő. Akármint legyen: az énekek, míg egyfelől vallásos költői kedélyről tesznek bizonyosságot, más oldalról a nyelvkezelésben, a költői technikában szembe ötlő haladást tanúsítanak, elannyira, hogy alig lehetne őket megkülönböztetni a reformátusok azon templomi énekeitől, melyek egy egész századdal később, s már a Csokonai iskolájában növelkedett versszerzők ügyessége által keletkeztek.

E Ráday Pálnak fia, Gedeon az, kinek arcképét olvasóink már vették. „El vala végezve – írja Kazinczy – s nagy részben azon veszélyek emlékezete miatt, melyekben atyja oly közel vala az elsüllyedéshez, hogy ő minden idejét tanulásban éli el, s erejét egészen a nemzeti műveltség emelkedésének fogja áldozni.” De hajlamai is ez irányban vonzották, elvonultan

élt tehát Pécelen, az általa épített kastélyban, gyűjtve, tanulva, kísérleteket téve. Így is, 1782-ben báróságra, két évvel ezután grófságra emeltetett, a mit ugyan, mint emlékbeszéde mondja róla, inkább csak nem mellőzött, mint keresett. 1792-ben halt meg a majdnem nyolcvanéves agg, de ha e hosszú életpálya irodalmi eredményét keressük: töredékre, apróságra találunk, melyek elegendők ugyan, hogy költészete s technikája mivoltára egy pillantást vethessünk, de nem hogy törekvéseit minden oldalról méltányolhassuk, különösen arra, hogy megfejtessük ama nagy tiszteletet, melylyel Kazinczy és ügytársai e név iránt viseltettek.

Pedig e tisztelet nem volt csupán a rang s műkedvtelés iránti hódolat. Kazinczyék úgy tekintették őt, mint pályatörőjüket az ösvényen, melyre magok léptek, s ez elismerés aztán a Ráday-vers nevezetben örökített meg. A széplelkű öreg, péceli magányában, a régi és újabb classicus költők élvezetét párosítva, hamar rájött, hogy az utóbbiak a rímelt sorokat is méri; egyszersmind fogékonyság támadt benne a költemények ama rhythmusa iránt, mely összhangzólag a részekről az egészre kiterjed, és a lábaktól kezdve, a sorokon, a szakaszokon által, az egésznek egyöntetében találja meg befejezését. Ráday hát első, ki a magyar szót, öntudva, lejtí és szökő lábakra mérte, a mi bármily könnyűnek lássék most nekünk, méltó figyelembe venni, hogy maga Kazinczy is panaszkodott nehézségei ellen. Ő nem tudja, mond egy helyt, mikép esik az, hogy füle a németek mért sorait azonnal fölfogja s utánzani is könnyen képes: de ha magyarban kísérli: legott süketen hangzik a vers. Mi természetesebb, mint ha Ráday még inkább bukdácsolva jár a töretlen úton; ha nála jambus gyanánt ily sor is fordul elő: „S hogy minden nap vidámb mát ad”, – a mit olvasni alig lehet. De többnyire elég sikeresen küzd meg az új nehézségekkel; s a mint Zrínyi stancáiból a „török ifjú” idylljét versszakos formába átalönti, igazán becsületére válik, s méltó kezdeménye az új iskolának.

Valál szerencse, mindig hívem,
Miért tennék panaszt reád?
Te műved az, hogy nem bús szívem.
S hogy minden nap vidámb mát ad
Ha mindig így lesz mint ígéred
Hazuggá tészed azt a híred,
A mellyel csúfol a világ:
Hogy kedved állhatatlanság.

Tavaszkor vidítsz zöld erdővel,
Holott a víg fülemilék
Változtatott reszkettetővel
Süvítik, hogy társok övék.
A völgyek közt a szép források,
Majd halkan csörgők, majd lármások,
Zörgő köveccsel; s ha felkél,
Nem zúg, csak lengedez a szél

Te tőlem meg nem irígyletted,
Az én szerelmes eggyemet,
Sőt szívét érzékenybbé tette

Mint volt is hozzám: innen lett,
Hogy még szeretni meg nem szűnik,
A jó kedv tőlem el nem tűnik,
S mindaddig az bővülni fog
A míg eremben vér mozog

Ciprus-árnyék közt nyugtatsz nyárban,
S olykor szellős helyt felvonom,
Magam meguntán, bent a várban.
Szép kéztől tűzött sátorom;
Vár már ott készen főtt ebédem,
Szomjúság-oltót nyújt cselédem;
Van serbét, friss tej, rászia,
Van fagyaltam, meggykocsonya.

Midőn az ősz borzadt szárnyával,
Dércsipetten, hozzánk bejő,
Citrom, narancs, s gránátalmával
Jóvoltodból szép kertem bő;
S ha néha történik vadásznom,
Vagy kedvem töltve madarásznom:
Konyhámra prédát annyit adsz,
Hogy magnak is majd alig hagysz.

De még a legkegyetlenebb télbe,
Midőn kiki panaszra kél,
Én víg kedvem nem metszem félbe,
S nem rémít fergeteg, se szél:
Most jó barátimmal beszélek,
Nyers harcokról, most ismét vélek
Szám csak enyelgő tréfát űz,
Azonban süt ránk nyájas tűz.

Sokak felett szeret szultánom,
A nép közt minden rend becsül;
Én senki kincsét nem kívánom,
Mert nagy értékem gyűltön gyűl;
A szépek közt – bár irigy lássa –
Nincs szép szerelmesemnek mássa;
Van harchoz készült jó lovam,
S éles kard őrző oldalam.

De békóval vagy hozzám zárva,
Szerencse! másként eddig te
Elszöktél volna, szárnyon járva,
S földszínig nyomtál volna le;

De, mint madár, mely csügg a lépen,
Nem fejtődhetsz ki semmiképen,
S nem félthetlek, hogy elszaladj,
Mert lábamhoz békózva vagy.

Nem olvasom, hogy Ráday az angolban jártas lett volna (divat még akkor épen nem volt), és így e formát nem vehette másonnan, mint a *németektől*. De ha kísérlete sikerét meg akarjuk mérni: ne Goethe és Schiller remekeivel hasonlítsuk össze. Gondoljunk az időre: a német költészetben Gottsched vala tekintély, Gleim és Uz a hős, Lessing csak feltörekvő fiatal ember. Ráday mintáit se keressük főlebb Gellertnél: s a magyar kezdemény nem fog pirulni mestere, a német irodalom előtt.

A „török ifjú éneke”, – mint említők, a Zrínyiászából (III. ének) van szabadon átdolgozva. Ráday ízléséről kedvező bizonyóságot tesz, hogy Zrínyi eposza becsét fölismerte és sokat foglalkozott vele, midőn még senki. Tudjuk, hogy a „Szigeti Veszedelem” íróját kortársai *csak* mint nagy hadvezért bámulták; költői jelességét ha sejtette is egy-két kiválóbb szellem, ha az ifjú Liszti, Gyöngyösi általa buzdultak is: nem állott költőhírben az „Ádriai Sziréna”; még kevésbbé azután, mikor Gyöngyösi népszerűsége minden tért lefoglalt. És íme, az elfeledett, a soha nem méltányolt „história” már a múlt század dereka táján, felkölti Rádaynk figyelmét; próbálgatja hexameterbe átönteni, majd folyó beszéd által tenni élvezhetővé; egyikhez sincs ugyan elég türelme s abban hagyja: de a kísérlet maga szép oldalról jellemzi őt, s igen valószínű, hogy az ő törekvései vetették észre Kazinczyval is a Zrínyiászt, s levének közvetett eszközlői annak, hogy e költemény iránti érdek Kazinczy új kiadása által fölgerjesztessék.

Zrínyi eposza mellett még az Aeneis áttételével is foglalkozott költőnk; de e kísérlet, mely különben is a Gyöngyösi-féle négyrímes alakot tartotta volna meg, nem oly emlékezetes, mint egy eredeti hősköltemény terve, *Árpádról*. Csak bevezetése jelent meg az 1787-diki „Magyar Múzsában”, hol maga Ráday az eposzt „bajnoki éneknek” nevezi s e töredékről azt mondja, hogy „még fels. József császár gyermekségében iratott és a német s francia szorosabb versmérték szerint szabotott”. E jegyzetkéből tisztán kitetszik Ráday fejlődésének mind kora, mind kútfeje. Az Árpád kezdete nyolcsoros stancákban indul, melyek a fentebb közlött „török ifjú énekével” legalább is egy színvonalon állnak a fejlettségben, ha nem haladják; s ez arra mutat, hogy Ráday már „József gyermek korában” némi biztossággal mozgott az új formákban; de vannak jámbusai, melyek a kínos tapogatózás bélyegét viselik: ezek tehát még régiebbek. Összehasonlításul ide tesszük a „Róka és holló” mese, meg az „Árpád” néhány sorát. A jambus így foly:

Egy éh holló lopott egykor egy darab sajtot,
A mellyel egy nagy fára száll.
Felettebb éhes volt s folyt szájából a nyál,
Midőn egy vándorló rókát is arra hajtott
A szerencse vagy szerencsétlenség, stb.

Az „Árpád” stancája így:

Múzsám! kinél tört út már régen Pindus útja
S tudod jól, hol fakad a szűzek rúgott kútja*
Sőt játszottál te is nádsípon verseket:
Végy már most trombitát, kezdj hangosb éneket.
Írj Árpádról: írd meg, hol volt első hazája:
S új honra vágyó nép vezérévé mint lett?
Beszéld el útjait, számláld elő mit tett,
S hogy hódolt végre meg a négy folyóvíz tája.

Ráday költeményeiből csak elszórva jelent meg néhány a „Magyar Múza”, „M. Muzeum” s „Orpheus” folyóiratokban. Összegyűjtve soha; és ma már hiába keresné az irodalom-történet kedvelője. A Ráday-féle gazdag könyv- és kéziratgyűjtemény, melyet jobbadán ő gyűjtött, a pesti ref. főiskola birtokában van: de hiába remélnők, hogy onnan, ha rendezve lesz, elérkeznek Ráday irományai. Álszégyen, vagy mi más okozhatta, eltűntek azok, kevéssel halála után s Kazinczy már fájlalva kereste. Mi is osztozunk e sajnálatban, mert pályatörő szellem műveinek forgatása mindenkor tanulságos, semmivé léte mindenkor veszteség.

Záradékol még egy szót. A magyar aristocratia, mint láttuk, a theréziai kor hatása előtt igazi *aristo-cratia* volt: azaz a nemzet *java*, *színe*, *lángja*, nemcsak érzésben, tettben, hanem nyelvben is. A két elsőre sohasem volt kevesebb panasz mint ma; a harmadik iránt a mi volt, elmúlt és újjongva hirdetjük a főnemesség nyelvbeli magyarosodtat. Igaz-e ez oly mértékben, mint ők maguk hiszik, és a mint mi bókoló üdvözléssel elfogadjuk? kiállanak-e a hasonlítást azokkal a múlt századokból, kiknek neveit odafönn elsoroltuk? Bírják-e a nyelvet minden csinja-binjával, a mint az, magyar észjárás szerint, meg van teremtvé? Vajha igennel felelhetnénk! De a tapasztalás nem mutat ily örömdetet. Példájuk után egy *idegenszerű magyar nyelv képződik*, mely nem egyéb, mint a német, angol stb. kifejezések szolgai fordítása. S ha még csak magok beszélnék, szenvedhető volna, szenvedhetőbb, mint míg idegen nyelven beszéltek. De a majmolók hada utánok indul: azt tartja szépnek, helyesnek, a mit X. báró vagy Y. gróf járatlanságból mond: s így terjed a rossz, felülről lefelé, a magyarul beszélők minden osztályára, le a cselédségig. Hallgassa valaki a pesti cselédséget. E baj pedig soha meg nem szűn, míg a *divatos soknyelvűség* majdnem a bölcsönél veszi kezdetét. Hogy legyen főuraink s az ő nevelési módjukat utánzóik gyermekeinek egy *határozott anyanyelve*? Ez teljes képtelenség. S valameddig ez így tart: ne várjuk, hogy az aristocratia nyelve egyszersmind a *legdíszebb magyar beszéd* lesz, mint az angolnál, franciánál, s mint nálunk is volt a Thérézia előtti századokban.

* Hippocrene forrás, a Parnassuson, a múzsák szent helyén.

Bánk bán tanulmányok

I. A TÖRTÉNET

II. Endre király 1213-ban a galíciai s lodomeriai tartományokba indult seregével. E hadjárat egy előbbinek volt következménye. Misztiszlavics Dániel, Galícia és Lodomeria fejedelme, az oroszok és lengyelek támadása ellen Endréhez folyamodott vala segélyért, s a király 1206-ban haddal ment Galiciába, Dánielt Lodomeria birtokában megerősítette, Galícia kormányával a szuszdali orosz fejedelem fiát kínálta meg, s mindkét tartomány nevét királyi címei közé sorozta. De a magyar felsőség ezen tartományokban csak névleges volt, Endre mondott hadjáratával korántsem szilárdítá azt meg; az általa megerősített fejedelem Dániel, nem sokára kénytelen volt felzendülni alattvalói dühe elől Magyarországra menekülni, s Endre nem igen törődött visszahelyezésével; csak midőn a fejletlenség tűrhetetlenné vált, miután a fellázadt galíciaiak két más fejedelmet, Vladimirt és Románt, 1212-ben megöltek, gondolt a rend helyreállítására, s így létesült az 1213-diki hadjárat, mely még 1214 elején is távol tartá Endrét országától. Ez alatt történt a véres episod, a királyné megöletése.

Gertrúd királyné, Endre neje, leánya volt Bertholdnak, Merania hercegének. Egy Merania, Meran, Tirolban fekszik, az Etsch vize mellett, s az e nevű várost ma minden turista ismeri. De derék Szalaynk megtanít, hogy a magyar történelemben szereplő meráni hercegek neve nem ezen tiroli Merantól veszi eredetét, hanem a dalmát-albániai tengerpartnak hol Maronia, hol Merania, Mirania nevek alatt előforduló hegyes vidékétől (tehát a mai Montenegro táján), mely Kálmán óta a magyar koronától függött, s hűbérileg a Dachan és Andechs, Istriaiban is birtokos két bajor nemzetségre volt bízva, melyek innen „Dux Meraniae” s felváltva „Dux Dalmatiae” címmel, mint egy jelentésűvel, szoktak élni. Ily meráni herceg, s ennyiben a magyar korona hűbérese volt Berthold, kinek leányát Endre, talán akkor, midőn, mint Dalmát- és Horvátországok hercege, vele szomszédi viszonyban állott, feleségül vette.

Hogy az Imre király s öccse Endre közt megmegújuló villongásokat részben a Gertrúd nagyravágása idézte elő, szította, vagy legalább Imre így volt meggyőződve, mutatja az a tény, hogy midőn Imre pártos öccsét a kheenei erősségbe záratta foglyul, Gertrúdot nem tartá tanácsosnak megszenvedni országában, hanem haza küldte szüleihez, honnan az csak Imre halála után jött ismét vissza. Távolléte alatt Imre kibékült öccsével, kibocsátotta fogságából, sőt érezvén közel végét, fiának, az öt éves Lászlónak gyámjává tette. Endre nem látszott idegennek a gyermek iránt: de Gertrúd megjelenése felforgatta a jó viszonyt; úgy hogy Konstancia, Imre özvegye, kénytelen volt fiával s a koronával Leopold ausztriai herceghez futni, s ennek fegyveres oltalmától várni visszahelyeztetést országába, de a gyermekkirály, a hadi készülétek alatt (1205) meghalván, Endre lett a király, s Gertrúd nagyravágása jogszerűleg érte el azt, a mi után eddig törvénytelen utakon áhítozott.

A hatalmas asszony „ki a női gondolkozásba férfias lelket szó vala”, tüstént belemarkolt az ország gyepőibe, mi sehogy sem tetszett a nemzet főbbjeinek. Nevelte az elégtelenséget, hogy a királyné öccsei egymás után nénjök szárnyai alá vonulva, s ennek kegyeire tá-

maszkodva, parancsoló hangot kezdettek vinni az udvarnál, majd a gyöngye Endre által, neje ösztönzésére *főfő hivatalokkal* lőnek elhalmozva. – Négy fivére említették: Eckbert, babenbergi püspök, Henrik, isztriai határgróf, Ottó meráni herceg és Berthold. Az utóbbi mindjárt nénye trónra jutásakor feltűnik az udvarnál, s úgy látszik ő volt a legifjabb a testvérek közt, mert még 1206-ban nemcsak teljeskorú nem vala, de közel sem járt a teljes korhoz. Mindazáltal, dacára ifjuságának s tudatlanságának, Bertholdot Endre (1206-ban) kalocsai érsekké választatta, s három év múlva Dalmát- és Horvátországok bánjának nevezte ki. Bertholdot, az udvarhoz nyomban követte Eckbert püspök, pápai küldetésben ugyan, de egy darabig ott maradt, s a királytól terjedelmes földbirtokot nyert adományúl a Szepelesség. Később hivatala visszakívánta Németföldre, de miután az 1208-ban orozva meggyilkolt hohenstaufeni Fülöp német császár megölése miatt ő és testvére Henrik, isztriai határgróf, gyanúba jöttek, ismét nénye udvaránál keresett és talált menedéket, honnan csak 1211-ben térhetett vissza püspöki székébe. És így 1208 óta három kegyelt testvér volt az udvarnál: Berthold, Eckbert s a hasonlóan oda menekült Henrik. Ottóról a negyedikről nincs emlékezet, de utóbb (1217) ez is követte Endrét a szentföldre, s így hihető, hogy ő sem maradt ki nénye kegyosztogatásiból.

II. A MESE LÉNYEGE

Ottó, (meráni herceg) nénye Gertrúd magyar királyné udvarához jöven, meglátja valahol, s megszereti *Melindát*, Bánk-bán nádor ifju szép nejét. Gertrúd *beteget* öccse kedvtelését hajlandó elősegíteni, s e céllal Melindát udvarához hivatja, palotahölgyei közé. Azonban Ottó lassan halad a hódítással: mit nénye már-már unni kezd, s hogy utoljára még alkalmat nyújtson neki, egy udvari vigalmat rendez. E vigalom napján kezdődik a darab.

Ezzel egy időben a királyné ellen, ki a galicziai háborúban távollevő férje helyett kormányoz, országszerte nagy az elégtelenség. Panasza van rá, hogy a magyart mellőzi, honfiait előmozdítja, kik az országot zsarolják, a népet koldússá teszik, s több ilyenmű. Az udvarhoz közelebb levő elégtelenség élére Petur-bán, a bihari ispán veti magát. Ez formaszerinti pártütést akar szervezni a királyné ellen, melynek célja a Gertrúd megölése, az idegenek kormányának megbuktatása, fentartván maga a király iránti loyális érzelmeket. De hogy a fölkelés annál nyomatékosab legyen, Petur a nádort, Bánk-bánt is bele akarja vonni. Ez nincs az udvarnál, körútját járja az országban. Ottó célját a nádor nejével már többen sejtik az udvarnál, ezek közt Petur. Ez jó alkalom, Bánkot a királyné ellen ingerelni: Petur tehát gyors követ által, titkon legnagyobb sietséggel az udvarhoz hívja a nádort, (hogy lássa a *nagy* dolgokat, melyek itt történnek), de minden részletesb magyarázat nélkül. Bánk a legnagyobb feszültségben jó, s álköntösben, rejtett ajtón, megjelenik a királyi palotában, éppen mialatt a vigalom foly. Petur összejö vele, meghívja a *baza* nevében titkos tanácskozásra, saját házához, s végül tudatja vele, hogy jelszavuk *Melinda*. E név, mint tör, hat Bánk szívébe: felfokozott, de mégéddig határozatlan érzelmeiből a szerelemföltés kezd kiválni, s e bizonytalanságot nem tűrhetvén: „Világot, itt! világot!” kiált fel, s megy: „a setétben ólálkodókhoz” – a pártütőkhöz, kiktől felvilágosítást remél.

A palotában foly a vigalom. Ottó (egy nála „lézengő” kóbor lovag, Biberach által) Melindát találkozásra kéri fel, éppen azon szobába, honnan Bánk eltávozik, s a hölgy ígérkezett. Melinda ártatlanságában, még nem is gyanítja célját e találkozásnak, s midőn Ottó előtte

vallani kezdi szerelmét, Bánk a féltés által üldözve a rejtek ajtón visszajő s látja, hogy Ottó Melinda kezét hosszasan homlokához nyomja. Bánk szédelegve hanyatlik vissza, a honnan jött; de nem távozik el, hanem kívül marad. Hallhatja, hallja is tehát, midőn a mind szemtelenebb Ottót Melinda megvető szavakkal útasítja vissza, s ott akarja hagyni, de a királyné jó, Melinda ennek is szemrehányást tesz és távozik; hallja, midőn Gertrúd öccsét leszidja, nem a csábításért, hanem az ügyetlenségért, s mikor Ottó, nénjét engesztelendő, készek nyilatkozik Melindáról lemondani, Gertrúd e gyávaság miatt még jobban tűzbe jő, s öccsét megvetve távozik el. Ottó Biberachot szólítja, tanácsát kérni. Ez azt javasolja, menjen nénje után, kérje meg, mondja, csak próba volt az egész: kérje ki, hogy nénjével s Melindával (holnap úgy is el kellvén utaznia) üríthessen egy búcsúpoharat; egyszersmind *porokat* ad Ottónak, Gertrúd számára *altatót*, Melindáéra *hevítőt*. Ez utóbbi párbeszédet Bánk nem hallhatja, mert Biberach, ki őt már Petúrral folyt jelenete után megpillantotta volt, csak súgva, s a szoba ellenkező oldalán adja tanácsait. Bánk egy magánbeszédben tör ki: küzd benne a királya iránti *hűség*, s a királyné elleni *bosszú*. Ő mindkettőnek eleget akar tenni, „két fátyolt tépni le *hazájáról*, s *becsületéről*”. Melinda azonban még ártatlan, az iránt megnyughatik; s így először is a pártütést akarja lefegyverezni.

Ez alatt a békétlenek már össze vannak gyűlve Petur lakásán, ki a habozókat szilárd elkötelezésre buzdítja, s már el van határozva a királyné megbuktatása „ha véresen is,” midőn Bánk érkezik, a békétleneket, Peturon kívül, szép szóval lefegyverzi, ez utóbbit, ki föltételéhez makacsul ragaszkodik, mint a király személynöke, a többiek által elfogni parancsolja; mire Petur, ki csak a királyné, de nem egyszersmind a király ellen párttűtő, Bánk lábaihoz hajol, s a hűségre visszatér. E szerint a lázadás Bánk erélye által, el volna nyomva, de jó Biberach, ki az Ottónak adott ördögi tanács után jobbnak látja a „magyarsággal tartani,” – s elég világosan tudtára adja Bánknak, hogy mialatt ez a pártütéssel bajlódik, a palotában meg is történhetett Melinda gyalázata. Bánkban a féltés szörnye ismét feltámad, – s ha még *késő* nem volna, – mire Biberach némi reményt nyújt, – siet a palotába vissza, előbb kérvén a pártosokat, maradjanak együtt, „ha talán szükség lehetne rájuk.” Biberach is utána megy. – Ez, úgy látszik, hamarabb elér a palotába, ott találja Izidórát, egy thüringi német kisasszonyt, ki titkon Ottóért eped s mindig nyomában van; s mondja neki, siessen rögtön Melindához, mert Ottó ennek hevítő, a királynénak altató port adott be. Izidóra fut, látja Ottót Melindától *rendetlenül* kirohanni, s midőn Melinda ajtajához ér, jó Bánk-bán dühösen, hátul megragadja, belöki Melinda szobájába s miután mindent kivallott, a mit tud, egy mellék szobába zárja.

Bánk és Melinda találkozásának viharosb része el van rejtve a néző elől. A szín, (III. szak.) Bánknak az előtte térdeplő Melindához intézett szavával nyílik meg: „hazudsz!” Nem hiszi, hogy „Ottó és Melinda” nem „egyaránt örültek”, hogy az utóbbinak beleegyezése nélkül történt; noha ezt Izidóra vallomása is megerősíti. Melinda esd, állítja, hogy büntelen, kéri ne mondja meg testvéreinek (Mikhál és Simon spanyol menekültek), kímélje, mert nemcsak feleség, – *anya* is. E szóra Bánk belök egy oldalajtót s a mellék szobában alvó kis fiára riad: „te *átkozott* kis alvó mit mosolyogsz?” Az *átkozott* szó szíven sujtja Melindát: „atyaátok egy anyáért!” kiált fel, s ettől fogva tébűlés jelei mutatkoznak rajta és elsiet. Bánk, egy viharos magánbeszédben, a királyné megölésének gondolatára bukkan:

És a királyné álmos volt! – Nem-é?
(megijed)

Ha!

„Mely gondolat lesz agyvelőmben első
Zsengéjekor már *meghatározás?* – –
Épülj fel, izmosodj meg, gondolat! –
Veled épül ismét csak fel, *örök lenyugtom*
Felett, megéledő becsüLETEM!”

Ezen gondolat „megizmosodását” elősegíti a zárját feltörő Izidóra, kitől Bánk, hogy Gert-rúd bűnös volta felől teljes bizonyosságot szerezzen, kérdi, soká beszélt-e a királyné Ottóval a multság után, s válaszul kapja: „és a kegyelméből csaknem kijött: de majd Melinda megbékélteté”; elősegíti Tiborcز paraszt, Bánk szabadosa, ki saját osztályának az idegenek általi elnyomatását legsötétebb színekkel festi. Bánk Tiborcزot Melinda fölkeresésére küldi, maga pedig kis fiát viszi el, mindkettőt biztos helyen akarván tudni, mielőtt az őt „vérpadra viheto” nagy tett kiviteléhez fogna. A belépett Biberach e szóval fejezi ki Bánk lelki állapotát: „Bánk, örülést mutat tekinteted” – mire a nádor feleli:

„Tudom, tudom; de hallok is közellétét eszem lerontatása hír-kürtjének, és azért kívá-nom azt *használni* addig, míg egészen el nem veszejtem.” – Az egyedül maradt Biberachhoz csak hamar lihegve fut be Ottó, tanácsot kérni, hová rejtőzzék nénje haragja elől: de Bibe-rach, miután megtudja tőle, hogy „megesett a dolog” – kijelenti neki, hogy ezennel végkép megválnak tőle, sőt bosszantásul azt is, hogy a „dolgot” Bánknak fölfedezte; mire a dühbe jött Ottó kivont karddal fenyegeti, de Biberach hidegen figyelmezteti, ne feledje, „hogy egyedül ő (Biberach) tudja, ki volt Fülöp királynak gyilkolója”. Ottó visszahökken, s a távozó Biberach után menve, kéri, ne hagyja el, de miután az hátra se néz, utolérve ledöfi, s elsiet. A lerogyott Biberach segélykiáltására Myska-bán a királyfiak nevelője, többekkel berohan, s Biberach siet elmondani, hogy Ottó döfte le, s kéri, segítse, gyógyítsa, nagy dolgokat fog fölfedezni, melyek a királynét s hazát illetik. Myska saját házához viteti a haldoklót.

Még az nap, kevéssel naphunyta előtt, a királyné mély gondolatokba merülve ül szobájá-ban. Levelet kapott Pontio di Cruce illir helytartótól, hogy az ország alrészsein lázadás ké-szül, változtassa meg kormánya rendszabályit. „Csak szűnyogok, – csak szőnyeget nekik” – mond elbizakodva a hatalom-ittas nő, ki semmit sem tud arról, hogy közelében is pártütés létezik. Izidóra jó, honába kéredek, megvallja, hogy Ottót szerette, de többé nem szerethe-ti, mert az, Biberach meggyilkolása által beszennyezte lovagi becsületét, egyszersmind el-mondja, mi történt vele az éjjel, mit mondott Biberach, hogyan látta Ottót Melindától ki-futni, hogyan kényszeríté Bánk mindent bevallani, s hogy menekült a bezárt szobából; mely utóbbi által – hajnalban idegen szobában lenni – szűzi erényét is meggyalázva érzi: eggyel több ok, hogy hazájába vissza menjen. Gertrúdot a fölfedezés nagyon leveri, Izidórát oly reménnyel, hogy kérése teljesülni fog, távozni hagyja; „az egy halál” – fordul meg már elmé-jében; de úgy látszik, reménye van még a dolgot valahogy elsimítani, hivatja hát először is Melindát, de miután látja, hogy ezzel, kinek tébultságát döbbenve veszi észre, nem boldo-gulhat, a nádor után küld. Mielőtt Bánk jőne, a rég künn várakozó Mikhál-bán betör. – Ez az ősz öreg spanyol, Simon bánnal együtt testvére Melindának. Tudta és akarata nélkül a pártütők közé keveredett, s miután céljokat, a királyné megölését, meghallotta: kérte őket, bocsássák követül a királynéhez, remélve, hogy esdeklései által azt kormánya megváltozta-tására bírhatja. De nemhogy célját érné, sőt oly ügyetlen, hogy a pártütők közül, öccse Si-

mon nevét kiejti, a miért Gertrúd ezt elfogatni, magát Mikhált is börtönbe hurcolni parancsolja. Az érkező Bánk találkozik Mikhállal az előszobában, és még mindig nála levő kis fiát ennek gondviselésére bízva, arra gondolván, „hátha útja” a királynétől „hóhár kezébe vinné” őt. Belépven, színlett engedelmességgel közelít a királynéhoz: de midőn ez, „hitveséről” kezd szólni, Bánk azt feleli, hogy ő ugyan házas, de „*hitvese* nincs”, – s Gertrúd, egy darabig nézván Bánkot, elsiet. „Jó angyalod súgta ezt” – mondja Bánk, örülve mintegy, hogy még nem kellett elkövetnie a gyilkosságot. De Gertrúd visszajő, hozván Melindát, feleletül Bánk szavaira, hogy nincs hitvese. Bánk, szerencsétlen nejét az utána bekullogott Tiborcztól haza küldi, ősi várába; maga is, Gertrúd parancsára távozni akart, de ez ismét maradni parancsolja: mire Bánk, a gyilkolás kényszerűségét maga előtt látván, felkiált: „vége! vége már neki!” – Gertrúd feljül akar kerülni, Bánkot számadásra vonni a titkos hazajövetelért, az Izidóra meggyalázásáért stb. Bánk szemrehányások hosszú sorával felel, s midőn a megijedt Gertrúd csengettyűhöz nyúl, ezt zsebébe rejt. A szemrehányás mind merészebbé válik, Bánk gyilkolási szándéka nagyon is szembetűnő lesz, s a királyné segílyt kiált. Erre a mellék szobából jó Ottó, de meglátva Bánkot visszafut, s az ajtót bezárja, melyet Bánk hiába próbálván feltörni, iszonyú átkokba tör ki a csábító ellen, s azzal végzi: „átkozott a hely, a melyben születél.” Gertrúd gyilkot kap most, s e szóval: „hitvány, ne bánts hazámat”, Bánkba akarja ütni, de ez kitekeri kezéből s utólérve agyon szurdalja: hanem kívül zajt hallván, „elvánszorog”.

Most Myska-bán, ki a házánál haldokló Biberachtól megtudta a királyné élete elleni összeesküvést, jó, s még kívül kiáltja: „mentsd magad királyné, pártütés!” majd belépve látja, hogy „már késő!” Ez alatt a zendülők már künn „verekednek”. Ugyanis ezek, Mikhál követsége eredményére várakozván, midőn az őst börtönbe hurcoltatni meglátták, felbőszülve hozzá fogtak véres szándékuk kiviteléhez s már a királyi palotára rohantak. Ottó féltében, a királynéhoz menekül oltalomért, s midőn vérében fetrengeni látja, nevét ordítva, mellé rogy. – A haldokló elfordított arcát a földhöz nyomja: „Ottó, Ottó! gyilkosom” kiáltván; mi a jelenlevő Myskát azon gyanúra hozza, hogy Ottó ölte meg a királynét, annál inkább, mert Gertrúd meghal, a nélkül, hogy az Ottóra mondott „gyilkos” szót visszavonná; Petur kívül kiált: „az egész nemet kiirtsátok” – mit Myska meghallván a nevelésére bízott királyfiúkat megmenteni siet; Ottó is elfutna, de szembe jó Petur s a lázadók. Petur Ottót az öngyilkosságban meggátolván „összevágni” parancsolja, de Myska-bán fia, Solom mester berohan katonákkal s míg a lázadók ezekkel viaskodnak, Ottó elillan; Petur is társaival keresztül vágja magát, Solom és a királyiak üzőbe veszik.

Mire a királyné teste ravatalra terítettetik, megjő Endre Galiciából. A csapás által nagyon le van verve, de mint király mérsékelni akarja fájdalmát. A gyilkosság és pártütés részleteit apránként tudja meg: eleinte senki sem gyanítja, hogy Bánk követte el a ténnyt. Először Solom jelenti, hogy a bosszuló fegyver elérte a gyilkost, Petur személyében. Petur egy házhoz menekült, melyet Solom körülfogott legényeivel, s Peturt ő maga levágta, Simont elfogta s most rabul behozatja. Simon esküvel állítja, hogy nem Petur ölte meg a királynét: mert ők már halva lették. Aztán a pártütők által kiszabadított Mikhál jó, a Bánk kis fiával, ki elbeszélvén a rajta történeteket, a király mindinkább látni kezdi, hogy nője nem ártatlanul esett el. Mégis, el akarja hurcoltatni Simont és Mikhált, az utóbbi tehát Bánk gyermekét a király gondjaiba ajánlja; midőn Bánk maga betoppan. Első tette fiát elkapni a király mellől, kinek bosszújától félti, vak Bélára emlékeztén; aztán, nádori nyakláncát „Gertrúd koporsójára vágja” – mert „vereslik is még vére rajta” – ezzel jelentvén, hogy ő a tett elkövetője. Elmondja, miért ölte meg. A király nagy belküzdés után el akarja vitetni: de Bánk kijelenti,

hogy Endre neki bírása nem lehet; mert *Árpád* és *Bor* vére közt csak Magyarország – a nemzet – lehet bíró. E közben látszik ablakon át, hogy Petur-bán s egész háznépe lófarkon hurcoltatik, mi, a mint később kisé, Gertrúd idegen kegyenceinek a műve. Solom, a parancsán kívül történt dolognak végére járni, elsiet, s azzal jó vissza, hogy Petur már kiszenvedett, s halála percében Bánkot átkozta mint *alattomos* gyilkost. Bánk, ki előbb, mintha nem tettét követett volna el, büszkén emelte homlokát, az *alattomos* szóra megdöbben, önvádat érez; a király felszólítja vitézeit, ki harcol meg nevében Gertrúdéért; s miután senki sem akar megvívni Bánkkal, maga kész kiállni a viadalra. Erre Solom előlép. Atyja, Myska-bán hallotta, úgy mond, hogy a haldokló Gertrúd utolsó szava ez volt: „ártatlan”: ő tehát ősz atyja szavára megvív. Épen indulnak a vitézre, midőn Myska-bán belép, s megtudván fiától, hogy Bánkkal víni akar: „megállj – mondja – hát Bánk az *orozva* gyilkoló?” Az *orozva* szó ismét lelkébe szúr Bánknak. Midőn pedig Myska elmondja, „hogy a haldokló Biberach megesküdött, ujjait a keresztre téve, hogy Gertrúd ártatlan” Solom felkiált: „úgy átkozott legyen, ki kardját egy *alattomos* gyilkos vérébe mártja!” – Bánk erre nem szól, magába sülyed: az előbb büszke Bor-ivadék alattomos gyilkossá törpült. Csak akkor eszmél, midőn hallja egy pásztori síp szomorú hangját közeledni, – ismeri azt, Melinda sokszor enyelge, hogy ha meghal, azt fuvassa sírján. Most Tiborc fuvatja azt, ki Melinda holttestét, ennek végakarátja szerint, oda viteti, hol Bánk feltalálható. – Melinda halála így esett. A Petur kezéből menekült Ottó előbb a városban egy polgár lakára rontva embereivel, hol tudta, hogy nénjének nagy összeg pénze van letéve, azt elrabolta, a polgárt halálosan megsebzette. Aztán emberei Bánk házára rontottak, hol Melinda volt, felégették, feldúlták, Tiborc szabadította ki a haldokló Melindát is, s kívánságára, miután meghalt, férjéhez hozatta. Bánk fájdalma tetőpontra hág, óhajtja a halált. A király kérde mit tegyen ő most: Végre Myska és Solom kérelmére megkegyelmez Bánknak „úgy is már ennek a kegyelem irtóztatóbb; a büntetés irgalom lenne.” Bánk tört szívvel ennyit kér: engedje a király Melindát tisztességesen eltemettetni; s a király fájdalmas, de engesztelő szavai zárják be az egészet.

III. BÁNK JELLEME

A Petur által titkon visszahívott Bánk akkor jelenik meg először (21. 1.*) midőn a vigalom már vége felé van „Utolsó tánc” kiáltá épen egy udvornik. Szinpad utasítás szerint „úti köntösben, zavarodva mutatja magát egy zugajtón. Nemes méltóság, mindenben *gyanakvó* tekintet; *fojtott tűz*, mely minden pillanatban kitörni láttatik; és minden körülmény azt árulja el, hogy mindenkor *nagyobb indulat* dühösködik belülről.” E gyanakvó tekintet, fojtott tűz, s belől dühöngő indulat azonban még nem a *szerelemfáltás*. Biberach ugyan később (59. 1.) mondja neki, hogy már akkor, midőn szép nejét az udvarhoz felhozta, „dörömbözött szerelme féltő nagy szíve” – de miután Petur semmi olyat határozottan nem izent, a féltés e pillanatban csak mint homályos alap, vagy mint dispositió, lehet jelen a többi érzelmek hátterében. Mostani kedélyállapota 1. *bosszankodás* amiatt, hogy míg a nép inségben jajong, az udvarnál pazar vigalom van napi renden; mert hogy ez nem első, kitetszik a királyné szavából (11. 1.): „ez ma udvaromban az ily esztelenségek közt utolsó fog lenni”; 2. bizonytalan

* Idézve mindenütt az 1821-ben, a szerző gondolai alatt megjelent első kiadást, mint a mely szerző intencióit leghívebben fel tünteti.

feszültség a titok miatt, melyért őt Petur oly sietve hívatta az udvarhoz. – Az első érzelmet fejezi ki, mindjárt megjelenésekor: „Ha! hogy mindent így kellett találnom!” – és alább: „Hazánk különböző vidékein járt s bánatot találtam; s itt, ime, ellenkezőt találok, s nem tudom, melyik tehet *rémitőbbé*.” (21. l.). A második érzelem nyilatkozik, valamint mindjárt külső megjelenésében, úgy e szavakban is: „Petur, miért hivatattál te engem vissza, még pedig *titokban!*” S midőn Petur, rejtelmesen kezd „e titokról” beszélni, „e titokról, még pedig sötétben, és hogy abba Bánk is belé van keverve, s ha veszteségre jön a dolog, övé lesz a nagyobb”: Bánk feszültsége mindinkább fokoztatik, s midőn csaknem tetőpontját érte, Petur megadja a végső dőfést, e szavakkal hagyván el Bánkot:

Jőjj még ez éjjel – itt ha eloszlanak –
Házamhoz. A jelszónk leszen *Melinda!* (23. l.)

Erős boszankodás a királyné, az udvar viselete ellen; fokozott feszültség a titok miatt, meglepetés az éji összejövetek hallásán: és most egyszerre, mint jelszó Melinda neve! Miért épen ez? „Melinda!?” kiált föl, fájdalmas kérdéssel, aztán „sok ideig nem tudja magát szóra venni”.

Az – Melinda – jelszavok!
Melinda szép, mocsoktalan neve
Ma szemfödélül szolgál egy *sötétben*
Olálkodó csoport között stb. (23. l.)

E rejtély miatti feszültség, aggodalom foglalja most el egész valóját. Midőn a lopni utána besurrant Tiborcz paraszt nevére szólítja: „elárultattam?” kiált föl, célozva titkos megjelenésére, de hihetően azon titokra is, mellyel e percben küszködik lelke. Megriad, mintha rajta érnék a gondolat, hogy Melinda irányában ok lehet a *féltésre*. E szót még nem mondta ki, de maga az indulat mind határozottabb alakot ölt keblében. Csakhamar felkiált (24. l.):

Melinda! és mindig Melinda...
...úgy *elomla törhetetlen élted*
Hogy abból *a gazoknak* is jutott?

Tehát el kellett Melinda „törhetetlen éltének”, jó hírének, szeplőtlen ártatlanságának „omlania”; különben nem jutott volna abból a „gazoknak”; – mely címmel, királya iránti hűségében, az éji titkos gyülekezőket, Peturt és társait, tiszteli meg. A féltés e jelenetben gyorsan növekszik, a nélkül hogy Bánk tudná, mi specifikus ok van arra. „Ki lenne az? ki lenne az?” riad fel; „Világot itt! világot!” s hogy a gyötrő bizonytalanságtól szabaduljon a „sötétben ólálkodókhoz” Petur s a békétlenekhez indul, mint kiktől egyedül remélhet felvilágosítást.

Elindult tehát Petur házához, hová meg van híva. De, úgy látszik, még az útból visszatért, előbb, hogysem Peturral, vagy békétlen társaival összejött volna. Pár jelenet után megint mutatkozik a kis zug-ajtón. „Vad indulat, mért kergetsz vissza ismét?” szól magában (34. l.). A vad indulat mi volna más, mint a szerelemféltés. Peturhoz indul, hogy ettől bizonyost tudjon: de útközben a távozás onnan, hol Melinda személye maradt, oly gyötrelmessé vált, hogy vissza kellett tértie. Melinda az udvarnál, a vigadók közt: s ő hogyan távozzék? Mi történhetik az alatt, míg ő távol lesz. Visszatérése tehát nem léha szinpadi fogás, hanem

a szenvedélyből, a hánytvetett lélek állapotjából folyó szükségesség. – Azon percben érkezik, midőn Ottó Melindának „lecsüggő keze után hajol s azt hosszasan homlokára nyomja.” Bánk látja ezt, s tenyerét e kiáltással tapasztja szemére: „Oh véghetetlen szent könyörületesség!” Erre a színpadi utasítás következik: „erős muzsika; Bánk megijedve szédeleg ki, vissza az ajtón.” – Az „erős muzsika” a vendégek oszlását jelenti: de miért *ijed meg* Bánk? Azért, hogy az oszló vendégek által fölismertetik? Az utasítás *szavaiból* majdnem azt lehetne következtetni. Midőn e darab 1839-ben a pesti színpadon először adatott, a közönség s ítéset úgy látszik oly kevésbé fogta fel Bánknak e jelenetét, hogy Vörösmarty ezt jegyzi meg rá athenaeumi bírálatában: „kihagyni kívánnók azt, midőn Bánk-bán együtt találja Melindával Ottót (ha egyébiránt ezen megjelenés nem a színész *tévedése* (!!)) volt) s a helyett, hogy (mint valószínű) megrohanja, visszamegyen.” És visszamegy első tekintetre azért, hogy az oszló vendégek által föl ne ismertessék. Nagy hiba volna, kétségkívül. Azonban Katona e hibát nem követte el. Külső és benső ok harcol, hogy lehetetlen így érteni. Külsőnek elég az, hogy a Bánk „zug-ajtaján” egy vendég sem fog távozni, s ezt ő tudja, hisz maga is azért választotta titkos bejáratnak. De miért is félne oly nagyon a fölfedezéstől, miután annak ránézve semmi gyanítható rossz következménye nem fogna lenni: legfőlebb megtudnák, hogy visszajött, itthon van. De a benső okot is jelenti szerző, e szóval: *vissza szédeleg*. Nem a fölfedeztetés miatti ijedség veri őt annyira le, hogy szédelegve hanyatlik vissza; ez képtelenség: hanem az amit látott, amire patheticus felkiáltása vonatkozik. Az „erős muzsika” Melindának *figyeltető*, vegye észre helyzetét egy ifjúval magánosan maradni; ezért felkiáltásai: „Ah, oszlanak!” s mingyárt alább: „bocsáss” – Ottónak, ki még eddig a hódításban kevésre haladt, *serkentő*, bátorító, hogy már most nagyobb tűzzel – mert akadály nélkül – vallhatja szerelmét; Bánknak végre csak *kábító külhatás*, mely társul szegődik benső levertségéhez, azon villámcsapáshoz, mely a látott jelenetre lesújtotta. S épen ez magyarázza meg, miért nem rohan Bánk e percben a csábítóra, miért „szédeleg ki, vissza az ajtón”: – nincs annyira magánál, hogy azt tehesse; előbb össze kell szednie magát.

Bánk „visszaszédeleg” hát a kis ajtón; *el* azonban nem megy. Elmennie képtelenség, lélektani lehetlenség volna. De nem is gondolhat oly kicsinyes célra, hogy majd hallgatózzék. Hihetően, mihelyt eszmélete annyira visszatér, be fogott rontani, a csábítót semmivé tenni. Erre mutat, hogy rejtekében kivonta kardját, s így jelenik meg utóbb (41. l.) De az eszmélet percében, figyelmét olyasmi ragadja meg, mely őt további rejtekben maradásra kényszeríti. Ottó szerelemvallását (34. l.), érzelmi tompultságában talán nem is hallotta; vagy ha igen, várja Melinda feleletét. Hisz mi van most inkább érdekében, mint megtudni, vajon Melinda igazán *hűtlen-e*. A hölgy válasza: „Bánk, Bánk, emlékezem szavadra” (35. l.) s a mi erre következik, megnyugtató Bánkra nézve. Melinda *megvetéssel* utasítja vissza csábítóját. Változás történik Bánk indulatjában: Melinda hűsége iránt nyugodtabb, csak a *szenny* gyötri még, melyet a – bár nem sikerült – kísérlet neje „szép mocsoktalan nevén” s családi becsületén hátrahagyott; ezt kell még lemosnia. Vérről, rögtöni gyilkossággal-e? Lehet, hogy már ekkor lovagiasb bosszúra gondol; de ha nem is, dühének kitörését, mely Ottót véráldozatúl kívánná, késlelteti a királyné megjelenése (35. l.). Hallja ennek gúnyos szavait Melindához, s Melinda csípős választ, melyben egyenest a királyné vádoltatik, mint a ki Ottó céljait elősegélte. Új fölfedezés Bánknak: hogy rontaná el a dolgok ily meglepő fejleményét dühös megjelenése által! Gertrúdnak Ottó ellen intézett szemrehányásai, melyekben ezt lehordja *gyávvaságaért*, noha „kétértelműek” Bánk előtt, mégis felnyitják szemét annyira, hogy most már nem Ottó a főszemély, ki becsületének elégtétellel tartozik, hanem maga a *királyné*. Miután hát Gertrúd elment, s Ottó egy kis korig egyedül maradt is (40. l.), Bánk nem rohan

elő azt meggyilkolni: ezzel csak magát tenné tönkre, a nélkül, hogy teljes elégtételt nyerne becsületének. Im ez a lélektani fejlemény, mely Bánk hosszas rejtekben maradtát megfoghatóvá teszi, sőt belsőszükségnek mutatja elő.

A mi ez után következik: Ottó jelenetét Biberachhal, midőn ez amannak *hevítő* s *altató* porait Melinda és a királyné számára átadja, ezt nem hallja Bánk; mert, hogy ne hallja, Biberach előrelátása gondoskodott. Az udvariak közül csak Biberach tudja, hogy Bánk viszszejött, tudja pedig, mert már előbb (23. l.) véletlenül megpillantotta volt: ő hát most, félve, hogy Bánk lesködhetik, Ottót a szín elejére, a kis ajtóval ellenkező oldalra vonja, s ott is csak *súgja* neki ördögi tanácsait. Eszerint Bánk mit sem tud a Melinda erénye ellen, physicali szerekekkel intézendő új támadásról.

Ily felfogás után érthetőbbé lesz előttünk a homályos magánbeszéd, mellyel Bánk az I. szakaszt (felvonás) bezárja. Miután a szín megürült, Bánk előjön a rejtek ajtón. Utasítás szerint „*meztelen* fegyverrel; magán kívül sok ideig tipeg-tapog.” Mire a meztelen fegyver? hisz tudja, hogy már senki sincs a teremben. Oly pont, hol a magas pathoszt hajsza választja a nevetségestől. Csak az kell, hogy az előadó színész hadonászva, fenyegetve jöjjön kardjával, s Bánk Falstaff szabású vitézzé törpül, kiben a merészség csak az ellenfél távozásával vet lobbort. Pedig ez mélyen gondolt utasítás, mely kulcsot ad Bánk hosszas rejtekben maradtához, egyszersmind előbbi fejtegetésemet igazolván. Azt jelenti vele a költő, hogy Bánk, mihelyt künn annyira magához jött, kardrántva be akart rohanni, de a jelenetek folyama visszatartóztatá. Most kivont kardját *öntudatlanul* hozza kezében, mert lelke annyira el van foglalta, hogy nem figyel külső viseletére.

Hogy e tetem fagyos, hogy e *szemek*
Vakok, hogy e *fülek* dugulva nem
Valának! – Egy királyné, és – Melinda –
Oh, oh!... (41. l.)

e szavakban tör ki rég elfojtott indulata. Látott, hallott mindent, a Melinda ellen tervezett új támadáson kívül. Melinda hűsége nyugtatólag hata reá, ama feszült bizonytalanság is eloszlott, tudja, hanyadán van. Ezért mondja:

Megint lehellhetek, megint,
És érzem azt, hogy élek. A *homály*
Eloszla – megviradt – felébredék.

De rögtön feljajdul sebzett becsülete, mely elégtételt kíván. Ez elégtétel nagysága, – s következményeitől mintegy eliszonyodva kiált fel:

Irtóztató kilátás a *jövő*
Nappalra! –

Főösleges érinteni, hogy bár a királyné megölése – a darab szerint – valóban másnap megtörténik, itt nem erre van célzás. Csak a metaphorát folytatja: „felébredék” – a mi ezentúl következik, irtóztató. Semmi körülmény nem mutat arra, hogy Bánk agyában már megszületett Gertrúd megölésének gondolatja. Sőt aligha viseltetik Ottó ellen is ily szándékkal, *most*. Nem hozom fel a védelmet, mellyel (a II. szakaszban 47–57. ll.) a királynénak Petur és

zendülő társai ellenében pártját fogja; ez lehet politika is; meg azt is mondhatni rá, hogy Bánk monopolizálni akarja a bosszúállást, kivált ha e kérdését

S mit véte *nektek* e meráni asszony?

a *nektek* szó megnyomásával olvassuk. *Nektek* nem vétett, *nekem* igen, az én dolgom lesz elbánni vele. Nem ezt hozom tehát fel, hanem a mi utóbb, Biberach jöttével, történik. E „lézengő Ritter” elég világosan gyaníttatja Bánkkal (58–60. ll.) hogy a *gyalázat* aligha már *meg is nem történt*: s Bánk dühe mégsem a rögtöni bosszúállásra irányul, hanem *törvényes* elégtételt szomjaz:

El a királyhoz – a császárhoz – a
Pápához elmegyek, s hogy elpirúljon
Lerántom e parázna biborosról
A szép álorcáját kacagtatón. – (stb. 60. l.)

Igaz, mondja később: „meggyilkolom a biboros gazembert” (Ottót), de hogy gondolatnak főiránya a törvényes elégtétel volt, kitetszik abból, hogy midőn Biberach figyelmezteti (61. l.) ez eljárás sikeretlenségére, ő ezt feleli:

Német! te megnyitottad a szemem!
S ily *kábaságot* akartam tenni?

De most sem egyenes gyilkolásra, hanem *csele* gondol, melyet azonban nem látunk kifejlődni:

Szeggel szeget! hisz a *tilalmas* és
Megengedődbető ravaszkodás
Ugy állnak el (különböznek), mint a *Hazug* s *Igaz*.

Mind ez, mondom, annak bizonyítására, hogy Bánk az I. szakasz végén nem foglalkozik még a királyné megölése eszméjével. Más elégtételt akar. Ily eszmére csak a III. szakasz folytán, akkor is *ijedve* bukkan (66. l.):

És a királyné álmos volt! nem-é?
(*megijed*)
Ha!
Mely *gondolat* lesz agyvelőmben *első*
Zsengéjekor már *meghatározás*? –
Épülj fel! izmosodj meg, gondolat! –
Veled épül ismét csak fel, *örök lenyugtóm*
Felett, megéledő *becsületem*.

De mi hát tulajdonkép, a mit Bánk az I. szakasz végén, magánbeszéde által kifejez? – Először is helyzetét akarja higgadtan átgondolni, s *eszélyes* cselekvésre készíti magát. „Bizalom” ártott neki, ebből óhajt kiábrándulni, hogy többször ne csalódjék. Hogy az „emberi vak bizalom”, melyet itt levetkőzni kíván, főleg Gertrúdot illeti, kitetszik a felkiáltásból, melyre

közvetlenül fakad: „És egy ily *asszony* öröz meg, oh magyar hazám!” (42. l.) A *baza* szó, honfi tisztét juttatja eszébe, jelesül a kötelességet, mely reá mint nádorra, mint a távollévő király helyettesére néz, most midőn tudja, hogy pártütés „ólálkodik a sötétben”. „De hát Melinda!” jajdul egyszerre föl. Hogyan engedje ezt csak egy percre is, „a fertelmes asszony” körében, „kit hogy ördögi érzéseiben meg ne lephessen a jobb ember, *érthetetlenül* beszéli *kétféleképen* gondolatjait?” Bánk itt Gertrúdnak Ottóval folyt jelenetére céloz (35. l.), melyet kihallgatott, a királyné „kétféleképen” beszélte gondolatait, de Bánk nem azt mondja a főbakkal, hogy ő *nem értette* meg. Miért fakadna ki ellene, miért nevezné „ördögi érzésű fertelmes asszonynak?” – Sőt igen is jól értette, noha „kétféleképen” beszélt: annál méltóbb bosszújára. De ő ezt, a bosszút, el akarja nyomni. Higgadtan, részrehajlás nélkül, pártatlanul akar eljárni kettős tisztében: mely 1. a királyi ház s a hon megmentése, 2. Melinda megszabadítása az udvar dögvészes legétől, s becsületének visszaküzde. „Két fátyolt szakasztok el – úgymond – *Hazámról és Becsületemről.*” Hogy ezt elérhesse, hideg, szenvedélytelen vére van szüksége, s az érzés mámorában azt véli, hogy ily hideg meggondolásra szert tehet, épen mint a részeg, ki azzal mutatja leginkább gyöngeségét, hogy magát józannak hiszi.

Szedd rendbe, lélek, magadat, és szakaszd
Szét mindazon, tündéri láncokat,
Melyekkel a királyi székhez, és
A hitvesedhez, gyermekidhez oly
Igen keményen meg valál kötözve!
Ugy állj meg itt, *pusztán...* stb. (42. l.)

Ugy állj meg, *pusztán*. Hitvesedet, családodat, ne szeresd annyira, hogy miattok csak egy percre is késsél a pártütés miatt veszélyben forgó királyi szék megmentésére sietni; de a királyi széket se szeresd annyira, hogy a családi szennyért elégtételt ne követelj, s ha *nem nyersz*, véreddel is ki ne vívd azt. Erre vonatkozik: „A bocsánatot hörgés közt is mosolygom, ha ölettetésem *ezekért* lészen.” (42. l.) azaz, *akármelyik* tisztetem teljesítésében kész vagyok feláldozni életemet: de *jóhíremet* sem úgy mint *honfinak*, sem úgy mint *család-apának*, a halál le nem törülheti.

Bánk kettős célja, ha ellenmondás nincs is benne, nem egyforma határozottságban tűnik föl. Mert míg egyik, a pártütést elnyomni, határozott, világos; a másik, becsülete megtorlása, bizonytalan, homályos, határozatlan. Őlni *maga* nem akar, láttuk: mit akar tehát? Ezzel nem vagyunk tisztában: *mert ő sincs*. Csak azt érzi, hogy meg kell bosszúlnia becsületét *valahogy*, s e szándékát fenjen kiáltja, ezért meghalni is kész, de a nélkül hogy tudná, mikép fogja végrehajtani. Ez gyöngeségre mutat jellemében: de ne feledjük, hogy Melinda hűségét csak most tapasztalta, és ez lelohasztá előbbi dühét. Királynéját, csak a *szándokért*, meggyilkolni, ezt a loyalis Bánk nem teheti. Elégtételt akar, igen is, de annak mivolta iránt még nincs tisztában. Most két sietős dolog vár rá: Melindát az udvarból hazavinni, és a lázadást elnyomni. Az elsőt, tudva Melinda hűségét, halasztja addig, míg a pártütéssel dolgát végezi, mi a II. szakaszban történik.

*

A jelenet, midőn Bánk a békétleneket lefegyverzi, s magát a vad Peturt is engedelmességre hajtja, (47–57. ll.) Bánk jellemét a legszebb világításban mutatja fel. Neje hűsége iránt megnyugtatta, Gertrúd elleni gyűlöletét egy kis időre feledve, vagy elfojtva, érzelmeiben oly

lucidum intervallum áll be, mely tisztán engedi látnunk Bánkot, a tetterős férfit, a magyar hazafit, a király hívét s távollétében most személynökét. Férfias belépte, s hogy már a köszöntéskor *álmodott*nak nevezi a titkos gyülekezet célját, merészségét bizonyítja; még inkább az, hogy midőn az öreg Mikhál, ki tudta nélkül vegyűlt ily társaságba, ótalomért hozzá siet: „Bánk! kedves édes öcsém!... Te ments meg engem e *haramiák* közül”, ennek védelmére kardjához kap; majd, megtudván az öregtől, hogy ez ily kiáltásra ébredt: „Le a királyi székből! Pártütés!” egészen kirántja kardját, noha egyedül van, szembe annyi pártütővel. De csöndesedik, midőn Petúrtól hallja, hogy nem a király, csak a királyné ellen akarnak föllépni; annál inkább, mert Petúr a családi sérelemre is tesz célzást, mely Bánkot e királyné környezetéből érte. Békén hallgatja végig Petúr vádjait Gertrúd ellen, csak néha tesz egy ellenvetést; s midőn az magát kibeszélte, mint *lehetetlenséget* tünteti föl: a *királynét megölni*, s a *király iránt hív* maradni:

És így hazátok elbúsultjait
Játszani akarjátok, s *királytokat*
Ugy *tenni a királyi székre, hogy*
Gertrúdis estén szíve megrepedjen,
.....egyszersmind *szeretni*
Is, ölni is szándékoztok; mivel
Gertrúdis éppen a király maga! – (52. l.)

Erre Petur a törvény és szokás szentesítette alkotmányon a királyné által ejtett sérelmeket hozza fel, s Bánk így felel:

Ezen szokást tekintve, mi
Szükség *setétben bódorogni?* Ha
Törvény s szokás szerint cselekszettek, nem
Csak *én*, hanem minden *magyar* segítő
Kézét sietve nyujtaná – (53. l.)

mi által, „mintha hályog esnék le a pártütők szeméről” – átlátják, hogy van törvényes útmód a sérelmek orvoslását eszközölni. Bánk, hogy őket még inkább meggyőzze, a polgárháború veszélyeit rajzolja, majd a királynénak, habár bűnös voltát elismeri, kel védelmére, s még arra is talál mentséget, hogy az „ön felekezetét” jobban szereti, mint a magyart:

– Ha németek
Között közületek király lehetne
Egyik, nem elsőbb volna-e előtte
Még ott is a *magyar?* (54. l.)

A nemzeti büszkeségre számított ezen ügyes fordulattal a békétleneket teljesen lefegyverezve kimondja, hogy ő nem akarja titkos összeesküvés által érni el célját mert:

Hogy Bánk leüljön a setét szövetség
Gyász-asztalához, ahhoz *nem csekélyebb*
Mint *bánki sértődés* kívántatik. (54. lap.)

Tehát egy esetben mégis pártütő lenne. A *bánki sértődés*, nem egyéb, mint ama nagy sérelem, mely e percben csak megkísértve, de végrehajtva nincs: Melinda tényleges gyalázata. Ha így van, Bánk e szavakkal olyat *anticipál* mi csak később fog kifejlenni, s ez *hiba*. Itt nem Bánk, itt a *szerző* beszél, mint a ki tudja, mi fog következni. Ha Bánk ilyesminek csak lehetőségére gondolt is: hogy nem ragadta ki Melindát *azonnal* a veszélyből, midőn tehette; hogy engedte egy percre is az udvarnál maradni? De ő nem gondolt erre. Melindát a kísértés ellen *erősnek* találta, s ez mostanra megnyugtató. Hogy hasonló kísértésnek elejét vegye, szándéka hölgyét az udvartól eltávolítani, ami nem éppen oly sietős, hogy néhány percnyi, vagy órai haladékot ne szenvedjen. Van hát ideje a lázadókkal végezni; de nem volna akkor, ha a „bánki sértődést” csak gyanítja is. Mondom, ez itt hiba, másként Bánk egész jelleme szétomlik. Hiszen csak nem gondolhat ilyet: most még nem leszek lázadó, mert a sértés nem elég nagy arra; bevárom, hogy a gyalázat tetteleg elkövetessék, s akkor „leülök a setét szövetség gyász asztalához” én is. – Ezt a szerző gondolta így, Bánk nem.

Eltelkintve e hibától, mely három sor kihagyásával jóvá tehető, Bánk jelenete a békétlenekkel művészileg van kivíve. Ez utóbbiak, a nádor beszéde által legyőzve, már szét akarnak oszlani, midőn Petúr, még mindig nyakasan állva feltételében, esküjökre kényszeríti őket, hogy maradjanak. Bánk kéri Petúrt, hagyja őket békén oszlani, különben „ő fog kívánni tőlök *egyét*”; de Petúr dühösen tartja vissza társait, vérszomjas átkokat lehelvén a királynéra, mi Bánkot erősebb föllépésre kényszeríti, ez alkalommal jellemének egy szép vonását is feltüntetvén, hogy t. i. ment a *nemzeti elfogultságtól*; midőn így felel Petúrnak:

Wárdán, belőled most a *nemzeti*
Rút gyűlölet, nem az igazság beszél.
Jertek velem, magyarok! Szánjátok őtet,
Mert nem gonoszágért gyűlöl; hanem
Azért, mivel *más más köntöst visel* (56. l.).

A „magyarok” indulnak; Petúr is, elszigeteltsége miatt, drasztikus kitörésekre fakadva, s ki-mondva, hogy „maga is tud hóhérrá lenni azon utálatosnak”, el akar menni: de Bánk méltóságos állásba teszi magát, s „kívánja az *egyét*,” mire előbb figyelmeztet:

Ezen haza s felségárulót
Láncokba verjétek – parancsolom,
Én a király személye én – maga
Parancsol Endre, a király. (56. l.)

Petúr, loyális érzelmében fejedelme iránt „Bánk lábaihoz hajol” s hódolva annak, ki Endre képét viseli megadja magát: „királyom!” De Bánk nem elégtli csak *megtörni* a pártos főurat, ő *szívét* is meg akarja nyerni. Elhurcoltathatná, célja így is el volna érve: de nem teszi azt, hanem „elérzékenyedve emeli fel” a térdelőt:

„Petur, Petur, kedves bátyám, ölelj meg” (56. l.)

aztán eszébe juttatja régi hűségét Endréhez, hogy már az Imre király elleni testvér-háborúban a mellett harcolt, miért jószágait is elvesztette, bujdosó lett; eszébe juttatja, mit mondott akkor atyja sírján:

„igazad vala,
Atyám – az isten nem segít soha
Felkent királyok ellen!” – (57. l.)

úgy hogy az elérzékenyült Petúr, Bánk „nyakába esve,” ismétli e szavakat, visszatér a hűség-
re, s Bánk méltó önérzettel kiált fel:

Oh Endre! győzedelmeskedj te bár
Országokon: de ilyen győzedelmet
Mint Bánk neked nyert most, nem nyersz soha! (57. l.)

E gyönyörű napfényes epizód után, mely Bánkot legnemesb oldaláról mutatja, ismét elsötétül minden. A lézengő Ritter, Biberach, jó; s már a „Melinda” jelszóra megint felpattan Bánk sebe. „Hol loptad el *hugomnak* a nevét?” kérdi Mikhál a némettől, s ez úgy felel, hogy Bánk szívébe nyilallják a szó: „A hol *magát más lopta*: a királyné dombérozó mulatságában.” Bánk ezért a kóbor lovagra riad; ki színlett nyugalommal célozgat arra, mikép vették rá Bánkot, hogy „szép együgyű feleségét” az udvarhoz vigye; s hogy „ezt a regét sokan tudták,” – de ő, Biberach, „véletlenül *azt is* kitanulta, mit szorgalommal *sem tudtak sokan*” – jelesül, hogy mióta Bánk itt gyűlésez, azóta is *történt* valami; s Petúrhoz fordulva, – folytatja:

Ispán uram, te oly merőn tekintesz
Rám s nem tudod, hogy *csak ezen éjszakát*
Lett volna szükség *el nem lopni Bánk-bán*
Nagy-úrtól, és hogy addig, míg *ti* itt
Vele vagytok – otthon *Ottó és Melinda* – (59. l.)

Rövid félbeszakítás után Bánk részéről („fattyú! megöllek!”), a ritter hidegvérrel teszi hozzá:

„Ládd Bán... hogy *egyikének*
Vagy *másikának* utjában ne légy
El kelle országvizsgálásra menned.” – (60. l.)

s az így eleve kifőzött ármányra mondja Bánk:

hiszen
Ni itt *világos* egészen a mit én
Üres fejű ki nem tudtam találni (60. l.)

nem magára a megkísértett csábításra, melynek fül- és szemtanúja volt. (34. l.)

Bánk szenvedésének kikapadása, mely itt következik, az indulat hevében, sokkal zavartabb, hogy sem benne határozott eltökélést kereshetnénk; de ha az örültek beszédében is van valami logika: nem csalódunk, ha ez indulatos kitörésből lelke irányára vonunk következtetést. *Első* ösztöne is nem a királynét *meggyilkolni*; hanem a „királyhoz, – császárhoz, – pápához” menni, szóval, törvényes elégtételt követelni, – s ezt „hideg vérrel állhatatosan” nyíltan:

hogy merően
Nézvén *szemek közé, becsületes*
Tekintetemnél elvakúljon a
Szentségtörő.

Ígaz, hogy rögtön átsap: „Meggyilkolom *ott előtte* (a király, pápa stb., vagy éppen *királyné* előtt?) a biboros gazembert” (Ottót): de Gertrúd megöléséről itt sem szól, s Ottót is *nyiltan* – s talán csak azon esetben, ha törvényes elégtételt nem kap – akarja megölni; s ha ezért vesztő padra viszik, fenjen kiáltani, hogy „hitvese virtusát bosszúlta meg.” Erre mondja Biberach, hogy törvényes elégtételt ne várjon; mert „csóka csókának szemét ki nem ássa” – a gyilkot is hiába feni, mert útját állják; vesztő helyen sem fogja méltó bosszúját hirdethetni, mert „az ily rikoltozót” titokban oltják el. Bánk igazat ad a ritternek: „Német, te *megnyitot-tad a szemem*: s ily *kábaságot* akartam tenni?” Tehát semmi kilátás nyílt, törvényes bosszúra: *cselhez* kell folyamodnia. De a nyílt, őszinte Bánk nem az az ember, ki csel tudjon szőni, s így e szándék teljesedésbe nem megy: hacsak később, a királyné jelenlétében színellett aláza-tosságát, s egy kis ideig elfojtott érzelmeit annak nem vesszük. – Most egy reménysugár lövell szívébe: „Megmenthetem talán még, nemde?” kérdi Biberachtól, s ez biztató *talánnal* felel: mire Bánk egészen átadja magát ez édes reménynek, de kéri mégis Petúrt társaival, ne oszoljanak szét, hogy megtalálja őket; *hahogy talán* szükség *lehetne* rájuk. Szükség csak ama nem várt esetben fogna lenni, ha Melindát már meg nem menthetné; de erről most alig kétkedik, ezért a nagyon feltételes mondat: *hahogy talán lehetne*. Majd Mikhálhoz, a nyugalmat óhajtó öreg Mikhálhoz fordul, és saját keble érzelmét, a reményt, melytől önmaga éled, fejezi ki, midőn mondja annak:

ősz, remélj
Egy nyugodalmas éjszakát. (16.)

Sőt a remény, hogy Melindát megszabadítja, bosszúját is lenyomná, nem beszél többé arról; Ottót, a gyáva herceget csak kacagni akarja, megveti, s a királynétől csak menekülni óhajt:

Csak egyszer ötlet a kezem közé
Vehessem, oh mikép fogom *kacagni*
A gyáva herceget; s ha *húsomat*
Lerágja a kerítő asszony, akkor
Még csontomon is elviszem Melindát, stb. (62.)

nem bosszúlni, csak menekülni, s magányba vonulva boldog lenni kíván. – Ily érzülettel siet az udvarhoz, s Biberach követi oda.

*

Hogy a III. szakasz elejét megérthessük, szükséges a közben történeteket elmondani. Midőn Bánk az udvarba ért, Melinda szobája ajtajánál, kívül találta Izidórát, a német udvarhölgyet, s azt vállon ragadva, belökte a szobába, s kérdőre vonta, mit keres ottan. A megijedt Izidóra megvallá, hogy imént „lihegve jött eléje Biberach, s megtudván tőle (a leánytól), hogy a királyné lefeküdt, kérte, menjen Melindához, mivel mind a királynénak, mind Melindának

italt adott Ottó, amannak altatót, ennek mást. Izidóra szaladt, és látta Ottó herceget *rendetlenül* futni ki Melindától.” Bánk e vallomás után Izidórát egy mellékterembe zárta, s hihetően közte és neje közt viharos jelenet volt, melynek eleje, igen jó tapintattal nincs színre hozva. A III. szakasz nyitásával csak végét látjuk már e jelenetnek: Bánk asztalnál áll, s kezére bókoltna kiáltja Melindának:

Hazudsz! –

De minő hazugsággal vádolja Melindát? – Ez nem tagadta, hogy megtörtént az eset, csak azt a mivel Bánk vádolja e szavakban: „Ottó s Melinda *egyaránt* örültek! (65),” hogy t. i. ő *szándékosan* követte el a bűnt. „Pokolbeli tűz ége csontjaimban, – mond alább (66. l.) – és a királyné alunni ment – álmos volt.” De miért nem hiszi ezt el Bánk, midőn már Izidóra is tanúskodott? Izidórát hihetően bűnrészesnek tartja, azért is bánt vele olyan durván. Feltésdűhe gyanakvóvá tette minden iránt. Azonban mégis megszanja az előtte fetrengő Melindát, fölemeli, könnyein ellágyul: de ismét erős akar lenni, megint nem hisz annak. S midőn neje kiméletért esd, mert hisz nem csak feleség: *anya is*: Bánk félig öntudatlanul löki be az ajtót hol kis fia alszik: „Te *átkozott* kis alvó, mit mosolyogsz.” Az *átkozott* szó szívéen találja az anyát, de Bánk, noha ez nem volt nála célzatos átok, elfásultságában nem vonja azt vissza, hanem egy bombasztal felel; mely körmondatos hasonlat oly lelki állapotban, mint az övé, nem illik a helyzethez:

Mint vándor a hófúvásokban, úgy
Lelkem ingadoz *határtalan*
Kétség között, s eszem egy nagy oceanban
Lebeg, veszejtve minden csillagot.

E *határtalan kétséget* sokkal jobban fejezik ki Bánk egyéb szavai s tettei, mint e nagyon is öntudatos bombaszt által. Midőn Melinda őrvöngés jeleivel távozik, a fásultság közönyével mondja férje: „Menj, menj, hová a történet viszen”; de legott Melinda szavai zúgnak fülében: „alunni ment, – álmos vala” s hánytorgó agyában *most először* fogamzik meg a *királyné meggyilkolásának eszméje* (55. l.)

„Épülj fel, izmosodj meg, gondolat!”

És valóban e gondolat szemünk láttára *épül fel, izmosodik meg*, oly jelenetek következvén, melyek a királyné elleni bosszúnak gazdag tápot nyujtnak. Előbb Izidóra szakasztja fel ajtaját, s kérdőre vonja a nádort, hogy merte őt, nagy család ivadékát, bezárni. A felelet, melyet Bánk erre ad, dagályosnak látszik, de csak látszik. Dagályos akkor, ha azt *egészben* Izidórához intézettnek olvassuk: így a puffadt előrés, s a sovány, gúnyos udvarias utórés csaknem nevetségesen üt el egymástól. Urceus exit. De nem ok nélkül adja költőnk színpadi utasításul, hogy Bánk: „csak maga élébe néz”. Jelenti ezzel, hogy Bánk önlelkével foglalkozik, nem Izidórával. Csak most bukkant a királyné megölése eszméjére: s ez őt inkább elfoglalja, hogy sem Izidórát számba venné. E gyilkos gondolattal eltelve, mondja:

Ha engemet Prometheusom csak egy
Hangyának, és az égi tüzet talán

Még abba is sajnálva, egy hideg
Szerszámnak alkotott volna –

következnék: akkor sem tűrhetném bosszúlatlanul e gyalázatot; akkor is vérét kellene ontanom a királynénak; de észrevéven hogy nem egyedül van, az elkezdett körmondatot Izidórához intézett szavakkal végzi be:

– úgy
Szolgálatodra tán lehetne hangom.

Izidóra e megvetést visszaütésítva, figyelmezteti, hogy ő a *királyné barátja*: Bánk maga elé mutat, s a szenvedélytől zavartan mondja: „Nézd, nézd az árnyékot...” (előttem csak árnyék, halott már az, a kinek barátságával kérkedel) „Hallgass oroslán (dühös indulat) az a királyné” – (ne merd bántani). „Oh hazug! csak árnyék.” – Izidóra e szavakra, melyeknek összefüggését nem érti, Bánkra ijedve néz, háborodottnak gondolván: „Bán, Bán mi lelt tégedet? Nagy úr mi lelt? könnyörületességből felelj” – Bánk ráriad: ki innen! s Izidóra menni akar, de Bánk e kéréssel állítja meg:

Egy szót csak, irgalmas lélek, hiszem
Az éjjel *Ottóval* még a *múltság*
Után soká beszélt a királyné? (67. 1.)

Bánk a felől akart tisztába jönni, vajon a királyné, ha csakugyan altatót kapott, miként azt már Izidórától tudja, nem kicsinált céllal vette-e azt be, hogy magát mindenből kimoshassa. Mert azon esetben, ha a királyné *tudtán kívül* vette be az altatót, Bánk nem tekintené oly vétkesnek, hogy megölje. Hallotta ugyan Gertrúdnak Ottóval folyt jelenetét, melyben ezt gyávaságaért leszidta; de a megkísérlett csábítást akkor sem tartotta elegendő oknak a gyilkosságra. Most is azon tépelődik, hogy bár a királyné céljai bűnösök valának, magában az elkövetett tényben ártatlan lehet; tudta, és – tekintve Ottó iránti előbbi viseletét – most már akarata ellen is mehetett véghez. Hisz, ha beleegyezett volna, mi szükség volt úgy altatóra. E kétség gyötri Bánkot; azért kérdi Izidórától, hogy a multság után beszélt-e még Ottóval a királyné: *nem együtt főzték-e ki a támadást Melinda erénye ellen ily módon*, hogy a királyné valami – *színleg* altató-por bevétele után fekünni menjen, s Ottónak szabad kezét adjon. Izidóra, ki előbb a Bánk eszelősnek látszó beszédén megdöbbsent, s megsajnálta őt, e kérdésből látva, hogy nincs semmi olyas baja, meg akarja magát bosszúlni a bezáratásért, – különben is szerelemföltő Melindára – s csipős feleletével úgy intézi, hogy Bánk érezze azt:

És a kegyelméből csaknem kijött:
De majd *Melinda* megbékélteté. (El.)

Bánk érzi a fulánkot: fel is jajdúl: „kigyói nyelv!” – aztán a felelet szavai zúgnak lelkében. „Megbékélt” – mondja, gondolván: tehát a királyné kegyelméből Ottó azért jött ki, hogy ez a csábításban nem boldogult; hanem miután Melinda magát feláldozta, megbékélt. A két felkiáltás: „megbékélt: álmos is volt!” így függ össze; *meg is békélt: azaz önként beleegyezett; álmos is volt!* azaz, tettette magát, mintha az egésztől mit sem tudna, sőt hogy gyanúba se lehessen fogni, valami port vett be, s fekünni ment. Ezért folytatja Bánk így:

előre kifőzött terv; s ez ármányért jellemzi a királynét a következő sorokban oly vastag színekkel.

Ezek szerint Izidóra rövid jelenete nagy fontosságú Bánk véres elhatározására; s hogy „a gondolat megizmosodjék”. Ha a királyné altató-port vett s nem *előleges cselből* vett: nem akarná megölni. De Izidórával e jelenete Bánkot az ellenkezőről győzte meg.

A mi hát Bánk személyes, vagy *családi sérelmét* illeti: kész az ok tette végrehajtására. Most következik, hogy a nemzet, a nép sérelme szólaljon fel. Ezt eszközli Tiborcz jelenete. Bánk ez alatt folyvást saját lelkével foglalkozik ugyan, de azért hallja Tiborcz panaszát, ki saját osztályának, a népnek, Gertrúd és az idegenek általi nyomatását legsötétebb színekkel festi. Midőn Tiborcz azt gondolva, hogy Bánk ő rá nem is hallgat, figyelmezteti: jelentősen válaszol ez:

Beszélj, beszélj; igen
Jól hallom én *panaszod*; de a *magam*
Panasza is beszél. –

A családi sérelemhez a nép, a nemzet sérelme is hozzá járul, a mi Gertrúd megölését annál igazságosabb büntetéssé emeli Bánk szemében.

Nem szükség érinteni, csak a kevésbbé figyelmes *olvasó* kedvéért jegyzem meg, hogy Bánk e jelenete Tiborczal nem rendes *párbeszéd*, melyben t. i. amaz ennek szavára felelgetne. Bánk lelke a gyilkosság eszméjével küszködik; tudja, látja ugyan Tiborcz jelenlétét, hallja szavait, de csak mintegy gépileg, s a mit ennek mond, az is főleg saját lelki állapotára vonatkozik. Így, midőn Tiborcz köszöntésére felkiált: „Utonálló!” majd így: „Minek is becsület az emberek között!” némi homályos emlékezés lebeg előtte, hogy Tiborczot ez éjjel már látta egyszer, s ez akkor valami *lopásról* beszélt; de az is ködlik elméjében, hogy ez a paraszt eddig becsületes volt: innen felkiáltásai *Tiborcz irányában*. De ugyan e szavak *befelé* is fordulvák: ő ki eddig oly *becsületes* volt, most kénytelen *gyilkolni*, mint egy *útonálló*, mert *becsülettel* semmire sem boldogul. Hogy e magyarázat igen valószínű, mutatja a következő, bár töredék-mondat: „azért teremtettem” – mely határozottan *első* személybe van áttéve. A közelebbi válasz: „Munkálkodó légy, nem panaszkodó” már egyenesen Tiborcznak szól; nem azért, mintha Bánk nem tudná, hogy a nép nyomora honnan származik, hanem e közőnyös vigasszal mintegy le akarja rázni magáról Tiborczot, ki zavarja némileg lelke benső működését. S ez így foly tovább: Tiborcz festi a maga és osztálya inségét, melyet rájok a királyné kegyencei hoztak; Bánk – folyvást saját gondolatján tépődve, – hallja a panaszt is; lelkébe szívja mintegy öntudatlanul, s táplálja vele a véres bosszút. Csak ezt találok kissé inkább vígjátékba, mint ily magas pathoszhoz illő helynek:

Tiborcz.
Oh, mint örültem, hogy *szabad* levék!
Bánk.
Miként örültem én *bilincseimnek*.

Nagyon is *öntudatos* játék az ellentéttel, a francia klasszikus drámák, s a régi verses vígjátékok dialogusa ez; Bánk helyzetéhez épen nem illik. Mintha Helenát s Herminát hallanók a „Midsummernights-dream-ben”:

Herm. The more I hate, the more he follows me.

Helen. The more I love, the more he hateth me.

A jelenet vége felé, egy szép sugár, a *háládatosság* Tiborcز iránt, tör át a vastag ködön, melybe most Bánk szelleme burkolva van; egyszersmind megható vonással festi az úr és paraszt közötti *patriarchalis viszonyt*. Bánk a hű parasztot Melinda fölkeresésére küldi, hogy ezt aztán haza, Bánk házára, kísérje. Tiborcز búcsúzáskor „*Atyánk*” szóval nevezvén Bánkot – a szó fiát hozta eszébe, ki még mindig a mellékszobában alszik; ezt meg kell mentenie, biztos helyen tudnia, mielőtt valamihez fogna: s a belépő Biberachhal, ki rajta őrüles jeleit lát, keveset szólván, fiával eltávozik.

Bánk innen, úgy látszik, egyenesen a királyi udvarba megy: vagy ha nem, akkor nem tudni hol töltötte a napot. Mert nejével jelenete, a III. sz. elején, hajnalban kezdődik, s a scenák szakadatlanul folynak, úgy, hogy midőn Bánk eltávozik Melinda szobájából legfőlebb reggelnél nem képzelünk nagyobb időt. A kis Soma is, Bánk fia, még mindig aludt, úgy kellett atyjának felkölténie, hogy elvigye. A IV. szakasz elején Gertrúd már így kiált fel: „Nap-est!” – Bánk tehát Melindától csak nagy fictióval mehet egyenesen a királynéhez. Talán a pártütőkkel tanakodott? Igaz, hogy midőn, az előbbi jelenetben Tiborcز említi a *titkos szövetséget* (70.), Bánk felkiáltott: „Ha! – *ezt* hogy feledhetem – Istenem!” – de ezen az egyszeri megemlékezésen kívül, nem látszik, hogy a békétlenekkel egész nap köze lett volna. Ide mutat, hogy fiacskáját a királyné előtermében adja Mikhálnak, midőn már ez fogságába hurcoltatik, holott ha előbb találkozott volna a pártütőkel – kik között Mikhál is napolt – még ottan át fogta volna neki adni. De ide mutat az is, hogy Tiborcزot a III. szakaszban Melinda felkeresésére küldvén, az öreg paraszt jelenti Bánknak, hogy Melinda a királyné szobájában van s e jelentés és a királyné hívása folytán megy Bánk oda. „Itt van Melinda, azt mondad Tiborcز?” ez első szava, midőn belép. – Tehát a III. és IV. szakasz közt *kitöltetlen* hézag maradt, egy egész nap, reggeltől estig; holott épen úgy lehetne ez amannak közvetlen folytatása.

Bánk a királynéhez indul, mert Tiborcزتól hallá, hogy Melinda ott van, de egyszersmind Gertrúd is *hivatta*. Ez utóbbi nélkül talán nem ment volna egyenesen oda, hogy megölje, talán inkább a „setét szövetség gyász asztalához” ült volna le, a pártütőkkel vitte volna ki bosszútervét. Szemére is veti a királynénak alább (110. l.): „Te engemet magadhoz hivatál, *szikrát okádó vérem éktelen dühében*”. Tán ezért maradt el a „megengedhető csalárdkodás”, melyről fentebb szó vala.

A „szikrát okádó vér éktelen dühét” azonban, beléptekor elfojtja: engedelmességet színél, csak midőn Gertrúd is a *hitvesét* említi, mondja: Miféle *hitvesem*? s alább: „Való hogy én *házas* vagyok; de *hitvesem* nincsen”. Gertrúd „egy ideig nézi, végre elsiet.” Bánk kardját *félíg kirántja* s mond: „jó angyalod susogta ezt neked”. – Azon percen volt, hogy megölje, mintegy örül, hogy azt meg nem tette. Tiborcزot kiáltja elő, ki a háttérben áll: miért? talán csak azért, hogy ne legyen *magá*. (Tiborcزot az elfojtott éktelen düh annyira megcsalta, hogy ura viseletét *hidegnek* találja: „Uram! iszonyú ezen *hideg* magad viselete” – De miért mondja ezt Tiborcز? tudná Bánk célját? vagy csak azt várta, hogy Bánk, az elnyomott nép érdekében fel fog szólalni a királyné előtt? Az utóbbi inkább valószínű; Bánk nehezen közölte vele bosz-

szúcélját, melybe maga is inkább csak *sodortatik*, mint öntudatosan megy.) – Most a királyné távollétében egy hosszú monológban szellőzteti „a szikrát okádó vért” – s ez, úgy látszik, lohad is egy keveset, mert a királyné visszajöttével nem ott kezdi, hol távoztakor hagyta volt, nem a *gyilkosságon*. Gertrudis Melindát hozza: „Itt van” mint egy válaszul Bánk szavára, hogy hitvese nincs. Az őrzöngő Melinda felkiált: *gyermekem!* majd: hol van Soma; azt hiszi, megölte Bánk. De ez iszonyodva hárítja el e vádat, s az ablakon kinézve, Mikhált mutatja, ki épen tömlöcbe hurcoltatik. Annak kezénél van a fiúcska, mondja. Az ártatlanul börtönbe hurcolt ősz Mikhál sorsa meghatja, sírásig lágyítja Bánkot; s bár ez eggyel több ok a királyné ellen dühödnie, a meglágyulás percében Gertrúd parancsára: „Távozzatok!” – igazi vagy színlett engedelmességgel Bánk is elmenne, s legalább *most* nem hajtaná végre a véres tettet. „Jobbágyaid vagyunk” – mond, meghajtván magát, indulnak, ő, Melinda és Tiborc: de a királyné parancsolja, hogy Bánk maradjon. E szóra, látván a gyilkolás elkerülésének lehetlenségét, „a falhoz támaszkodva” kiált fel: „Vége! vége már neki!” nincs mód, hogy meg ne öljem; itt maraszt. „Tiborc vezesd *hát* asszonyod”, nekem maradni, nekem nagy dolgot kell végrehajtanom. „Menj csak! a nap – a természeti nap – elnyugtával az *örvendezők* is elnyugosznak.” A királyné nem éli túl az estét. Következik a búcsú Melindától: s azok távoztával mintegy ijedve, s szórakozottan kérdi Gertrúd: „Bánk itt maradt?” – Ő parancsolta s most nem tudja. Gertrudis – mint a vétkes hatalom rendesen szokott – feljül akar kerekedni, kérdőre vonja Bánkot titkos visszajövelete, Izidóra elzáratása stb. iránt: „illik-e ez?” kérdi mindannyiszor, mire Bánk fásult rövideggel felelget: *nem*. „Becsület-e ez?” kérdi Gertrúd.

Bánk.

Nem. Oh az én becsületem

Melinda elbúcsúzásával el-

Búcsúza; Mikhál-bánnal és fiammal

Elzárattott: ha mi még megmaradt,

Ezernyi sok szegény között hazámban

Felosztva van, – – minek az is?!

E néhány sorban vértette indokait mondá el. Melinda meggyaláztatása, Mikhál ártatlan fogsága, a nép és nemzet nyomora, mind ennek szerzője a királyné. A következő hosszas beszéd, melyben elmondja mi sorsa van a becsületesnek – ellentétben a becstelennel – nem csak általános reflexió, bár annak látszik, mert az helyzetéhez nem is illenék. *Szenves* beszéd az, reflexió álarcában; annyira szenves, hogy midőn elvégzi, a királyné rémülve kiált fel: „Istentelen! távozz!” – De Bánk, a helyett, hogy távoznék, leveti álarcát, *közelebb lép*, s eltökélve mondja: „Nem. Avagy azt hiszed, hogy nem maradtam volna itt parancsolásod nélkül?”, – de ebben maga is kételkedik: „Meglehet” – folytatja és „magában” szól: „Tán nem maradtam volna még is itt!”

„Nagyasszonyom! Melinda *helyett* köszönni kell.”

Melinda *helyett*. Melinda, szegény, nem tud köszönni. Miért nem tud? ki tette háborodottá? Érezzük, de a királyné is érzi, miféle köszönetre céloz Bánk, azért figyelmezteti alattvalói helyzetére, a tiszteletre, mellyel királynéjának tartozik: „Jobbágy!” – De Bánk túl tette magát ezen:

„Nem úgy van asszonyom. Én *urad*
S *birád* vagyok; míg a király oda
Lészen, *királyod* is vagyok. –

Gertrúd ebben, ha nem rögtöni gyilkos szándékot is, de olyat lát, hogy Bánk ő felette *ítéletet* akar tartatni; hogy ezt ne tehesse, egy paranccsal híveihez, kik az udvarnál vannak, ártalmatlanná tenni készül. Az udvarnál mindenki engedelmeskedik neki; a palotaőrök Bánkot elfoghatják, vagy megölhetik, mielőtt veszélyes tervei kiviteléhez fogna. Gertrúd hát csengettyű után nyúl, de Bánk elkapja, zsebébe rejti, s midőn Gertrúd *Udvarnik* után kiált, kardját fenyegetve félig kirántja, s torkába fojtja a segélykiáltást. Azt is tudatja vele: hiába kiált most, mert Bánk, a királyhelyettes, megparancsolta, hogy senki bejönni ne merjen. Gertrúd elhal; Bánk elkezd szemrehányásait: az inséget, melyet körútjában talált, s mely Gertrúd kegyenceinek műve; az alkotmány s törvények lábbal tiportatását, – a *lázongó hajlamot*, mely az ország nagy részén el van terjedve; s ez utóbbira mondja Gertrúd *elbámulván* „Talán úgy?” talán Bánk is egyike azon lázadóknak, kikről részint Pontio di Cruce leveléből, részint Mikhál vallomása után tudomása van. Végre Bánk magán panaszára fordul, csak egy sorral érinti ezt: de ez egy sor fájdalmasabb, mint a többi összesen, s legott a bosszú siettetését eszközli:

– Végtére egy követ
Hírül hozá, hogy *itt* mik esnek. Ál-
Köntösbe' visszajöttem és találtam –
(*nyögve*)
Oh többet is, mintsem remélheték!
(*Szünet*)

„Nőm gyalázata az, a mit nem reméltem.” Erre szünetet tart, fájdalmas szünetet, mely után a királynénak értésére adja, mi szándékkal jött ő ide:

Ah, büszke lélek, fel nem érted ésszel,
Hogy gyermekem miért adám amaz
Öregnek? Asszonyom! ha útam *innen*
Hóhér kezébe vinne engemet?...

Gertrúd e rögtöni bosszúra még nem gondolt. Voltak nehéz sejtelmek, de a halált ily közel nem vélte. Elsárgulva támaszkodik az asztalra, majd székébe rogyva kiált: „Bánk! mit akarsz velem?” – Bánk heves invectivákba tör ki. – Gertrúd a lovagiaságra vonatkozik, mellyel levente a nő iránt viseltetni köteles, de Bánk, fokozott dühében erre sem hajt most, nem tart egy ily nőt lovagi bánásra méltónak a ki... ..*kenőcsli testét*, lelkét. – Itt a nő hiúságon ejte mély sebet, ezt nem tűrheti Gertrúd, a *kenőcslés* vádjá ellen egész nőisége felforr, s „megsértett büszkeségének legnagyobb dühével felugorván,” – megátkozza Melindát, Bánkot, Ottót. – Bánkot dűhe mind közelébb hajtja a gyilkossághoz, Gertrúd már segélyért kiált: „emberek!” s Ottó jó a mellékszobából. Ez kellett még, hogy Bánk dühössége tetőpontját érje el. Ottó rögtön visszafut s az ajtót becsapja s bezárja maga után, Bánk rohan de hiába küszködik, hogy az ajtót betörje, – s iszonyú átkokba fakad ki a csábító ellen. E felfokozott indulat már maga is elég volna, hogy a vértettre ragadja, de költőnk még ezzel sem elégszik meg. –

Midőn Bánk mondja: „átkozott *a hely*, melyben születél”: Gertrúd gyilkot kap, s e szóval: „hitvány! ne bántsд hazám!” Bánkba akarja ütni, de Bánk kitekeri kezéből, kergeti, s elérvén leszúrja. „Vége! volt nincs” mondja, erős pathosszal; de mindjárt utána teszi: „de ne tapsolj hazám – ni reszket a bosszúálló.” – Kívül zajt hallván, elvánszorog, nem ugyan megfogatástól félve, de *mert a tető* mindjárt reá szakad; – szabad légre van szüksége.

*

Azon percben, midőn a tett végre vala hajtvа, midőn Bánk vérbosszúját kielégítette, már a *lelkiismeret* vádja is fölébredt. Ezért mondja: „de ne tapsolj hazám” – és „ni reszket a bosszúálló.” – Majd, kívül zajt hallván, mint közönséges gyilkos, mint Kain, megijed, biztatásra van szüksége, ezért kiált fel: „Örvendj becsüлетem!” stb. De ez erőltetett vigasztalás nem képes megnyugtatni: „ki, ki! a tető mindjárt reám szakad” – fojtó a szobalég, hol a vérbűnt elkövette. – Később elhallgattatja lelkiismeretét, erőszakolja a büszke érzést, hogy joga volt ezt tenni, becsülete érdekében, s midőn (V. szakasz) a király előtt, Gertrúd holtteste mellett megjelenik, büszkén emeli fejét, s vallja be a gyilkosságot. Azon meggyőződéssel hallgattatá el a lelkiösméret szavát, hogy Gertrúd csakugyan bűnrészes volt *magában a tettben*, mely indokból származott a gyilkosság is, mint főnebb láttuk. Büszkén sorolja hát el vádjait a király előtt, s midőn ez fogságba akarja vitetni, önérzettel hivatkozik nemzetségére, mely Endréénél nem alább való:

„Árpád és Bor vére közt
Folyó dologban, bíró csak Magyar-
Ország lehet –”

azaz: párbajt kell vívniok a királlyal vagy ennek lovagjával.

De e büszke önérzet eltűnik lassankint, a lelkiösméret elnyomott vádja mind hangosabbá lesz, s Bánk, önmaga szemében is gonosztevővé sűlyed alá, midőn hallja, hogy a haldokló *Petúr* átkot mondott az „alattomos gyilkosra.” Itt Bánk összehasonlítja Petúr nyílt, férfias fölléptét – melyért mégis lófarkon hurcoltatott – saját eljárásával, s magát a mellett eltörpülni érzi. Nem is feledheti e szót, kétszer is ismétli: „Petúr engem átkozott *alattomos gyilkosnak*.” – Majd Myska-bán jó: *orozva gyilkolónak* mondja Bánkot, ez is lelkiösméretére támad: „Orozva?” kérди fájdalomosan, aztán elhallgat. Sokáig hallgat, s oszlop módra áll, földre szegzett szemekkel. – Bánkkal, a király helyett, Solom mester akart megvívni, Myska-bán fia, – de apja nem engedi: hisz Bánk nem méltó arra, hogy vele lovagias ember megvívjon, mert Biberach, ki a Myska házánál halt meg, haldokolva megesküdt, hogy a királyné ártatlan, mit sem tudott „Ottó ízetlenkedéséről.” – Solom elveti kardját: „úgy hát átkozott legyen, ki a nemes kardot bemártja egy alattomos gyilkos vérébe!” – Ime Bánk hová sűlyedt: a büszke Bor ivadék most ön és mások vádja által megsemmisűlve áll, s ez Bánk büntetése, iszonyúbb a halálnál, meg a mi következik, Melinda gyászos vége.

Gertrúd *magában a tényben* ártatlan volt.

Bánk azon meggyőződésben ölte meg, hogy *magában a tényben is* részes. A mint a tettet elköveté, már belvádat érzett, de még nem tudja miért.

E belvád fejlik az V. szakaszban boszuló *mardosássá*.

IV. GERTRÚD JELLEME

„Gertrúd nem egészen érthető” – mondotta husz évvel ezelőtt Vörösmarty a királyné jelleméről. Azóta e színmű sok ízben adatott, diadallal járta be hazánk különböző színpadjait, jeles színészek és színésznők vetélkedtek jellemei felfogásában, a napi sajtó figyelemmel kísérte az előadásokat, észrevételei, utbaigazitásai nem hiányzottak; úgyhogy ma már tán csak én vagyok, ki magamat a husz év előtti referens álláspontjára helyezve, Gertrúd jellemében itt-ott homályt veszek észre, s annak elosztatását megkísérteni szükségesnek gondolom. De ha egy részt e primitív álláspont nem nagy ajánlatul szolgál következő fejtegetésemnek: más részt megvan az az előnye, hogy bármennyire hiányos legyen felfogásom egyéb tekintetben, nem áll egy vagy más szereplő befolyása alatt, s így a darab jellemeit tisztán magából a műből ítélni tudom meg. Lehet hogy így sem mondom valami újat, vagy érdekest: de legalább, a mit mondom, saját vizsgálatom eredménye lesz.

Mennyire akarta szerző Gertrúdot Melinda gyalázatjának bűnrészesévé tenni? Nem teljesen. Lássuk előszavát. „Ilyen nevelésű öcsék közt – ugymond – Gertrudist se reméljük igen angyalnak; nem is szolgálhat nagy védelmére az, hogy ő anyja egy szent szűznek (Erzsébetnek), mert az nem neki köszönheti neveltetését, a midőn még kicsiny korában elvitték a thüringiai herceg számára s egy klastromban nevelődött. *Csak mély tiszteletre méltó állapotja az, mely engem valamennyire méltóságára kényszerített.*” Tehát nem volt célja szerzőnek, hogy Gertrúd egészen az Ottó aljasságáig süllyedjen; méltóságára kényszeríté „a mély tiszteletre méltó állapot”, hogy királyné s egy szent szűz anyja; de még inkább az, a mit Katona elhallgat ugyan, de művébe nyilván beléfectetett: Bánk tragikai bűnhődése. Láttuk, hogy ez csak azon meggyőződésben volt képes a vértettet elkövetni, hogy a királyné teljes mértékig részese a Melindán esett gyalázatnak, e hitben tette magát önbírájává, s ebben áll tragikai fellázadása a létező világrend, a törvény, a társadalom ellen, melyért bűnhődnie kell. Ezért van Gertrúd kevésbé vétkesnek tüntetve föl, mint Bánk gondolja. – Mennyire hát bűnös?

A prologban (11. l.) Ottóhoz intézett szavai egyszerűen a vigalomra is vonatkozhatnak. „Mondhatom neked, hogy *ez ma* (érthetnők a bált) udvaromban az ily esztelenkedések közt utolsó fog lenni; – mert.... hogy tégedet hercegem örvendezőbbé tégyelek, soha *jobbágyaim kedvét* nem áldozom fel.” „Jobbágyaim kedvét,” azon elégtelen magyarokra is mondhatja, kik pazar vigalmain az országos nyomor közepette megbotránkoztak. Bánk vagy Melinda nevezve nincs: s ha utóbbi jelentében Ottóval (37. l.) így dorgálja öccsét:

nem tiltottam soha
Tőled szerelmet! vidámság, öröm
Minden csak a szolgálatodra volt:
S most *fajtalán véred tilalmas úton*
Melinda bírására csörgedez –

majdnem azon gondolatra jövünk, hogy Gertrúd beteges öccse felvidítására, kész ugyan mulatságokat rendezni, azt sem bánja, ha szeretkezik, de nem tilos úton, nem férjes nővel, legkevésbé egy Melindával. Azonban ily felfogás mellett Gertrúd igazán „nem érthető” maradna. Mert, ha megengednők is, hogy Bánkot merő jóságból vette rá nevének az udvarhoz küldésére, a mi nincs úgy, említett jelenete Ottóval (35–40. ll.) mi kétséget sem hagy fel, hogy öccse szándékát tudta, elősegélte, annak nem sikerültén boszankodik. És így önmagá-

nak ellentmondana, olyasmieért dorgálván öccsét, mire maga készíté az útát. Már első szavai a herceghez (prolog 11. lap): „Ottó, no jőj, látod leereszkedem s magam jövök hozzád...” s végül: „Te holnap utazol...” mélyebb célzattal birnak, hogy sem csupán a szándéklott vigalomra értsük. Egy királyné, egy Gertrúd, nem „ereszkedik” így le, nem keres fel valakit nyomós ok nélkül; s az „elútazás” kényszerűsége sem állna be, ha csak mindennapi udvariaság volna szóban. Igen is! a királyné tudja öccse szándokát, tudva segíté azt elő, midőn Melindát udvarához hozatta; Ottó azonban oly lassan boldogul, hogy nénje már unni látszik, büszke, hiú lényét sérti az öccsében tapasztalt férfiatlanság, ezért akar, a vigalom mámorában, még egyszer s utoljára alkalmat nyújtani a gyávának. Az alkalom kedvező: Ottó s Melinda találkoznak (32. l.): de a csábító gyalázatosan útasíttatik el. Ekkor lép be *Gertrúd asszonyaival*. (35 l.)

A királyné egy ideig „megáll a háttérben” s nézi hol a „bosszús Melindát, hol a magát feltalálni nem tudó Ottót.” Eles szeme azonnal észreveszi, mi történt: tán hallgatta, talán épen leste is a kimenetelt; ez rögtöni megjelenését kiszámítottnak fogná feltűntetni. De ha ezt, mint egy királyné méltóságával össze nem férő elvetjük, s egyedül a véletlennek rójuk is föl hirtelen beléptét: annyi bizonyos, hogy a tényállással tisztában van, mielőtt szólana. Öccse modora, (tán ügyetlen erőszaka is) Melindát bosszúra tüzelte; így a céltól messzebb van, mint valaha: ez a tény. Ha látná Gertrúd, hogy a pásztoróra szépen foly, egész csendességgel vissza vonulna; vagy föltéve hogy hallgatózott, – be sem nyit vala, kivált *asszonyokkal* (újabb ok, hogy megjelenését kiszámítottnak vegyük). – De így érdekében van oly színt adni a dolognak, mintha csakugyan történt volna valami; érdekében, a megkísérlett csábítást megesettnek tüntetni föl. – Ez érdek, látszólag, Ottó *álbecsülete*, az az hódítási képessége, melyet nem irtózik, kegyetlen morállal, egy ártatlan hölgy jó neve árán menteni meg; de alapjában egész más; mint alább meg fogjuk látni. Ezért úgy színli, mintha édes találkozást vélne megzavarni, melyet botrányosnak tart:

Hogy sokszor oly hívatlan érkezik
Az ember!

kiált föl színlett meglepetéssel; aztán, folytatva szenteskedő szerepét, a nőjellem ama sajátos vonása szerint, hogy mindig kevésbé hajlandó ily botlást ön nemének elnézni, mint egy férfinak, Melinda ellen fordul, „indulattal” kérde: „mi volt ez itt?” Nehogy azt véljük, mintha Bánk nejét *ily nyilvánosan* azért feddené e szavakban, hogy ellenállt, hogy felbőszült csábítója ellen. Sőt inkább: ez indulatos kérdés arra van számítva, hogy Melindát *asszonyai szemében* ellenkező világításban tüntesse föl, mi teljesen sikerül is, ha Melinda szó nélkül, zavarodva távozik; de keserű gúnyos válasza, és elég érthető célzásai az erénye ellen maga a királyné által kivetett hálóra, megghusíttják Gertrúd szándokát; ezért mondja, ajkát harapva a „szinte illetlenül elsiető” Melinda után: „a kis majom harap!” – de nem akarván, hogy Melinda célzásai a jelenlevők előtt valami fontos dolog színében tűnjenek föl, csekély sérelemként veszi azokat, s elégli büntetésül, hogy Melinda negyed napig elébe ne bocsáttassék. Így fogom én föl e rövid, de praegnans jelenetet.

A mi most következik, tisztán mutatja Gertrúd erkölcsi sülyedése fokát. Miután asszonyait elküldte, s Ottóval négyszem közt maradt, ingerülten vonja kérdőre öcsét: „Ottó! hát mi volt ez? – mi ingerelte oly nagyon fel *őtet?*” s midőn Ottó válaszolja: „szivem”, – kifakad.

kényszerűség: Ottó félúton meg nem állhat, hogy magával őt is el ne rántsa. S így midőn ezt a győzelemre képtelennek ismeri föl, nem látván menedéket, dühös átokban tör ki. De bár mennyire óhajtsa Melinda bukását: ennél tovább nem mehet. Képtelenség volna Ottónak *erőszakra* segédkezet nyújtania, vagy ezt tudva csak meg is engednie. Hisz miért szeretné Melindát megejteni? hogy hallgasson, hogy férje előtt *vádóloul* ne lépjen fel. A vétkes Melinda hallgatna is, de a csábszer s így *erőszak* által tönkre tett Melinda nem fogna hallgatni, sőt ezerszer súlyosbá tenné a vádat, melynek következményeitől mostan retteg.

Igy fogva fel Gertrúd helyzetét, nem találunk ellenmondást abban, a mi következik. A dölyfös, haragos asszony, ki csak most hagyá el öccsét megvetve s megátkozva, csak imént száműzé Melindát személye köréből, néhány perc múlva mindkettővel nyájasan találkozni fog. Ottó, Biberach tanácsára, nénje után megy, hogy megkérlelje, s mondja azt, hogy az egész csak próba volt, mely által a magyar nők kikiáltott hűségét akará megkísérteni, s kérjen bűcsútalálkozást, mivel úgy is holnap elútazand. Gertrúd e kérésnek szívesen enged: vajon oly ostoba-e, hogy elhigye Ottó silány ürügyét? Oh nem, de érdekében van a történt botrányt elsimítani, vagy Melindát oly helyzetbe hozni, hogy arról panaszkodni ne merjen. Ottó új kívánata ez érdeknek szolgál: vagy sikerül a kopasz mentséggel Melindát eláztatni, s kiengesztelve hallgatásra bírni, vagy ha mint Gertrúd hiszi, Melinda Ottónak nem célja, csak modora ellen lázadt fel, a hódítást megint foganatba tenni. Szóval reménye van így vagy úgy, kimenekedni a hínárból: ez fejti meg, hogy az előbb dühös, büszke asszony oly könnyen engesztelhető. E találkozás nincs színre hozva, csak elbeszélés után tudjuk, hogy megtörtént: Ottó, Biberach tanácsából, Gertrúdnak altató, Melindának hevítő-port kevert italába, s amaz fekünni ment. Más kérdés, hogy a felingerült Melinda hogyan volt ily összejövettelre birható: de ennek vizsgálása akkor lesz helyén, ha majd Melinda jellemét fejtegetjük.

Gertrúddal csak a negyedik szakasz elején találkozunk ismét. Este van, ugyan azon nap estéje, melynek reggelén a III. szakasz játszik. A királyné saját szobájában asztalnál ül, mélyen gondolkozva. Mi lehet tárgya mély gondjainak? – Mögötte udvarnok áll, kezében egy „világtörténet könyvvel”, – mit ugyan a néző épen nem tudna, ha Gertrúd alább e könyvre vonatkozólag Solont és Lyncurgust nem emlegetné. E könyv aligha nagyon foglalkoztatja most lelkét, úgy látszik csupán szórakozást keresett benne. Az udvarnok kezében egy nyitott, s már olvasott levél is van. A levél, mint végre (121. l.) megtudjuk, Pontio di Cruce, templomvitézek nagymesterétől s illyriai helytartótól jött. Tudósítás van benne az ország alrésezin kitörni készülő lázadásról, egyszersmind tanács, hogy a királyné változtassa meg kormánya rendszabályait. De e levél sem nagy részben okozza Gertrúd mély gondjait. „Csak szűnyogok – csak szőnyeget nekik” – mond kicsinyelve a lázadást. Mi aggasztja tehát? Nyugtalanul kérdi magában: „De hol van Ottó? – Törnek ő rá, mert öcsém.” Mély gondolkozása e szerint arra irányul, a mi fő cselekvénye a darabnak. Ottót már a III. szakasz folytán kerestette, (77. l.) de az rettegve bujkál hatalmas nénje előtt, azt hívén, hogy mindent tud: pedig Gertrúd azért keresteti öccsét, hogy megmentse. Jellemző egyébiránt a főtebbi szavakban, hogy Gertrúd szerint csak azért törnek Ottóra, *mert öccse*. A rögzött gonosz jellemvonása ez, ki az igazság elvében nem hívén, a vétek méltó megtorlását csupán személyes indokból magyarázza. Mert hiszen, ha többet nem tud is annál, a mi lefekvéseig történt, még nem mondhatja el jó lélekkel, hogy öccse ártatlanul üldöztetik.

De nem tud-e többet? Nem tudná-e, hogy öccse célhoz ért? Tekintve ennek Kaini rejtőzését, valószínű, hogy eltitkolta nénje előtt. Azonban a harmadik szakasz folytán értesülünk, hogy midőn Gertrúd Ottót keresteti, Melinda a királynénál volt. (77. l.) Melinda ugyanis, csakhamar azután hogy Bánktól őrjöngve elfutott, a királynéhez ment. Nem vette

volna észre Gertrúd Melinda szavaiból, s mint képzelhetni, szemrehányásaiból, hogy a merény nemcsak megkísértve, de végre is van hajtva? – Hogy ez iránt magunkat tájékozhatunk, szükség a következő két jelenést figyelembe vennünk, melynek elsője Gertrúd és Izidóra, másika Gertrúd és Melinda közt foly le.

Izidóra azért jön a királynéhez, hogy tőle engedélyt nyerjen hazájába visszatérni. Kérelmét oly felfedezésekkel indokolja, melyek Gertrúdra nézve egészen újak és megdöbbentők. Bevallja, hogy Ottót szerette, de már nem szeretheti, mert az „*félénk gyilkossá*” lett orozva, lovagiatlanul megölvén Biberachot. Felfödözi, hogy Ottó az éjjel Gertrúdnak altató, Melindának hevítő port adott. Tőle hallja Gertrúd először, hogy Bánk itthon van, s e szóra „megmerevedik”, sokára halkán mondja: „A nagyúr!” Izidóra elbeszélése után az is világos, hogy Bánk nemcsak haza jött, de neje gyalázatát is tudja, mert éppen Izidóra kénytelen volt neki „mindent” bevallani. Annál rettentőbb. „Bánk itthon, –” ismétli a királyné, jeléül, hogy e gondolat nagy sullyal nehézkedik lelkére. Azontúl alig hallja többé Izidóra szavait. „Ottó!” „Meránia!” „Berchtold nemzete!” ezek egyes felkiáltásai, vonatkozáva a gyalázatra, melybe öccse az egész meráni fajt keverte; „dicső kinézéseim!” a lehetőségre gondolva, hogy nagyravágyó álmai Ottó merénye által megsemmisülnek; végre megátkozva öccsét, s miközben Izidórát elbocsátja „valamin *nagyon* láttatik gondolkozni” s ez eszmére bukkan: „az egy *halál* –”.

Izidóra eltávoztakor egy udvarnok lép be, s Gertrúd parancsolja: jöjjen Melinda. Aztán, hogy sötét eszméit eloszlassa, nagyravágyó álmaiba merül, de fenhéjázó magánbeszéde végén, ismét e fagyasztó gondolatra bukkan: „átkozott! mitől foszthatsz meg, Ottó, még *tán* engemet!” Ekkor jó Melinda.

Már belépése olyan, hogy elárulja elmezavarát. „Hirtelen jó, megáll, merően néz.” „Ez a magyar királyné?” kérdi eszelősen. Gertrúd, mintegy csodálkozva felel: „kérted?” Az egész jelenet eleje arra mutat, hogy Gertrúd nem tudja Melinda örültségét. Igaz ugyan, hogy sértő szavaira mondja egy párszor: „eszelsz” „eszeveszett” – de csak akkor „néz rá ijedve” – csak akkor kiált fel: „Ha! istenem – Melinda!” mikor beszéde felötlően zavaros lesz, kétségtelen, hogy csak most veszi észre Melinda lélekbaját. Igazolja ezt az is, hogy Melindát *hivatta* magához, tehát céljának kellett lenni vele. De mi célja lehetne egy örülttel? Semmi: ha ezt tudja, bizonytalannal nem is hívatta volna; s mihelyt észreveszi, hogy Melindával nincs mit beszélni, csenget és Bánk után küld. Céljait könnyen sejthetjük: előbb Melindát hallgatásra bírni, s miután ezzel nem boldogul, Bánkot valahogy kiengesztelni, önmagát kimosni.

Ha most tesszük fel a főnebbi kérdést: alig lehet más feleletet adni, mint, hogy a királyné e szakasz elején mit sem tud a lefekvése után történekről. Nem: hogy Ottó szerek által győzött, hogy megölte Biberachot, hogy Bánk itthon van, hogy Melinda megörült. E nem tudás két körülménnyel ütközik egybe. Először: Melinda már volt egyszer a királynénál, így említették a III. szakaszban. (77. l.). Ha ez áll, fel kell tennünk, hogy Melinda első ízben semmi jelét nem mutatta lelki zavarának, vagy csak oly mértékben, hogy Gertrúd azt indulatlán kitérőre gyanánt vehette. De ez alig valószínű, tudván, hogy Melinda kevéssel azután ment a királynéhez, midőn Bánktól őrvongva futott el. Azonban fogadjuk el a föltevést, hogy Melinda akkor nem mutatta eszelősségét: nem kellett-e emlegetnie képzelhető szemrehányásai közben oly dolgokat, melyekből Gertrúd a tényre, s a kivitel módjára stb. következtessen? Nem ismételte-e, a mit a III. szakasz elején Bánknak mondott vala: hogy „ő ártatlan”, hogy „pokoli tűz ége csontjaiban” s több efféléket? Nem emlegette-e férjét Bánkot, hogy itthon van? Másik körülmény azon időhétágban fekszik, mely a III. szakaszt a IV-től elválasztja. A harmadik szakasz, mint már említettem, hajnalban kezdődik, s folyton foly

színváltozat vagy egyéb megszakadás nélkül, s így legfőlebb a reggel óráiban vége szakad. A negyedik kevéssel nap hunyta előtt veszi kezdetét. Lehetséges-e, hogy Gertrúd a palotában történt oly nagy dolgokat csak este tudjon meg? Szerző valószínűleg úgy képzelte, hogy a III. szakasz betölti az egész napot, s annak közvetlen folytatása a negyedik. De lehetséges-e az időnek ily *kinyújtása*? *Összevonni* az időt, hosszabbról rövidebbre, könnyű: a képzelet villámgyorsan ugorja át a hézagot: de azt képzelni, hogy a mi előttünk szakadatlan foly le, egyik szereplő a másíknak adván az ajtót, tehát a mi a felvett időközben *valósággal* is megtörténhetett, az jóval nagyobb időre nyúlják, – az lehetetlen. Ha pedig szerző, a két szakasz folytonosságából indulva ki, úgy vette (pedig alkalmasint úgy) miszerint Melinda nem is kétszer jelen meg a királynénál, hanem a harmadikban elfutván Bánktól, a IV-dikben megy Gertrúdhhoz: akkor a szerkezet még hibásabb, mert Ottó már a III. szakaszban említi, (77. l.) hogy Melinda nénjénél van.

Legegyszerűbben úgy volna segítve e bajon, ha Melindának Gertrúdnál léte a III. szakasz folytán nem is említették. Akkor megfoghatóbb lenne, hogy Gertrúd előtt új események mind azok, melyek lefekvése után történtek, s tisztábban állna előttünk Gertrúd helyzete a IV. szakasz elején. Így is volna oka az aggódásra, így is megfeythetnők, miért keresteti Ottót. Ha nem tudna is többet annál, mi lefekvése előtt oly nyugtalanná tevő, ez elég indok arra, hogy Ottót, ha már diadalához reménye nincs, megszöktesse a vihar elől.

Azon perctől fogva, hogy észreveszi Melinda roncsolt lelki állapotát, Gertrúd viselete megváltozik e boldogtalan nő iránt. Szánalommal tekint rá, mi becsületére válik romlott szívének. Melinda bukását könnyelmű udvari morállal segíté előidézni, azután a kezdett ösvény el nem hagyása főbenjáró érdeké vált: de mindig oly föltevessel, hogy Melinda – mert asszony – hajlandó lesz bünt és gyalázatot játékból megosztani. Most visszadöbben az eredménytől, és sajnálva tekint az áldozatra. De a szánalom nem nyomhatja el, sőt neveli a veszély érzetét: minél teljesebb Melinda romlása, annál nagyobb a vész, mely Bánktól fenyeget. Gertrúd, szellemi erejében bízva, bátorságot vesz e viharral szembe nézni, egyenesen, rögtön, mielőtt annak egészen kitörni ideje volna. Csenget és hivatja *Bánkot*.

A jelenés, mely Bánk érkezte előtt, Gertrúd s a betolakodó öreg Mikhál közt lefoly, ez utóbbi jellem tárgyalásakor lenne alkalmas helyen boncolandó: itt csupán a hatásra szorítkozom, melyet e jelenés Gertrúd kedélyén hátrahagy, s ennyiben a nádorral a találkozást előkészíti. A fogságba hurcolt ősz Mikhál e szókkal vált meg a királynétől:

...Jó éjszakát! te nagy
Sorsodban elvakult kevély eszű
Reszkess szerencsédől – jó éjszakát!

Bármily eszélyesen, méltósággal, nyugodt önuralommal s politikai szívtelenséggel viselte magát a királyné e jelenet folytán Mikhál iránt: egészben e szín lehangoló benyomást tőn kedélyére. Az engedelem nélkül berontó ősz ember, ki elől az örült Melinda kétségbeesetten szalad, elrejteti gyalázatát, s ki nem tudja még, miért fut el szerető húga, – s ha tudná, tán szíve repedne meg – oly látvány, a mi szélesb körben mutatja Gertrúdnak a büntény horderejét; mely saját könnyelműsége által idézve föl, most áldozatra áldozatot kíván; – az őszinte hűség, s szeretetből ellene emelt vád, s kérelme, hogy javítsa meg rendszabályait, a próféta hang, a térdre hulló öreg Mikhál, ki nem magáért, hanem *ő érette* reszket; kit lehetlen meg nem szánni, hűtlennek, gonosz indulatú pártosnak tekinteni, (90. l.) de a kit mégis, miután érzelmei túlárjában öccsét Simont elárulta, ezzel együtt befogatni politikai kénysze-

rűség, ha a pártütést el akarja nyomni; végre maga azon fölfedezés, hogy nemcsak távol az ország szélein, de itt is forr ellene a lázadás, – forr pedig most, midőn a nádorban sem bízhatik, sőt oka van ettől legjobban rettegni: mind ez, ismétlem, összehat arra, hogy Gertrúd ne feledje könnyen Mikhál végszavait: „Reszkess szerencsédől.” – És nem feledi: visszhangzik e szó lelkében, miután Mikhál eltávozott, visszhangzik még akkor is, midőn Bánk jelentve van (100. l.), de még nem lépett be, s a lemenő nap látásával együtt újra a *halál* eszméjét költi benne. Az önbizalom, határozottság, mellyel Bánkot hívatá vala, Mikhál jelenete folytán csüggedésnek adott helyet; midőn az udvarnok jelenti a nádort, Gertrúd türelmetlen *döbög*: „ne még:” csak miután magát kissé rendbeszedte, veti utána: „jőjjön”. – Talán azt hiszi, hogy már eléggé ura érzelmeinek; talán átallja az udvarnok előtt, mintha ez belátná gyöngeségét, hogy a kit maga hivatott, most nem meri elfogadni; azért ad a: „ne még!” után: „jőjjön!” parancsot. De csalódott, ha magát Bánk ellenében erősnek hitte: nem állhatja ki a belépő nádor tekintetét, „remegve néz a földre” s annyira szórakozott, hogy feledi, hogy Bánk az ő parancsa folytán jelent meg. Mert hogy ez valódi szórakozottság, nem csak színlett, kétségen túl esik: hisz Bánkkal szemben most, ha valaha, teljes lelkierőt, nyugodtságot kell mutatnia, nem csüggeteg szórakozást, mely büntudatot árulna el. Ez elfogultság tart a rövid párbeszéd folytán is (101. l.):

Gertrúd.
A hitvesed –
Bánk.
Miféle *hitvesem*
Gertrúd.
Nagy úr!
Bánk.
Való hogy én házas vagyok;
De *hitvesem nincsen* –
Gertrúd.
(*egy ideig nézi, végre elsiet*).

„Egy ideig nézi, végre elsiet.” Állapodjunk meg e helynél, mert ha van homály Gertrúdban, ez az. Mit nézett Bánkon? miért siet el? A magyarázat, mely először feltolakodik, ez: Gertrúd Bánk külsején remegve látja a belül háborgó gyilkos szenvedélyt, s annak kitörése elől keres a gyöngébb nem védelmet ösztönszerűleg. Igazolná ezt elfogultsága, mely Bánk jelenlétében erőt von rajta; igazolná Bánk tette, ki a nő távoztával kardját félig kirántja s felkiált: „jó angyalod susogta ezt neked!” – igazolná, a mit Bánk később (110. l.) mond: „Te engemet magadhoz hivatál, szikrát okádó vérem éktelen dühében.” E szikrát okádó vér, ez éktelen düh, bármint elfojtva is, kell hogy kifejezze magát Bánk viseletén a belépéskor: e szerint Gertrúd távozása meg volna fejtve. Azonban e felfogásnak ellent mond az, hogy Gertrúd nem sokára *visszajő*, nemcsak, sőt Melindát is hozza, mintegy feleletül Bánk szavára, ki azt mondá, *nincs hitvese*. Ha látta a gyilkos szándékot, a szikrát okádó vér éktelen dühét, s attól ijedt meg, hogy mer visszajönni – és pedig Melindával, a szétroncsolt áldozattal, melynek látása Bánkot ezerszer jobban felbőszítheti? Ez oly merész játék volna, mely által még Gertrúd jelleme is elvesztené a valószínűt. Vagy talán arra számít, a mi csakugyan be is következik, hogy a felbőszült férj, boldogtalan neje láttára oly fásultságba fog esni, hogy képtelen lesz a már-már acélján lebegő gyilkosságot azonnal végrehajtani? A jelenet, midőn Gertrúd

Melindával visszajő, valóban ily „elfásító” – vagy inkább *ellágyító* hatást gyakorol Bánkra, mi annál természetesebb, hogy ezt megelőzőleg ideje volt a „szikrát okádó vért” egy hosszú magánbeszédben szellőztetni. De ily hatás minden emberi számításán kívül esik: és hogy Gertrúd a bőszerű indulat meglohasztását ily módon remélje eszközölni, az nem lehetséges. Mert ki kezkesedik, hogy Melinda látása nem épen ellenkező hatást tesz a dühében már is magán kívül levő férjre? vagy – ha percnyi ellágyulás állna is be, – hogy nem követi azt még nagyobb kitörés, mely első percben vér-áldozatot kíván? – E szerint se a rémület, se a kiszámítás nem fejtven meg előttünk Gertrúd távozását, s visszajöttét Melindával: csaknem azon útszéli gondolatra jövünk, hogy miután Bánk azt mondta: „nincs hitvese” – a királyné csupán e szó megcáfolása végett távozik el. De ne sértsük Katonát ily gyermekes felfogással: nem ok nélkül adja ő színpadi utasításul, hogy Gertrúd „egy ideig nézi” Bánkot s az után „siet el.” Csak arra emlékezzünk, hogy valahányszor Bánk az indulat legmagasán hányatik, külsején mindannyiszor delirium jelei vehetők észre. Így már a III. szakaszban (67. l.) Izidóra ijedve mondja:

Bán, bán! mi lelt téged? – Nagy úr, mi lelt?
Könyörületességből felelj –

és nem sokkal lejjebb Biberach (76. l.): „Bánk örülést mutat tekinteted.” Dacára a látszó hézagnak, melyet a III. és IV. szakasz közt ismételve megjelöltem, minden arra mutat, hogy Bánk Melinda szobájából, hol utoljára Biberachhal találkozott, egyenesen, vagy nem sok késedelemmel, jó a királynéhez; hisz kis fia is, kit onnan magával hozott, egész a királyné ajtajáig mind vele volt. Az örülés jelei tehát, melyeket Biberach észre vőn, még nem tűntek el arcáról, külsejéről, midőn a királynéhez belép, sőt indulatát, ha lehetséges, még fokozta az öreg Mikhál sorsa, kit az előszobán keresztül börtönbe látott hurcoltatni, fokozta az a körülmény, hogy belviharát Gertrúd előtt el akarta fojtani. Szerintem ama rövid jelenetnek egyedül helyes felfogása ez: Gertrúd Bánk jöttével remegve néz a földre, csüggedt, szórakozott, de midőn Bánk felkiált: „miféle hitvesem” döbbenve néz rá: „Nagy úr!” – majd Bánk különös beszédére: „Való, hogy én házas vagyok, de hitvesem nincsen” – egy ideig nézi, s szavait, külsejét egybevetve, azt gondolja, hogy ez is a megörülés pontján van. Csak így lehetséges, hogy Melindával vissza mer jőni. Bánk rögeszméje, úgy hiszi Gertrúd, az, hogy nincs hitvese: ha Melindát megmutatja neki, őrzöngő dühe lecsillapul. E csalódás természetesen eloszlik, mihelyt Bán összefüggően beszél: – azonban egy más körülmény neveli Gertrúd biztosság érzetét. Bánk, kit már neje látása némi fás hangulatba ejtett, majd a gondolat, hogy Melinda őt kis fia megölésével gyanúsítja, apai érzékenységét zaklatta föl, most ablakon keresztül megpillantja ősz süvét, Mikhált, kit az utcán börtönbe visznek. A látvány egész a könnyezésig ellágyítja őt, úgy hogy a királyné parancsára engedelmesen távoznék, és nem volna ereje a gyilkos tettet *most* végrehajtani. Gertrúd látja ezt, s ily érzélemmel szemközt nem tartja veszélyesnek Bánkot marasztani. Még a búcsúzási érzékeny jelenet van hátra Bánk és Melinda közt, mely Gertrúd biztosságát méginkább növeli, úgy hogy ez feljül kerekedik, s a nádort ő fogja kérdőre. Tekintélyét veszi elő, hogy azzal a jobbagynak imponáljon. De hiába: a nagy-úr elfojtott s ellágyult dühe fokozatosan elétör; s egy reflexio álarcában (106–107. l.) már oly határozottan nyilatkozik, hogy Gertrúd ijedve kiált föl: „Istentelen! távozz!” De Bánk közelebb lép, s tudára adja, hogy parancsa nélkül is itt maradt volna, mire Gertrúd még egyszer kísérti meg használni tekintélyét: „Jobbágynak!” – hanem most Bánk egyenesen kimondja, hogy e tekintélyre mit sem ad: ő nem jobbágynak, ha-

nem ura, bírāja, s Endre távollétében királya is Gertrúdnak. Ekkor nyúl Gertrúd csengettyű után.

Mielőtt tovább mennénk, itt lesz helyén visszatekinteni az érzethullámzásra, melyben Gertrúd keble a szakasz elejétől fogva hányatott. Nyugtalan aggodalmak a megkísérlett merény következményei miatt, megdöbbszítő fölfedezések, egyre súlyosbiták helyzetét, koronkint a *halál* elősejtelve, de még bizalom önmagához, szellemi felsőségéhez, hogy mindent jóvá tehet. Elszánt merészség a veszéllyel szembe nézni, de mely ismét, Mikhál jósigéi folytán, csüggedéssé lohad, s Bánk beléptével egy percre teljes elfogultságnak ad helyet. De noha Gertrúd remeg Bánk előtt, s nem állja ki annak tekintetét, arra nem gondol, hogy az *egyenesen* gyilkolási szándékkal jött. Előbb zavart elméjűnek gondolja, s azért hozza Melindát, – aztán észreveszi ugyan, hogy Bánk nincs megháborodva, de lágyult érzelmei biztossá teszik őt, hogy önszemélye nem forog veszélyben; ezért meri nemcsak marasztani, sőt szemrehányással is illetni, megelőzendő mintegy, hogy Bánk *ő ellene* vádat emelhessen. Hanem Bánk nem hunyázkodik meg, sőt vakmerőbb lesz. Gertrúd még most sem gondol arra, hogy Bánknak feltett célja volna őt meggyilkolni, s hogy ily szándékkal jött volna ide; azt hiszi csupán, az indulat heve ragadja, s reménye van őt illő korlátok közé utasítani. Bánk a csengettyűt elkapta, zsebébe rejté, Gertrúd segélykiáltását félig kivont karddal elnémítá – s a királyné még egyre nincs kétségbe esve. Csak midőn Bánk, határozott, s aránylag nyugodt hangon mondja neki:

Ah, büszke lélek, fel nem érted ésszel
Hogy gyermekem miért adám amaz
Öregnek? (Mikhálnak.) Asszonyom! ha *utam innen*
Hóhér kezébe vinne engemet?

akkor „*sárgúl el*” Gertrúd és „támaszkodik egy asztalra”, különben elesnék. Bánk hideg gúnnyal folytatja: „ugyan ne gondoskodjék egy eszes atya, gyermekéről?” s a királyné „székbe rogyik” felkiáltva: Bánk! mit *akarsz velem!* Eddig azt hitte, indulatos emberrel van dolga, kinek hevét kormányozni lehet: most látja, hogy Bánk azon *eltökélt* szándékkal jött hozzá, hogy megölje. E pillanattól kezdve Gertrúd elveszti önuralmát, csak vergődik a rémület és düh közt. – Előbb félénken viseli magát, majd Bánk lovagiasságára hivatkozva, mint nő esdekel kiméletet: de midőn Bánk kimondja, hogy ily nő iránt nincs kötelezve lovagiasságra – mert kenőcsli *testét* lelkét, – ezt nem tűrheti: a női hiúság fellázad, főképp a *kenőcslés* vádjára ellen, s kitörő dühvel kiáltja: „Gonosz hazug! ki tette azt?” – Kétségbeesve szabadulása felől, nem akar veszni boszúlatlan: előbb a gúny fegyveréhez nyúl, s Melinda esetét udvari nevetéséges „*cronique scandaleuse*” színében emlegeti, de Bánkra nézvén megbánja s engesztelően végzi beszédét (112. l.):

Bánk.

Melinda *jó nevét* te hagytad az
Udvarnak a nyelvére tenni: légy most
Isten, s hited el véllek, hogy Melinda
Bánk-bánra érdemes; úgy letérdelek
S imádlak *én*, kit ők nevetnek.

Gertrúd (keserűen).

Ugy?

Csak *hadd nevéssenek*; hisz a hasonló
Történet életünknek azon szokott
És kedves ízetlenkedésihez
Tartozhat, a mely megneveltető, –
Már úgy születettünk, mint a szegény
Emberbarátink kárán tapsolók;
Hiszen ha *bét* az utcán *bétszer* el-
Esett, azon szintannyiszor kacagjuk
Magunkat el – (*komoran néz Bánkra*)
s a *szánás* akkora
Jön csak, midőn látjuk hogy egyike
Többé *felállni nem tud*.

Higyünk-e ezen *szánalom* őszinteségében? Vagy csak ijedésnek tulajdonítsuk a hirtelen fordulatot? Bánkarcán olvashatja szavainak hatását, és a halál percének *közellete* megdöbbenheté. De szerző nem mondja: „ijedve néz Bánkra”, csak „komoran”. A halálra, mint láttuk, már főnebb elő volt készítve, megkísérté Bánkot kiengesztelni, belátta hogy erre nincs remény, s midőn előbb átkokban tör ki (111. l.), aztán a gúny nyilait veszi elé, már a végsőre szánta el magát. Mindazáltal a *perc ittléte*, mely Bánk mimikáján olvasható, oly iszonyú, hogy visszarettenhet az elől. Azonban a szöveg ezt nem mondja. Ne sajnáljuk Gertrúd jellemétől az engesztelő vonást, melyre a költő célozott. „Komoran néz Bánkra” ki előbb annak legszen-
tebb érzelmeit gúnyolá. Jobb természete szólal föl a gúny ellen, mellyel dühe Bánkon meg akarta bosszúlni magát. Jobb természete, s a lelkiösmeret szava: egy *általa* tönkre tett családi boldogságon csúfolódni: ezt mégis kegyetlennek érzi. Innen a *szánalom* engesztelő vegyülete.

De Bánkra ez nem hat többé; az ő lelkében csak a *gúny* hangzik vissza. „Szörnyeteg! kész lennél te is kacagni?” kérdi oly hangon s mimikával, hogy Gertrúd a halál percétől megiszonyodva, segély után kiált: „Emberek!” – A kiáltásra csak Ottó jön, de Bánktól megijedve, nyomon visszafut s elzárkózik; s mialatt a hozzá nem férő Bánk átkokban szellőzteti dühét, Gertrúdnak alkalma volna elillanni. Miért nem teszi ezt? Főnebb megjelölém a pontot, melyen túl a királyné nem ura többé érzelmeinek, csupán vergődik, hányatik hullámról hullámra: kétségbeeső átok, gúny, *szánalom*, ijedtség a halál percében, ezek hirtelen változó érzései. Most, öccse láttára „undorodva rogy székébe.” – Ottó aljassága föllázítja nem ártatlan, de finom nőiségét; majd „ablakhoz szalad,” hihetően hogy segélyt kiáltson, de eszébe jut, hogy most az ajtón is menekülhet, „használni akarván az alkalmatosságot, el akar sietni” – azonban „Bánk utolsó szavára” mellyel Ottó ellen szórt átkait végzi: (115. l.).

Örökre átkozott légy, átkozott!
És átkozott a *hely*, melyben születted!

„mint egy tigris, neki dühödve, tört kap, és Bánkba akarja ütni.”

Hitvány ne bánts *hazámat*!

Tehát a honleányi, megint engesztelő vonással szelédítve, a különben *önvédelmi* tett. Ez jól van így, hanem, mint indok fölösleges. Azon perctől fogva, midőn Gertrúd a Bánk gyilkos szándékát belátta, helyzete az önvédelem minden lehető eszközére felszabadítá. Az *erős* és *gyönge* viszonya állt be közöttük. Most a gyöngének alkalma volna elfutni igaz, s Gertrúd e percben választhat élet és halál közt. Menekülni, kilátást nyújt az életre; de *bosszúlatlan* menekülni: az nem fér össze Gertrúd jellemével. Bánk „megfordulván kitekeri kezéből a gyilkot”, Gertrúd „sikoltva fut az asztalig” ott Bánk „utóléri s agyon szurdálja.” Csupa szín-padi útasítás. Gertrúd a Bánk feleletére: „Én? *kerítő!* (én vagyok hitvány?) csak sikolt és fut, a *kerítő* nevet elnyeli, vagy nincs ideje visszafelelni, bár még sértetlen; mikor pedig Bánk „agyon szurdálja” e szókkal: „sziszegj, sziszegj kigyó! te *itt* maradtál!” lerogyva csak ennyit ejt ki: „Ah!”

De *agyon* szurdálva, azaz megölve még nincs. Bánknak nem felel többé, de midőn ez eltávozott, „fel *akarna* emelkedni” (tehát nem sikerül) s felkiált:

„Meghalni – nem királyi széken – ah!”

Bánk azért sietett el, „mert kívül zörgés és több kiáltás” hallatszott: „Hamar!” Myska-bán jó: hív udvari ember s a királyfiak nevelője. Szavát hallja még kívülről, s megismeri Gertrúd a hangot: „Mentsd meg magad, királyné! *pártütés!* ezt mondta a *haldokló*” – (Biberach, lásd 133. l.) de azt is, hogy a királyné semmit sem tudott „Ottó izetlenkedéseiről”, tehát ártatlan. Myska szentül hiszi ezt, s midőn Gertrúd, a végső percben, egy anyai enyhítő vonással, gyermekeire gondol, nem hiába szorítja s emeli ég felé kucsmáját, s tesz egy banális felkiáltást. Myskának a gyilkos kilétéről sejtelve sincs, valami pártütőre gondol; Gertrúd is az *Ottó* nevét ejti ki, Myska talán hallja, de „kívül láрма verekedés” vonja magára figyelmét, majd Ottó fut be, nénjétől oltalmat rimánkodva, s „ordítva rogy mellé midőn meglátja”, Gertrúd pedig elfordított ábrázattal rebegi még: „Ottó! Ottó! *Gyilkosom!*” Myska már másodszor hallja ezt, s kérdi is: Ottó? (a gyilkos?) a ki ugyan erősen szabadkozik: „Nem az! nem az!” de a királyné nem *bír*, vagy nem *akar* mellette bizonyítani, s midőn Myska feljajdul is: „Nagy királyné! *így* kell kimulnod?” végszava a haldoklónak csak ennyi: „így, – ártatlanul.”

Kíméletből hallgatta-e el Gertrúd *gyilkosa* nevét, s háritá Ottóra a gyilkosság gyanúját? Róla ezt föltenni alig lehet. Bánk tette oly nyilvános, hogy Gertrúd nem látja szükségesnek azt constataálni, nem is gondol erre, miután azt hiszi, hogy Bánk az összeesküvés feje. De öccsére haragszik, kinek kedvéért magát így feláldozta, s gyilkosának nevezi nem azért, hogy környezetét félrevezesse, hanem szemrehányásból, mint az egész bajnak okozóját. Így fogom fel, mert a haldoklót e percben nem tartom képesnek afféle ravaszságra, hogy az egész Bánk–Melinda tragédiát akarná örökre titokba burkolni az által, hogy a gyilkosságot saját öccsére keni. Csak Myska-bán együgyűsége okozza, hogy e gyanú rövid időre lábra kap.

Egyébiránt Gertrúd szerepének nincs vége a halállal. Az egész V. felvonást végig játssza, mint néma személy. E felvonás, a hányszor én e drámát színpadon előadva láttam, csak tableau-szerű fontossággal látszott bírni, mely alatt a közönség már kendőjét kalapját szedte, s oszlani készült. Pedig éppen itt fejlík ki *Bánk tragikái bűnbödése*, mint fentebb előadtam.

[Több jellem ily részletes rajza nem készült el; a következők csak *előkészítő vázlatok*.]

A többi szereplőket három (illetőleg négy) csoportba állíthatnók össze, a szerint, a mint a dráma főbb személyei köréhez tartoznak. Így lenne:

1. *Gertrúdis köre*: Ottó, Biberach, Izidóra.
2. *Bánk-bán köre*: a) Melinda, Mikhál, Simon, Tiborcz. b) Szélesebb értelemben még: Petur és a lázadók, ezek közt ismét Mikhál és Simon is.
3. *Endre köre*: Myska-bán s fia Solom mester.

1. *Gertrúd köre*

Az első csoportozat élén *Gertrúd* áll, a magyar királyné. Leánya ő Berchtoldnak, Meránia hercegének, s e névre, e hazára büszke. Endrével kénye kedve szerint játszik; nagyravágyása ezt hódítási háborúba keveri. Most is azért van távol a férj, hogy Galicziát elfoglalván, neje hatalomvágyának áldozzon. A gyöngé Endre csak árnyék ily nő mellett. Midőn leányukat, a 4 éves Erzsébetet (Sz. Erzsébet) Pozsonyvárbán Lajos thüringi herceg (Landgraf) számára átvette a követség: Endre a király, mint jelentéktelen személy áll a *Gertrúd* mögött, úgy hogy Bánknak kelle köntösét megrántania, s figyelmeztetni, hogy lépjen előbb. A királyné volt minden, mindenben: „egész ország az ő nyelvén látszott lebegni.” Ez alkalommal pazarló hajlamainak is fényes jelét adta. Annyi kincset rakott ki, ajándékol a thüringi herceg számára, hogy „elvakult Thuringia”; mégis e „csekélységet” idővel több drágasággal ígéré tetézni. Minden magyar szeme könnybe lábadt e tékozláson, mely az ország s magánosok kincstárából folyt ide. Mert *Gertrúd* a főurak tulajdonát elvevé s odaadta a „házajabeli cin-kosinak”; kihúzta a szegény magyar kezéből a kenyeret, s *meráni* fegyveres ette azt meg. Az ősök várait lerontatá, vagy *meráni* fegyverest rakott azokba; elszedte a jövedelmes hivatalokat s idegennek osztá; a magyarnak kárpótlásul a pusztá „*bán*” címmel kellett megérnie. Egyik öccsét Eckbertet, ki Ottóval együtt *Fülöp* (német) király megölése gyanújában állva, hozzá menekült, a szepösi tartománnyal ajándékozta meg; másik öccsét Berchtoldot, ifjú és tudatlan létére, érsek, bán, vajda, főispán ranggal tetézi. Udvarában tűri, előmozdítja a léha erkölcsöket; csak a botrány az, mitől retteg, nem a bűn. Pazar vigalom van ott napirenden, míg a haza a *merániak* okozta inség jájától visszhangzik. E mellett férfias nő, ki túl vágy emelkedni neme gyöngeségén; a világtörténet nagy példáit olvassa s feljajdul: mért nem lehet egy asszony *Solon* s *Lycurgus*! Hatalomsovár lelke nem elégli Magyarország uralmát: Lengyelország, Podolia, a kevély Velence – Európa harmada birásáról álmadozik – s ha e gondolatra szédülni kezd, pirúlva gyöngeségén, ismét erőt vesz: „hisz ha egyszer annyira segítné Endre fegyvere, semmivel se lenne az szédítőbb, mint mostan ez” – a jelenlegi polc. – Mind e hatalmat azonban nem politikai magas célok elérése végett, hanem csupán azért óhajtja, hogy *női szeszélyét* semmi ne korlátozza. „Saját eszünket s akaratunkat a *legostobább köntösben* is annyira szentté teremteni, hogy azt egy egész ország imádja...” E szavakban fejezi ki végcélját a hatalomnak, mely után sováro. Hatalomvágya hiúságból, ereje gyöngeségből, férfiasága nőiségből ered. Ez a különbség közte és a „*Solonok, Lykurgusok*” közt.

Gertrúd öccse *Ottó*, leghitványabb jellem az egész darabban. Gyáva, kéjelgő, ostoba: minden bűne a lelki és testi erő hiányából ered. Már is egy örgyilkosság bűne terheli: részt vett *Fülöp* német király alattomos megölésében. Ezért menekült nénye szárnyai alá, kinek támaszát, gyámságát minden nyomon igénybe veszi. De egyszersmind e hatalmas támasz

elbizottá tev é a kis lelkút: biztossága érzetében átadja magát kéjenc hajlaminak, legkisebb önuralkodás nélkül. Azonban még a kéjenc előnyeivel sem bír, hogy személyes tulajdoni által birjon hódítani: gyáva a szerelemben is. Még bünt sem volna képes elkövetni nénje segélye, s a meghitt Biberach mephistói tanácsa nélkül.

Biberach „egy lézengő ritter” Ottó mindenese, szellemi gyámja a vétek útján, vele jött az udvarhoz, hol azóta tartózkodik. Hidegvérrel párosult szellemi nagy fensőbbsége teljesen uralkodik a gyöngé Ottó felett, mihez járul, hogy ennek legveszélyesbb titkát, Fülöp megölését tudja; miben, úgy látszik, segéde volt. Egyébiránt a herceghez nem hűség vagy szeretet lánca köti: hanem haszonvágy s azon gyönyör, melyet romlott szíve érez, ha azt a bűn hálóiban vergődni látja. Jellemének kulcsát ő maga adja kezünkbe. (79. l.) Világra jötte már megölt egy anyát, miért apja a bölcsőtől fogva kezdte gyűlölni. Ez jó családú, de tékozló ember volt. Biberach a gyűlölséget hasonlóval viszonzá, s atyján tanulta gyűlölni az emberi nemet. Midőn elég erős volt, néha jól meg is öklözte apját. Ez végre feladta. Biberachnak büntetésül a szent földre kellett volna mennie, „ölni”: de félt, hogy apja az alatt minden örökségét megissza. Nem ment. Dacáért egy klastromba dugták, – honnan elszökött, nem lévén kedve még életben „szentté” lenni. De köszönheti, hogy ott tanult, mert atyja tékozlása miatt vagyon nélkül maradván, azontúl az „emberi vakságból” kellett élnie. Esze és ármányai által „ritter, paraszt, szegény, úr, hercegek” lettek barátaivá, és csak egyszer múlt kevésbe, hogy torkára nem forrt. Hihetőleg a Fülöp meggyilkolását érti, melynek következtén urával a magyar földre kényszerült ugrani.

A „lézengő ritter”, Ottó jellemének mintegy kiegészítője, mindjárt a prológban föllép. Közönye, mellyel Ottó elragadtatását le akarja hűteni, arra számítva látszik, hogy ezt még inkább feltűzelje, legalább e hatást idézi elő. Mindazáltal intéseit e helyen őszintéknek vehetjük. Nem mintha erkölcsileg kifogása volna a szándékos csábítás ellen: de mert nagyon veszélyesnek tartja egy Bánkkal játszani ilyet. Gonosz szíve gyönyörködne Ottó kelepcebé jutásán, ha önsorsa ezével összefűzve nem volna; ha nem rettegne a következtéstől. De ama *gyönyörtől* sem szeretné magát megfosztani, az által, hogy Ottót a lebeszélés minden eszközeivel visszatartsa: ezért megelégszik száraz, gúnyos ellenvetésekkel, csak midőn Ottó elment, akkor mondja:

Ej, ej; kegyelmes úr, vigyázz, vigyázz; mert
Egy ily keszeg sovány fiút az izmos
Bánk-bán – bajusza egy végére tűz.

Az első szakaszban Ottó Melinda fölkeresésére küldi, hogy ezt találkozásra kérje. Biberach történetesen azon szobába is benyit, hol az *incognito* visszaérkezett Bánk Peturral beszél, s hallja ez utóbbinak szavait, midőn Bánkot házához titkos összejövételre hívja, mondván, hogy jelszavuk Melinda. – A lézengő ritter Bánkot megpillantva, ijedten húzódott egy szögletbe, s így a beszélgetők által észre sem véve, megint kisuhan. E váratlan kis jelenet, mely Biberach részéről eléggé indokolva van az által, hogy Melindát keresi, ad irányt a lovag további tetteinek. Tudja – s egyedül ő tudja az udvarnál, – hogy visszajött Bánk, a rettenetes; s ha már előbb veszélyesnek tartotta hercegét a merényben gyámolítani, most épen arra gondol, hogy Ottót cserbe hagyja, elárúlja, s ezáltal a magyar párt, különösen Bánk bizalmát megnyervén, anyagi jutalomban is részesüljön. Ottóval, midőn ez (26. l.) követsége eredményét tudakolja, csak félvállról beszél: célozgat ugyan, bízva hercege ostobaságában, a haza-jött Bánkra, de világért sem tudatja vele, mily veszélyes a játék, melyet játszani akar.

Ottó.

Frissen, – beszélj – találhattad magát. (Melindát.)

Biberach (jelentőleg).

Találtam – a galamb helyett oroszlánt (Bánkot).

A herceg nem érti a célzást. Talán haragszik? kérdi s Biberach nem tartja lelkiismeretben járó dolognak kegyurát felvilágosítani, csak midőn ez a megígért találkozás örömeiben elragadtatik, jegyzi meg a ritter óvatosan: „no csendesen! Dicsérd csupán multával a napot!”

Még egy halványabb, de szelídebb alak járul e körhöz: Bendeleiben Izidóra, thüringeni leány. Cserébe maradt a királynénál, akkor, midőn ennek leányát a thüringeni követség elvitte. Gertrúd mintegy leányul fogadta őt, távozó leánya helyett, ez által akarván a kicsiny Erzsébetnek Izidóra anyjában szerető dajkát biztosítani. „Jó Bertha – mondá annak, – légy leányom anyja, mint én anyja leszek a tiednek.” Azóta udvaránál tartja Izidórát, s ezt hála és tisztelet köti a királynéhoz, habár nem szereti is. „Ah igaz, – mondja Izidóra Gertrúd ravatalán – hogy a királyné *kedves* nem vala: de ezt ugyan még is nem érdemelte.” – A német leány titkon Ottót szereti, s e titkot egyedül Biberach tudja, ki azt oly ígérettel csalta ki, hogy a herceget viszont szerelemre bírja, mit beváltani gondolatjában sincs, csak „száraz reménnyel” tartja az epedő szívet.

2. Bánk köre

Bánk-bán, a fejedelmi *Bor* nemzetségből, fia „*Kunrád* grófnak” kiról a darab folytán tudjuk, hogy tagja volt azon küldöttségnek, mely a spanyol Constantiát Imre király számára feleségül hozta, s már előbb, huszonhat évvel korábban mint a darab játszik, tehát még III. Béla alatt (1187.), a velencések ellen harcolt Jaderánál, hol vele Bánk is, – akkor még „gyenge ifjonc”, jelen volt. Ez utóbbi körülmény képessé tesz bennünket, meghatározni Bánk életkorát, a hogy azt szerzőnk képzelte. Bánkot a jaderai ütközetben, bár gyenge ifjonc vala, tizenhat évesnél gyermekebbnek alig tehetjük; így a dráma kezdetén érett férfiú, negyvenkét éves lehet; melynél ifjabb korban a nádori magas hivatalra nehezen is juthatott volna fel. Atyja, spanyolországi útjában, két bujdosó spanyol gróf – Mikhál és Simon – ügyét fogta fel, kik vele Magyarországra jöttek, magukkal hozván kis nővéröket *Melindát* is. E viszonyból fejlődött ki Bánk házassága Melindával. Történetileg áll, hogy Imre 1199-ben ülte mennyegzőjét aragoniai Constantiával: ha tehát a spanyol menekvők kibujdostát ez évre tesszük, jóformán hozzávethetünk Melinda korához. Ő a menekvéskor (97. l.) nem látszik többnek 6–7 éves gyermeknél. Most Bánktól egy kis fia van, ki már járni tud, mert apja „vezetheti” (75. l.), 4–5 éves, mintegy. A darab 1213-ban történvén: Melindát 20–21 évesnek gondolhatni, s e szerint igen ifjan, 15–16 éves korában, lett Bánk nejévé. Nem ok nélkül bibelődöm e részletekkel. Ily korkülönbség mellett, ily zsenge ifjúságban aligha szerelem vitte Melindát Bánk karjai közé. A hála volt az, jóltevőjének fia iránt, s a nagyrabecsülés, mellyel Bánk nemes, férfias tulajdoninak adózott, kiról lelkesedve mondja: „midőn kezem megkérte – *szép se volt igen*; de egy Alphonsus, egy Caesar állt előttem.” (35. l.). Adjuk ehhez a heves déli vért, a spanyol származást, s indokolva látjuk, miért nem hajlandó Bánk ifju nejét az udvarhoz vinni, miért tartja azt falusi magányában. A *féltés* csírája oly természetesen fakad fel e körülményekből, mint szunnyadó magból a növény.

Melinda bátyjai *Mikhál* és *Simon*, emez koros férfi (46 éves), az már gyenge ősz, *Mortundorf* grófok Spanyolországból, *Bojóth*-ről. (?) Nem volt utolsó – mint Mikhál beszéli – a bojóthi faj Spanyolországban. Paizsán a taréjos egyfejű sast régtől fogva ismeré sok ellenség. Már ő és öccse férfiak valának, midőn anyjok Melindát szülte. Szép volt a leányka, mint az Erkölc. Akkor szült neje Mikhálnak is egy fiat. – Azonban egyszer jövének a „*Mohádik*” s a mórok hatalma megint eltenyészett a spanyol földön. Mindenfelé e kiáltás hangzott: „a mohádik! nem messze vannak a mohádik.” – Simon kétkedett, Mikhál tétlenül várta be. Egy éjjel a mohádik rajtok ütöttek, mindenöket feldúlták, elrabolták. Szerencse, hogy szülők már az előtt elhaltak volt. Mikhál egyetlen fia is áldozatul esett: holttestét Simon mentette meg. Futottak a halál elől, Simon a fiú holttestével, Mikhál és Melinda. Simon nem hitte, hogy a fiú meghalt, s midőn arról meggyőződött, fájdalma még a Mikhál fájdalmát is meghaladta. Ez köti Mikhált Simonhoz, a testvéri láncnál is erősebben. Mikor az üldözők elől nyomot vesztettek, Simon kezével ásott sírt, melybe a fiút eltemette. – Ily helyzetben találta őket egy magyar, ki Imre királynak a spanyol Constantiát (nejét, Alfonzó aragóniai király leányát, 1199.) vivő követségéhez tartozott. Ez *Konrád* volt, Bánk-bán atya. Mikhál nem mondja, de érteni lehet, hogy ezzel jöttek Magyarországra, ennek pártfogására részesültek a király kegyében, ki őket javakkal ellátta, s e viszony folytán lett Melinda Bánk neje.

A két spanyol indigenát azonban szünet nélkül gyötré hazafiúi fájdalmuk a mór bilincsen szenvedő Spanyolország miatt; s az, hogy miután Mikhál fia meghalt, Simon pedig gyermektelen, bennök kihál a bojóthi Mortundorf gróffaj. – De az utóbbi keserv csodálatos módon örömré változik. Simon neje egy koldús asszonyt becstelennek mondott, s elkergett, mivel kettős gyermeke volt. Büntetésül mintegy, az isten *hét* fiat adott neki egyszerre. Nehogy férje által becstelennek ítéltessék, nem merte a dolgot Simonnak fölfedezni, hanem egy fiút magánál megtartván, a többi egy banyának adta át, hogy veszítse el. Simon vadászat közben a banyára bukkan, ki rémülve megvall mindent, s felmutatja a hat fiút; Simon a banyát hallgatásra esketi, s a hat fiút nála hagyja, föltartás végett. Csak majd, ha nagyra nőnek, szándékozik az anyának megmutatni, hogy akkor haljon meg – de örömeiben. – E hírrel örvendezteti meg Simon Mikhált: e kis episod van szöve az *első* jelenetbe.

Simon, bár folyvást habozva s kétkedve, a „békétlenekhez” csatlakozik, mire őt nem annyira az ügy iránti buzgalom, mint Petúr és a magyarpártiak barátsága viszi. A vénség miatt elgyengült Mikhál, ki a királyné vigalmán, hol a pártütés hajlama először nyilatkozik, többnyire szunyókált, azt sem tudja miről van szó, legfőlebb oly „vitézi társaságot” vél keletkezőben, mint a *kalandosoké* volt*). Simonnal mégis elmegy Petúr házához, s ott is többnyire alszik: mily nagy lesz ijedelmé midőn e szókra ébred: „le a királyi székből asszonyom – ha véresen is!” A nem sokára belépő Bánk elébe e szavakkal fut: „édes öcsém, ments meg e haramiák közül” – s midőn Bánk a pártütést ügyesen lefegyverezte, nyugodtabbnak érzi magát. De ez nem soká tart; Bánk, kapott hír folytán, maga kéri együtt maradásra a békétleneket: a pártütés tehát ismét folyamatban. De mielőtt Petúr és társai valamit tennének, Mikhál magára vállalja a követséget, hogy a királynét esdekléseivel más gondolatra vegye. Egy órát kér a pártütöktől: addig halasszák a tettet. A palotába megy; ott sokáig kell kinn várnia, pedig ideje drága. Majd meglátja Melindát sirni, kérdezi okát: de Melinda nem mondja meg. Ez a gyermekes ősz igen megzavarja, beront Melinda után a királyi terembe. Követségéről megfélemlítve, csak Melinda keserve aggasztja. A királyné figyelmeztetése

* anachronismus.

eszébe hozza követségét, hozzá fog azt előadni. De zaklatott érzelmei áradózó beszédbe sodorják, s midőn a Spanyolországból történt futásokat előadja, akaratlanul kiejti száján, hogy Simonnak ő most hálátlansággal fizet. Ebből megtudja Gertrúd, hogy Simon a pártütők egyike, elfogni parancsolja, (de ez a kitört lázadás miatt teljesezésbe nem megy), Mikhált pedig rabságba viteti. Mikhál az előteremben Bánkkal jó össze; s ez átadja neki kis fiát. Mikhál azt magával viszi a börtönbe; majd a pártütők által kiszabadíttatik, s jelen van az V. felvonás folytán Gertrúd holtteste mellett.

Petúr-bán szilaj, heves nyugtalan fő. Már a „testvéri háborúban”, midőn Endre fellázadt bátyja Imre király ellen, Petúr a lázadók közt, Endre pártján vala. Ezért Imre megfosztá minden jószágától, maga is csak szökésben talált menedéket. A bujdosó, szökése éjjelén, Bánkhoz ment, a törvényes király hívéhez, fölkeresé ezzel együtt atyja sírját a cinteremben, ráborúlt, s bűnét megbánva emlékezett annak szavaira: „igazad van, atyám, az isten nem segít soha fölkent királyok ellen!” – Ugy látszik, e töredelem s Bánk közbenjárása már Imre kegyét visszaszerzé neki, s ez esetben még inkább indokolva látjuk e makacs jellem ellágyulását Bánk szavaira (57. l.). Lehet azonban, hogy javait és állását csak Endre trónra léptével nyerte vissza, kinek azóta folyvást híve. De e hűség nem gátolja őt, hogy a királyné megbuktatására pártütést szervezzon, s e működésben látjuk őt a darab kezdetén.

Nem hagyhatjuk érintetlen a patriarchalis viszonyt, mely Bánk s a szegény *Tiborcz* közt van. E becsületben megőszült, hív és őszinte parasztot hosszú évek emléke fűzi a Bánk családjához. Már atyjának szolgája volt, s midőn Jaderánál „egy rossz velencei” halálos csapást mért Konrád gróf és fia Bánk fejére, *Tiborcz* fogta fel azt, s most is viseli homlokán a sebhelyet. Ezért, s mivel egyébkint is becsületes vala, a rabszolga megnyeré szabadságát, de csak vesztére, mert a királyné által kegyelt idegenek, az összes magyar néppel együtt őt is nyomorba döntötték, elannyira, hogy kénytelen szolgasága idejére sóhajtani vissza. Ez inséges állapotban, valamint maga, neje, öt éhes gyermeke táplálását Bánk időnkinti segélye nélkül nem volna képes megszerezni, úgy egész osztálya nyomorának enyhítését, az idegen huzavona korlátozását, egyedül Bánk erélyétől s hazafiságától várja.

3. *Endre köre*

A még hátralevő személyzetet egy harmadik, nem oly jelentékeny, csoportba állíthatjuk össze, *Endre* körül. A királyról, a már mondottak után, elég annyit tudnunk, hogy az még nem jött vissza Galicziából, de útban van, s az V-ik szakasz (felvonás) elejére megérkezik. Hű udvaronca, s a királyfiak nevelője, *Myska-bán* az udvarnál maradt, ennek fia, *Solom* messter egy lovagias vitéz magyar ifjú oda van a királlyal, s a hazatérő Endre egy csapattal őt küldi előre, hogy „győződelmes érkezésének hírmondója legyen”, s így elébb mint a király, már a IV-ik szakasz végén, megjelenik.

ESZTÉTIKA, VERSTAN

Széptani jegyzetek

I.

1. §. IGAZ, JÓ ÉS SZÉP

Mihelyt az emberben az *ész* kezd uralkodni, azonnal három fő eszme vonja őt magához: *igaz, jó és szép*. *Értelme* az igazat keresi; *akaratja* a jóra hajlik, *kedélye* a szépben gyönyörködik.

Az emberi értelem óhajtja megtudni az igazat, kinyomozni a létező dolgok okát, egybefüggését, rendeltetését. A igaznak fürkészése által *ismereteket* gyűjt: így álltak elé a különböző *tudományok*.

Az emberi akarat hajlik a jó felé és *tettek*re irányul. A jó lehet *anyagi*, mint kényelmes élet, jó egészség stb.; lehet szellemi, például tiszta erkölcs, erény, *jó* lelkiösmeret. A földmívelés, a műipar stb. az anyagi jó előmozdítását célozzák; a *vallás, erkölcs*tan stb. szellemi javunkat eszközlik.

De az embert az igaz és jó még nem elégíti ki teljesen. *Képzelete* még egyéb tápot, *kedélye* más gyönyört is kíván: ez a szép. A legeggyűgyűbb emberre öntudatlanul is hatnak a természet szépségei; a vad népeknek is van zenéje, költészete. A szép utáni eme törekvés hozza létre a különböző *művészeteket*.

2. §. A SZÉPTAN

Mind a három eszmének: igaz, jó és szép, – okfejtét keresni, törvényeit vizsgálni, a *bölcsészet* (filozófia) feladata. Ennek egyik külön ágát képezi a *széptan* vagy *szépészet*.

A széptan, latinul Aesthetica (e görög szótól *αἰσθητική*) (= érezni, mintegy Érzéstan) tehát oly rendszeres tudomány, mely a szépnek törvényeit fejtegeti. A régieknél nem létezett mint önálló, rendszeres tudomány, hanem részint a philosophiába, részint a költészettanba volt beléolvadva. Csak a múlt század közepén foglaltatott először tudományos rendszerbe Baumgarten Sándor által, s azóta számos művelői vannak, legtöbben a németek közt.

3. §. SZÉP TÁRGYAK, ÍZLÉS. ÍTÉSZET

A tapasztalás bizonyítja, hogy vannak szép tárgyak, először is a *természetben*. Egy kies völgy, vadregényes hegyvidék, háborgó tenger, a vihar, a Vezuv kitörése, kétségkívül a természet szépségei közé számíthatók.

De az ember is képes szép tárgyakat előállítani. Egy nagyszerű építmény, remek szobormű vagy festmény; egy megható zenemű, egy lelkes költemény stb. ember által létre hozott szép tárgyak.

Azon tehetségünk, mely által a tárgyak szépségét, mintegy ösztönszerűleg megérezzük, *ízlésnek* mondatik. Az ízlés kisebb nagyobb mértékben minden embernek veleszületett tu-

lajdona; de tanulmány és szép tárgyak összehasonlítása által fejlik ki. Ha izlésünket annyira kifejtettük, hogy nem csak megérezzük a szépet, de az okát is adhatjuk, miért szép s a szép tárgyak közt éles megkülönböztetést tehetünk, akkor izlésünk már *ítészetté* (kritika) magasult.

4. §. MŰVÉSZETEK

Közönséges beszédben sok tárgyra elmondjuk, hogy az *szép*, noha csak azt akarjuk vele kifejezni, hogy *igaz* vagy *jó*. De esztétikai értelemben a természet szépségein kívül csak azon tárgyakat nevezzük szépnek, melyeket a *művészetek* állítanak elő. A művészetek három nagy osztályba sorozhatók, aszerint a mint 1-ör *alakok* és *színek*, 2-or *hangok*, 3-or *mozgások* által fejezik ki magokat. És így lesznek:

1-ör *Képző művészetek* (Artes plasticae, bildende Künste), melyek tárgyukat *látható* alakban, de mozgás nélkül fejezik ki. Ezek: az *építészet*, *szobrászat*, *festészet*.

2-or. *Hangzó művészetek* (Artes acusticae; tönende Künste), melyek tárgyukat *hallhatólag* adják elé, mint: *zene*, *költészet*, *szónoklat*. Ezek közül a két utolsót, minthogy már nemcsak puszta hangokban, hanem *értelmes szavakban* nyilatkozik, saját elnevezésül *szóló művészetnek* (redende Künste) nevezzük.

3-or. *Arc és taglejtési művészetek* (Artes mimicae, mimische Künste), melyek tárgyukat *láthatólag*, de egyszersmind *mozgás által* fejezik ki: ezek a *színészet* és *tánc*.

A *kézi mesterségeket* nem számítjuk a művészetek közé: mert ha csinos dolgokat állítanak is elő, azokban sajátkép nem a szépség, hanem a hasznosság a fő cél; tehát a *jót*, mégpedig az *anyagi jót* célozzák.

A *tudományokat* nem soroljuk a művészetek közé, mert azok nem a szépet, hanem az *igazat* tekintik fő célul. A *vallás* részint az *örök igazat*, részint a *szellemi jót* célozza: magában véve tehát nem művészet. –

A *művészetek* fő célja a *szép*.

5. §. A SZÉPET MEGHATÁROZNI NEHÉZ

Mi legyen a szép? a tárgylagos szép? – E kérdés sokat fárasztá az esztétikusokat anélkül, hogy kimerítő és általánosan elfogadott értelmezést bírtak volna adni a szépről. Némelyek azt állítják, hogy a szépet lehet *érezni*, de meghatározni nem lehet. Mások különböző meghatározásokkal álltak elő, melyek a valót kisebb-nagyobb mértékben megközelítik, de teljesen ki nem merítik. Ezek közül megemlíti *Kant* értelmezését: „szép az, ami *önérdek nélkül* tetszik”.

Ezen meghatározásnak hibája az, hogy merőben alanyi. Nem azt fejezi ki, mi a szép *tárgyilag* véve, hanem miképp hat ránk, *alanyilag* miképp *tetszik*.

A *tetszés* alanyi dolog.

Fő baj a szép meghatározásában azon nagy különbség, mely a természeti szép s művészeti szép közt van. Mert a természeti szép, ha Isten bölcsességét mutatja is, semmi más eszmét nem tüntet elő. Isten bölcsességét, hatalmát pedig a legkisebb féreg, vagy legrutabb állat éppen úgy kifejezi, mint a legszebb táj, vagy természeti jelenet. Ellenben a művészeti szépnél fő jellemvonása az, hogy mindig valamely *eszmét* (vagy érzést), az anyagban is valami

szellemi kell kifejeznie. Innen már nehéz oly meghatározást találni, mely mind a természeti, mind a művészeti szépnél fogalmát kimerítse. Ezért némelyek a természeti szépet megtagadják, azt állítván, hogy csak a művészet hoz létre szép tárgyakat. Mi nem tagadjuk, hogy a természetben is vannak szép tárgyak, tünemények stb., de minthogy ezekkel a széptannak kevés dolga van, egyszerűen kihagyjuk az értelmezésből s megkísértjük *csupán a művészeti szépet határozni meg*.

6. §. A MŰVÉSZETI SZÉP MEGHATÁROZÁSA

A művészeti szép tárgyakban két lényeges dolgot különböztetünk meg: egyik az *eszme*, a *szellemi*, melyet kifejeznek; másik az *idom* (forma), melyben azt kifejezik. Idom alatt itten nem csupán a *külső formát* (például költeményben a *vers formákat*), hanem ama *benső*, ama *lényeges formát* is kell értenünk, mely szerint például eposz és dráma vagy eposz és ballada már bensőleg különbözőképen alakul. Így értelemben a művészetek minden ágában létezik *idom*: egy zeneműnek például éppen úgy van *formája* mint egy dalnak vagy ódának. Ezen formákban tehát valamely *eszme*, valamely *szellemi* fejeztetik ki.

De mi az *eszme*?

Az *eszme* nem lehet más, mint az *igaz* és a *jó*. *Szép eszme* igaz és jó nélkül nincs; de az *igazat* és *jót* lehet a kifejezés által *széppé tenni*.

Az *igazat* és *jót*, vagy egyenesen (direkte) fejezzük ki, mint a tudomány- és erkölcsstanban, vagy a művészet formái által (indirekte) és akkor a formával egyesülvén, *széppé* lesz. Például valamely történeti igazság, direkte elő adva még nem szép: de a költészet idomain *áttükrözve* széppé válik. A legerkölsibb tanítás, direkte fejezve ki, nem szépmű: még versebe foglalva sem válik azzá, mert akkor a forma és tartalom még nem egyesült bensőleg; de ha oly költői művet alkotunk, amely mintegy észrevétlenül ugyanazon erkölcsi tanulást lehelli: már szépművet hoztunk létre.

Mindkét esetben az *igazat* és *jót* nem megváltoztattuk, hanem ahelyett, hogy *egyenesen* mondanók ki, a művészi forma által tüntettük elé, az *idommal* egyesítettük.

(Nem elég azonban az *igazat* és *jót* a művészetnek csupán külső formáiba öltöztetni. A történet-, filozófia, erkölcsstan stb. versebe szedve még nem válik költeménnyé; mert akkor *formában* volna ugyan kifejezve, de nem a forma *által*. Innen az úgynevezett *tanköltemény* csekély becse.)

A művészi szépet hát így határozhatjuk meg: „a szép az *idomban* és *idom által* kifejezett *eszme*”. Vagy ami egyet jelent „a szép az *idomban* és *idom által* kifejezett *igaz* és *jó*.”

7. §. A SZÉPNEK KÜLÖNBSÉGEI

Már, ha a természeti szép tárgyakat szemléljük is: azok közt szembeötlő különbséget veszünk észre. Egy zord, sziklás, havas vidék egy nyájas rónaságtól, a fülemüle éneke a mennydörgéstől mily igen különbözik; mégis mindkettő szép tárgy.

Mégpedig úgy tapasztaljuk, hogy némely tárgyak szépsége a bennök levő *összhangtól*, *arányosságtól* függ: például a szeliden emelkedő halmok; másoknál összhang, arányosság alig van, mint a mély sziklaomlások stb. Sőt az ilyeneknek az összhang éppen ártana: képzeljünk szépen kigyalult, kisimított, rendbe állított sziklákat.

De a *hatás* is, melyet a szép tárgyak a szemlélőre tesznek, különböző. Némelyek folytonosan, de csendesen gyönyörködtetik, mint egy nyájas vidék; mások először meglepik, megdöbbentik, mint például egy roppant sziklabarlang, a hánykódó tenger, a kitörő Etna. Csak miután ámulása, megdöbbenése elmúlt, aztán kezd el gyönyörködni.

Igy van ez a művészeti széppel is.

Némely tárgynak a művészetben époly hatása van, mintha virágos réten járnánk, holdvilágos éjen andalognánk stb., míg mások mintegy megrázzák, megdöbbentik a szemlélőt. Hasonlítsuk össze egy fuvola csendes zenéjét harci riadóval, egy nyájas tájképet egy sötét csataképpel; a Gráciák szobrait Laocoon szobrával; a görög építészetnek nyílt vidor jellemét, a gótnak sötétségével, komorságával: a különbség azonnal észrevehető lesz.

8. §. A SZÉPNEK TOVÁBBI KÜLÖNBSÉGEI

A szépnek említett két főosztályát a kellemest és fenségest, nevezhetnők egyenes (direkt) szépségnek; mert bennök a szép *egyenesen* (direkte) vagy *közvetlenül* hat reánk; azonnal szépnek érezzük őket.

De a művészeti szépnek van még egy osztálya, hol a szép *nem egyenesen* (indirekte) csak *közvetve* hat reánk. Ez a *nevetséges*. Péld. Homer vagy Csokonai Béka-egérharcára, valamely vígjátékra, torzképre stb. nem azt mondjuk egyenesen, hogy szép, hanem furcsa, nevettető. Azonban az ily tárgyak is a szép művek közé tartoznak. Fordított, fonák képeket mutatnak, hogy ez által felkeltsék bennünk a szépnek érzelmét. Az *ellentét*, mely a bennünk felébredt szép és a tárgy tökéletlensége közt van, nevetésre indít.

Eszerint a művészeti szépnek *három* nagy osztálya van, melyek alá a szépnek minden módosulásai sorolhatók: *kellemes, fenséges, nevetséges*.

9. §. A KELLEMESRŐL. (ANMUTHIG. PULCHRUM.)

Kellemes a tárgy *alanyilag* véve, ha kedélyünket csendesen földeríti és folytonosan gyönyörködtet.

Tárgyilag véve kellemes az, amiben idom és eszme oly viszonyban állnak, hogy az idom tökélye az eszme fölött, a külső a benső felett, uralkodik. Ez történik főleg az összhang által (harmonia).

Az összhang lehet: 1. *alakok és színekben* (harmonia optica), 2. *hangokban* (harmonia acustica), végre 3. *mozgásokban* (harmonia mimica). Lássuk ezeket sorban:

1. *Alakra nézve*: a kellemes leginkább a gömbölyű v. tojásdad formákat, a körded vonalakat kedveli. Hogart híres festész a hullámvonalt nevezte a szépség lineájának. A gyermeki és női szépség a körded vonalak által lesz kellemessé, ellenben a férfi szépség nagyobb szögletességével. A görög építészet gömbölyű idomai kellemesek, ellentétben a gótnak csúcsos íveivel stb.

2. *Színre és hangra nézve*: a kellemes élénk, de nem kirívó, hanem lágyan összeolvadó színekben és hangokban nyilatkozik. Festményekben a mély árnyéklatok, zenében az erős hangzavar, ellenkezik a kellemessel.

3. *Mozgásra nézve*: a kellemet nagyon elősegíti az eleven, de nem fölötte sebes, nem erőszakos mozgás. A régiek a Gráciákat táncolva személyesítik. A szellő mozgása kellemes, a vihar tombolása nem az.

Sajátságai közé tartoznak még a kellemesnek:

1. Hogy inkább *kicsiny*, mint felette nagy. Egy óriásnőt alig tudnánk kellemesnek elképzelni.

2. Hogy inkább *nyílt, derült, világos*, mint az ellenkező.

3. Hogy inkább *gyöngédséget*, mint erőt tüntet fel. A női szépség kellemes, a férfi szépség főséges.

4. Hogy inkább *ujdon, friss*, mint régi, avult. Az ó korból fenmaradt várromok nem kellemesek.

5. A *változatosság* is elősegíti a kellemest; valamint azon *látszó* rendetlenség, mely *kedves balrendnek* (grata negligentia) mondatik.

10. §. A KELLEMES FOKOZATAI

A *kellemes*, a szerint, amint különböző fokozatokon vagy módosulásban jelenik meg, különböző elnevezésekkel bir. U. m. 1. *Kecsesnek* (reizend) csupán emberi, női szépség mondatik.

2. *Kicsinyded* (niedlich) azon tárgy, melyben a kellem az alak kicsinysége által is növeltetik. A *nefelejts* kicsided virág, a *miniatűr* rajz, egy anakreoni dal, egy epigramm, kicsided szép tárgyak.

3. A *dísz* (Zierde) és *ékesség* (elegantia) a kellemesnek csupán külsejére vonatkozik.

4. A kellemes, ha főfokát eléri *bájolóvá* lesz. Báj (gratia) az, midőn a tárgyban teljes összhang mellett már *eszmeiség* uralkodik; midőn az alak tökélye szellemi főséggel párosul. A szép nő, ha nagy lelki erőt tüntet ki, bájolóvá lesz. A tündérek bájolóak, mert túlvilági hatalom eszméjét költik fel. Az ó kori művészek a bájta Gráciákban, a keresztyén festők a Madonna (Sz. Mária) képekben ábrázolták. – És így a bájoló már átmenetet képez a *főségeshez*.

11. §. A FÖNSÉGESRŐL. (ERHABEN. SUBLIME.)

A főséges a kellemesnek ellentéte.

Alanyilag véve: főséges tárgy az, mely először meghat, megdöbbsent, mintegy érezteti velünk *önkicsinységünket*: de aztán csakhamar a kellemetlen érzésből gyönyör fejlődik ki.

Tárgyilag véve: a főséges tárgyban az *eszme*, a *szellemi* uralkodik, mint egy az idom felett, egészen megfordítva, mint a kellemesnél. Eszerint a főségesnél az összhang nem lényeges dolog, sőt az idom összhangja sokszor ártana is a főségesnek. Ha tehát azoknak, miket a kellemesről mondtunk, ellenkezőjét vesszük, feltaláljuk a főséges sajátosságait, nevezetesen:

1. *Alakokra* nézve a főséges inkább szereti a szögletes idomokat, mint a gömbölyűt.

2. *Színekre* nézve a mély, sötétén árnyalt színeket.

3. *Hangokban*: az erős dissonancokat, minők némely tragikai operákban hallhatók.

4. *Mozgásokban*: ha a mozgás nagy erőt fejez ki, főségesse válik. Péld. a felháborodott tenger, a vihar, a villám mozgása. A *lassú* mozgás is lehet főséges, ha nagy erőt fejez ki: péld. egy méltóságosan hömpölygő nagy folyó víz. – A *nyugalom* is főséges.

További sajátosságai még a fönségesnek, ellentétben a kellemessel:

1. Hogy az rendesen *igen nagy*. Kicsiny tárgy nem lehet fönséges, hacsak rendkívüli erő nincs benne összpontosulva, mint a villámban.

2. Hogy inkább *zárt, komor, setét*, mint az ellenkező. Pl. a gót építés; egy roppant ős erdő; az éjféli setétsége.

3. Hogy rendszerint roppant erőt fejez ki. Pl. a kitörő Vezuv.

4. Hogy inkább *ódon, régi* mint *ujdon friss*. Pl. a piramisok, százados tölgyek, váromladékok stb.

9. Változatosság helyett sokszor *egyhangúság* neveli a tárgy fönségét. Pl. a Szahara-sivatag; kútgémes, egyhangú pusztáink.

12. §. TÉR-, IDŐ-, S ERŐBENI FÖNSÉG

Az esztétikusok meg szokták különböztetni a *térbeni*, *időbeni* és *erőbeni* fönséget.

Térbeni fönség az, mely csupán rendkívüli nagysága által indít bennünket bámulatra. Az elláthatatlan pusztá, a csillagos ég, stb. roppant kiterjedésük által hatnak ránk. A térbeni fönség legnagyobb foka a *végtelen*.

Időbeni fönség az, mely az idő hosszasága által hat meg. A régi hősöket fönségeseknek képzeljük, mint a most élő embereket. Egy várrom, a Lybanon cédrusai stb. az idő által lesznek fönségessé. Az időbeni fönség legfőbb foka az *örök*.

A tér- s időbeni fönség *egyesülhet* is valamely tárgyban. Pl. az egyiptomi gulák nemcsak roppant nagyságuk, hanem egyszersmind régiségök által döbrentik meg a nézőt. Az *erőbeni* fönség kétféle: anyagi és szellemi. *Anyagi* erőt mutat pl. egy tengeri vész; *szellemi* erőt az ellenség közé visszatérő Attilius Regulus, a méregivó Sokrates; a Róma szabadságát túlélni nem tudó Uticai Cato; egy Leonidas, egy Zrínyi stb.

Az erőbeni fönség is egyesülhet a térbenivel: a háborgó ocean térben, erőben is nagyszerű.

Isten fogalmában: *mindenütt jelenvaló, térbeni fönség*; öröktől fogva és örökké való: *időbeni fönség*; mindenható, mindentudó stb. *erőbeni fönség*. Tehát az isten a legfönségesb fogalom: mert benne minden fönség egyesülve van.

13. §. A FÖNSÉGES FOKOZATAI

A fönséges is, a szerint, amint különböző fokozaton vagy módosulatban jelenik meg, különböző elnevezéssel bír. U. m.:

1. *Nagyszerű* (grande), midőn nagysága által hatja meg a szemlélőt. A Colosseum Rómában nagyszerű rom. A Lomnici csúcsról nagyszerű kilátás esik. A nagyszerűnek magasb fokai az óriási (gygantesque) és roppant (colossal). Ily óriás művek a piramisok; roppant mű volt a rhodosi kolosszus. A nagyszerű tehát *térbeni fönségeshez* tartozik. 2. *Titokszerű* (mysticum). Valamint a sötétség, úgy a *rejtélyesség* is a fönség jellemével bír. A jós, ki a jövőbe lát, fönséges; mert mintegy az idő kárpitját lebbenti fel. Fenséges volt a saisi lefátyolozott kép a felirattal: „én vagyok az, aki volt, van és lesz s az én fátyolomat halandó ember föl nem lebbentheti”. A titokszerű az *időbeni* fönségeshez tartozik.

3. *Ünnepélyes* (solemne). Ez részint a titokteljes várakozás, részint az ó korból fennmaradt szertartások, cerimoniák által hat ránk. Tehát szinte az *időbeni* fönséghez tartozik.

4. *A fényes vagy pompás* (magnificum), rokon az ünnepélyessel. Mit jelent, neve mutatja.

5. *A csodás* (mirabile). Csodának nevezzük azt, ami mint egy természetfeletti erő által látszik végbevitetni, mely titkosan működik. És így rokon a titokszerűvel; de azon felül valami rejtett erő működését sejtjük. Eszerint az időbeni s egyszersmind erőbeni fenséghez tartozik.

6. *A szörnyű, borzasztó, rettenetes*, szinte a fönséges köréhez tartoznak s *erőbeni fenséget* tüntetnek elő. *Szörnyű* (immane) az, ami inkább nagysága s szokatlan alakja, mint a benne rejlő veszély által ijeszt, pl. az egyszemű cyclopsok, kigyólabú gygasok. *Borzasztó* (horridum), ha benne veszélyes erő nyilatkozik, mint a tengeri vihar, a romboló árvíz. *Rettenetes* (terribile), ha a veszély hirtelensége által meglep, mint a lesújtó villám.

14. §. ÉRZELMES, SZENVES, TRAGIKUM

Az embernek érzelmi és erkölcsi világában is feltaláljuk a szépnek eddig tárgyalt két nemét, a kellemest és a fenségest. Ide tartoznak az *érzelmes*, *szenves*, *szomorú*, helyesebben *tragikum*.

Érzelmes (sentimental) az, midőn a kebel egy bizonyos fokig meg van indulva, de az indulat nem kitörő, nem erőszakos, hanem szelid érzelem, melyben még *összhang* van. Költészetben a szende érzelmeket lehelő dalok, a csendes fájdalomokat visszatükröző elégiák fejezik ki legszebben az érzelmet. Látni való tehát, hogy az érzelmek összhangjánál fogva a *kellemeshez* tartozik. Az érzelmes elfajulása az, amit *érzelgősnek* (ál-sentimental) mondanak, mire rossz költőknél sok példa van.

Szenves (patheticum) az, midőn a kebel erős indulatoktól viharzik, melyek az érzések összhangját erőszakkal *megzavarják*. Példákat a jó tragédiákban lehet találni. Lear király átkozódása, hálátlan leányai ellen, szenves. A pátosz nem mindig bőszavulág fejezi ki magát; sőt ellenkezően sokszor csak tördelt, rövid mondatokkal jelenti ki az indulat magasságát. – Látnivaló, hogy a szenves, az indulatok *erejénél* fogva a *fenségeshez* tartozik. A szenvesnek elfajulása az *álszenv* (ál-pátosz) és a *dagály*.

A szomorú vagy helyesebben tragikum, melyen a szomorújáték alapul, nem csupán abban áll, hogy az esemény, melyet tárgyaz, szomorú legyen. „A *tragikum* ama nemes küzdelmet mutatja, mikor az egyén, az egyes ember feltámad mintegy a világrend, a dolgok természetes folyása ellen; nagyszerűen küzd egy darabig, de nem változtathatván meg a világ folyását, nem akaszthatván meg (mint Hamlet mondja) a világ kerekét, utoljára elbukik, s míg bukásában szánjuk, nagyságában gyönyörködünk.” Így Shakespeare Julius Caesarjában Brutus és Cassius az elpuhult Rómát a régi köztársasági erkölcsökre akarják visszavinni, – mintegy az idők rendjét megváltoztatni. – Caesart meggyilkolják, de a régi köztársaságot nem állíthatják többé vissza, mert a római nép többé nem az, aki volt és így ők magok esnek áldozatul. Hogy a tragikum a *fenségeshez* tartozik, mondani sem kell.

15. §. A NEVETSÉGESRŐL

A szépnek eddig tárgyalt két neme a kellemes és a fönséges, egyenesen hatnak ránk: *direkt* szépek; a nevetséges maga nem szép, sőt tökéletlen, de felgerjeszti bennünk a szépnek képzetét.

Történik ez az *ellentét* (kontraszt) által, mely a nevetséges tárgy és a bennünk levő *szép* közt van. A *béka-egérharc* kisszerűsége pl. képzetünkbe hozza valamely komoly eposz nagyszerűségét és az *ellentét* által nevetséges lesz. A nevetségest tehát mondhatjuk *ellentétes*, vagy *indirekt* szépnek.

Az *ellentét* annál meglepőbb, minél *váratlanabb* az *összeütközés*; azért a nevetséges akkor hat legjobban, ha az *összeütközés* egészen váratlanul esik. Összeütközik pedig a nevetséges tárgy vagy a *kellemessel*, vagy a *főnységgel*. Lássuk ezeket külön.

1. A *kellemesnek* lényegét, mint *főntebb* láttuk, az *összhang* teszi. Ha tehát az *összhang* váratlanul megzavartatik, *fonákság* áll elő, mely nevetséges lesz. Ha valaki díszöltönyben – s hálósipkával jelenne meg nyilvános helyen, ruházata *összhangját* *fonákság* zavarná meg. Petőfi dalát: „Hozzá”, szerelem dalnak véljük, egészen a végső sorig: „*jer pénz! csizmát veszek*”, ez a kellemes hatást nevetséggé változtatja.

2. A *fenségesnek* lényegét a *nagyság* és *erő* teszi. Ha tehát a nagyság helyett *törpeség*, az *erő* helyett *gyengeség* mutatkozik, nevetséges lesz. Még pedig valamint az erőbeni fenség kétféle, *anyagi* és *szellemi*, úgy a gyöngeség is kétféle: *anyagi* és *szellemi*. Lássuk ezeket sorban.

a) *Törpeség*. Ez a nagyságnak vagy *térbeni főnségnek* ellentéte. „Ha a hegyek vajudnak és egeret szülnek”, – a várt nagysággal, melyre el voltunk készülve, *törpeség* ütközik össze, – nevetséges lesz.

b) Az *anyagi gyöngeség* nem annyira nevetséges, mint a *szellemi*; valamint az *anyagi erő* sincs oly fenséges, mint a *szellemi*. De az ököljog korában a *testi gyöngeség* egy volt a legnevetségesebb dolgok közül; mivel a *testi erő* akkor *főnségesebbnek* tartatott, mint most. Mindazonáltal egy atlétai termetű nagy erejével dicsekvő ember ma is nevetséges, ha *gyöngesége* kitűnik; mert alakja és szavai *ellentétbe* jönek ereje csekélységével.

c) *Szellemi gyöngeség*. Ez napjainkban a nevetségesnek legtisztább kútfeje. Mindazon *balgaság*, mit az emberek elkövetnek, *szellemi gyöngeségből* ered. Ezen apró *balgaságoknak* tehát *művészi kitüntetése* mindig nagy mértékben nevetséges.

A nevetségesnek fő oka, amint azt a művészet, főleg a költészet elé állítja, *műfurcsának* (komikum) neveztetik. A komikus író főképp a *szellemi gyöngeségből* eredő, ezer meg ezer tévedéseket, balfogásokat tünteti elő: nevetséges helyzeteket, jellemeket rajzol. Példák a jó vígjátékirók, mint Aristophanes, Moliere.

16. §. VEGYES FAJOK. SZATÍRA, HUMOR, NAIIV

A nevetséges nem mindig áll tisztán, hanem elvegyül majd a *főnységgel*, majd a *kellemessel*, vagyis csak *álarc* lesz, mely alatt *főnség* vagy *kellem* rejlik. Innen a szépnek vegyes fajtái származnak, mineműek a *szatíra*, *humor*, *naiv*.

1. A *szatíra* vagy *gunyor* a nevetségesnek csak *álarcát* kölcsönzi el, de ez *álarc* alatt mindig valami komoly célra törekszik. Meg kell különböztetni a *komikumtól*, mert a *komikum* is feltünteteti ugyan az élet fonák oldalait, a *gyöngeségeket*, *hibákat*, *tökéletlenséget*: de fő célja nem a *javítás*, csak a *gyönyörködtetés*; ellenben a *szatíra* már az erkölcsbíró szerepét játssza; kineveti a *hibákat*, hogy *javítson*. A *szatíra* kétféle: 1. *víg szatíra*, mely a kisebb *hibákat* nevetségesse teszi, 2. *komoly szatíra*, mely már a *vétket* is ostromozza, mint Juvenalis *szatírái*.

2. A *humor*, (melyet némelyek *nedélynek*, mások *szeszélynek* neveznek, de nem elég helyesen), hasonlóképp csak *álarcát* viseli a nevetségesnek. Alapjában véve *főnséges*. Nevetséges

álarcában rejtezett sírás. Élesen különbözik mind a szatírától, mind a komikumtól. Mert a komikum tisztán csak nevetet, semmi keserű íz nem vegyülve a nevetéshez. A szatíra javítani akar; a humor a fájdalomból ered. A komikus író nevet a világ bohóságain, mulatja magát és másokat velők. A szatírikus csúffá teszi azokat, hogy térjenek eszökre. A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett.

3. A *naiv* (gyermeteg) a nevetségesnek a kellemessel vegyüléséből származik. Valami gyermekileg őszintét fejez ki, ártatlan együgyűséggel úgy, hogy az *együgyűség* nevetésre indít, de egyszersmind az ártatlanság megindít, kellemesen hat meg bennünket. Legtöbbször mutatkozik a gyermekeknél, vagy a természet egyszerű fiainál; mint pl. azon gyermek, aki meglátván a hajókötelet, azt vastag cérnának mondta. Népies költemény rendesen a naivság által válik kellemessé. Czuczor „Falusi kislány”-a naiv alak, Petőfi *János vitéz*-e szintén az.

[II.]

1. §. A SZÉPTAN KÖRE

A széptan a művészetnek minden nemére kiterjed, tehát épen úgy tárgyalja az építészetet, szobrászatot, festészetet, zenét, mint a költészetet, szónoklatot, taglejtési művészeteket.

A széptanok azon része, mely a szépnek elméletét (teória) a különböző művészetekre alkalmazza, *alkalmazott* széptannak neveztetik.

Azonban mi, célunkhoz képest, nem a művészetek minden ágaira, hanem csupán a költészetre fogjuk alkalmazni.

2. §. ALAK ÉS TARTALOM

Ha valamely költeményt kezünkbe veszünk, először is a külforma ötlük szemünkbe, melyet ismernünk kell, ha azt akarjuk, hogy a költeményből teljes gyönyört merítsünk. Mert nem elég, hogy a tartalom költői legyen, költői alakban is kell annak megjelenni; tartalom és alak összhangzata teszi az igazi költeményt.

Megkülönböztetjük p. o. az úgynevezett *ódon* (antik) vagy *klasszikai és ujdón* (modern) versformákat; amazok mértékesek, ezek rímelték és többnyire mértékesek is. Egyes fajai a költészettanban adatnak elő.

3. §. ALANYI ÉS TÁRGYIAS KÖLTEMÉNY

Tartalmára nézve valamely költemény vagy *alanyi* (szubjektív) vagy *tárgyias* (objektív). Kisfaludy Sándor e dala:

A havasnak oldalában
Keletkező patak, te!
Melly a fenyők homályaiban
Búsan zúgva szakadsz-le,
És tétova csavarogva

Fába, szirtbe ütődöl,
Míg küszködve, és zokogva
A tengerbe vergődöl: –
Képe vagy te életemnek,
Mely temérdek sérelemnek
Tőrit lelvén utjában,
Zokog kínos folytában.

(Kesergő Szerelem, 75. dal.)

alanyi költemény, mert a költő *belvilágát* tükrözi vissza, ellenben a *Zrinyiász*, *Zalán futása*, *Két szomszédvár* – tárgyas költemények, mert a *külvilág* tárgyait adják elő.

Azonban ez nem azt teszi, hogy alanyi költeményben a külvilág tárgyai sohasem rajzol-
tathatnának. A fentebbi költeményben is leiratik a patak, de csak azért, hogy a költő
belérzelmeit visszatükrözze. Az alanyi költemény is sokszor vesz fel leíró vagy elbeszélő
alakot: de mindig ott van a háttérben a költő érzelme, s erről meg lehet ismerni, hogy nem
tárgyas költemény. Például leírónak látszik ez: a „Dunán” (Petőfitől):

Folyam, kebled hányszor repeszi meg
Hajó futása s dülő fergeteg!
S a seb mi hosszú s a seb mi mély!
Minőt a szíven nem vág szenvedély.
Mégis, ha elmegy fergeteg s hajó:
A seb begyógyul, s minden újra jó.
S az emberszív, ha egyszer megreped:
Nincs balzsam, mely hegessze a sebet.

A költő a saját érzelmeit egy szóval sem érinté, mégis tudjuk, hogy a háttérben önfájdalma
rejlik, tehát alanyi költemény.

A következő vers (Kisfaludy Sándortól) elbeszélő modorban van tartva, mégis alanyi:

A bereknek gyors kaszási
Már utolsót vágának;
Az árnyékok óriási
Hosszúságra nyulának;
Mi ott járánk, – meg-megállánk
A rét magas fűvében;
S hogy a бүрүнн átalszállánk
A folyamnak mentében,
A vízbe letekintettünk –
És alattunk, és felettünk –
És bennünk is a menny volt,
Szívünkben szent tűz lángolt.

(Boldog szerelem, 35. dal.)

Általában az alanyi költő a külvilág tárgyait saját érzelmei szempontjából veszi fel, sőt sok-
szor azokra átviszi önfájdalmát vagy örömét is, mint e népdalban:

Amerre én járok, még a fák is sírnak,
Gyöngye ágaikról a levelek hullnak.

4. §. A KÖLTEMÉNYEK OSZTÁLYOZÁSA

Az alanyi költemények egy nagy osztályba soroztatnak s *lantos* vagy *lírai* költeményeknek neveztetnek.

A tárgyas költészet *elbeszélőre* (epika) és *szinire* (dramatika) osztatik fel.

A kettő közt áll, s majd alanyibb, majd tárgyasb az, mi *tanköltészetnek* (didaktika) neveztetik.

A lantos költemények fajai: *dal, ének, óda, himnusz, rapszódia, dythiramb, elégia, heroida, idill és a lírai epigramma*. Az elbeszélő költemények fajai: *a nép- és tündérmese, monda, mítosz, legenda, eposz, regény, beszély, költői beszély, ballada, románc*.

A drámai költemények fajai: *szomorújáték, vígjáték, nézőjáték*, vagy szorosabb értelemben vett *dráma*.

Tanköltemények fajai: *Aesopi mese, parabola, paramythia, allegoria, szatíra, epigramma* (szatírai), *költői levél, tanköltemény*. Kezdjük az elbeszélő költészettel, mint amelynek kiindulási pontja a legegyszerűbb.

5. §. ELBESZÉLŐ KÖLTÉSZET

Nincs közönségesebb dolog, mint valamely igaz vagy költött dolgot elbeszélni. A dajkamesétől kezdve a legnagyobb eposzig, s a legnagyobb históriáig mind elbeszélés. Még pedig azért beszéltetik el valami, hogy az eseményeket voltaképp *megtudjuk*, vagy csak azért, hogy az előadásban *gyönyörködjünk*. Amaz a történeti elbeszélés, melynek célja az *igaz*: ez a költői, melynek célja a *szép*.

Ebből látható, hogy különböző lévén a cél a történeti és költői elbeszélésben, az előadás modorának is különböznie kell. Amott az események híven, amint megtörténtek, egymásután adatnak elő; itt a főcél az, hogy egy kerek egészzé olvadjanak össze, tehát egymásból folyjanak. Ha valaki a 30 éves háború eseményeit bármily szép versekbe szedve történeti hűséggel egymásután elmondaná az még nem volna hősköltemény.

Az elbeszélő költészet különbözik a lantostól, mert ez alanyi, amaz tárgyas; a drámától, mert ez az eseményeket a szülemelés percében s úgy adja elő, mintha előttünk fejlenének ki, – míg az elbeszélő költészet, mint már lett dolgot a multnak alakjában hozza fel őket. Eposzban a költő csak mint *nyugalmas* elbeszélő van jelen: a drámában pedig egészen *hátterbe* vonul. A tanköltésztől azáltal különbözik, hogy itt az események *magukért*, nem pedig a belőlük vonható *tanulmányért* beszéltetnek el (mint az Aesopusi mesék).

6. §. AZ ELBESZÉLŐ KÖLTEMÉNY MESÉJE

Minden elbeszélő költeménynek (valamint a drámáinak is) kell birnia *mesével*; így nevezetik a tartalom röviden kivonva. Például ama régi magyar költeménynek: „*Szilágyi és Hajmási*” meséje ez: két magyar ifjú *Szilágyi és Hajmási* török rabságba jut. A császár lánya meg-

látja Szilágyit, megkedveli, megszabadítja, s a két ifjúval maga is elszökik. A szultán megtudva a történeteket, a szökevények után csapatokat küld, hogy elfogják őket és visszahozzák: de a magyar ifjak visszaverik az üldözőket s így megmenekülnek. Ekkor Hajmási azt követeli, hogy a leányért víjjanak meg ketten, mert ő másképp nem engedi át Szilágyinak. A viadal megtörténvén, Hajmási elesik, Szilágyi pedig a leányt haza viszi s vele egybekel.

E rövid tartalomból is látható, hogy itt a mese egy *kerek egészet* képez, melyben megkülönböztethető:

1. a *kezdet*, miszerint a császárléány Szilágyit megkedveli; ebből folyt az elszökés, ebből
2. a *bonyolódás*, miszerint a szultán emberei nyomukban vagynak, s a menekülést kétséggé teszik. Az első akadály le lévén győzve, másik áll elő, s neveli a bonyolódást. Hajmási részt vett az üldözők visszaverésében, következőleg ő is igényt tart a leányhoz és Szilágyit csatára kényszeríti.

3. A *kifejlés*. Hajmási elesik, mint ezt a *költői igazság* is hozza magával.

És így arra, hogy a mese kerek egészet képezzen, megkívánnatik: a *kezdet*, *bonyolódás* és *kifejlés* (katasztrófa).

7. §. NÉPMESE, MONDA, MÍTOSZ, LEGENDA, REGE

A népmese mind megannyi elbeszélő költemény, melyet a nép maga hoz létre, szájról szájra ad, változtat, idomít. Szükség tehát, hogy kerek egészet képezzen: azaz meglegyen benne a kezdet, bonyolódás és kifejlés; enélkül mitsem ér. A népmese többnyire *sem helyhez, sem időhöz kötve nincs*, hanem szabadon csapong a képzelet országában. Legfontosabb faja az ugynevezett *jelvi* vagy *jelképes* mese, melyben homályosabb vagy világosabb lepel alatt a mesét költött népnek vallásos hite vagy természettróli nézete rejlik. Így jelenti sokszor (noha az elbeszélő nép tudtán kívül), a győztes királyfi: a napot, a 12 óriás: a 12 hónapot; a saskirály: a levegőt; a halkirály: a vizet; a medve: a földet vagy telet.

Másik faja a *dajka* vagy *állat mese*, melyben állatok jellemök szerint szerepelnek; de nem tanulságért hozatnak fel, mint az aesopi mesében, melytől meg kell különböztetnünk. Ezek sokszor hosszú elbeszéléssé nyújthatnak, mint a német híres „Reinecke Fuchs”. A keleti népeknél, főleg az araboknál az ily mesék igen gyakoriak.

Harmadik faja a *nép furcsa elbeszélései* péld. a székekről, vagy mint a „Csalóka Péter” Jókainál.

A *monda* kiválólag abban különbözik a népmesétől, hogy ez már helyhez, időhöz, vagy történeti személyhez van kötve; így pl. Tompánál a „*Sárkány törés*” című monda helyhez kötött; azt beszéli ugyanis, hogy a harangodi pusztán volt egy tó, melyben hajdan sárkány tanyázott, e sárkány a legelőről sok barmot, sőt néha pásztorgyerekeket is elrabolt. Egyszer egy ifjú kaszás kedvesét is elvitte, miért az ifjú kaszájával a sárkányt megölvén ez kinyájában olyat csapott a földre, hogy azonnal forrás fakadt fel, mely még most is létezik Harangodon. Ugyancsak Tompánál a „*Sírató*” című monda már helyhez (a körösi régi temetőhöz) s időhöz van kötve: a tatárjáráshoz. *Mátyás király Gömörben* (Garaytól), midőn a király a kényes urakat megkapáltatta, már – történeti személyhez van kötve. Balladában a csodás a lelkiállapot rajza, míg mondában mint valósággal megtörtént adatik elő. A mesét a nép, mint igazat, tudva költöttet beszéli, a mondát, mint hinni való dolgot adja elő, – a legendát is. A monda tehát a nép *története*, a mese *költeménye*. (Olvasmány Tompától a népregére, azután mondára.)

A *legendák*. A mondától az különbözteti meg, hogy a legenda keresztyén vallásos eszmét jelképező, többnyire szentek által végbevitt csodás eseményeket beszél el. A vallás győzelme az anyagi erőn. Eredetét ama sötét kornak köszöni, midőn az ökológus fékezése a világi törvény elégtelen volt s csodás elbeszélésekre volt szükség, melyek a hatalmast megdöbbsétek, az elnyomottat bátorítsák. A legenda név (olvasandó) onnan eredt, hogy a szentek és vértanúk életét – mely többnyire ily csodatételekkel teljes volt, – bizonyos napokon az egyházban fel kellett olvasni. Ily legendák a magyarban többek közt: „*Szent Erzsébet*” (Garrytól); „*Hedvig*” (Szóla Isten Gábor angyalához) Vörösmartytól, Tompának „*Lófő*” című elbeszélése, melyben a vízivő sárkányt egy zárándok megátkozta, minthogy azon vidék minden vizét megiván, nincs mivel egy haldokló kisedet megkereszteljen. Az átok oly hatályos, hogy a lőfejű sárkányra rászakad a hegy, de ennek oldalán egy forrás fakad, mely „*Lófő*” nevet visel s minden délben nagymennyiségű vizet önt ki magából. Ime, ez egészen mondászerű, csupán a vallásos vonatkozás teszi legendává. Ilyen még a „*Karácsony*” Kisfaludy Károlytól stb.

A *mitosz* nem egyéb, mint a régi klasszikus népek mondája, vagy legendája. Ilyen „*Philemon és Baucis*” Ovidnál, kik kegyességökért az istenek által élő fákká változnak át; továbbá: Hercules, Theseus, Jason stb. mondái. Mind a négy költeményszerű többnyire csodással, természetfölötti dolgokkal van vegyítve s ez jellemzi őket leginkább.

A csodából kivetkezett monda szolgál alapul a *regének* úgy, mint azt nálunk Kisfaludy Sándor alkalmazta. A rege tehát a hősi korból vett elbeszélés, mely külalakjában inkább a líra, mint az eposz felé közelít. Ilyenek: *Csobánc*, *Tátika*, *Somló* s. t. b.

8. §. HŐSKÖLTEMÉNY VAGY EPOPOEA

A hősköltemény eredetileg akkor alakul, midőn valamely nép hőskora már hanyatlóban van, de még nem ment feledésbe, s a harcos ősök emléke száz meg száz mondában, énekekben forog és él a nemzet ajkán. Ezen mondák lassanként egybeolvadnak, vagy előáll egy hatalmas szellem, mely az elszórt énekeket egy egészé önti össze. – Így támadt a régi görögök két híres éposza, az „*Ilias*” és „*Odyssea*”, melyekben a már készen levő anyag rendezése Homérnak tulajdonítatik, bár vannak, kik ily nevű költő létezését is kétségbe vonják azt állítván, hogy Homeros nem jelent egyebet, mint *kiegészítő, rendbeszedő*. Így keletkezett régi mondákból és énekekből a híres „*Nibelungen-Noth*”, így szedte össze hona mondáit a perzsa *Firdusi*, ama roppant eposzban, melynek címe „*Sabname*” vagy *Királyok könyve*; így eredtek a „*Cid*” néven ismeretes spanyol balladák, melyek Rodrigót, a nemzeti hőst dicsőítik: de ez utóbbiaknak egy hőskölteménnyé alakulását a nemzet megváltozott viszonyai nem engedik. – A velünk újabb időben rokonságba hozott *finnek* is bírnak ily eposzsal, melynek címe: „*Kalevala*”.

De a nemzetek *művelt* korában is támadnak költők, kik valamely magasztos tárgyért hevülve szabályszerű hőskölteményt írnak, melyet különböztetésül *műeposznak* nevezünk. Ily műeposzok közül nevezetesebbek: *Virgil* „*Aeneise*”; *Tasso* (olasz) „*Megszabadított Jeruzsálem*”; *Camoens* (portugál) „*Lusiádja*”; *Milton* (angol) „*Elveszett paradicsom*”; *Klopstock* (német) „*Messiása*” stb. Nálunk magyaroknál legjelesebbek: *Zrínyi*: „*Ostromlott Szigete*” és *Vörösmarty* „*Zalán futása*”.

A hősköltemény külsőleg kötött beszédben (vers) iratik, s elbeszélésre alkalmas, méltóságos versfolyamatot kíván, mint a hexameter, az olasz terzina vagy ottava rima, a Zrinyi-vers stb.

9. §. AZ EPOSZ KELLÉKEI. TÁRGY

Mindenek előtt az eposzi tárgynak *nagyszerűnek* vagyis olyannak kell lennie, mely nemcsak kevesek, hanem egész nemzet életére kiható, nagy és nevezetes eseményt foglaljon magába. Ily nevezetes esemény az *Aeneisben* a római birodalom alapítása; Tassónál „*Jeruzsálem megszabadítása*”, vagyis a keresztes hadak, melyek nemcsak egy nemzetre, hanem az egész keresztény világra kihatottak; Camoens *Lusiádjában* a keletindiai út felfedezése, mely később a felfedezések egész sorát vonta maga után; *Zalán futásában* Magyarország elfoglalása. – Az *Ilias* tárgya csak Achilles haragja ugyan, de ez a trójai háború folyamára nagy, döntő hatással van; a trójai háború pedig a görög nemzet életének egyik legfontosabb szakát képezi. Az *Odysee* már csak Ulysses kalandjait tárgyalja, s így kisebbszerű, mint az *Ilias*. A *Niebelungen* tárgya egy uralkodó hősi család és egész nemzedék irtóztató kipusztulása. A *Sabname* tárgya két nemzetnek: Turán és Irán századokon keresztül folyt véres küzdelme. Milton *Elveszett paradicsoma* a pártos angyaloknak lázadását Isten ellen, s ezzel párhuzamban az első emberek bűnbeesését, bukását énekli; Klopstock az emberi nem megváltását a *Messias* által. E két eposz tárgya tehát több mint emberi. Ariosto nagy költeménye „*Az örvöngő Roland*”, Nagy Károly mondaköréből van véve: ő és kalandos leventéi (mint Roland, Rinald stb.) szerepelnek abban; háttérét a keresztényeknek a mórokkal való küzdelme képezi. Végre a *Szigeti ostrom* tárgya nem csupán a vár bevétele, hanem az, hogy az Isten az elfajult magyar nemzetet a török által megbünteti.

Szükséges még, hogy a tárgy a régi korból vétessék, minthogy a régiség a személyeket és eseményeket fősígesebbé teszi, azokról minden prózai részleteket letörölven.

10. §. AZ EPOSZ MESÉJE. EPIZÓD

De bármily nagyszerű legyen a tárgy, az történeti rendben elmondva még nem lesz eposzá. Így Garay *Szent Lászlója*, mely ugyanazon hősről különböző, egymással össze nem függő eseményeket beszél el születésétől fogva haláláig, inkább költői életírás (biográfia), mint eposz. Megkíváncsit, hogy az eposz meséje egy *önálló, kerek egész* képezzen. Így az *Iliász* meséje az események egymásból folyó láncolata. A Tróját ostromló görögök elrabolják Chryses, Apolló papjának leányát. Chryses a fővezértől, Agamemnontól nem nyerhetné vissza a leányt, könyörög Apollónak, hogy büntesse meg a görögöket. Apolló dögvészt bocsát a táborra. A nép gyűlést tart: mi módon lehetne elfordítani a veszedelmet? Calchas, a jós kijelenti, hogy nem szűnik meg a vész, míg Chryses leányát vissza nem adják. Achilles pártolja s elhatározzák, hogy el kell venni a leányt Agamemnontól, kinek ez rabnője volt. Agamemnon kénytelen engedni, de egyszersmind bosszút kíván állni Achillesen; azért annak kedvenc rabnőjét, Bryseist elveszi. – Innen *Achilles haragja*. A hős ezentúl mindig sátrában marad, nem akar többé harcolni, s ezzel bosszulja meg Agamemnon és a görögöket, mert tudja, hogy nélküle Tróját bevenni nem lehet. A trójaiak mind jobban verik a görögöket. Agamemnon kérlelő követséget küld Achilleshez, de ez nem engesztelődik. Már a trójaiak épen a görögök táborát s hajóit akarják felgyújtani. Ekkor Patroclus, Achilles rokona

és bajtársa kéri őt, hogy legalább fegyvereit kölcsönözze neki oda, ha azok által a trójaiakat rémülésbe lehetne hozni. Achilles enged; Patroclus kimegy barátja fegyvereiben, vív, de Hector által elejtetik. Achilles barátja halálán magát elbúsulva, már most harcra szállt, nem nyugszik, míg Hectort, a legnagyobb trójai hőst el nem ejti, s ezáltal a görögök harci szerencsését megfordítja. Íme, ez egy összefüggő, kerek egész. Mindenik esemény a másiknak oka vagy következménye. Ezt nevezzük az eposzban *mesének*.

A fő esemény közé nagyobb teljesség és változatosság kedvéért beszórt mellékeseményeket *epizódoknak* nevezzük. Ilyen epizód például *Hector búcsúja Andromachétól* az Iliászban; és *Deli Vid hitvese*, a „Szigeti ostromban”. Ez utóbbi maga is egy kerek mesét képez, s a fő eseményre előmozdítólag hat. Deli Vid, a szigeti hős egy csata alkalmával a várból kinn rekedvén, neje török és férfi mezben fölkeresésére indul. Megszólít egy szerencsét, ki épen a császárnak hírül akarja vinni, hogy Vid egy sátorban alszik. A nő levágja a szerencsét, hogy férjét el ne árulhassa, de azért bajba kerül, mert a törökök elfogják. Szerencsére a zaj Videt is felriasztja, ki nejét felismervén, megszabadítja. Ez tehát *epizód*, mert nem tartozik szorosan a főeseményhez, de azzal mégis egybe van kapcsolva, mert Deli Vid, egyik kiváló hőse a darabnak, nem szabadult volna ki a törökök közül, ha neje megmentése őt oly kétségbeesett harcra nem kényszeríti s ezáltal Sziget védelme sokat vesztett volna.

11. §. AZ EPOSZ HŐSEI. JELLEMZÉS

Minden eposzban vannak több, kisebb-nagyobb fontosságú cselekvő személyek, kik a *darab hőseinek* mondatnak. Ezen hősök közül az, kin úgy szólván az egész eposz sarkallik, *főhős* nevet visel. Ez intézi az egészet, azonban nem működik teljesen szabad akarat szerint, hanem valamely fensőbb, isteni akaratnak a végrehajtója, *s ebben különbözik a drámai hőstől*. Így *Aeneas* isteni végzésből (fata) indul hazát keresni; *Gottfriednek* egyenesen Gábor angyal jelenik meg s adja tudtára isteni küldetését; *Árpád* Hadur akaratának végrehajtója stb. Így az eposz főhőse, gyakran mellék hősei is – többnyire *végzetszerűek* (fatális), kiknek sorsa Isten által már eleve el van határozva, s jóslat által tudtokra adva. *Zrínyinek* Isten már a II.-ik énekben kijelenti, hogy Sziget ostrománál dicsően el fog esni, sőt *Deli Vidnek* is az elesett *Radivoj* szelleme megjelenti közelgő halálát. A nibelungeni hősök egyikének, *Hagennek*, midőn a Rajnán átkelnek, a hableányok (Meerweib) megjósolják, hogy közülök egy sem fog visszatérni Etele udvarából, ami be is teljesedik. Ezen *végzetszerűség* az, mi az eposz hőseit kiválólag bélyegzi.

Az eposz hősei *egyenileg* jellemeztetnek. Jellemezni annyit tesz, mint a hőst úgy tüntetni fel, hogy beszédéből, de még inkább *tetteiből* gondolkodás-módját, hajlamait, jó vagy rossz tulajdonságait, szóval egész valóját megismerhessük. Innen a jellemzés *több oldalú*, midőn a hősnek más-más tulajdonait tünteti fel; s *következetes*, ha mindvégig hű marad. Például *Zrínyi* majd úgy tűnik fel, mint vitéz, majd úgy, mint elleneihez kegyelmes, jó apa, jó kereszttyén s katolikus bajtársaiért élni-halni kész, hű alattvalója királynak stb. Ez a *több oldalú jellemzés*. *Következetesen* akkor jellemezzünk, ha a hősnek csak egymással összeférő sajátságokat tulajdonítunk: pl. nem lehet valaki majd *vitéz*, majd *gyáva*: nem lehet *jó honfi* és *hazaáruló* egyszermind. *Egyéni* a jellemzés, ha ezáltal a hős, a darabban levő minden más hőstől határozottan különbözik. Ellenben *tipikus* akkor, ha csak a *fajt* jellemezzük, ha egyik vitéz olyan, mint minden más vitéz, egyik haragos, mint minden más haragos stb.

Különbség az eposzi és drámai jellemzés közt az, hogy az eposz hőse *állandó* jellemmel bír, pl. Achilles, Aeneas épen az a darab végén, ami az elején volt; ellenben a drámai jellem *fokozatosan* fejlődik ki, pl. Macbeth a darab elején még csak *nagyravágyó*, ami magában nem bűn, sőt nemes tettek forrása is lehet, de őt a nagyravágyás arra ösztönzi, hogy a királyt ölje meg, trónját foglalja el; s az így megszerzett trón megőrzéséérti aggodalom *zsarnokká* teszi őt, míg végre népe gyűlöletének áldozatul esik. Itt a jellem a nagyravágyásból, mint egy csírából fokozatosan fejlődött ki: ez *drámai jellemzés*. Eposzban a cselekvény inkább külső, egyebüttlé benső. Eposzban az események uralkodnak a személyek felett, egyebüttlé megfordítva, – eposzban a fizikai erő, egyebüttlé a szellemi erő kifejlés. – Az eposz régi külön faj, – a többi újdonság.

12. §. A CSODÁLATOS. – MACHINA

Csudálatosnak nevezzük általában azt, ami természetfeletti erő által hozatik létre, vagy legalább úgy tetszik. A csudálatos eleitől fogva nagy szerepet játszott az eposzban részint azért, mert már azon mondákban, melyekből mint láttuk, az eposz alakult, megvolt, részint és főleg azért, mert az eposz fősségéhez tartozik. Ugyanis az eposz főhősei nem egészen saját akaratuk szerint, hanem fensőbb isteni akaratból működnek; már pedig az istenek megjelenése feltételezi a *csodást*. Így az Olymp istenei maguk is részt vesznek a trójai háborúban, Aeneasnak megnyílnak az alvilág kapui stb.

Ha a csodálatos cselekmény folyamára előmozdítólag vagy gátlólag hat: *gépnek* (machina) neveztetik. Ilyen gép a Zrinyiászban, hogy Mihály arkangyal Isten parancsából egy *furiát* küld Szolimánhoz, ki azt a magyarok ellen felbőszítse.

Hajdan a görögöknél a drámában is alkalmaztatott ily gép (Deus ex machina) onnan vette az elnevezést, – de ma már a drámában machinával élni merő hiba lenne.

13. §. KÖLTŐI ELBESZÉLÉS. KÖLTŐI BESZÉLY

E név, költői elbeszélés igen széles értelmű. Ugyanis kiterjed mindazon kötött alakú (verses) elbeszélő költeményekre, melyek más fajhoz nem számíthatók. Lehet komoly vagy víg, mesés vagy nem az; magasb vagy házi körből vett. Ily értelemben Ovid „*Metamorphosisa*”, Gáray „*Szent Lászlója*” épen úgy költői elbeszélés, mint Petőfinél a *Megyeri* vagy *Csokonai* című rövid költemény.

Szorosabb értelemben költői beszélynek oly elbeszélés mondatik, melyben nem annyira az *események fontossága*, mint a cselekvő személyek viszonyai, érzelmei, szenvedélyei érdekelnek bennünket. Tárgyat tehát a *szűkebb*, többnyire családi körből meríti. Hőseinek *egyéni* jellemet ad ez is, de azt *drámailag* fejti tovább, a lelki állapotokat, azoknak fokkonkénti fejlődését tüntetvén elő. Eszerint a cselekvény is drámaibb hatású, mint az eposzban. A csodás nem tartozik jelleméhez. Így már a felhozott „*Két szomszédvárnak*” (Vörösmartytól) külső előadása egészen époszilag van tartva, de Tihamér és a többi személyek lelkiállapotának drámai fejlődése a költői beszélyhez hajlik.

Így a „*Chilloni fogoly*”-ban (Byrontól) alig van valami külső cselekvény, hanem a lélekállapot megváltozáson keresztül: az ifjú, vidor kedély teljes elfásultságba süllyed alá. Kisfaludy Sándor úgynevezett regéi szinte költői beszélyek, azon különbséggel, hogy míg a költői

beszély a dráma felé közelít, ezek inkább *líraiak*, mert a cselekvény bennük a költő *alanyi* érzelmeiben olvad fel.

14. §. REGÉNY, BESZÉLY

A költői előadás legkorlátlanabb formája a regény, melyet az *újkor eposzáinak* szoktak mondani. De az eposztól nemcsak abban különbözik, hogy prózában íratik. Mindkettő nagy elbeszélő költemény ugyan, de azért köztük lényeges a különbség.

Regényben a költő, mint elbeszélő *nem vonul annyira háttérbe*, mint az eposznál; tehát a regény *alanyibb*, mint az eposz. Nemcsak lélektani fejtegetéseivel s egyéb okoskodásaival kísérheti tárgyát, de saját érzelmeit is, pl. a *gúnyt* vagy *humort* teheti alapjául, ami már egészen alanyi jellemű. E részben az angol Thackeray (olv. Thekeré) regényei mesterművek. Jókai regényein is folyvást érzik az alanyiság.

Tárgya nem oly egyszerű, mint az eposzé, inkább a családi körben mozog. De fő különbség az, hogy *hősei nem végzetszerűek*, nem működnek isteni rendelésből, hanem önállóan, mint a drámában, eszerint a csodásnak a regényben semmi helye; a kísértetes stb. regények ma már nevetség tárgyai.

A *cselekvés* regényben inkább *belső*, az eposzban inkább *külső*. Amott az elbeszélte események nem magukban véve fontosak, hanem a *hatásért*, mit a szereplő egyénekre tesznek; míg az eposz nagy dolgokat, tetteket zeng.

A *jellemzés* regényben is egyéni (individuális), de nem állandó, kifejlett, kész jellemeket ad, mint az eposz, hanem drámailag fejti azokat. Így fejlődik Jósikánál Abafi jelleme: a benne szunnyadó nemes indulatok magva kikél s erőt vesz az alantas szenvedélyeken.

Különben a regénynek tárgyai szerint többféle nevet adnak, mint történeti, társasági, irányregény stb. A beszély (novella) nem egyéb, mint kis regény, gyorsabb, elevenebb folyamattal, drámaibb haladással.

15. §. BALLADA. ROMÁNCA

E két költemény-faj közt nehéz elválasztó falat húzni. Közös jellemük az, hogy bennök az eposzi tartalom lírai alakban jelenik meg: tehát *lantos eposzok*. Minél dalolhatóbb a románc és ballada, annál jobb az. Így nem annyira a cselekvény teszi lényegét, mint az *előadás*. Újabb időben azonban azon különbséget teszik köztök, hogy a balladában ugyanazon *végzetszerűség* uralkodik, mint az eposzban; míg a románca hőse *önállóan* cselekszik. Amabban tehát a csodás szerepel, itt a hős jelleme. A *tündér király* pl. Goethetől, ballada, míg nagy részére magyar balladáinknak a románca név illenék (pl. Az ősz bajnok, Szilágyi és Hajmási, Kont stb.).

16. §. LANTOS KÖLTÉSZET

A lantos költemények mindnyájan alanyiak, mert a felindult költői kebelből buzognak elő, s annak érzelmeit tükrözik vissza. Minél igazabb az érzelem, annál hatályosabb lesz a költemény; ellenben a hazug, csinált érzelmek, minden külső ékességük dacára elárulják magukat. Megkíváncsatik bennök az *egység*, miszerint a költemény minden részei egy alapeszmére

vitessenek vissza s egy érzelmet tüntessenek fel. Eszerint egy alapeszme uralkodik az egész költeményben, mely annak mintegy magvát képezi, s a többi eszmék ezen egynek rendeltetnek alá.

Eredetileg olyan költemények neveztettek *lantosoknak*, melyek lant mellett énekeltettek; ma is azon lírai költemény felel meg céljának leginkább, melynek külidoma énekre alkalmas. Ezért rövid ritmosos idomot igényel: az eposzi terjedelmességet nem tűrheti.

Ide tartozó fajok: a *dal* és *ének*, *óda* és *himnusz*; a *rapszódia* és *dythiramb*; a *lírai epigramma*; az *elégia* és *heroida*; s amennyiben alanyi költemény: az *idill* is.

17. §. A DAL ÉS ÉNEK

A dal a megindult kedélynek költői nyilatkozása. Tárgyai: az élet örömei és bánatai; szerelem, barátság, rokonság s a nemesebb élvezetek, melyek az életet enyhítik, a kedélyt felvidítják. Formája rövid, dalolható. Ilyen Tompánál az „Őszi dal”, mely így kezdődik, egyszerűsmind a költemény *alapeszméjét*, egész *hangulatát* kifejezván:

Őszi tájnak hervadása,
Őszi napfény ragyogása,
Hervadásból, fényből támad
Lelkemen a *kedves bánat* stb.

A dal, ha egyszerű népi nyelven keletkezik, s nép ajkán forog: *népdalnak* mondatik. Ezek közt szinte sok szép van.

Az *ének* hangulatára nézve hasonlít a dalhoz, de különbözik tárgyban, mert ennek tárgya a buzgó szív ömledézése Istenhez. Sok szép énekeink közt figyelmet érdemel a következő hely:

Ha örömmel gerjedezem
És rebegni igyekezem
Tetőled mennyi áldást vészek.
Feltekintve rád, atyámra,
Könnyű csordul az orcámra,
S ez által olyan ujjá lészek,
Mint a plánta, mikor arra
Harmat cseppet szülsz hajnalra.
(Új Énekes könyv, 153. dics. 2. vers.)

18. §. ÓDA ÉS HIMNUSZ

Az óda a lelkesült kedélynek lírai nyilatkozása. Tárgyai tehát magasztosak mint: hazaszereget, dicsőség, erény stb. Megkülönböztetjük a *bősi ódát*, melyhez a *nemzeti* is tartozik, s az oktató (didactica) ódát, hova a bölcselőt (philosophica) és gunyorost (satyrica) számítjuk. Így már: „Romlásnak indult” Berzsenyitől gunyoros óda; a „Minden órának leszakaszd virágát” bölcselő; az „Él még nemzetem istene” nemzeti óda. Előadása az ódának különbözik a daltól, magasabb, emelkedettebb hangja által.

A himnusz tárgya a lehető legfenségesebb, tehát az *isten*. Az énektől úgy különbözik, mint az óda a daltól. Igen szép e nemben Berzsenyi „Fohászkodása”, kivált e helye annak:

Téged dicsőít a Zenith és Nadir,
A szélvészek bús harca, az égi láng
Villáma, harmatcsepp, virágszál
Hirdeti nagy kezed alkotását!

19. §. A RAPSZÓDIA ÉS DYTHIRAMB

A rapszódia a heves érzelem miatt, mintegy be sem végzett ódát, a dythiramb pedig olyat jelent, mintha a költő a legmagasabbfokú lelkesedésében magánkívül ragadtatnék. Eredetileg jelentette Bacchus ünnepélyén a mámor lelkesülségében zengett himnuszokat, minő akart lenni Csokonainál az, mely így kezdődik:

Evoe!
Bacche! Evan Evoe,
Bacche, töltsd lelkünket bé! stb.

20. §. A LÍRAI EPIGRAMMA.

Az epigramma szó eredetileg jelentette az emlékek feliratát, minthogy e feliratnak kis helyen minél velősb eszmét kellett kifejezni, s többnyire versebe foglaltatott: tehát idővel innen oly költeményszínt állott elő, melynek feladata szűk határok közt az eszmét minél hatályosabban fejezni ki; ez az epigramma.

A *lírai* vagy *hellén* epigramma tehát oly költemény, mintha valamely dalnak vagy ódának csupán a *magaszímét* vennők egy hozzá illő költői képpel, röviden, de hatályosan fejezve ki Pl. Óda magvát képezhetné Vörösmartynak Kölcsey halálára írt epigrammája:

Meg ne ijedjete! a *hazaföldnek* szíve dobog fel:
Kölcsey sírjától *keble örökre sebes*.

21. §. ELÉGIA. HEROIDA

Az elégia érzelmes költemény, melyben az élet, a költői egyén örömei vagy fájdalmai tükröződnek vissza. Tárgyai tehát ugyanazok, mint a dalé, de az érzelem nem oly heves, az előadás is nyugodtabb, mérsékeltebb. Ezért nem kíván oly rövid énekelhető formát, mint a dal; ezért engedi meg, hogy a költő *reflexiókat* is szőjön belé. Ama higgadt kedélyállapot alkalmas leginkább elégiára, midőn, mint Petőfi oly szépen mondja:

Akkor, mikor fájdalmunk szélvésze
Kitombolt, elzúgott, megszűnt, elenyésze.

Sokszor az elégia a vége felé ódai magasságra emelkedik, mint Kisfaludy Károly „Mohácsában” vagy ama szép zsoltárban „Hogy a babyloni vizeknél ültünk”, mely utóbbi a nemzeti siralom után ily erős átokban tört ki:

Te Babylonnak leánya, meghiggyed,
Hogy még végre por, hamuvá kell lenned,
Boldog, aki tenéked e dolgot
Megfizeti, e méltatlanságot,
Ki öledből gyermekedet kirántja,
És az erős kősziklához paskolja.
(A CXXXVII. zsoltár 5. verse.)

A heroida (hős levél vagy távszózat) nem egyéb, mint elégia, de melyben a költő nem saját, hanem valamely elhunyt hősi személy érzelmeit fejezi ki levél alakjában. Ilyeneket írt a régi korban Ovidius, melyeket az újabb költők is utánoztak. Nálunk is van egy kettő.

22. §. IDILL

Az idill (idyllium *εἰδύλλιον* = képecske vagy képköltmény) külsőképen az elbeszélő, sőt a drámai alakot is felveheti, de mindig alanyi érzelmen alapul. Ez érzelem az egyszerű természethez visszasóhajtás, ellentétben a civilizáció romlottságával. Ilyen költemények Theokritos és Virgil eklogái, Gessner: Ábel halála, hosszabb elbeszélő alakban; nálunk Kazinczy fordításában olvasható: „Amintas” Tassotól, drámai alakban, Csokonai által magyarítva is, Virgil ecclogáit Faludi Ferenc utánozta nálunk a mult században meglehetősen szerencsével. – A lantos költemények itt elszámolt fajai az érzelmi és kedélyi költészethez tartoznak; előadásuk az óda és himnuszfélekben *fenséges*, a dalban, elégiában, idillben: *kellemes*. Most átme-
gyünk az értelmi költészetre.

23. §. TANKÖLTÉSZET.

A tanköltészethez számítunk minden olyan költeményfajt, melynek célja gyönyörködtetve oktatni; azaz valamely *igazságot* költői alakban terjeszteni elő. Ilyen fajok már: az *aesopi mese*, *parabola*, *paramythia*, *allegoria*, a *költői levél*, a *szatíra*, *epigramma* s a tulajdonképpeni *tanköltemény*.

A tanköltemény (carmen didacticum) alatt oly hosszabb költeményt értünk, mely az ismeretek országából egy vagy más tárgyat tanulságosan, de azért költői alakban terjeszt elő. Oly tárgyat szemel ki tehát, mely alkalmas legyen a költői felöltöztetésre pl. a mezői gazdaszat alkalmasabb, mint a számtan. A tanítás helyett sohasem felejt, hogy a költő célja esztétikai gyönyört okozni; száraz tanítások halmaza még nem lesz tanköltemény. Jeles példány e nemből Virgilius *Georgiconja*; Pope angol költő „*Próbatétele az emberről*” (Essay on Man), nálunk Csokonai halotti beszéde, mely nem egyéb, a *lélek halhatatlanságát* költőileg bizonyító tankölteménynél.

24. §. MESE ÉS ROKONFAJAI

Az úgynevezett *aesopi mese* vagy csupán *nézleti* (theoretica), midőn a világ folyását állatokról vett példákban felmutatván, az olvasóra bízva, hogy vonjon belőle következtetést, amilyet akar; vagy *erkölcsi*, midőn az erkölcsi tanulság szembeötlőbb. Pl. a következő mese nézeti lesz, mintha mondaná: így megy a világ.

*Menyét fogra került a fájda.
Menyét rókának, róka farkasnak
Lőn martaléka majd. (Hagedorn.)*

Ellenben a méhek vagy hangyák szorgalmáról példázott mesékben szembeötlő erkölcsi tanulság van: „légy szorgalmas!” Az ilyenek tehát erkölcsiek.

Noha az ilyen mesék elbeszélő alakot vesznek magukra, de azért nem tartoznak az elbeszélő költemények közé, mert itt az elbeszélés *nem magáért az elbeszélő tárgyért*, hanem az általa példázott világnézet vagy tanulságért történik. Ugyanez áll a parabola, paramythia és az allegóriára nézve is.

A *parabola* (példázat) rokonfaj az *aesopi* mesével, csak hogy nem állatokat vagy más természeti tárgyakat, hanem költött emberi személyeket léptet fel, hogy általuk tanulságot példázzon. Ilyen Fáynál a „*Castilii nemes*”, mely az ifjú vágyak fokenkénti megghiúsulását példázza; ilyen a szentírásban a *Magvető* és sok más.

A *paramythia* szinte rokonfaj az *aesopi* mesével, de benne a mitológia istenei szerepelnek költött esemény által, valamely tanulságot példázván. Ilyen Fáynál *Jupiter és Momus*; Kazinczynál több darab Herderből fordítva stb.

Az *allegoria* elvont (absztrakt) fogalmakat személyesít meg; mint erény, bűn, igazság, hamisság stb. s azokra ruház valamely cselekvényt, mely a tanulságot magában hordja. Ilyen allegoria ama népi elbeszélés, miszerint *Igazság és Hamisság* testvérek egyenlő számú pogácsákkal útnak indulván, a Hamisság ráveszi Igazságot, hogy előbb annak a pogácsáit egyék meg, de azután, midőn az Igazság éhes lesz, a magáéból csak úgy ad neki, ha egy-egy tagját le hagyja vágni, szemét kivájni, kezét levágni stb. engedi. – Ilyen Vörösmartynál az *Árvízi bajós*, hol a Jótétemény lép fel, mint allegorikai személy.

25. §. KÖLTŐI LEVÉL

Nem minden költői levél tartozik a tanköltemények sorába, vagyis nem mind költői levél az, mi levél alakban vagy versben iratik. Így pl. Tompánál „Levél egy kibujdosott barátom után” szép elégia; Petőfinél: „István öcsémhez” a költői kedély bizalmas nyilatkozása. – Szorosb értelemben vett költői levélnek oly költemény mondatik, mely a levél bizalmas hangján írva, majd *didaktikai*, majd *szatírai* elemeket tartalmaz. Előadását élénkség, keresetlen csín jellemzi. Példányul Kazinczy levelei szolgálhatnak, de kivált Horác az epistolák nagy mestere. Szemere Pálnak „Vidához” írt epistolája is becses mű e nemben.

26. §. SZATIRA. EPIGRAMMA ÉS GNOMON

A szatírának eleme a gúny, mellyel az emberek balgaságait, előítéleteit, erkölcsi apróbb tévedéseit, majd komolyabb hangon üldözi, majd víg modorban nevetségessé teszi. Célja tehát: *ridendo dicere verum*; a hibákat pellenęgére állítván, javítani az embereket. Példányul a római-aknál komoly nembn Persius és Juvenalis, a vidorban Horatius szatírái szolgálhatnak, de a klasszikus formán kívül a szatira, sok más egyéb formába is öltözhetik így: „Don Quixote” regényi alakot visel; Kölcsey felelete, a „Mondolatra” levelekben teszi nevetségessé egy részről a nyelvújítókat, másrészt a régihez makacsul ragaszkodókat, s a versírók ízetlen különöcségeit.

Az *epigramma* (római) nem egyéb, mint kised szatíra, melynek fulánkja a végszavakban minél váratlanabbul, annál hatályosabban csíp. Ily epigrammákban Martialis jeleskedett leginkább, neve azért római epigramma. Például:

Versedben nagy könnyűség van, Dalmi dicsekszel:
Könnyű lenni szokott, nem csoda, a mi üres.
(*Szentmiklósi.*)*

A *gnomon* külsejére hasonlít ugyan az epigrammához, de nélkülozi annak képes előadását, csak egyszerűen ád elő valami bölcs mondatot, mint:

A SZERÉNY
Hódol az érdemnek, nem tudja, nem érzi magátét.
Mást ha dicsérnek, örül, más ha dicséri, pirul.
(*Szentmiklósi.*)

27. §. SZÍNI KÖLTÉSZET

A színmű tárgyas költemény, mint az eposz, de ettől lényegesen különbözik, mind *külsőleg*, mind *belsőleg*. *Külsőleg* a rövidebb s határozottabb forma, mely kitéréseknek, epizódoknak nem enged annyi helyet, mint az eposzban; továbbá a felvonásokra és jelenetekre osztott párbeszédes alak különbözteti meg. Azaz míg az eposzban a költő jelen van, de csak mint nyugalmas elbeszélő, a drámában egészen háttérbe vonul, és személyeire bízza a beszélgetést és az ebből kifejlődő cselekvést. Az eposz tehát megtörtént eseményeket mond el a *multnak* alakjában, a dráma most történő cselekményeket ábrázol, a *jelennek* alakjában.

Belsőleg:

1. Eposzban az események már magokban fontosak, nagyszerűek, drámában csak annyira érdekelnek bennünket, amennyiben a cselekvő egyén lelkiületére hatnak, máskép a színpadi hősködés kardcsörtetés a helyett, hogy bámulatra gerjesztene, nevetséget okoz. E sze-

* A szatírához tartozik még a *paródia* és *travesztia*; amaz valamely igen ismert, népszerű jeles költeménynek *alakját* meghagyván, tárgyát, személyét köznapival cseréli fel, mint „Csont” (Kontnak ellenében Csont, paródia); a travesztia ellenben meghagyja a tárgyat s személyeket, de az előadás által nevetségés alakba öltözteti, milyen Blumauer *Travesztált Aeneise*.

rént az eposzi cselekvés inkább *külső tettekben* nyilvánkozik, míg a drámai cselekvény *belsőleg*, az egyén jellemében megy véghez.

2. Az eposzi hős magánál nagyobb, emberi erőt felülmúló tetteket isteni hatalommal, segítséggel hajt végre, azért az eposzban szükséges a *machina*, a dráma hősei önállóság cselekszenek, önerejükre támaszkodnak.

3. Az eposzi hősök *jelleme* a darab folyamán ugyanaz maradhat, ellenben a drámai hős jelleme a ráható cselekvények által folytonosan fejlődik. Így lesz pl. *Othello* (Shakespearenél) nejét forrón szerető férjből gyanakodó, féltékeny és utoljára nőgyilkos; így *Macbeth* nagyra-vágyóból királygyilkos, azután zsarnok.

28. §. DRÁMAI EGYSÉG

Valamint minden költeményben, úgy a drámában is nélkülözhetetlen kellék az *egység*. Volt idő, mikor a drámában (Aristoteles állítólagos szabálya szerint) háromféle egységet u. m. hely, idő és *cselekvény egységet* követeltek. A helyegység abban állt, hogy a színpad az egész előadás folyamán változatlan maradt; az időegység abban, hogy az előadott cselekvénynek oly természetűnek kellett lennie, hogy az legföllebb egy nap alatt a valóságban is megtörténhetett, nem szabad volt tehát föltenni, hogy a felvonások közt napok, hónapok, esztendőök teltek el. Ily szigorú egység korlátai közt mozog a XVII. századbeli francia klasszikus drámairodalom, melyet Corneille, Racine képviselnek. Azonban bár tagadni nem lehet, hogy a hely és idő gyakori változása a drámai előadás folytán zavarólag hat a nézőre, hely és idő egység sokkal mellékesb dolog, mintsem azoktól, ha a *cselekvény* úgy kívánja, el ne lehetne térni. *Egyedül a cselekvény egység bír fontossággal, ez a drámának elengedhetetlen feltétele.*

Mind azt, ami a drámában történik, összevéve *cselekvénynek* nevezzük. A cselekvény egyes részeinek az egészszel a legszorosb, legbensőbb egybeköttetésben kell lenniök, nem szabad tehát csak véletlenből, vak-esetből származniok, hanem úgy állniok egymáshoz, mint *ok* és *okozat*, s a szereplő egyének jelleméből folyniok. *Coriolan* büszke jelleméből foly száműzetése, Róma elleni hadjárata, fiúi szeretetéből: bukása. Ezenkívül szükség, hogy a cselekvények összege egy egészszet képezzen, melyben meg legyen a *kezdet, bonyolódás, kifejlés: akkor van egység a cselekvényben.*

29. §. PÁRBESZÉD. MAGÁNBESZÉD. FELOSZTÁS

A dráma személyei nemcsak azért *beszélnek*, hogy beszélgessenek vagy valami szépet s furcsát mondjanak, hanem részint azért, hogy a beszélgetés által jellemök és lelki állapotuk feltűnjék, részint, hogy a cselekvény folyamát előbbre vigyék. Például *Coriolánnak* azon jelenete, midőn a polgároktól szavazatokat koldul. Itt egy részről *Coriolan* büszke, makacs jelleme tűnik fel, mely csak kénytelenségből hajlik meg, másrészről a néptömeg ingadozása tükröződik vissza. A cselekvény is előbb halad, mert a jelenet kezdetén úgy látszik, hogy *Coriolan* megnyeri a konzulságot, de nem tudván magát kellően megalázni a nép előtt, a jelenet végén már azt látjuk, hogy távolabb van azon főhivataltól, mint akármikor. Tehát e jelenet nem volt üres beszélgetés, hanem jellemfestő és cselekményt előmozdító is egyszer-smind. Hasonló ehhez *Antonius* beszéde *Caesar* holtteste felett. (Lásd Shakespeare: *Julius Caesar*, *Coriolanus* stb.)

A *magánbeszéd*, valamint a *félre mondott* szavak, a szereplő egyén legbensőbb gondolatait, vágyait, reményeit stb. tüntetik fel a néző előtt: ezeket tehát úgy kell venni, mintha nem is *kimondva*, csak *gondolva* volnának. Nevetséges tehát azon drámaírók eljárása, kik az így mondott vagy helyesebben gondolt szavakat kihallgattatják s azokra építik a további cselekvényt.

A dráma, mint tudva van, feloszlik *felvonásokra és jelenetekre*. Jelenetekben lényeges dolog az, hogy senki se jelenjék meg vagy távozzék el ok nélkül; ennek is mint minden egyéb cselekvénynek indokoltatnia kell. Első tekintetre közönyös dolognak látszik a felvonások száma, de miután a drámai cselekvény (kezdet, bonyolódás, kifejlés) három részre osztatik fel, legjobb felosztásnak az 5–3–1 felvonás mutatkozik, mint ezt Vörösmarty is *Dramaturgiai lapjaiban* szépen bizonyítja.

30. §. A SZÍNműVEK NEMEI. SZOMORÚJÁTÉK

A színművek három főnemre osztályoztatnak: *szomorújáték* vagy tragédia, *vígjáték* vagy komédia és *nézőjáték* a szűkebb értelemben úgynevezett dráma. Az *opera* inkább a zenéhez tartozik; a sok *lovag, pásztor, tündéres* stb. játék csak a föntbbiekek árnyékai.

A szomorújátéknak alapja az úgynevezett *tragikum*. A tragikum az *egyének küzdelmeit* a sorssal, emberekkel tünteti elő, melyben az egyén ugyan elbukik, de az elv diadalt nyer. Más szóval: a tragikai hős (tehát egyén) feltámad a fennálló világrend (sors, emberek) ellen s ezen vakmerőségért halállal lakol, de elve diadalt ül. Küzdelem tehát az, nagyszerű küzdelem: mi a tragédiában gyönyörködött; küzdelem nélkül nincs tragikum. Akármely szomorú eset hozzatnék színpadra, akárhány embert ölnének meg ott, ha e nagyszerű küzdelem hiányoznék, az nem volna tragikum. *Brutus* (Julius Caesarban, Shakespearénél) és társai felkelnek, hogy a régi római szabadságot visszaállítsák. De a római nép már nem képes ama szabadságot felfogni vagy élvezni, tehát Brutusék a létező világrend ellen keltek fel. Megölik Caesart. A nép eleinte támogatja őket, de csakhamar Antonius részére hajlik. Brutus és társai elbuknak, s halálukkal pecsételik meg azt a szent ügyet, melynek védelmére kardot fogtak. Ime ez a tragikum.

A tragikum előadási módja a *szenves* vagy *patetikum*. A pátosz (mitől az ál-pátoszt meg kell különböztetni) a *szenvedély nyelve*. Nem ékes, cifra, mesterkélt nyelv tehát, de hatalmas, erős, néha szaggatott, mint maga a szenvedély vagy indulat. Szép példa erre Macbethben a gyermekeitől megfosztott Macduff ismert felkiáltása: „Nincsenek gyermekei!” mely határtalan fájdalmat és bosszúvágyat fejez ki. Mind a tragikum, mind a pátosz a *fenségeshez* tartozik.

31. §. VÍGJÁTÉK

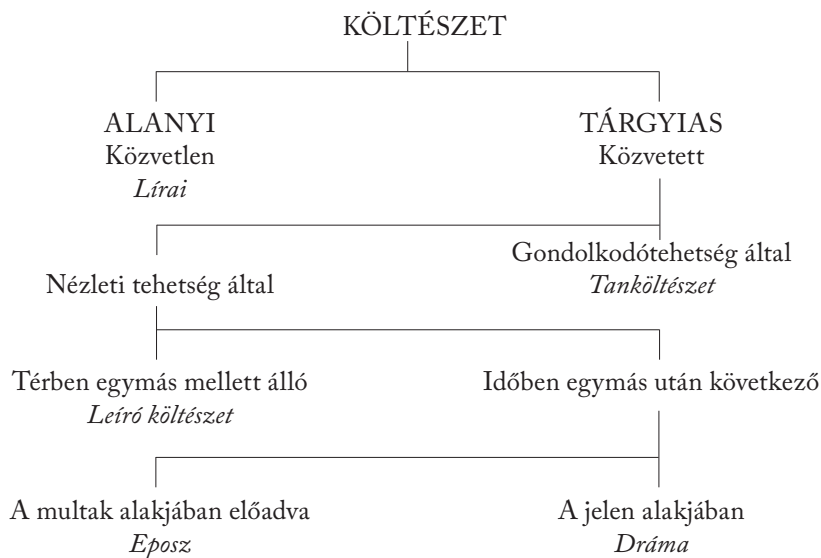
Valamint a szomorújáték alapja a tragikum, úgy a vígjátéké amaz előadása a szépnek, melyet *komikumnak* neveznek. A komikum a szépet nem egyenesen (direkte), hanem mintegy fordított, fonák képen tükrözi vissza. A tragikum a nagyszerűt, fenségest, a komikum a kissebűt, kicsinyest tünteti fel és helyezi oly világításba, hol kissebűsége minél inkább kitessék. A tragikum az egyén küzdelmeit a fennálló világrend ellen mutatja, a komikum szinte az, de a küzdelem kicsinyes, a fennálló világrend pedig legfőlebb társadalmi szabályok s több

eféle, melyek elleni vétség idézi elő az egyén nevetséges bukását. Amott az ember magasabb szenvedélyei, itt alacsony indulatai (pl. fös vénység) szerepelnek, s az emberi balgaságok hozatnak napfényre.

Amit általában a cselekvényről mondtunk, az a vígjátékra is áll. Csak azt kell megjegyeznünk, hogy vígjátékban a *véletlennek* szabadabb tere van, mint a komoly drámában. Az úgynevezett *komikai helyzet* (szituáció), mely a szereplő egyéneket bizonyos nevetséges akadályok közé veti, bár csupán a véletlen szüleménye, nem gáncsolható egészen. Enélkül a legjobb vígjáték is ritkán lehet el, bár mindenesetre művészebb komikum az, mely a *személyek jelleméből* származik. Egyébiránt a párbeszéd szükség, hogy itt is jellemző legyen, s a cselekvényt előbb vigye. Oly vígjátékjelenet melyben a személyek csak céltalanul élceznak, nem jobb, mintha komoly drámában az örök mozdony felett disputálnának.

32. §. NÉZŐJÁTÉK

Az úgynevezett nézőjáték vagy szorosabb értelemben vett dráma, mintegy középhelyet foglal el a tragédia és a komédia közt, s velök becsre nézve ritkán mérkőzhetik. Rendesen oly színdarabot neveznek így, melyben szomorú események örvendetesen fejlődnek ki. De látnivaló, hogy ily darabokban a tragikum fenségéről szó sem lehet. Mindazonáltal vannak jeles művek e nemből is, ilyen pl. *A velencei kalmár* Shakespeare-től.

A magyar nemzeti vers-idomról

Nincs egy-egy nehezebb feladat a magyar irodalom történet tanítójára nézve, mint a régi nyelvemlékek és költői maradványok iránt a tanulóban érdeket gerjeszteni, azt folyvást fentartani, hogy a példányok olvasása előtte fárasztóvá, lélekölővé ne fajuljon; hanem figyelmét, a helyen, hogy lankasztaná, ébressze, a helyen hogy elszórná, a tárgyra feszítse, a helyen hogy kimeritné, önműködésre szoktassa. Gymnasiumi növendékről, 15–16 éves ifjuról szólok, ki előtt csak most nyílt meg a sztil virágos mezeje, honnan koszoruit, ha nem is választékosan, de bizonyára minél tarkábban fonja, ki egy pár novella, egy-két cifra költemény olvasása után az iránynak „fényét meg kezdte kívánni” – s boldog alanyiségében épen nem habozna saját szóvirágait Pázmán avatag nyelvének, saját versgyakorlatit Zrínyi bukdácsolásinak elébe tenni. Nem emelkedvén még oda, hogy a nyelv erejét, a compositio hatalmát, a költészet egyszerű fönségét érezni tudná: rokon- vagy ellenszenvét csupán a külsőhöz köti; ha ez csinos, vonzó, képdús, ifjú lelke dagályának megfelelő, szeretni, – fordítva únni, kicsinyleni fogja. Azon boldog kor ez, mely, midőn utánoz, magát teremtnének hiszi, mely öngyarló kísérleteit remekművekkel teszi párhuzamba; első merész felszökellése, kétségkívül, amaz erőnek, mely – tehetséggel párosulva, majdan teremteni fog, – de épen ezért nem a multra, hanem a jövőre függeszti pillanatát, melynek csíráit keblében hordozza. Hogyan is ragadnák a *mult* ügyetlen törekvései bámulatra azt, ki ösztönszerűleg érzi, hogy hivatása, ha kitűnni akar, a *jelent* is lába alá szegni; ki legnagyobb mesterében, öntudatlanul, oly ellenét sejtí, melyet egykor legyőznie, tulszárnyalnia kell. Az ilyen mosolyogva nézi le mindazt, mi, szerinte, saját fejlődése színvonalának alatta áll, – s nem nagy véleménynyel van az avult régiség iránt, habár az jeles mű, habár ő maga legkitűnőbb tehetség legyen is; sőt épen ez utóbbi, az önerejét érző szellem az, mely legkevésbé hajol meg a mult tekintélye előtt, – a korlátolt ész egykedvű butasága, mely a mester szavára esküszik, itt is, mint mindenütt, főlshínen maradván.

Ha már a valódi műbeccsel bíró, de elavult emlékekkel szemben is ily akadályt kell a tanítónak leküzdeni: mit tegyen ott, hol forma és tartalom, külső és benső egyaránt silánynak mutatkozik, hogy a tisztas maradvány a növendék előtt ne mint unalmas, de vonzó, ne mint nevetséges, de tanulságos, tűnjék fel. Mi magyarok nem vagyunk azon szerencsés helyzetben, hogy egy népileg naív, de nemzetileg önálló irodalomnak a hajdankorból fenmaradt gyöngyeire büszkén mutathassunk. Mi őseinkhez számítjuk Etelét, de az Edda és a Nibelunge-Not, a Hildebrand- és Detre-ének, melyek a nagy hódító nevét ma is emlegetik, idegen népek tulajdoni. Mi akárhány Rodrigót szemelhetünk ki az ozmán harcok idejéből: de *Cid*ünk nincsen, sőt Hunyadi magasztos neve is elhangzott népszerű költeményeinkben, míg a szerb ajk Szibinyáni Jankót nem felejtethé. Mi csak hírét halljuk a daloknak, melyek egykor Attila és Árpád, Endre és Mátyás asztalánál zenghettek, a nélkül, hogy azokból egy árva betűt felmutatni, egy árva hangot utánzöngeni bírnánk. A mi fönmaradt, az már, alig némely kivétellel, iskolázott emberek műve, kik a nép kerekded compositióját

laza terpedtséggel, naivságát tudákos reflexióval válták föl; a *szép* helyett sivár igazra, *gyönyörködtető* helyett tanulságosra törekedvén. Ily körülmények közt nem utolsó dolog a felolvasott darabnak érdeket kölcsönözni; s hogy e cél pusztá grammatizálással, a nyelv alaki és helyesírásbeli változásainak részletekbe ható fejtegetésével bajosan lesz elérhető, gondolhatni. Mikor kezdték, például, az *i* betűt ponttal jelölni meg, érdekes lehet a tudomány embere előtt, s az iratok korának meghatározását elősegélheti: de az ifju kedélyhez aligha szól; azért a nyelv fejlődése csak főbb mozzanatiban, nem egyszersmind apró részleteiben, kísérendő.

Én itt, kitüzött célomhoz képest csupán a költészetre, annak is inkább kül-idomára, mint lényegére szoritkozom. A tudós tanár, ki a klasszikai és talán európai irodalom színvonalán áll, örvendve fogja irodalom történeti előadásakor az egy Erdősit a XVI. századból felmutatni, mint első alkalmazóját a római mért soroknak: de hogyan gerjeszt érdeket a Tinódi-féle formák iránt, ha csak azon derűtség által nem, mit a *vala* és *vala* rím örök ismétlődése előidéz? hogyan különbözteti meg a prózától *Andreas Lupus* rím- s mértéktelen sorait? hogyan igazolja régiebb költőink felforgatott szórendjét? stb. Be fogja-e érni e stereotyp ítélettel: „forma tökéletlen” – s kívánandja mégis, hogy tanítványi e tökéletlenségek olvasásában kedvet találjanak? – Nem, lenni kell valaminek a mai rím- és mértéken kívül, mi azon formákat az egykoruak előtt kelendővé tette: egy *népíleg nemzeti rhythmus* lüktetése az, ama rhythmusé, mely népzenénk- s dalainkban nagyrészt ma is érezhető; ama rhythmusé, melyet, költészetünk érdekében, nem ignorálni, de nyomozni, nem mellőzni, de tovább fejteni tartozunk. Legyen szabad hát nekem, párhuzamban a költészeti maradványokkal, mindazáltal nem csupán tanodai szempontból indulva ki, nézetimet arról, mit *magyar nemzeti versidomnak* neveztem, röviden előadni; föltéve egyszersmind, hogy a tisztelt olvasó figyelmeztet olykor népies dallaminkra, s talán forgatta is Erdélyi, Fogarassy, Greguss idevágó értekezéseit.

I.

Próza és vers. – Csalatkoznék, ki ez utóbbit csupán a lebegő mértékben, a rím öszhangzatában keresné. Folyó és kötött beszéd közt, a tartalmat nem tekintve is, lényeges a különbség. Mint Chladni üveglapján a nyirettyű által előidézett hangra mozgásba jó a ráhintett fövény s a hangrezdület minősége szerint különböző, de mindig szabályos csoportokba fut össze; úgy változtatja helyét, úgy sorakozik szó és mondat rész az indulat által zengésbe jött költői beszédben, szemközt a próza nyugalmas folyékonyságával.* Lehány magáról minden fölöslégest, mindent, a mi lazává, pongyolává tehetné (milyen a névelő *az, a*, és némely particulák); feloldja a prózai körmondatosságot; a szórendet merész inversiókkal forgatja össze: a gondolatokat, nem, mint a folyóbeszéd *egymásba* fűzi, de *egymás után* sorozza, mintha azok, a tapadás (adhaesio) törvénye szerint csak véletlenül csoportoznának együvé, – s kényszeríti őket, hogy bizonyos kiszabott szűk tér határain kívül ne nyújtózzanak, de egyszersmind azt, minden fölös hézagpótló nélkül be is töltsék. Szóval a folyóbeszédet *rhythmus* váltja fel, mely benső és külső egyszersmind: szabályozza, kiméri, párhuzamos tagokra osztja fel úgy a gondolatot, mint a beszéd külső alakját s e kettőt egymással legszorosb öszhangzatba teszi,

* Wer theilt die fließend immer gleiche Reihe
Belebend ab, dass sie sich rhythmisch regt?
(Goethe.)

csaknem azonítja. A rhythmus tehát nem egyes tagok, sorok mértékszerű lebegése, mint valamely félig kifejtett prosodiai alak – nem is a rím, mérték összesége: mert, hogy ezek nélkül is van rhythmus, az összes héber költészet bizonyítja; míg ellenben, rhythmus nélkül, a folyóbeszéd rímelve is prózai természetű marad, mint ezt az arabok rímes prózáján, kiknél e korcs idom kifejtett, láthatjuk. És így a rhythmus az, mi a vers-idom lényegét teszi, mi a kötött beszédet a folyótól már elemeiben elválasztja s a kettőt éles ellentétbe helyezi egymással; minek veleszületett érzése nélkül lehet valaki igen jó prosaicus, de verselő nem.

E szerint a kötött beszéd lényege nem a rím s mérték, hanem a rhythmus levén, ez utóbbi egykorú a költészettel, mely eredetileg csupán e formában nyilatkozott, s a rím vagy mérték hangzatosságát csak később vette fel. Az ősrégi héber költészet, melyben sajátképi mértéket találni fel hiú kísérletnek bizonyult be, egyedül rhythmuson, a gondolat rhythmusán alapszik. Három fő módja van a gondolatok csoportosulásának. Első a *párhuzamos*, miszerint ugyanazon gondolat különböző szavakkal ismételtetik, s alkotja mintegy a vers elő- és utórészét, például:

Adah és Zillah, halljátok hangomat!
Lamech női figyeljete szavamra.
(*Lamech éneke.*)

Másik az *ellentétes*, midőn a Vers elő- és utórésze ellentétes gondolatot fejez ki, mint

Átok rá, ki téged átkoz,
Áldás rá, ki téged áld.
(*Móz. I. 27–28.*)

Harmadik az *összerakó* (syntheticus), midőn a rokon eszmék (varia, non diversa) sorozásában némi *haladványt* (progressio) vehetni észre; vagy pedig ugyanazon gondolat, *kiegészítő toldalékkal*, ismételtetik, mint a következő hely Mózes hattyuénekében:

Egek halljátok meg beszédemet És halld meg, <i>ó föld</i> , szájam szózatát	}	ellentétes.
Csöpgjön tanításom, mint az <i>eső</i> S hulljon <i>szeliden mint harmat</i> szavam. Mint <i>permeteg a zöld virányra</i> , Mint <i>zápor a növény csemetékre</i> :	}	összerakó.
Mert Isten nevét hirdetem, Nosza dicsérjétek az urat!	}	párhuzamos.

Nem volna nehéz a magyar költészetből hasonló eszmesorakozást szemelni ki; de legyen elég csupán a progressióra mutatnom, mely Zrinyi e soraiban felöltik:

Fegyvert s vitézt éneklek, *török hatalmát*
Ki meg merte várni *Szuliman haragját*,

Ama nagy Szulimannak *batalmas karját,*
Az kinek *Europa rettegte szablyáját.*

Ugyanazt ismétli, de mindig pótló, erősítő részletek hozzáadásával. Vagy még jellemzőbben e népdal, melyre már Erdélyi is figyelmeztet:

Meghalok *Csurgóért*, de nem a *váráért*,
Hej, nem a *váráért*, csak *egyik utcáért*,
Nem is az *utcáért*, csak *egyik házáért*,
Hej, *ebben* növekedett *barna galambomért.*

Hogy a mi költészetünk is eredetileg csupán a rhythmus báját ismerte, s minden afféle, mint rím és mérték, nála legfőleg esetleges volt: alig szenved kétséget. Igaz ugyan, hogy legrégibb verses emlékeink, milyen a Pannónia megvétele tárgyazó ének, már rímelt alakban is fordulnak elő; sőt Béla névtelenjének pár helyéből, hol a magyar történeti dalt fordítani látszik, rímes eredetét sejtünk. Ily helyek már, midőn a vezérekről szól:

Omnes loca sibi acquirebant,
Et nomen bonum accipiebant.

továbbá, a pogány Thonuzobáról beszéltében:

Et dum Beatus rex Stephanus
Verba vitae praedicaret
Et Hungaros baptizaret,
Tunc Thonuzoba in fide vanus
Noluit esse Christianus,
Sed cum uxore vivus
Ad portum Obad est sepultus.

és már előbb, Gyuláról szólván, ismétli magát:

Quod in fide esset vanus
Et noluit esse Christianus. –

De ha ezek valóban nép-ének fordításai is, az még az eredetinek rímelt alakját nem föltétezi. Maga Anonymus, ki rímelő hajlamát előbeszédében is elárulja, adhatott rímet az eredeti szöveg rhythmusához, vagy latin fordítása annak foroghatott a papok kezén. De ha nézzük, hogy a rímetlen alak egész a XVI.-dik századig fentarthatta magát; hogy eleinte a papok, midőn a nép számára éneket fordítottak, csöppet sem igyekeztek azt a sorvégek egyeztetése által kapósabbá tenni; hogy az első dal, melynek népi eredete föl van jegyezve, értem a Mátyás választásakor rögtönzött nyolc sort, noha rímben kezd, a nélkül végzi; hogy a török világban kelt Oláh Gerő-féle néprománc régebbi versszakai mit sem tudnak a *kimenő* sorok felől; hogy végre a XVI.-ik században Farkas András egész nagyobb költeményt, csupán a sorok és strophák rhythmusára támaszkodva közrebocsátni mert: mindezek és hasonló, mondom, arra mutatnak, hogy a rím iránti érzék nem volt kifejlődve régebbi költészetünk-

ben. Lehet, hogy a magyar fül szinte megérzette, ha a sorok végei történetesen összehangzottak: de nála a rhythmus, nem a rím, lévén fődolog, ez utóbbit könnyen nélkülözte; s ha Tinódi a *vala* – *vala* helyett épen semmi rímet nem használ, az a hallgató előtt, úgy látszik, közönyös dolog leendett.

Ide mutat az is, hogy a népi közmondatink, az úgynevezett *példabeszédek*ben aránylag oly kevés a sajátképi rím. A közmondatok nagy részben, ősrégi eredetűek. Mint a népi bölcselém közhelyei, vagy a népköltészet egyes hulladéki, magába a nyelvbe olvadva, szállnak firól fira, nemzedékről nemzedékre, s ki tudná azok nagy részének keletkezési idejét meghatározni? Talán némely példaszó, mely ma is köz forgalomnak örvend, már a Volga partján honos vala; s ha Uszubu apánk nem pattogtatta is úgy a körmönfont közmondásokat, a hogy e vezért Dugonics beszélteti Etelkájában: bizonyosan fordult meg ajkán egy kettő, a mi jelenleg is divatozik. Érdekes volna régiebb latin íróink nyelvében az efféle magyaros proverbiumokat utánnyomozni, – én itt hamarjában csak egy mai szójárásra emlékszem: „vágja, mint a nyers tököt” – mely már Béla jegyzője tollán, bájos hungarismussal, így fordul elő: „tonsa capita cumānorum – mactabant tanquam crudas cucurbitas.”

Tapasztalni, hogy más népek (például a németek) közmondásai épen a rím gyakori használatával tűnnek fel, míg nálunk fordítva áll az eset. Kétségtől amokznál a rímérzék előbb volt kifejlődvé s így ez apró tanversek, melyeket közmondás néven ismerünk, akár önállóan keletkeztek, akár, mint nagyobb költemény forgácsai hulladoztak el, a megszokott és használt rímes alakot mutatják. Nálunk ez nincs így; de hallgassa valaki magyar füllel, közvetlen a nép ajkáról példabeszédinket: nem tagadhat meg azoktól némi hangzatosságot, mely a prozától elüt, míg népdalaink rhythmusával megegyez; úgy hogy az egész sor, felmondás közben, *ütem** (tactus) szerint kimérhető lesz. Vegyük például (régibb alakjában) ezt:

Ember teszen | fogadást | ag eb ki meg | -állja.

nemde megfelel e népdal sornak:

Vermem ugyan | elég van | de kenyerem | nincsen.

Igy lehetne akárhányat összeállítani; én, mintegy ujjmutatásul, megleégszem néhányval, egy közmondásra egy dalsort alkalmazván:

Lóra, csikós,	lóra!	elszaladt a	ménes.
Ki kutyával	játszik:	bot legyen	kezébe.

Lassan siess:	tovább érsz.
Ha meghalok	se bánom.

Az egyikben	acél kova	tapló.
Élőfának	nehéz döltét	várni.

* *Üteny*nek nevezték a tactust kik az *any* képzőt oly panacaeának tartják, mely minden szócsonkítási sebet meggyógyít. Én az *ütem* szót helyesbnek gondoltam.

Lyányomnak	mondom:	menyem értsen	róla.
Haj rózsa,	rózsa,	kenderesi	rózsa.

Járt utat a	járatlanért	el ne hagyd.
Kertem alatt	a Berettyó	folydogál stb.

– míg egyszermind ezek némelyike amaz *ellentétes* idomot mutatja, melyről főnebb, a héber rhythmust felhozván, emlékeztünk.

Sajnáltni lehet, hogy közmondatink gyűjtése alkalmával e szempont nem lőn méltatva kellően; magam számos példabeszédet ismerek, mely a nép ajkán sokkal hangzatosb alakban jár, mint a gyűjteményekben olvasni. Nem állítom, hogy minden közmondát birna a rhythmus zöngelmével, sok már egészen prózai: de legalább azt, a mi az élő nyelvben még költői jellegű, nem kellene önkényes elforgatás által megfosztani eredeti disztétól.

II.

Nem tudom, ha sejt-e már részleg a türelmes olvasó, mi legyen az, mit én a főnebbi sorokban rhythmusnak, és pedig, mert kiválóan nyelvünk és zenénkben nyilatkozik, magyar rhythmusnak nevezgettem: de meghatározás helyett kénytelen vagyok még itt saját hallérzékre utasítani s némely aprósággal bibelődni, mit ily munkánál elkerülnöm nem lehet, mert végre is elemzés: elemzés. Annyi a felhozott példák is észrevehető, hogy mondat, mely a verssort képezi, az úgy nevezett sormetszet (caesura)* által (miről alább) bizonyos megszábott *ízekre*, mintegy *ütemekre* (tactus) oszlik fel. E felosztás, így véve, *külső*, a mennyiben a szónak bizonyos helyeken végződnie kell. De még ez nem minden; szükség, hogy e külső feltagoltságnak megfeleljen a *belső*, mi már a gondolatban megy véghez. A *sormetszetnél* (így tanítják), kell, hogy a beszéd *értelme némileg* befejezve légyen: de ennek aztán nincs *értelme*. Mert hogyan tekinthetni az értelmet befejezettnek ama példákban:

Kertem alatt –
Járt utat a – ?

pedig nehéz volna elvitatni, hogy azok nem helyesen vannak föl-ízelve. Vizsgáljuk a dolgot kissé közelebről.

E közmondásban: „Járt utat a járatlanért el ne hagyd” bármily prózáilag ejtenők is azt ki, e szótagokat: *járt – jár – el* – kissé fölemelnünk, *hangsúlyoznunk* kell. Ha már ugyanezt, mint verssort tekintjük, a népdalainkban oly ismeretes tizenegy szótagú sort adja vissza, mely metszetek által három ízre, ütemre oszlik fel, így:

Járt utat a | járatlanért | el ne hagyd.

tehát mindenik ütem egy hangsúlyos szótag által emeltetik ki, mely itt épen az ütem elejét nyomja meg. Ugyanazt tapasztalni, például e néptalányban (a lopótökre):

* Ha aesthetikusaink sejténék, mily nem aesthetikai fogalmat köt össze népünk a *vágány* szóval, bizonyosan nem használnák ezt *caesura* helyen.

Míg él | mindig fut: | holta után | mindig lop.

vagy e játék-dalban:

Lengyel László | jó királyunk,

Az is nekünk | e/lenségünk,

Hidunk lábát | letörette. stb.

Azonban nem szükség, hogy a hangsúly mindenkor az ütem elejére essék, de igen, hogy mindenik ütem egy hangsúlyos tag által legyen kiemelve, mint e népdalban:

Bort ittam én	boros vagyok	
Haza mennék	de <i>nem</i> tudok,	
Aki tudja	mért nem mondja	
Merre van az	ország utja.	(Czuczor.)

E hangsúlyos kiemelése az ütem egy tagjának, míg a többi hangsúlytalan marad, az északi, ó skandináv költészetben is nagy szerepet játszott. Hogy pedig a hangsúlyos szótag annál erősebben feltűnjék úgynevezett *bötűrím* (alliteratio) által élesedett. Az alliteratio, mint kiki tudja, ugyanazon kezdőbetűk szabályszerű ismétlése. Ez és a rhythmus – minden végrim, vagy mérték nélkül – teszi vers-idomát a régibb Edda költeményeinek. Ott rendszeren háromszor ismétlődik ugyanazon kezdő betű, kétszer a vers-sor első felében, egyszer az utolsóban. Amazok *mellék*-, ezek *fő böt*-nek (Stab) mondatnak. Például az Edda német fordításából:

Ich will Walvaters
Willen künden.

itt a *bötűrím*et a háromszor eléjövő **w** betű képezi; az első sorban előforduló két **w** a *mellék böt* (Nebenstab), a második sorban levő egy **w** a *fő böt* (Hauptstab).

A mi költészetünk e szabályos kifejlését a *bötűrím*nek nem mutatja ugyan: de, hogy a magyar fül sem idegen a hangsúlyos szónak ekkénti erősítésétől, íme néhány, a nép ajkáról vett példa:

Szegény ember	szándékát	
Boldog isten	birja.	
Vak vezet	világtalant.	
Várt leány	várat nyer.	(Közmondások.)

Rí ruca | rí, ri. (Talány a hegedűre.)

Kőrösi | kerepesi | körtéfa. (Játékdal.)

Pej paripám	patkószöge	de fényes.	
Szívtől szivnek	szólni	nem szégyen.	(Népdal.)

Szabad péntek	szabad szombat	
Szabad	szappanozni.	(Népdal.)

Adjon Isten:		
Bort, búzát,	békességet,	
Mákot, makkot,	ogyorót stb.	(Áldomás.)

Hétfő	hetibe,	
Kedd	kedvibe,	
Szerda	szerelmibe,	
Csütörtök	csűribé,	
Péntek	pitvarába,	
Szombat	szobájába.	(Gyermekvers.)

Eféle példát a ma is nép ajkán forgó dalok, gyermek-réják talányok és közmondásokból akármennyit hozhatni fel: de a régi verses maradványokban sem hallatlan a hangsulynak ily módóni erősítése. Már a Pannonia megvételeét tárgyazó történeti ének eme soraiban:

Kelen földén elkelének,
 Az cseken ők (el)csekének,
 Az Tetemben elfeltetének;
 Érdén ők sokat értenek,
 Százhalomnál megszállának

vagy még itt is:

Földedet adtad fejr lovon
 És füvedet aranyos féken –

világos az alliteratio; azért e helyeket épen egy régibb szöveg maradványának tartom (mire az itt csoportozó avult szók is mutatnak), ellenkezően Toldy urral, ki valamely középkori barát izetlen etymologizálásait látja bennök. A *Deus* és *Dézs* valóban az; de itt én az eredeti néprhythmus lüktetését érzem, bötűrímmel élesítve, melyet a tudákos szerző, ki ez éneket újra dolgozta, vagy nem akart, vagy nem bírt egészen elrontani. Hasonló alliteratiót érzek e töredékben:

Vágd csak fiam, vágd Forgács
 Tied leszen Gimes és Gács;

sőt nekem feltűnő a **m** bötű gyakori ismétlése a Mátyás választásakor rögtönzött dalocska négy első sorában is:

Mátyást **m**ostan választotta
 Mind ez ország királyságra,
 Mert ezt isten adta nekünk
 Mennyszágból oltalmunkra.

Azonban ez aránylag gyér nyomok feltüntetésével nem akarom bizonyítani, hogy a bötürim nálunk valaha *uralkodó* volt; de hogy a magyar rhythmus is fölvette olykor, s általa a hangsúly erősödést kapott, világos. Ott, hol a rhythmusba nagyobb élénkséget, mozgékonytságot akarunk hozni, ma is sükerrel használható, a minthogy az újabb költészetből is lehetne ide-illő helyeket szemelni ki,

„Nyögte Mátyás **bús** hadát **Bécs**nek **büszke** vára.” (Kölcs.)

– csakhogy a túlzást, mesterkéeltséget, itt is, mint bárhol, kerülni kell.

III.

Hogy eddig azt, a mit közönségesen sormetszetnek (caesura) vagy illetőleg verslábnak (pes) hívunk, a zenétől kölcsönzött *ütem* (tactus) szóval fejeztem ki, nem ok nélkül történt. Azt akarám ugyanis ez által folyvást éreztetni, hogy nem elég a verssort, úgy nevezett lábak és metszetek szerint, külsőleg feltagolni, azaz nem elég, hogy bizonyos helyeken végződjék a szó: hanem szükséges, hogy e külső felosztásnak megfeleljen a benső: hogy a mondatnak (s így a gondolatnak is) azon részei csoportuljanak egy ütembe, egy, a sormetszet által elkülönzött ízbe, melyek egymással legszorosab kapcsolatban vannak, mert csak így lesz tökélyes a rhythmus. Már pedig a mondatban azon szótag, melynek hangját felmondás közben, kissé fölebb emeljük s ezért hangsúlyosnak szoktuk nevezni, uralkodik azon szók fölött, melyek hozzá legszorosab tartoznak: ha tehát a sormetszet határai közé egy hangsúlyos szótag s az alárendelt hangsúlytalanok esnek, úgy a részarányos felosztás *bensőleg* is tökéletes. Nem kell gondolni, hogy e hangsúly szerinti feltagolás, e benső osztályzás valami nagy fejtörésbe, előleges kiszámításba, mesterkélésbe kerülne: önkint jó az mindennek, ki a rhythmus iránt érzékkel bír, mellyel hogy birjon, költőnek elengedhetlen föltét. Himfy dalai, például, (a leghangzatosb alak, mit birunk) – ily benső feltagoltságnak köszönik a verselési báj; noha nem gondolnám, hogy Kisfaludy sokat törődött volna ilyesmivel. De megtartá mégis, mert lelkében zengett a rhythmus; ha pedig valahol eltér tőle, mingyárt megérezik a versen, mert dacára a külső caesurának, bágyadt az:

<i>A folyamba</i>	<i>tekintettünk</i>
<i>És alattunk</i>	és <i>felettünk</i>
<i>És bennünk is</i>	a <i>menny</i> volt
<i>Szívünkben szent</i>	tűz lángolt.

Ime, a három első sor a hangsúly arányos felosztása által ép rhythmust ad; a negyedik sorban a caesura előtt két hangsúlyos szótag van, utána egy sincs, de a hangsúlyos *szent* szó a vele szoros kapcsolatban levőktől (tűz lángolt) elvágtatik: innen e sor érezhetőleg bágyadtabb, mint az elsőbbek.

Ily módon bármely költeményt próbára téve, azon eredményhez fogunk jutni, hogy ott van a legjobb rhythmus, hol a hangsúlyos szótagok kellő párhuzamossággal vannak elhelyezve; másképp, hiába van meg a külső metszet, mindég hiányzani érzünk valamit. Szabad legyen még egy kísérletet tenni, saját rovásomra:

<i>Ritka</i> vendég		<i>Rá</i> cországb an
<i>Zsigmond</i> a <i>ki</i>		rály, a <i>császár</i> ;
<i>Jól</i> fogadja		István <i>vajda</i> ,
<i>István</i> , kinek		apja <i>Lázár</i> ;
<i>Hét</i> egész nap		látja <i>dúsan</i> ,
<i>Becsülettel</i> ,		<i>emberséggel</i> ;
<i>Nem</i> felejt i ,		<i>ki</i> a gazda,
<i>Nem</i> felejt i ,		<i>kit</i> vendégl.

Látnivaló, hogy az első sor betű rímmel nevei a rhythmus hangzatosságát, a második hibás; legjobb a három utolsó, hol a hangsúly épen az ütem első tagját emeli ki. Azonban e szabályosságtól néha nem árt eltérni, mert általa a rhythmus nagyon is egyhangúan hullna szét.

E csoportosulása a gondolat- és szóknak minden ütemben egy *góc*, a hangsúlyos tag körül, bármely nyelvű költéssel közös ugyan, de sehol sem annyira érezhető, mint nálunk: azért ezt úgy tekintem, mint egyik *jellemvonását* a magyar rhythmusnak. Minél kevésbbé nyújtani el a gondolatot; a mondat részeinek hangsúlyos tagjai körül egy ütembe, egy caesura korlátai közé osztályozni; ezt kívánja a magyar fül. Ily értelemben a magyar rhythmus ütere folyvást érezhető a régi költői maradványokban, Tinódit kivéve, mert ennek rhythmusáról nem sok dicséretet mondhatni, és a Zrínyiászt, mely néhol igen élénk rhythmust ad ugyan, de többnyire, mint verselés, alig élvezhető. Lássunk néhány példát a mondottakra.

<i>Rettenetes</i>		<i>ez világnak</i>		<i>mastan minden</i>		<i>dolga,</i>
<i>Csudálatos</i>		<i>nagy vaksága</i>		<i>báládatlansága.</i>		(<i>Horvát András.</i>)

<i>Sokszor</i> kértem		én az <i>istent</i>		<i>nagy</i> szívem szerint		
<i>Hogy mutasson</i>		nékem <i>társat</i>		<i>ez világ</i> szerint.		(<i>Házások éneke.</i>)

<i>Mostan</i> egy		<i>ifju</i>		<i>megházasodott,</i>		
<i>Ujjonnan</i>		<i>hozta</i>		<i>szép</i> hites		<i>társát.</i> (<i>Adbortatio mulierum.</i>)

<i>Hal</i> lottam		példában		<i>régen</i> hogy		<i>mondották</i>
Az jó aczélt <i>soha</i>				úgy <i>nem</i> paskolhatják,		
<i>Tiszta</i> vassá öt et				hogy <i>e</i> llágyíthassák,		
Hogy <i>soha</i> acélnak				öt et <i>ne</i> mondhassák.		(<i>Tinódi.</i>)

Egy <i>szép</i> dologról		én emlékezném		ha meghallgatnátok,		
Az kinek <i>mását</i>		<i>nyilván</i> jól tudom		ti <i>nem</i> hallottátok		
<i>Török</i> császárnak		<i>szép</i> leányáról		kin <i>csudálkozhattok.</i>		(<i>Szendrói névtelen.</i>)

<i>Mostan</i> emlékezem		az <i>elmúlt</i> időkről,				
Az <i>elmúlt</i> időben		jó <i>Toldi</i> Miklósról stb.				(<i>Ilosvai.</i>)

De elég ennyi, figyelem-gerjesztésül inkább, mint oly állandó rendszer követelése gyanánt, melytől soha eltérés ne történt legyen. Régi jó verselőinket semmi se vezette ímez alakításban, mint a népi dallamok és daloknak öntudatlanul bennök zengő rhythmusa, hogy botlot-

tak nem egyszer, természetes. De így is a rhythmus fényoldala verselésőknek, azt felfogva, érezve, hajlandóbb az olvasó megbocsátni a még lábra alig kapott rímek silányságát.

IV.

Feltűnő a régi verses maradványok, sőt néha még a mult századbeli költőink nyelvén is egynémi sajátságos szórend, mely első tekintetre úgy látszik, mintha a rím, vagy caesura által lenne kierőszakolva, vagy a latin költők hasonló szabadságát utánozná. Értem a beszéd oly módjára összeforgatását, hogy a minek prózában elül kellene jönni, hátrább marad és viszont; hogy például a kötszó, mely különben a sor kezdetén állna, középre vettetik, mint:

Szent körösfán <i>ha</i> imádlak.	(Sz. Bernát <i>hymnusa</i> .)
Szerető szolgáját <i>mert</i> megölte vala.	(<i>Ilosvai</i> .)
Könyörgök, nekem is <i>hogy</i> már légy vezérem.	(<i>Balassa</i> .)
A gyékényt alólad <i>miglen</i> el nem vonja.	(<i>Beniczky</i> .)
Azonban követem <i>ha</i> odaérkeznek.	(<i>Gyöngyösi</i> .)

hogy a visszahozó névmás (*a ki*, dologról is) szokatlanabb helyet nyer, mint:

Szörnyű halál <i>kit</i> meggyőzött.	(Sz. Bernát.)
És nem leszen, te testedről, <i>ki</i> őket elűzze.	(<i>Horvát A</i> .)
Kedves életnek ezt <i>valaki</i> (a ki) nem vallja.	(<i>Rimai</i> .)

Ilyenek még egyéb, önkényesnek tetsző inversiók, mint:

Nem sokat <i>ő azon</i> gondolkodott vala	(<i>Istvánfi Pál</i> .)
<i>Mert</i> hamis beszédet <i>ez ellen</i> szerzettek.	(<i>Batizi</i> .)

s a névelő *az a*, vagy valamely particula (*hogy*) szokatlan kihagyása, s több e féle. Ezek s a hasonlóak, mondom, caesura kedvéért, vagy római költők utánzásaul, látszanak összeforgatva lenni; de nem úgy van. Igaz, hogy Zrínyi előtt a római költő látszik lebegni, midőn a magyar szórenden efféle erőszakot tesz:

Földre megtompitván *esék* maga vasát, (a dárda),

sőt Gyöngyösi, a magyar rhythmust annyira érző Gyöngyösi is mond ilyet:

Forgatják a habok *mint a mely hajókat*.

Az elsőnél kétségkívül a latin költői szabadság vétetett igénybe, azért nem is tűri azt a magyar rhythmus, melynek jelleme nem az *elszórás*, sőt ellenkezőleg *egy góc köré* gyűjtése az odatartozóknak; Gyöngyösi sora analog a fentebb idézett példákkal, csakhogy túloz. – De általában, a legrégebb kortól egész Gvadányiig, több századon keresztül divott eme költői szórend, nem mondhatni, hogy a latin utánzásából (mellyel úgy sem analog) eredt volna; azt sem, hogy csupán sormetszet, vagy rím erőszakolná ki. Mert oly helyeken is, hol a költő

caesura sérelme nélkül követhetné a folyóbeszédi szórendet, önként eltér attól, s ama költői szófüzést használja, mint e néhány példából, melyet ezrivel lehetne idézni, látható:

Régi jó barátim nekem <i>kik</i> valátok.	(<i>Apáti.</i>)
Szépen <i>ha</i> beszélnek, keveset nem vesznek.	(<i>U. a.</i>)
Az legények ezt <i>hogy</i> hallák.	(<i>Sz. Katalin leg.</i>)
Azt egészen <i>akik</i> beszállották vala.	(<i>Istvánfi.</i>)
Baranyában <i>ki</i> szörzé...	(<i>Tinódi.</i>)
Nagyfalu határán hadával <i>hogy</i> ballagna.	(<i>Ilosvai.</i>)
Történék azonban kertében <i>hogy</i> járna.	(<i>Görgei.</i>)
Búnál <i>kik</i> egyebet nékem nem nyertetek.	(<i>Balassa.</i>)
Örök kinra <i>kiket</i> hogy vonsz.	(<i>Dies irae.</i>)
(mondhatá: <i>kiket</i> örök kinra hogy vonsz.)	
Segíti istene rajta <i>mert</i> könyörül.	(<i>Rimai.</i>)
Nagy sebet <i>mert</i> csinált Cupidó keblemben.	(<i>Zrinyi.</i>)
Bánfi János, Tahi, pogányt <i>ki</i> kardra hí.	(<i>Liszi.</i>)
Gazdag kerületi tart <i>amely</i> rojtokat.	(<i>Gyöngyösi.</i>)
Foghatott <i>amellyel</i> , s ölhetett, vágthatott.	(<i>Kobári.</i>)
Bémenni <i>ha</i> akar öltözik kapcába,	(<i>Orczi.</i>)
Benne <i>amely levél</i> szükséges éltünkre.	(<i>Bessenyei.</i>)
Remélhetsz <i>mindaddig</i> virágzó napokat.	(<i>Barcsai.</i>)
Olykor <i>hogy</i> páncéling fedi bé tagjokat.	(<i>Gvadányi.</i>)

Itten a sormetszet legkevésbé sem korlátozza a syntaxist. Mirevaló hát ez összeforgatás, mely prózában akkor sem volt kelendő? A magyar rhythmus követeli ezt, mely a legszorosan összetartozó részeket egy hangsúlyos góc köré gyűjti, mint a példákban: *kik valátok*, (alany, állítmány) *ha beszélnek*, *hogy hallák*, *hogy ballagna* stb. (ige és kötszava); s ezáltal egyszerűsmind a körmondatos szerkezetnek ellene munkál, azt már elemeiben lerontja, mint ez a rhythmus természetében fekszik. Mert vegyük példaül, ezt:

Szent körösztfán *ha imádlak*,

bárki észreveheti, hogy a *ha* kötszó legszorosan az *imádlak* ígéhez tartozik, szokott szórend által pedig attól messzebb esnék, s így némi körmondatoság színét viselné:

Ha *szent* körösztfán *imádlak*,

sőt a két párhuzamos hangsúly helyett csupán egyet adna: amott ugyanis: *szent* és *im*-ádlak kettős nyominték van, itt csak a *szent* tartja meg a hangsúlyt. Így ezekben:

Szörnyű halál *kit* meggyőzőtt.
 (*Kit* szörnyű halál meggyőzőtt.)
 És nem leszen, te testedről *ki őket* elűzze.
 (És nem leszen, *ki őket* te testedről elűzze.)

Ugyanazon Chladni-féle összerázódása a legszorosban együvé tartozó mondatrészeknek, hogy a körmondatos szerkezetnek még árnyéka is eltűnjön. De történik e felfordítás gyakran azért is, hogy a hangsúlyos szó a sor vagy ütem elejére essék, s azt megnyomva, erősebb *rhythmust* adjon, mint:

Szépen ha beszélnek –
Búnál kik egyebet –
Bémenni ha akar –
Pogányt ki kardra hí –

Látnivaló, hogy itt a hangsúly: („ha *szépen* beszélnek”, „kik *búnál* egyebet” stb.) a megjelölt szótagon nyugszik, azért kell annak sor vagy ütem elejére szökni. Ugyanez áll a névelő (*az a*) elhagyásáról, midőn a hangsúly nem ezen, hanem főnéven nyugszik, s némely particulák (leginkább a *hogy* kötszó) mellőztéről, mint Beniczkinél:

(a) Fülemlile ágon,
Függ csak kicsiny szálon,
(hogy) Álom reá ne érjen.

Nem önkényes szabadság tehát ez, nem is a klasszikai verselésnek utánzása, hanem az eredeti magyar *rhythmus*nak a mainál erősebb lüktetése; miről ha valaki a mondottak után sem volna meggyőződve, szabad legyen a XVII-dik század két legnagyobb költőjére, Zrínyi és Gyöngyösi hivatkoznom. Az utóbbi néha épen úgy összeforgatja a prózai szórendet, mint az első, mégis emennek verselése, tovább egy századnál, ellenállhatlan bájjal csengett a magyar fülben, sőt az újabb iskolák (francia, latin) ellen reactiót vala képes előidézni (Horvát, Dugonics, Gvadányi stb.); míg Zrínyi verse korának élvezhetlen volt, *rhythmusa* eltaszító-nak, szórendje erőszakoltnak tűnt fel. Honnan e különbség? Könnyű megfejteti. Gyöngyösi, a magyar *rhythmus* törvénye szerint, hangsúlyt kiemelve, szorosan egybetartozókat *egy csoportba* szedve járt el s a prózai szórendet e célból forgatta össze; Zrínyi ellenben, a magyar *rhythmus*nak kevésbé, vagy nem mindenütt hódolva, a klasszikai szabadságot követte, s az összetartozókat *elszórta*, mi épen ellenkező eljárás. Gyöngyösi:

A beszprémi sereg | *mikor megkergette.*
(*Mikor a beszprémi | sereg megkergette.*)

Zrínyi pedig:

Igy kobza szavával nyitá hangos torkát. (*Igy nyitá...*)
Víz lassú zúgással, szél lengedezéssel. (*Lassu vizzugással... ..*)
Földre megtompítván *esék* maga vasát (*Földre esék... szorosan összefügg.*)

bár őnála is sokszor a magyar *rhythmus* jelentkezik, például:

Mint az sebes víz-ár *ha* hegyből érkezett.
Végre fáradtságát *hogy* heában látta.
Gondolván, bánatját, *hogy* evvel mulatná.

Nagy sebet *mert* csinált | Cupido szivemben.
(„Mert *nagy* sebet...”)

a *nagy* szó hangsúlyos, azért szökken elejére a sornak.

V.

Azt hiszem, sikerült az eddig mondottakban, ha nem is számtani pontossággal meghatároznom, de érezhetően feltüntetnem azt, a mit verses maradványaink-népdalaink-, közmondásinkban magyar rhythmusnak neveztem. Most a vers sorok feltagolása, *ütemekre*, (mint mondani szeretém) felosztása *metszetek* és *verslábak* (pedes) által, igényli figyelmünket. Azután az egyes ütemek, vagy, ha tetszik, verslábak, prosodiai *mértéke* felől mondom el észrevételemet, a hogy azt részint előttem mások kifejtették, részint magam népies dallaminkból elvonni igyekeztem.

Épen a magyar rhythmus követeli, hogy a verssor ön hosszúsága s a bennelevő hangsúlyos tagok szerint, bizonyos *ízekre* osztassék, miknek zenében az ütem felel meg. Így hát a magyar rhythmus sajátlag annyi caesurát kívánna, a hány ütem van egy sorban. Nem volna pedig szabad egy ütemnek *négy* szótagnál hosszabbra nyúlni: a caesura eredetileg 4–3–2–1 szótagból álló *ízekre* szagatná el a sort. Így a hosszú alexandrin sor, melyben szabályszerint *hat* szótag esik egy metszet alá, keveselli olykor népdalainkban a közép caesurát, s zenei ütemek szerint *három*, *négy* ízre is szakad. Például,

Itt hagynám én | ezt a várost | ha lehetne. (Népdal.)

Igy egy régi népköszöntőben:

Serkenj föl	kegyes nép	mert most jó	az hajnal,
Aranyszín	tollakon	repdes mint	egy angyal.

s ha figyelmezőnk hangzatosb régi verseinkre, nem mondom, állandóan, de mégis elég gyakran fölleljük ez átszégdelést, arra nézve, hogy benne ne csupán véletlenséget, hanem a magyar zene érverésit sejtjük. Így már egy (rímetlen) ének is a XVI-dik századból:

Oh mely nagy	bujaság	az gonosz	gazdagság,
Ki embört	elveszti	átkozott	hamisság!
Csudállok	én, ember	az te dol-	gaidon,
Hogy te nem	keresed	az örök	életet stb,

Sőt a különben oly caesurátlan Zrinyinél:

Ádria	tengernek	felforgó	hajjai
Vajon oly	nagyok-e	mint szemem	árjai?
Vajon oly	nagyok-e	Mongyibél	lángjai,
Mint égő	szívemnek	lángos ha-talmai.	

Igy Faludinál:

Királyi	multság	erőkben	sétálni,
Árnyékos	utcáin	fel s alá	járkálni.

s ugyanaz a „Remetében” így versel, csaknem mindenütt következetesen:

A büszke	szin világ	sétáljon fris	bársonyban.
Egy kevés	ronggyal is	beérem én	azonban;
Ma holnap	a kígyók	felbontják	testemet,
Az apró	férgesekék	elosztják	béletem stb.

De sem a nyelv nem bírja meg folyvást e sűrű caesurákat, sem a költők nem jártak el öntudatosan; ezért egy sormetszet alá gyakran két zenei ütem is befoglaltatik, de annál több soha. E szerint támadnak a 4 szótagonál hosszabb caesurák: *öt tagú*, a 4 és 1, vagy 3 és 2 összetételéből; *hat tagú*, a 3 és 3 vagy 4 és 2 egyesülése által; *hét tagú*, a 4 és 3 kapcsolásából; minél már hosszabb caesuránk nem lehet. E különböző ütemek egyberakása, módosítása a magyar verssorok gazdag változatát idézte elő, mely zenénkben, dallaminkban ma is él, s melyet régi költőinknél nyomozni, érdekes leendő.

A *négy szótagú* ütem (vagy, nem bánom, versláb), minden vegyülete nélkül más ütemeknek, különböző sorokat hoz létre. Első eset, midőn egy ütem egy sort képez, mint:

El kell menni,	Én angyalkám,
Nincs mit tenni. (<i>Népdal</i>)	Szép madárkám. (<i>Amade.</i>)

Hosszabb versre, így magában, nem használtatik; úgy tekinthető, mint valamely nagyobb sornak elszagattott része. Második eset, hogy két ilyen ütem áll egy sorban, s alkotja a dalainkban annyira használatos 8 syllabás sort, melyet költészetünk a legrégibb idő óta ismer:

Követ juta	Duna mellé,	
Földet füvet	megszemplélé.	(<i>Ének Pannonia megv.</i>)
Ily halállal	ha öletél,	
Szent tagidban	ha töretél.	(<i>Sz. Bernát hymnusa.</i>)
Mátyást mostan	választotta,	
Mind ez ország	királyságra.	(<i>Régi dal.</i>)
Hideg szél fű	észak felől.	(<i>Népdal.</i>)

Harmadik eset, midőn 3 ily ütem vétetik egy sornak; egyenlő hosszúságú az alexandrinnal, de más felosztás, mint:

Ama fehér	nyárfák alatt	a part felé.	(<i>Csokonai</i>)
Áldjon meg a	mindeneknek	alkotója.	(<i>Népdal.</i>)

s hogy ez alak szinte régi, bizonyítja a „Toldi Miklós” nótájára szerzett eme régi dal:

Nekem is volt	szép szeretőm	néha napján,	
Mikoron még	<i>török</i> sétált	Buda dombján.	(<i>Népdalok</i> II. 207. 1.)

Negyedik eset volna, midőn ily ütemekből 4 foglaltatnék egy sorba, s ilyennek is vehetnők a többször említett utcai dalt:

Mátyást mostan	választotta	mind ez ország	királyságra,
Mert ezt isten	adta nekünk	mennyországból	oltalmunkra,

mely alak aztán a hindu *szlokához* majdnem hasonló lenne: de népdalainkban az ily rendezésnek gyér nyomát találom.

A tisztán 3 szótagú ütem alkot, ha egy rövid sornak vesszük, háromtagú sort, milyenek:

Angyalom	Örömünk,	Mariskám...
Alakom...	Gyötrelmünk,	Ne nézz rám.
(<i>Amade.</i>)	(<i>Ányos.</i>)	(<i>Népdal.</i>)

ez is úgy tekinthető mint hosszabb sornak elszakadt *íze*. *Két* ily ütemből lesz 6 syllabás sor, mely népdalainkban igen gyakran fordul elé, mint:

Szeretnék	szántani,	A kutya	kergeti,
Hat ökröt	hajtani.	A nyulat	elüti.
			(<i>Beniczki.</i>)

Három ily ütem összetételére nem tudok példát, de *négy* ütem belőle képezi a főnebb említett sándorverset, milyen ez is:

Virágos | kenderem || elázott | a tóba. (*Tompa.*)

Tisztán *kéttagú* ütem ritkán, *egytagú* sohasem képez sort. Amaz néha, mint hosszabb sor elszakított *íze* önálló sort is alakít, mely rím helyett rendszeren csak ismétlődik; mint:

Légy hív,		Bor, bor,	
Légy hív –		Bor, bor,	
De hív titkos szív.	(<i>Amade.</i>)	Nincsen olyan bor.	(<i>Népdal.</i>)

vagy ama vontatott melódiájú, (mérő spondeusokból álló) hosszabb dalsort képezheti, mint ezek:

Nincsen	olyan	derék	asszony; –
Ez az	élet	A gyöngy	élet, –

Az egy tagú ütem rendszerint hosszabbhoz csatoltatik, vagy ha külön szakad is, nem mint önálló sor tekinthető; például:

Feleségem	van nekem csak	Egy	
De mikor még	az az egy is	Sok,	
Előbb utóbb	sírba vinni	Fog.	(Petőfi.)
Pesten jártam	iskolába,	Kuk!	(Népdal.)

Eddig azon eseteket vettem vizsga alá, mikor a 4–3–2–1 szótagú ütemek kölcsönös vegyület nélkül alkotják a magyar vers sort. Most már azon eseteket szedem rendbe, mikor a különböző ütemek más-másképpen módosítják a sornak mind hosszát, mind rhythmusát. Egyfelől a népdalokra, másfelől régi verseinkre leszek figyelemmel, s a kettőt párhuzamosan fogom idézni.

1. *Négy és három tagú ütemek összerakása alkot:*

a) 7 syllabás sort:

Engedelmes	szolgája,	Boldog az a	pillantás...	
Mégis vagyok	prédája. (<i>Amade.</i>)	Ha meghalok	se bánom...	(<i>Népdal.</i>)

b) 11 szótagút; igen használt sor dalainkban.

Sokszor szóltunk	a régi nagy	üdökről	
Kiváltképen	világbiró	Sándorról.	(<i>Ilosvai.</i>)
Gyászba borult	gondolatim	szűnjetek...	
Tiszaparton	van egy hajó	kikötve...	(<i>Népdal.</i>)

ilyen akarna lenni Tinódi némely verse, de ő a rhythmust, caesurát ritka helyen érzi; sikerültebb helye a következő:

Ez urfiat	üdvözlé nagy	sokaság:	
Éltesse is	tartsa is Szent	Háromság!	
Övé legyen	holta után	mennyország.	(<i>Török Jánosban.</i>)

c) 10 szótagút, (szinte nagyon használt alak):

Kis furulyám	szomorú	fűz ága.	(<i>Petőfi.</i>)
Panaszimat	mondani	nem merem	
Mert nincs nekem	oly biztos	emberem.	(<i>Régi népdal.</i>)
Izabella	királyné	magában.	(<i>Török Bálint, nálam.</i>)

d) 11 szótagút, de más rendezéssel, mint a b) alatti sor:

Panaszoló	szeleknek	bánatimat...	
Az én szívem	siratja	árvaságát...	(<i>Régi dal.</i>)

e) 14 szótagút, mely elég használt alak, mind az irodalomban, mind a népnél:

A szép fényes	katonának	gyöngy arany	élete,	
Csillog villog	minden felől	jó vitéz	fegyvere.	(<i>Amade.</i>)
Lám megmondtam	Angyal Bandi	ne menj az	alföldre.	(<i>Népdal.</i>)
Hová, hová	édes férjem	megyek a	csatába.	(<i>Rozgonyiné, nálam</i>)

f) 15 szótagút, mely megegyez más népek hasonló sorával, s melyet apáink *nagy* (illetőleg kis) *politikusnak* neveztek:

Feltekingtek | még én egyszer | a csillagos | egekre. (*Népdal.*)

Az irodalomban nagyon használt alak, de igazi népdalban ritkább tünemény; s rendszeren apróbb rímelt sorokra oszlik, mint:

El kell menni || Masirozni || kész az úti || cédula.

g) 13 syllabás sort, mely ritkább ugyan, de néha mégis előfordul dalainkban. Ilyen ez:

Szintelen	szintelen	a legény mig	nőtelen.
Ázik is	fázik is	egyaránt nyá-	ron telen.

mely már rímekkel rövidebb sorokra szaggatva látszik lenni. De annál gyakoribb a verses maradványokban, hol rendszeren a meghosszabbított 4-dik sort képezi, a 3 alexandrin után; mint például:

Az ének-	szerzők is	feledkeztek	dolgukban.	
Nagyfalu	határán	hadával hogy	ballagna.	(<i>Ilosvai.</i>)

Faludinak fönnebb idézett *Remetéje* ily 13-as sorokkal vegyíti az alexandrint, francia példára kétséggel, de a 13-asban mégis az itteni caesura van visszaadva, csaknem hiba nélkül, az egész költemény folytán:

Eltelven	napjaim	nem félek a	haláltól
Elváltak	örömet	ez árnyék rosz	világtól... stb.

2. A négy és két syllabás ütemek összetételéből ered:

a) 6 szótagú sor.

Árva vagyok	árva,	vagy: Jó ló	volt a fakó,	
Én vagyok az	árva:	Jó ló	is ellette;	
Áldja meg az	Isten,	Áldja	meg az Isten,	
Ki az árvát	szánja. (<i>Népdal.</i>)	A ki	fölnevelte.	(<i>Népdal.</i>)

mind a két alakot úgy tekinthetjük, mint az alexandrin töredékeit, s valóban, ha azon népi dallamokra figyelmeztünk, melyek a sándor-verset adják vissza, úgy találjuk, hogy az csupán

a szótagok számában egyez az idegen alexandrinnal, de benső szerkezete egészen mienk, eredeti, zenénkben gyökerező; mely a 12 szótagú sort háromféleképp ütemzi, ú. m.:

1. Lóra csikós	lóra	elszaladt a	ménes.
2. Jó ló	volt a fakó	jó ló	is ellette.
3. Virágos	kenderem	elázott	a tóba.

mert a föntebb idézett, szinte 12 szótagú:

Áldjon meg a | mindeneknek | alkotója –

nélkülözvén a közép metszetet, az alexandrintól már jobban elüt. Tekintse valaki régiebb költőinknél az annyira használt alexandrint, vagy a mint nevezik, Zrínyi verset: ama három szerkezet közül valamelyik felé gravitálni érzendi.

b) 10 szótagú sor, igen használatos két caesurával; mint:

Amoda van	egy kis kerek	erdő,	
Abba vagyon	csipkebokor	vessző.	(Népdal.)

c) 10 szótagú ismét, de más rendezéssel:

A kállai | útca | ki van festve... (Népdal.)

d) 14 szótagú sor; szinte közönséges, mind a régi, mind a mostani költészetben. Az *Átok* című, XVI.-dik századbéli költemény egészen így van írva, mind végig erős metszetekkel; mint:

Rettenetes	ez világnak	mostan minden	dolga.	(Horvát A.)
Ki beborult	az folyhőben	megtért napom	fénye.	(Amade.)
Én istenem	mit csináljak	mikor semmim	sincsen.	(Népdal.)
Széles uton	poros uton	fölleget ver	a ló	
Csillámlik a...	villámlik a	fényes acél	patkó.	(Rozgonyiné.)

e) ismét 14 tagú sor, de más rendezéssel; nem annyira ismert, mint az előbbi, de szinte népies alak:

Tekints reánk | immár | nagy Uristen | az mennyekből. (Ének a XVI. században.)

s ki hinné, hogy ezt egészen feltaláljuk ezen profánus dalban:

Majd elmegyünk	rózsám	Komáromba	Komáromba...
Hej, a ki azt	nékem	kiváltaná	kiváltaná...?

3. A négy és egy szótagú ütem összefoglalása, (melynél azonban meg kell jegyezni, hogy az egy tag többnyire már a megelőző 4 tagúhoz ragad, s így a caesura olyan, mintha 5 syllabás volna) következő soroknak adott lételt:

a) 9 szótagú sor:

Elmult időd	ne sirassad	már.	(Népdal.)
Előbb utóbb	sírba vinni	fog.	(Petőfi.)

b) 13 syllabás sor:

Nyári virág	téli idő	alatt nem zöl-	dül.	(Népdal.)
Emlékezzél	mi történék	Uram mi raj-	tunk.	(XVI. száz.)
Sokszor kértem	én az Istent	nagy szívem sze-	rint.	(Házások éneke.)
Gyöngy életre	a mezőre	jőj és kísérj	el.	(Amade.)
Im koporsód	ajtajánál	áll hiv szere-	tőd.	(Ányos.)
Itt is ember	itt is fegyver	kell a hazá-	nak.	(Szentjóni.)

4. A három és két syllabás ütemek kapcsolásából ered:

a) 5 szótagú rövid sor, mint:

Kicsiny	vagyok én.	
Majd meg-	nővök én.	(Dal.)

b) 8 syllabás, mint:

Töltsd tele | pajtás | poharam.

c) 10 szótagú, régi dalsor, csaknem olyan, mintha két adonicus ragadna össze, péld.

Mostan egy	ifjú	megházasodott.	
Újjonnan	hozta	szép hites	társát. (XVI. század.)
Kis kacsa	fürdik	fekete	tóba.*
Fiához	készül	Lengyelországba.	(Gyermekdal.)
Arany-ezüstért,		cifra ruháért,	
Leányt el ne végy		koszorújáért.	(Népdal.)

d) 11 szótagú, ritkább, de sajátos szerkezet:

Drága gyöngy	teremtés	angyali	lélek.
Meghalok	érted, vagy	enyimmé	tészlek. (Népdal.)

5. A négy, három és két szótagos ütemek egyesülése alakít:

a) 9 syllabás igen csinos, használt sort; milyenek:

Gyászos szívem	érted	kesereg...
Hortobágyi	pusztán	fú a szél... (Népdal.)

* Alliterációval

b) 13 szótagú sort, mind régen, mind ma használatost. Péld.:

Mért távozá		Uristen		ily messze		mitőlünk.	(XVI. század.)
Azt mondják, hogy		nem illik		a tánc a ma-		gyarnak	
Hej be szépen		világít		az esteli		csillag.	(Népdal.)

c) 11 szótagút, (gyéren használt de mégis népies alak), minő:

Elmaradtunk		már mi		rózsám		egymástól,	
Elmaradtunk		mint a		gerle		párjától.	(Népdal.)

6. A három és egy syllabás ütem kapcsolása:

a) 10 szótagú sorban, így:

A garad		a garad		üresen		jár.	
A csillag		a csillag		az égen		jár,	
Látom a		cipellőd		harmatos		már.	(Népdal.)
Fortuna		szekerén		okosan		ülj,	
Ugy forgasd		tengelyét		hogy ki ne		dülj.	(Faludi.)

7. A négy, három és egy syllabás ütem összefoglalva,

a) 11 szótagú sort ad, mely ritkább ugyan, de mégis népdalban feltalálható; mint:

Jó napot | kedvesem || drága angya- | lom.

Minő gazdagság, változatosság csupán az ütemek rendezésében, a sorok alakulásában is! pedig nem állok jól, hogy valamely ritkább divatú szerkezetet el nem hagytam; sőt azon régi formákat, melyek népzenénkben többé nem viszhangzanak, önként mellőztem, csupán *té-nyekre*, az élő népdallamra akarván építeni. Így főntebb az 5. szám alatt, megemlíthettem volna Szegedi Kis István énekét, mely tisztán magyar ütemekre oszlik, s melynek dallamát is jól ismerem: „Szánja az Úr | isten | híveinek | romlását;” – párhuzamba tehetém vala Balassa ime sorait: „Ezeket | írá

Vitézek,		mi lehet	3+3
E széles		föld felett	3+3
Szebb dolog a		végeknél.	4+3

de miután ily összerakással – (főleg strophaszerkezettel) e sorok többé a nép ajkán nem zöngenek, mellőzöm. Csupán azt kívánom még megjegyezni, hogy ama Szegedi-féle sor Amade korában még közkeletű schema lehetett, mert Amade, kit eddig is annyszor idéztet, s ki nemzeti formákba önté csinos dalait, e sort is használja költeményeiben; így:

Szánja az ur	Isten	hiveinek	romlását.	(Szegedi.)
Bár ne tudtam	volna	mi legyen a	szeretet.	
Mért született	engem	a ki engem	született.	(Amade.)

Magyar schema hát ez, valamint a legtöbb, úgy Faludinál, mint Amadénál; s e részben nem osztom a különben mélyen tisztelt Toldy ur véleményét, ki bennök (Magyar Költ. tört. II. 101–104.) olasz és francia mintákat keres.

VI.

Visszásnak tetszhetik a rend, melyet előadásom folytán követtem, előbb szólván a sorokról s ezek felosztásáról, mint a sajtóképi (prosodiai) *mértékről*. Mások, ellenkezően, a verslábakon s azok méretén kezdik, s miután erre nézve szabályokat állítottak fel, úgy mennek át a sor-metszetre s egész sorra. És ez oly költészetben, mely már kifejlett, megállapított törvényekkel bir, leghelyesb ut is. De nekem a magyar rhythmus *benső* tulajdoninak vizsgálásán kellett kezdenem; föl kelle mutatnom, hogy a kötött beszéd már elemeiben a prózának ellentéte; figyelmeznem a gondolat részarányos feltagolására, mely egyszersmind a mondatban hangsúlyos csoportokat képez: úgy térnem aztán ama benső felosztásnak *külsőképen* megfelelő átszegedésre, mely a cäsurák vagy, (a mi nálunk csaknem egy jelentésű), verslábak által történik. Egyébiránt nem félek kimondani, hogy a csak imént tárgyalt ütemzésére a soroknak jóval többet tartok, mint arra, hogy minden ütem szigorú, határozott, merev mértékkel birjon s épen nem ohajtom, hogy a magyar dal oly állandó, megkövült formába szoríttassék, minő például a Sappho vagy Alcäus után nevezett mérték. Mert egy az, hogy a rím és gyakori metszet által megkötött nyelv nem is birna már ily feszes nyűgöt; más az, hogy e tulszabályos idom végre is egyhangu lenne holott épen e változatosság teszi főjellemét a magyar rhythmusnak. Igyekezék ezt a költő minél szabatosb cäsurák által feltüntetni; azon túl, az ütem egyes szótagjainak prosodiai mérése körül, épen oly pindari szabadsággal járhat el, mint a barna zenész, ki majd egyik, majd másik hangon nyugtatja tovább nyiretytűjét s ugyanazon ütem részeit se játssza mindig egyforma időfelosztással. Mind a mellett vannak az egyes ütemeknek bizonyos mértékei, melyeket a magyar zene kiválóan kedvell, és így a magyar (főkép lyrai) költő, ha versét a dallammal összhangzásba tenni kívánja, szükség, hogy azokat tartsa szem előtt.

Az ütem mértéke a szerint különbözik, a mint az *négy, három, két* vagy *egy* szótagra terjed ki. És így, miután már föntebb a sorokat ütem szerint egybeállítottuk, nem szükség itten azok mértékét előadni; csupán azt kell kifejteni, melyik ütem milyen mértéket vehet föl, a magyar zene törvényei szerint. Előre megjegyzem, hogy ha a példakép idézendő dalszöveg nem adna tiszta mértéket, az mitsem tesz, miután a mérték nem is abból, hanem a dallamból vonatott el.

1. Egy szótagú ütem.

Az egy szótagú ütem mindig hosszú (–) s nem egyéb, mint fele a lépő (– –) verslábnek, melynek másik felét *nyug* (pausa) tölti ki.

Zenei kifejezése: Péld:

A garad	a garad	üresen	jár.
Fortuna	szekerén	okosan	ülj.

2. Két szótagú ütem.

A két szótagú ütem, bárhova essék a sorban, elül, középre, vagy végül, hasonlóan hosszú mértéket: *lépőt* (spondeus, – –) vagy utótagja megrövidülven *lejtít* (trochaeus – ∪) követel.

Zenei kifejezése tehát: vagy: Péld:

Hortobágyi	p̄usztán	fú a szél...
Töltsd tele	pajtás	poharam...

Amoda van | egy kis kerek | ērdő.

Jó ló	volt a fakó,
Jó ló	is ellette.

E mérték az egy és két tagú ütemeknél oly általános szabály, mely alól nincs kivétel. Néha egész, vagy fél dalsor csupa spondeusokban vánszorog le, hogy a rá következő friss annál meglepőbb legyen, mint:

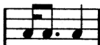
N̄ncsen | ōlyan | d̄erék | assz̄ony stb.

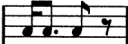
Ūgy ēg | a tűz | ha lobog,

Ēz az | élet | a gyōngy | élet.

3. Három szótagú ütem.

Itt már nagyobb változatosság tűnik fel. Az egy és két szótagú ütem mérsékli, ez elevenné teszi a dallamot. Uralkodó verslábak:

a) *Toborzó* (∪ – –, Bacchius); zenei kifejezése

b) *Körösdí* (∪ – ∪, Amphibrachys), zenében:

E kettő *egyforma súlyt* ad az ütemnek, azért akárhol bízvást föl lehet egymással cserélni őket. Péld.:

Rég veri már	a magyart a	$\cup - \cup$ teremtő...
Tisza parton	van egy hajó	kikötve...

c) *Ugrató* (– ∪ –, Creticus vagy Amphimaker) az előbbieket ellentéte, mert *ellenkező súlyt* ad az ütemnek.

Zenei kifejezése: Példa:

Juhász legény | búsan | útra kél.

d) *Lengedi* (– ◡ ◡, Dactylus). Az ugratóval egyenlő nyomású, vele hát bizvást cserélhető. A dactylusról jegyezzük meg, hogy az gyakran előfordul népi dallaminkban, de nem $\frac{3}{4}$ ütemet képez, mint például a német zenében, hanem $\frac{2}{4}$ részt, nincs is *felütése* (Vorschlag) mint amott. A felütéssel bíró dactylicus sor tehát, minő ez:

Ker | temre sze | líden az | este le | száll...
Jár | számkive | tetten az | árva fi- | ú....

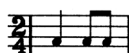
német zenét képvisel, a minthogy ez alak onnan is kölcsönöztetett, míg a magyar, felütés nélkül, más rhythmust ad, péld.:

A garad | a garad | üresen | jár.

Zenei kifejezése a német dactylusnak:

a magyaré

e) *Lebegő* (◡ ◡ – Anapæstus) többnyire a lengedivel összefordítva használtatik, mint a főnebbi példában, és itt:

Nem anyá | tól lettél, | Rózsafán | termettél stb.

Zenei kifejezése:

Megjegyzem itt, hogy némely zenész urak az ily anapæsticus kezdetét a sornak felütés (Vorschlag) gyanánt veszik, de hibásan. Magyar dallamban felütés nincs, anapæstus az, mire majd dactylus, majd fél spondeus következik és $\frac{1}{4}$ nyug, mint a fentebbi példában, és itt:

Már ez u- | tán | « | csak azt vá- | rom | « |
Kocsi jöj- | jön | « | értem há- | rom | « |
Kisütött | a | « | nap a cse- | rén | « |
Busul a | cser- | « | háti le- | gény | « |

Így dalolja ezt a nép, így huzzák a csárdákban, akárhogy *vorschlagozzák* a hangversenyek hősei.

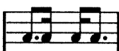
f) *Vánszorgó* (– – –, Molossus.) Ez leginkább sor végén áll, s tulajdonkép nem is egy, hanem két ütemet képez, nyuggal, mint:

Magasan re- | púl a darú | szépen | szól. | « |
Még azt mondják | a kapások | nem lesz | bor | « |

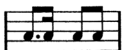
Zenei kifejezése tehát:

4. Négy tagú ütem.

A négytagú ütemek közt legnagyobb szerepet játszik s a magyar dal eredeti jellegét teszi ama versláb, melyet Fogarasi *lengedezőnek* (Choriambus, – ◡ ◡ –) nevezett el. Minél több ily mérték foglal helyet négyes üteminkben, annál jobb. Maga a nép is olykor ösztönszerűleg eltalálja a lengedezőt, mire elég példát idézhetnénk, mert így a szöveg jobban simul a dal-
lamhoz. De oly vers, mely csupa lengedezőkből állna, mégsem lenne ment az egyhangúságtól. Azért e versláb is cserélhető részeit *hasonló*, részeit *ellenkező nyomatú* vagy súlyu ütemekkel.

Maga a choriambus zenében így fejeztetik ki:

Hasonló nyomatú ütemek azok, melyek a két középső szótagot rövidnek meghagyják, mint:

a) – ◡ ◡ ◡. Zenei kifejezése:

b) ◡ ◡ ◡ –. Zenei kifejezése:

Példa a lengedezőre:

– ◡ ◡ –
Rég veri már | stb.

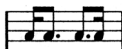
Az a) alatti ütemre:

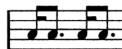
– ◡ ◡ ◡ – ◡ ◡ ◡ –
Lesz e neki | még valaha | jó napja

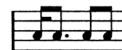
A b) alatti ütemre:

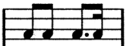
– ◡ ◡ – ◡ ◡ ◡ –
Azt is adott | mivel a bút | ölje meg.

Ellenkező nyomatú vagy súlyú ütemek azok lesznek, melyek a két középső szótagot, vagy annak valamelyikét, meghosszabbítják; jelesül:

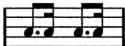
a) ◡ – – ◡; zenében:
Péld. Kerek az én | subám alja stb.

b) ◡ – ◡ –; zenében:
Péld. Tisza parton | van egy hajó stb.

c) ◡ – ◡ ◡; zenében:
Péld. Szabadságom | be van zárva |

d) $\cup \cup - \cup$; zenében:

$\cup \cup - \cup$
Péld. Ne szomorkodj | légy víg.

e) $- \cup - \cup$; zenében:

$- \cup - \cup$
Péld. Fölfelé megy | borban stb.

Látjuk hát ezek közt a *dijambust* ($\cup - \cup -$) *ditrochaeust* ($- \cup - \cup$) is, ezeket is megszenvedi a magyar ütem, de nem úgy, hogy egész sor csupa szökő, vagy lejtő lábakon sántítson le, mert ennél mi sem volna szenvedhetlenebb; hanem csupán változtatásul a choriambus helyett. A többi (*a, c, d* alatti) lábak cifra neveit nincs miért felhordani. Hol kelljen pedig a *lengedező fölcserélni*: erre azt hiszem, állandó szabály nem lehet. Némelyek (mint Erdélyi) megkísérték a choriambus és felváltói helyét a dalsorban kimutatni: a szabály, mit így alkottak, áll egyik dalra, másikra nem; áll részben, de nem az egészben. Én, a mennyire népdalainkat ismerem, a négyes ütemre nem adhatnék szorosb szabályt ennél: „lengedező, vagy vele hasonló nyomtatú láb, a hol csak lehet; hol nem telik, ellenkező nyomatú, valamelyik a fenebbi *a-e* közül.”

De hisz ez annyi volna, mint semmi mérték! fognak felkiáltani a „forma” emberei. Épen nem. Ugyanazon szeszélyes változatosság nyilatkozik itt is, a mi főntebb a soroknál. Ám kísértse meg valaki népdalt írni tiszta szökő vagy lejtő (jambus, trochæus) lábakon s azt épen úgy, mint a mérték kívánja, el is dalolni: türehtlen egyhangúsággal gyötrendi a magyar fület. Ellenben a főntebb ütemek célszerű vegyítése, metszettel párosulva, oly rhythmust ad, mely hangzatosságban fölér bármely idegen formával s azon felül sajátunk, édes mienk.

Gyakran gondolkoztam, minő mértéket adhattak vissza azon dallamok, a melyek szerint régi hegedőseink az *epicai* költeményt éneklették. Egy része azoknak, kétségkívül, meg egyezett a mostan is divatos lyrai formákkal, mert ez utóbbiakat elég sűrűn felleljük a régi elbeszélő darabokban: de hogy éneklették, például, az *alexandrin sort*? Erre nézve egy régi dallam jut eszembe, mely, Gyöngyösi szövegére alkalmazva, hihetőleg ama korból ered, midőn még nálunk az *epicai* költeményt éneklették, mire kevésbé változatos, inkább recitativ jellemmel bíró, melodiája is mutatni látszik. E dallam következő mértékét adja a sándorversnek:

$\cup \cup -$	$- \cup \cup$	$- \cup \cup \cup$	$--$
Keménynyel	csendesen	ballag pari-	pája,
Két sütés-	sel jegyes	a jobbik po-	fája,
$- \cup \cup -$	$- -$	$- \cup \cup -$	$- -$
Oláhország-	gi ló	mutatja for-	mája,
Tajtrékos zab-	láját	rágdogálja	szája. (A Phoenixből)

Hasonlóképp vitéz Kádár István históriája, az utcán hegedülő koldusok (egykori *hegedősök*?) szájában, e trivialis dallam mértékét tartotta fenn:

$\bar{\cup} \cup \cup -$	$- -$	$\bar{\cup} \cup \cup -$	$- -$
Föl emelé	Kádár	szemeit az	égre.
Mondván: Uram	Jézus,	jövel segít	ségre.

Vajha mielőbb birhatnók új kiadásban Tinódi dallamait, hogy azokból is a magyar, főleg *eposzi* versidomra valamit elvonhatnánk! –

VII.

Hátra van még a strophá szerkezetéről mondanom valamit. Mert a rím tulajdonai közösek egyéb nemzetekkel s a mi eltérőt e részben költészetünk mutat, arról más helyen tettem egy szót.* De a vers-szak képződése nálunk oly eredeti, jellemző vonásokkal bír, hogy lehetetlen azokat észre nem venni, vagy fölismervén, elhallgatni. Itt is, mint a soroknál, elébb a *benső* rhythmusra kell figyelmeznünk, mert abból foly a *külső* idom.

Mi tehát a vers-szak *benső* rhythmusa általában? és mi különösen nálunk? A strophát némileg a folyóbeszéd körmondatával lehet párhuzamba tenni. Az is, ez is a rokon eszméket, együvé illő, egymást kiegészítő gondolatokat szedi össze, belőlük teljes, arányos, kerekded csoportozatot képezvén. De míg a periodus a gondolatot egymásba fűzi, egymáson *átszövi*: a vers-szak, éppen ellenkezőleg, eszmét eszme után, sort sor után, állít, úgy hogy az első gondolat, a következő nélkül is, jóformán érthető legyen, bár nem viszont. Például Himfy e dalában minden sornál meg lehet állapodni, mindig értünk már *valamit*, a következő sor nélkül is:

Napok jönnek, napok mennek,
De búm csak nem távozik;
És az órák elröppennek,
De sorsom nem változik;
A volkánok kifáradnak,
De nem az én tüzeim;
Folyók, tavak kiapadnak,
De nem az én könnyeim;
Erdők, mezők felvidulnak,
Csillagzatok megfordulnak,
A szerencse forgandó:
Csak inségem állandó.

Ez anti-periodicus szerkezet, e Chladni-féle külön csoportba rázkódása az összetartozó részeknek, mint már fönebb is megjegyzém, a rhythmus természetéből foly s uralkodik a kötött beszéden, kezdve az egyes ütemektől, egész a stropháig, sőt az egész költeményen, a mennyiben nem szereti, ha az értelem egy szakból másba átnyúlik, vagy ha külön strophák oly prózai kötszókkal fűzetnek egybe, mint a körmondatokat kapcsolni szoktuk. Csupán egy körmondatos alakot ismerek, a mely halmozó természeténél fogva a rhythmussal összefér: a gondolatnak oly módni csoportulása (agglomeratio) ez, mint ama szónoki figurában történik, melyet *felfüggesztés* (sustentatio) néven ismerünk, s mely, különben érthető részleteket halmozva fel, a teljes értelmet az utolsó mondatra bízza. Ily *költői* periodust gyakran találunk Kisfaludy Sándornál, – (bár, kivált újabb regéiben, incisumokkal terhelt s így egé-

* „Valami az assonanról.” Új M. Múzeum 1854.

szen prózai, egészen rhythmus ellenes körmondatoknak ad helyet), midőn értelmes részleteket halmoz ugyan: de a teljes megoldást az utolsó sorra hagyja; mint:

Nem, ki névért, dicsőségért
Mássa Pindus bérceit,
Vagy alacsony nyereségért
Írja halom verseit;
De a ki, ha tűz lelkében
Gondolatok virradnak,
Vagy fölhevült kebelében
Érzemények fakadnak,
Lantot ragad s mi érdekli
Kedvesinek elénekli –
Kiben a vers így terem;
Az énnékem emberem.

Vehetni azonban észre, hogy itt is, ettől: *De a ki*... eddig: *Lantot ragad*, incisum lévén közbevetve kissé periodicusabb, mint kellene.

Ha már most azon költeményinkre fordítunk figyelmet, melyek vagy egyenesen a néptől, vagy oly korban származtak, midőn még az idegen formák utánzása a nemzeti idomokat háttérbe nem szorította, úgy találjuk, hogy a magyar rhythmus itt is hű marad magához, s valamint a soroknál minden ütembe az összetartozó mondatrészt, úgy itt a versszak soraiban egy-egy, többnyire önálló, gondolatot csoportosít s nehezen tűri az értelem átvitelét egyik sorból a másikba, *épen nem*, ha már a vers a rím visszafordultával, mintegy rá van ütve, be van fejezve. E beltulajdonából foly aztán a vers-szakok *külső* jellege, mely a *páros, hármas, négyes*, – *a visszatérő, a ráütő* rímekben nyilatkozik, mint ezt sorban látni fogjuk.

1. *Páros rím.* Minden strophaszerkezet közt legegyszerűbb az, mely a sorokat párosan rímezi egymás után. Oda törekedvén a népköltészet, hogy az értelemnek mielőbb teljességet adjon, nem fűzi hosszan gondolatját, hanem siet azt befejezni, mi külsőleg a második rím által történik. Ezért nem kaphatott lábra népdalainkban a váltogató, vagy *kereszt-rím*, mint a mely hosszabb elnyújtását a gondolatnak engedi meg; ha pedig a gondolat előbb befejeztetnék, mint a függőben hagyott rímnek társa visszafordulna: úgy nem lenne összhangzat külső és benső, gondolat és vers közt: az nem volna *vers*. Ily szerkezet, például:

Zokoghat még egy betűcskét
Belőlem a fájdalom;
Ejthetek még egy könyűcskét
Utánad szép angyalom.

eredeti népkölteményben fölötte ritka, miért? mert a két első sor befejezte az értelmet, de a fül még semmi verset nem érez, nem érez a nép egybehangzást forma és gondolat közt. Ha pedig a második sornál nem volna értelem, ez elnyújtottság ellenkeznék a magyar rhythmus természetével, s így a kereszt-rím sehogyse kapós. Ámde azért népünk sem idegen a mesterségesb szerkezettől, csakhogy kereszt-rím helyett *középrímekkel* szaggatja szét hosszabb sorait, s az egyszerű párversből 4–6-sorú strophákat csinál, mint:

Zöld erdőben	Zöld mezőben	Lakik egy madár,
Kék a szárnya,	Zöld a lába,	Jaj be szépen jár. (6 sorú is lehet.)

vagy, hogy régi írókból idézzünk:

Kegyelmes Isten,	Kinek kezében	Életemet adtam!	
Viseld gondomat,	Vezérlő útamat,	Mert csak rád maradtam. (6 sor.)	(Balassa.)

Én angyalkám	Szép madárkám	Ime hozzád repültem	
Te kedvedre	Kezeidre	Mint a sólyom, megjöttem (6 sor.)	(Amade.)

Továbbá népdalokból:

A kised pacsirta	Az eget hasítja	Szárnyaival	
Ékesen hangicsál	Napsugáron sétál	Lábaival.	(Régi dal.)
Ha kimegyek	És kitérek	A szép ékes mezőre	
Minden füvek	Serkentenek	Világ megvetésére,	(Régi dal.)
Ritkán vagyom	Ki maradjon	Hiv barátságban,	
Ki fent álljon	Le se szálljon	Az igazságban.	(Népdal.)

Tehát az egy keresztrím helyett két *középrím* tétetik, úgyhogy a hosszabb sor minden cæsurája önálló sorrá lesz, rímet kap. Mi a tisztán páros rímekből alakult strophá szerkezetét illeti, ebben jellemző az, hogy a vers-szak *hosszabb* sorokon kezdődik, mind rövidebbekkel váltva fel, s így kétségtelen népi alak Faludinál ez: *Királyi multság* stb. *A kis tarka madár* stb., melyek hosszabb sorokról mind rövidebbre mennek át; hasonlóan a Népd. I. kötet *Vén leány panasza*, s akárhány.

2. *Hármas rím*. A régieknél használatos idom, mind tisztán, mind középrímekkel átszegedelve, midőn aztán 9 sorossá lett. Nem hiszem pedig, hogy az olasz *terzina* utánzása hozta volna divatba, mert ennek váltogató rímeit utolérni épen nem igyekszik, hanem siet a 3-dik rím ráütése által a gondolatot bezárni, míg terzinában a gondolat *folyó* marad mintegy. Dante például ily formában alkalmazza:*

Az emberélet utjának felén
 Zordon sötét erdő közé jutottam,
 Mivel az igaz útát nem lelém;

 Mily kín ez erdőről beszélni ottan!
 Mily vad, kietlen az, bú s baj tele!
 Hogy rágondolva is eliszonyodtam stb.

* Csakhogy mindig 11 szótaggal. Ez elszórt fordítás csupán a formáért van.

de a mieink egyszerűen illesztik a három sort, péld.:

Áldott szép pünkösdeknek gyönyörű ideje,
Mindent egészséggel látogató ege,
Hosszu uton járókat könnyebbitő szele. (Balassa.)

Hosszabb hármas sorok elszaggatása, középrímek által, hozta létre ama *kilencest*, mely a XVI. és XVII. században annyira divatozott, de ma már népdalainkban nem található:

Vitézek,	mi lehet	E széles	föld felett	szebb dolog a	végeknél?
Holott ki-	keletkor	A sok szép	madár szól	Mellyel ember	ugyan él?
Mező jó	illatot	Az ég szép	harmatot	Ad, mely kedves	mindennél.

Szinte hármas sor középrímmel:

Nálad kedves | És szerelmes | Az én beszédem stb. (Házások éneke.)

3. *A négyes rím.* Századokig használt ismeretes formája az elbeszélő költészetnek, majd egyenlő sorokkal, majd a negyediket (nibelungi módjára) meghosszabbítva. A magyar rhythmus azon kíváncsi, hogy a gondolat sor végén befejeztessék, hozta létre e négyes kocogót, a bezárt gondolatot rímmel is minduntalan bezárva. A népnél, rím szűke miatt, kevésbé használatos, de hol szerét teheti, az is négy rímet fog össze, mint:

A baracfa pirossal virágzik,
A liliom kékkel illatozik,
Az én szívem búval harmatozik
Mert éj nap csak hozzád óhajtozik. (Népdal.)

4. *A visszatérő rím.* Ez már, a mi kiválóan jellemzi a magyar strophát, akár a régi, akár a népkölteményeket tekintjük. Sajátsága abban áll, hogy páros rím után egy vagy több, szabad vagy rímelt sor következik, aztán az utósor *visszatér* mintegy, az első rímnek megfelelően, mint:

Nem anyától *lettél*,
Rózsafán *termettél*
Piros pünkösdi napján (Ez szabad sor)
Hajnalban *születtél*. (Visszatérő rím.)

Különböző pedig az úgynevezett *ölelkező* rímtől, mert ott egy magában hagyott rímre tér vissza; de itt *páros* rím az, mire visszaugrik. Az átugrott szabad sor helyett, még csinosabban egy középrímes, vagy két rövid állhat – néha több is, *három*, *négy*. Ily csinos forma már ez is:

Hortyogat kedvére róka a lyukában,
Pihen az oroslán sötét barlangjában:
Kell nekem szenvednem, vég nélkül epednem, (középrím)
Heves vármegyének mély árestomában. (Népdal. I. 191. l.)

Régi költőinknél hosszabb vers-szak befejezése szinte gyakran történik ily módon, miből annak nemzeti jelleme kétségtelen; mint:

a) Míg bennem a *lélek*
 Piheg, gyászban *élek*,
 Már *többet*
 Vig *kedvet*
 Nem is *remélek*. (Ányos.)

b) Szép *élet*, víg *élet*,
 Soha jobb nem *lehet*,
 Hopp! hát jön katonának, (szabad)
 Ilyent ki *szeret*. (Amade.)

c) Fortuna szekerén okosan *ülj*,
 Úgy forgasd tengelyét, hogy ki ne *dülj*,
 Ha szépen *vezetett*
 Ha miben *kedvezett*,
 Meg ne *örülj*; (visszatérő rím)
 Fortuna szekerén okosan *ülj*. (Faludi.)

d) Szánja az ur	Isten	híveinek	romlását	
Az ő fiainak	leányinak	rablását;		
Noha most	eltűri	De el nem szenved		(középrím)
Nagy siralom	vallását.			

Kétségtől nemzeti alak, miről még inkább meggyőződhetünk, ha látjuk, hogy e templo-mi ének rhythmusa, strophája, nagyobb epikai költeményben is használatos volt, mint a XVI. századbeli „Jovenianus” című eposznak (Toldy ur által idézett) végsorai mutatják:

Immár ha meg hallád	kérlek meg ne csufoljad,
Az rút kevélységet	inkább te hátrahagyjad
Inkább a nagy pohárt	Az ének mondónak. (Középrím nem telt.)
Jó boroddal megtöltsed.	(Ez a visszatérő rím, felhangú, alhangúra.)

5. *Ráütő rímnek* mondom, midőn a *visszatérő*, mintegy elfeledve magát, nem a távolabbi, hanem a közelebbi párral rímez, azt még egyszer ráütven. Ez is jellemző vonása népdalainknak, s nem ritka a régieknél. Péld.

Jaj már nékem! | gyilkos nyila,
 Érzem mit tesz, tűz fáklyája,
 Én szegény,
 Én szegény,
 Nem is lehet nagyobb *kén* (kín). (Amade.)

Tettem méltó érdemeket,
 Túrtem halálos sebeket,
 Ne *nevess*,
 Meg ne *vess*,
 Hanem egyszer már *szeress*.

(*Amade.*)

Ehez hasonló ráütés az, midőn a rövidebb végsor egy hosszabbal, mely közvetlen előtte áll, rímez, mint Csokonainál e stropha: „Mégyek már engedd meg drága kincsem” így záródik, népies fordulattal:

Hogy midőn	boldoggá	kezdtem len-	ni
		el kell men-	ni.

E ráütő sor legtöbb népdalainkban már csak *réja*, azaz egyes szó, indulatszó, kurjantás (mint: Csillagom, Igazán, hajaha stb.), mely a refrainhez hasonló annyiban, mert minden vers-szaknál ismétlődik, néha bizonyos sor végén. Ily pótló ütemek, sorok más népköltészetben is divatoznak, (mint a skót: *oh, jo, man*, stb.) a művelt költő, tárgyszerint, mellőzheti, vagy alkalmazza.

Végül legyen szabad a magyar eposzi versformára egy szerény észrevételt tennem. Hogy a római hatos a nemzet *nagy tömegénél* sohasem leend népszerű, azt, úgy hiszem, mutogatni nem kell. A Zrinyi-négyes túlélte magát, a kettős alexandrin nagyon is egyszerű idom. Az idegen epikai formák, mint az olasz *terzina*, az *ottava* és *siciliani stanza*, a *Spencer-féle* angol vers-szak alkalmazása nemcsak azért bajos, mert nyelvünk rímsegény, hanem és *főleg* azért, mert a magyar nemzeti *rhythmus* nem hajlandó a *keresztírmek*hez, s e külföldi stanzák épen úgy nem válhatnak népszerűvé, mint a hexameter. Ideje volna egy, a magyar *rhythmus*on alapuló eposzi versidomot találni föl: én a visszatérő rím sajátágán építve, következő összerakását kísérlém meg az alexandrinnak, mely népünknel mégis legéposzibb sor:

A király ünnepét fogom énekelni,
 Midőn összegyűltek a dal fejedelmi,
 Fényes Visegrádon, Mátyás udvarában,
 Díjért, dicsőségért új versenyre kelni.
 Oh lantom, ha értél valamit korrábban,
 Ha egy szikra lélek volt az asszu fában,
 Most, igazán, most kell magadért kitenned!
 Mert nem szabad nevét hiába fölvenned.

*

Ennyiben kívántam ez uttal a tanodai körök figyelmét is felhívni a magyar *rhythmus*ra, melyet a klasszikai és nyugati formák mellett költészetünkben többé ignorálni nem lehet; részint azért, mert régibb verses maradványink idomához, majdnem a mult század végeig, ily nyomozás adja a kellő kulcsot; részint, mert költészetünk legújabb irányát csak ily tanulmányok után méltányolhatjuk eléggé. Amaz általános panasz mai költészetünk pongyolasága, formátlansága ellen jó részt el fog enyészni, ha a költeményekben nem azt keressük, ami nincs, t. i. kölcsönvett idegen sémákat, hanem megtaláljuk, ami van: nemzeti *rhythmus*unk

– gyöngébb vagy teljesebb – hullámozását. Mert hogy e rhythmus az ódon és újabb idegen formákkal szembe, létezett s létezik, az tény: minő joggal? nem kevesebbel, úgy hiszem, mint a magyar zene és tánc. S ha valaki természetesnek találja, hogy minden zenemód közül a magyar fül csak azt érzi teljesen, melynek ütemzése, hangmenete nemzeti jelleggel bír; ha nem kárhoztatja a nemzeti tánc iránti előszeretetet, holott a magyar láb e tekintetben szintoly *alkalmas* a cosmopolitaságra, mint bármelyik fajé a tollatlan két lábú állatok közül: úgy nincs miért nyelvünk hajlékonysága s *alkalmas voltából* az idegen költői formák mellett védokokat mérítnie, sem roszalnia azon legújabb törekvést, mely több-kevesebb öntudattal működén, a magyar rhythmusnak a költészetben is vissza akarja adni a nemzet kára nélkül el sem idegeníthető jogait. Oly költemény, melynek teljes élvezhetése végett előbb még a hellén-római, vagy más idegen világba kell áthelyezkedni – bármennyi szépséggel birjon különben – soha nem hathat igazán a nemzet egészére; mert a nagy többség épen azt, mi a verset verssé teszi, a rhythmust kénytelen nélkülözni, mi által a költemény zenei része rá nézve elveszett. Ez főkép a lyrában érezhető. Még nincs messze a kor, midőn legjobb költőink tiszta jámbusai vagy trochaeusai német zenére daloltattak; mert az idegen versidom idegen formát követelt a zeneszerzőtől. Lyránk a magyar zenétől teljesen meg vala válva: voltak szépen *szavalható* dalaink, de ha melodiával akartuk őket párosítani, a dallam nem lön magyar. E szakadást lyrai költészetünk s zenénk rhythmusa közt elenyészteni, a kettőt ismét természetes összhangzatba hozni, feladata az ifjabb költői nemzedéknek. Hogy még eddig teljesen sikerült példányokat s nagy számmal nem mutathatni föl, az nem az irány helyessége ellen, hanem csak a kezdet nehézségéről tanúskodik. Hiszen ma már akármely gymnasiumi növendék könnyen és tisztán írja a trochaeust: ki hinné, hogy alig fél századdal ezelőtt egy Kazinczy Ferenc panaszkodott, hogy bár füle a német trochaeus zöngelmét teljesen érzi, magyarban azt nem képes követni? Így vagyunk most nemzeti rhythmusunkkal: hosszú megszokás idegen schemákhoz idomítá költői nyelvünket; a ki tehát emeltebb hangon akart költeni, a nyelvvel együtt ama formáktól sem szabadulhatott, melyek közt a nyelv kifejlett, s így a magyar rhythmus nem látszott összeférni magasb szárnyalású költeménnyel. Ezért a költő, ha nemzeti rhythmust kísérle meg, a *népi* nyelvhez fordult, melyben ama rhythmus fentartotta magát, vagy a *régiek* őszere nyelvéhez folyamodott, hol még a magyar versidom egészen otthonos vala. Innen az ily költemények népies, vagy őszere jelleme az íróknál, mint Horváth Ádám dalaiban („De mit töröm fejemet” – „Vigan élem világom”), Kazinczynál („Fekete szemű szép hölgyecske”) s attól fogva korunkig. De remélem, nincs messze az idő, hogy a nemzeti rhythmus magasabb nyelvű költészettel is megfér; különösen lyránk betölti hivatását, ismét összhangzásba jó nemzeti zenénkkel, s lészen idomban s tartalmilag, testestül, lelkestül magyar.

Valami az asszonáncról

Nem akarok szerecsent mosni; rossz versírók mindig voltak s lesznek a világon, következésképp honunkban is, – sőt itt felesebb számmal, mint bárhol, nem lévén semmi vezérkönyv, mely a vers-csinálásnak – legalább a külsőre vonatkozó – mesterségét tanítaná; semmi kritika, mely a mosdatlan körmökre rákoppantana, midőn a költészet tiszta kelyhéhez mernek nyúlni. De lehetetlen bosszankodás nélkül nézni, mily kevés gondot fordítanak a külalakra még oly verselők is, sőt kiváltkép az olyanok, kiknek eszme- és tartalom nélküli szóhalmozára bizony ráférne egy kis formai tisztaság, egy kis külső csin; hogy az ember mégis gyaníthatna valami okot, mi tántoríthatta meg ez vagy amaz szerkesztőt vagy kiadót, hogy e férceletet Guttenberg isteni találmányának áldásaiban részesítse. Ha pedig az ember tapasztalja (miben elég módja van), hogy e rossz példa mint ragad alulról fölfelé, rosszakról jobbakra, akkor e bosszankodás még magasabb fokra hág. A „*veniam damus petimusque vicissim*”-nek is meg van a maga határa, s ez nem eshetik a művészet korlátain kívül, különben oda jutnánk, a hol... ...a hol most vagyunk. Mert hiszen a pongyolaságban alább már nem sülyedhetünk: a mostani állapot valóságos botrány.

Én itt egyebet mellőzve, s a rimet futólag érintve, csak az asszonáncról akarok egy pár szót elmondani.

Nyelvünk, a többi európai nyelvekkel összehasonlítva rímekben igen szegény. Ennek okát abban vélem rejleni, hogy míg más európai nyelveknél az egyes szavak a szókötésben is megtartják eredeti alakjukat, a magyarnál utóragot vesznek fel. Már pedig rag ismétlésből rím nem ered; oly heterogén szó, mely ragjainkkal rímezne, történetesen kevés van: így nincs egyéb választás, mint vagy Gyöngyösy Istvánnal és követőivel „ának-ának”-ozni, vagy rím helyett asszonáncot is használni.

Asszonánc, épen mint *rím*, idegen szó. A magyar nép, jóllehet (egy idő óta legalább) mindeniket használja, nem tudott nekiek nevet adni: neki a vers, a nóta *rámegy*, *kimegy* s azzal beéri. Hogy valaha rím helyett a görögéhez hasonló mértéket használt, melyben choriambus láb volt a túlnyomó, arról csárdásaink s a nagyon régi „Lengyel László”-féle gyermekjátékok *dallamai* bizonyosságot tesznek. Ezen dallamokból gyönyörű schemákat lehet levonni; de a mi most nem célom.

Hogy az *asszonánc* népünknel nem oly idegen, mint neve, azt megmutatni könnyű. Midőn a fentebb körű költészetben még így rímelték: „*szemeink-füleink, apjával-bátyjával, sülyedeztek-tévedeztek*” stb., s volt rím elég: akkor nevelték a nép ügyetlenségét, hogy hasonló jó rímeket nem talál, hanem ilyenekre szorul dalaiban: *földet-tőled, rakva-alma*, stb. Pedig a népnek öntudatlanul jobb ízlése volt, mint ama rímelőknél: ő ragot *ugyanazon* raggal ritkán hangoztat, inkább vesz – olyan a milyen – asszonáncot. Például:

Ne szomorkodj, *légy víg*,
Nem lesz ez *mindég így*.

Húzd rá cigány, disznót *adok*,
Nem túrja fel az *udvarod*.

Igyunk, igyunk kivilágos *viradtig*,
Mégfizeti, a ki reggelig *alszik*.

Vigyen el a *sárga halál*,
Takarítson *szárnya alá*.

Megjegyzésre méltó, hogy ez utóbbiban az asszonánc a *sárga* és *szárnya* szókra is kiterjed.

Ha már azon avatottak, kik a honi költészet *nemzetivé* emelését tűzték nemes feladatokul, a rag ismétléséből származó – bár *látsszatra* jóhangzású – rímek vagy inkább *nemrímek* kiküszöbölése után, az által kívántak a rímsegény nyelven s magokon segíteni, hogy asszonáncokat vettek fel: igen helyesen cselekedtek. Helyesen, mondom, mert a magasabb költészetnek, ha nemzeti akar lenni, a népből kell kifejlődni: a nép pedig mint fönnebb érintém, az asszonáncot szintoly régen vagy talán régebben használja, mint a rímet. Csak ne feledjük, hogy a magasb költészet, a művelt író, azt, mit a néptől szabálytalan, hibáktól természetesen nem ment alakban vesz át, szabályozni, tisztogatni köteles. Ezért meg nem bocsátható azon írók (illetőleg ironcok) vétkes könnyelműsége, kik – tudatlanságból, erőtlenségből, restségből-e, vagy ama jelesbek hibáit tökéletlenül majmoló hegykeségből, mely pongyolaságában genie erőlködik lenni, meghatározni nem tudom, se a rím, se az asszonánc törvényeit nem tisztelik, hanem gázolnak keresztül-kasúl, a mint épen tolluk alá jó; kik így rímelnek: *körében-éjjelében*, *csillaga-sugára*, *fordúlt-pirúlt*, *hajtja-tudja*, *panaszát-sóhajtasát*, és ily asszonáncokat mernek használni: *időnek-véled*, *megfűlnak-utálósabb*, *gyakran-atázom*, *veszt-eget* stb., milyeneket ezrével lehetne felidézni a szépirodalmi lapok hasábjairól. Hova visz – hova vitt ez bennünket? – ide s tova a verset nem is kell írni, csak a prózát hosszabb s rövidebb sorokra szaggatni s ráfogni, hogy az vers. Ilyeneket a nép soha sem dalolt, füle sem szenvedhetné meg: annál nagyobb szűgyen, hogy írók használják azokat, írók, kik a költő nevet, ha a közönségtől meg nem nyerik, önmagok ruházzák nagy szerényül magokra verseikben!

Elmondom pár szóval az asszonánc főszabályait, nem a mint azokat talán más nemzetek poetikája meghatározza, hanem a mint én, nyelvünk természetéből s a nép költészetéből magamnak elvontam.

Asszonáncban megkívántatik:

I. Hogy a *hangzók* ugyanazok legyenek.

Itt megjegyzendő:

Az asszonánc végső szótagjában nyílt *e*-nek közép *é* nem felelhet.

Helyzet (pozíció) által hosszúvá lett, bár különben rövid hangzónak szinte *olyan* hangzó felel meg. Például nem *harmat* és *marad*, hanem *harmat-síralmad*.

II. Hogy a mássalhangzók rokonok legyenek (b-p, c-sz, d-t, f-v, g-k, l-ly, m-n, n-ny, r-l, s-zs, z-sz, gy-ty, dzs-cs).

És csakis az a *hibátlan* asszonánc, melyekben *e* szabály meg van tartva.

Kivételkép azonban e szabálytól legjobb költőink is eltérnek néha. Ők ugyan az eltérésben is bizonyos határt tartanak szemelőtt: de az utánzók serege féktelenül nyargal szanaszét – turba ruit, – megelégszik asszonáncával, ha *ugyanazon alphabetumból* állíthatta azt ki.

Hogy ez eltérés „netovább”-jával tisztában lehessünk: figyelembe kell venni *egy* tagú-e az asszonánc vagy *több* tagú, azaz *egy* szótagra terjed-e vagy *többre*.

Egy tagú asszonáncnál a fönnebbi szabálytól eltérni nem lehet; legfőlebb annyi nézhető el, hogy a magában is, helyzet (positio) által is hosszú hangzó után l, r, folyékony mássalhangzók kimaradjanak, pl. *cserélsz-érc; jársz-ház*.

Két vagy több tagú asszonáncban:

A hangzók *ugyanazonsága* elengedhetetlen föltétel. Azonban kisebb vétség a-t o-val, nyílt e-t közép é-vel, közép é-t ő-vel hangoztatni, mint például e-t o-val.

Mássalhangzókat illetőleg:

Minél kevésbé rokonok az asszonánc derekán lévő mássalhangzók, annál szigorúbban követelhető a vég mássalhangzók közel rokonsága. Viszont:

Minél tökéletesebben egybehangzik az asszonánc különben, annál *megbocsáthatóbb vétek* a vég-mássalhangzók nem rokonsága, vagy egyiknek elmaradása (mint *párját-várják, sárga halál-szárnya alá*).

Lássunk már néhány példát arra nézve, mi módon képeztetnek az asszonáncok.

I. Egytagú asszonáncnál mindig szabályszerűleg, pl. *harc-akarsz, arc-rajz, vért-kérd, szem-hiszén* (közép é-vel), *mást-lásd*.

Megbocsátható hiba mindazáltal, ha végül egy *néma* és *sziszegő* mássalhangzó lévén, ezek fölcseréltetnek, péld.: *aszt-siratsz*.

Ha l és r a sziszegő végbetű és a hosszú hangzó közül kimaradnak, pl. *érsz-kész*. Az l-nek d, t előli kivetése által származó asszonánc úgy tekinthető mint szabályos, pl. *hold-szót*, mert így is ejthetni ki: *bód-szót*.

II. Több tagú asszonáncoknál:

1. Az egész asszonánc betűről-betűre egyezik, csupán a végmássalhangzó rokon, pl. *halom-falon, perec-eresz*. Ez legjobb.

2. A vég-mássalhangzó rokon, a többiek részint ugyanazok, részint rokonok, pl. *harmat-síralmad*. Szinte jó.

3. A mássalhangzók általában csak rokonok, pl. *balad-nyarat, kormot-titkolnod*. Szabályos.

4. A vég-mássalhangzó rokon, a többiek részint rokonok, részint nem, péld. *kárban-csináltam*. Gyengébb, de nem szabálytalan.

5. Csupán a vég-mássalhangzó rokon, a többiek nem, pl. *viradtig-alszik*. Erőtlen, de még ez is szabályos.

6. A vég-mássalhangzó *nem* rokon, de a többiek *ugyanazok*, pl. *párját-várják, honnat-vonnak*. Szabály ellenes ugyan, de *erős*.

Meg kell jegyezni, hogy ily esetben a végmássalhangzó hasonfajú legyen (k, t, p; – b, g, d; – b, v; – l, n); pl. *nyarak-harap-arat; darab-farag-marad; egyéb-egy év*; stb.

Oly rész asszonáncot, midőn a végmássalhangzó még csak nem is hasonfajú, akkor nézhetünk el, ha különben az asszonánc igen erős, s minél több szótagra terjed, pl.

Rég elhúzták az esteli *barangot*
Ki az a ki még most is itt *barangol*.

Petőfinél. De az ilyet jobb egészen elkerülni.

Nem rokon mássalhangzót használni végül, midőn az asszonánc különben is gyarló, megbocsáthatatlan bűn. Az ilyen *huszárt-beosztják*, se rím, se asszonánc; az egy sziszegő betű nem teszi azzá.

7. Erős asszonáncnál a vég mássalhangzók egyike néha kimarad: pl. *sárga halál-szárnya alá*. Mindenesetre szabály ellenes, s legfőlebb az *l*, *ly* betűkre szorítkozhatik, melyek némely tájszólás szerint ki sem mondatnak.

8. A *hasonfajú* néma mássalhangzók fölcseréltetnek, pl. *adag-dagad*, *hitök-kiköt*, *légy víg-mindég így*. A jobbak közé tartozik.

9. A hasonfajú némák *rokonaikra* cseréltetnek, pl. *hideg-sziget*. Eléggé jó.

10. Szereti az asszonánc, ha a szó *kezdő tagja* ismételtetik, egészben vagy részben; pl. *vártam-várban*, *halmán-hajtám*.

Elég legyen ennyi, ujmutatásul azoknak, kik asszonánccal élnek, a nélkül, hogy szabályokra ügyelnének, s figyelem gerjesztésül az olvasóközönség azon részénél, mely rímekhez vagy alrímekhez levén szokva, hiába keresi a *végző betűk* egyezését s talán ezt: *galand-alant* épen oly rímtelenségnek tartja, mint péld. ezt: *időnek-véled*, milyeneket, fájdalom! találni nem nehéz mostani belletristicánk lapjain.

Töredékes gondolatok

I.

Alig van fogalom, melylyel írók és közönség nagy része oly kevésbé jött volna tisztába, mint a nem régiben felkapott, de a divatból már is tűnedező népiességgel. Sokan egyedül a nyelvben helyezték azt, s ha ki a pórias szólam utánzásában némi ügyességre tőn szert, épen úgy számíthatott jóhiszemű tapsokra, mint az, ki például zsidós vagy tótos magyar beszédben ügyeskedik. Ezen utánzóí virtuositás az általánosról a különösre, nemről a fajra szállt le, természetesen; mert minél több a logikai jegy, annál könnyebb az utánzó feladata; könnyebb egy vidéki szójárást, palócot, székelyt, göcsejit „produkálni” – mint a népnyelvet általában, mely bír ugyan némi közös bélyeggel, de csak tájankint veszi föl ama határozottabb kinyomást, mely a kevésbé figyelmesnek is azonnal feltűnik. Már a népiesség előbbi szakában hallatszék panasz, hogy ez, vagy amaz írónk mégsem szól az igazi nép nyelvén, nem népies eléggé; igen, mert a panaszló saját vidéke szólamát, különösségeit keresé, s nem találta a népiesben. Az irodalom megérté a panaszt, és a könnyű siker reménye által is csábítva, egyetemes népnyelv helyett a különöst kezdé divatba hozni: megszületett a tájköltészet. Az így felfogott népieshez mások a néperkölc, a faji különösségek, sajátságok minél szembeesőbb rajzát követelék, leginkább csárdai világításban; míg nagy rész, költészet örve alatt, józan, életrevaló, tanulsággal vagy politikai bölcseséggel szerette volna tömni a népet. De még azzal sem valánk tisztában, mi hát e népiesdi játék tulajdonképeni célja: a népnek írunk-e, hogy szellemünk hulladékaival lelki nyomorán enyhítsünk; vagy a művelt osztálynak, hogy városi kényelmében, ázás-fázás veszélye nélkül is, alkalma legyen megismerni a falvak népét. Innen a mulatságos látvány, hogy míg a lyra betyárokkal ivott és tombolt, az eposz, ha olykor megszólalt, a múlt és jelen minden bölcsességét fejébe akarta verni a népnek; a dráma pedig művelt osztályinkkal bámultatá a lókotók szép tisztára mosott fehér ruháit és erényét.

II.

A *szép* egyáltalános; de kifejezése ily általánosságban lehetetlen. Sokat emlegetik, hogy a művészet, különösen a költészet feladata a szépet, az örök szépet így fejezni ki, minden nemzeti különösség nélkül; de ez lehetlen. Az alak, szín, hang, általánosabb természetű, mint a nyelv, mely egészen különös, nemzeti: még is a képzőművészetek, a zene többé-kevésbé általánosan kívül a nemzeti jelleget is fölveszik: hogy volna tehát ez lehető a költészetben, melynek anyaga mindeniknél nemzetiebb? – Nem is igaz, hogy a költészet valaha ily általánosan fejezte volna ki a szépet. A görögökre hivatkoznak: hol van nemzetiebb költészet, mint az övék? – Sőt Homér még népi is. – A rómaiak, igaz, a görögöket utánzóva, némileg ön nemzetiségöket megtagadták: de ők sem bírták ebből kivetközni egészen. Épen ott, hol a nemzetiséget meg akarják tagadni a classikai örökszépért, épen ott a

virágzás tetőpontja némi visszás mesterkéeltségben mutatkozik. A rómaiaknál Virgil, Horác, – a franciáknál Corneille, Boileau stb. De nemzetiségüket ezek sem tagadhatván meg, mégis mintegy idegen (görög) világba tévén magokat: bizonyos fonákság áll elő a két elem közt. Ily fonákság nálunk is bőven mutatkozott. A mythológiával kacérkodó Gyöngyösiek, a rómaiszkodó latin iskola. Bajza, az örök szép hirdetője, német világba, érzésbe, formákba tette magát stb. – Szóval az általános emberi – az általános szép, – ha költészetben jelenik meg kivált – nem válhat meg a nemzetitől vagy oly korcs szüleménynek ad lételt, mely visszassága, fonáksága miatt, ha egy ideig ráerőszakoltatik is a nemzetre, később okvetetlen elfordul attól, mint idegentől.

A szépek tehát nem lehet megtagadnia, büntetés nélkül, a *nemzetit*; de a népiesre nem szorúl okvetetlen. – Viszony köztök ilyen forma.

Általános (emberi):

Különös (nemzeti):

Különös (népi).

III.

Minden *igaz* költészet *ideál*. Az, ami *reálnak* mondatik, kívül esik a költészet határán. Különbség csak az, hogy a mit ideálnak szokás nevezni, lehány magáról minden időbelit és esetlegest, tisztán akar állani, általánosságban maradni, ezért egyhangú és szűkkörű lesz; vagy csak olyat és annyit vesz föl az idő- és esetszerűből, melyet és mennyit évezredek szentesítette hagyományai engednek: innen egyoldalú. Ellenben azon költészet, mely reál vegyületűnek mondatik, elfogadja az időbelit, az esetlegest, a különöst (speciale), például: nemzeti, népi, sőt egyénit is, de nem mint *lényegét*, mert akkor megszűnnék költészet lenni, hanem mint formát, melyben nyilatkozik. Ez által köre kitágul, hangja ezerféle változatot nyer s megszabadul az egyoldalúságtól. De ha lényegét nem az *idea* teszi, ha a *res* külsejéből belsejébe tolakodik, akkor nem költészet többé. – Van-e anyagibb s testiebb dolog egy *jóllakásnál*? Ha valamely költemény ennek kéjét magasztalja, kétség kívül legvastagabb, konyhaszagú *reál* fog lenni. És Petőfi ezt tette. Mind a mellett a költemény *lényege* nem reál. Humor (tehát szép), s erkölcsi mag (tehát jó) egyesül benne. A költő jóllakott, most heverni készül. Pipát kér a fiútól – s ő – a leglomhább, feddi azt lomhaságáért – öngúny. A legyet mással üzeti el füléről. Aztán nézi, ablakon át, hogy a szegény munkásosztály hogy fárad a forró délután; – de becsukja az ablakot, mert nagy hőség van. Ne irigyeljük e jóllakást: ő tudja, látja és figyelmeztet, hogy hűslő heverését nem érzi jogosnak, míg mások izzadnak, talán jól sem lakva, a forró napon. Ki mondja, hogy ez eszme nem méltó a költészethez; s ki óhajtáná, hogy P. inkább ösztövére reflexióban mondta volna ki, mint így, a hogy tette? Különbség csak az, hogy ideálista, meglehet, így kezdte volna:

Ültem pataknál
Hús lomb alatt,
Kelt s tűnt agyamban
Száz gondolat...

IV.

Nyelv. „Junctura nova.” – Kicsinyelve hozatik fel, hogy a népies költő készen találja a nyelvi anyagot, a kelmét, nem fejtí a nyelvet, csupán a készet használja fel, míg régiebb műköltőink teremték, művelték a nyelvet, különösen a junctura által tették azt nemesebbé, költőibbé. Igaz, nekik sokat kellett teremteniök, – de ez egyszersmind *szabadság* volt, míg a népiesek eljárása *korlát*. Aztán némileg ők is a készet használták, mert idegen fordulatokat honosítottak meg, vagy régies szólást élesztettek föl. – A nép nyelvén költő sem találja azt oly készen, a nép köznapí életében, hanem keresnie kell legalább, meglesni az ünnepélyesb nyilatkozatokat – s a választás sokszor nehezebb, mint a teremtés. – Ha azt szedi föl, a mit a nép minden nap mond, akkor nem fog költő lenni.

V.

AZ ÉSZSZERŰ UTÁNZÁSRÓL A KÖLTÉSZETBEN

„Poëta nascitur, non fit” – régi mondás, igaz is, ha nem vesszük betű szerint, hanem, mint többnyire a közmondásokat szükség, kellő magyarázattal fogadjuk el. Hogy a költői tehetség isteni adomány, melyet fáradsággal megszerezni nem lehet, csak az vonná kétségbe, ki a költészetet gépies foglalkozásnak tekinti; sőt ez sem tagadhatná meg, hogy vannak bizonyos, velünk született hajlamok, melyek már a gyenge korban mutatkoznak, elismerné, hogy e faragcsáló fiú, kellő kiképzés után, jeles gépész lehet; e másik, ki a számtanban oly könnyen boldogul, Euclidesnek lesz kitűnő tanítványa s így tovább. Azt mondani, hogy itt minden az első benyomásoktól, neveléstől, körülményektől függ, semmi a születéstől, annyi volna, mint azt állítai, hogy minden ember teljesen hasonló véralkattal, ideg-szervezettel stb. jó világra, tehát annyi mint az egyedi különbségnek – mely a természetben a legparányibb részletekben lehet – megtagadása.

Tehát, poëta nascitur, a mennyiben bizonyos hajlamot hoz magával e világra, miszerint már kicsinységétől kezdve, a dolgoknak inkább a költői, mint prózai oldalát képes felfogni, a rhythmus, az összhang iránt kitűnő érzékkel bír, míg a gépies pontosságú foglalkozás, a rendnek túlzó egyhangúsága ellenére van. Ha az ily dispositióval született gyermek, körülményei által, megfosztatik a nevelés előnyeitől, s hajlamával nem egyező életpályára sodortatik, – legtöbb esetben szerencsétlen, a nélkül, hogy tudná, miért. Mert nagy önhittség volna, bármely nemzet és kor jeles költőiben, azt hinni, hogy azon nemzedékből, melyhez tartoznak, csupán ők hivatvák a költészet isteni szövétnekét lobogtatni kortársaik előtt. Igen, a körülmény őket emelte e díszes helyzetbe: de százan meg százan lehetnek az ekeszarvnál, a műhelyekben és egyebütt, kik, ha a sors kedvez, épen úgy, vagy jobban betöltendék azon helyet, mint az ünnepekt koszorúsok. Ama bojtár fiú, ki oly keservesen rikatja furulyáját, s órákig elnézi a felhők játékát vagy a folyam siető vizét, szerencsésebb viszonyok közt hírneves költő fogott lenni; amaz élcés falusi vőféltben, ki egész lakodalmas népet mulattat furfangos ötleteivel, a magyar nemzet vígjáték-írója veszett el (s kár!); ama vén paraszt-jós, ki képzelme szörnyeivel egész vidéket rémülésbe hoz, a romantica első apostola leendett. Egyik nagy költőnk arcképére hallám a megjegyzést: úgy néz ki mint a falu bolondja – s valóban, fosztassék meg e költő az elemi oktatás minden jótékonyaságától, hagyassék magára egy rideg faluban, hol az anyagi lét fentartása vesz igénybe minden erő kifejtést, – nem tudom, ha az élelmesb, gyakorlatiabb, ügyesebb földiek szemében egyéb lesz-e?

És mindennyi a poëta natus. A ti született költők talán ama bojtárlegény, kit gazdája elcsapott, mivel a nyáj körül nem volt szemes; talán amaz élheterlen paraszt, kinek gazdasága tövel-heggyel fordul össze; talán ama babonás öreg, ki mindenféle rémdolgokat hisz és regél a kísértetekről, vagy ama kiálló betyár, kit a társadalom eltaszított, s ki a társadalmat eltaszítja magától. A többi nevelés, képezés, – s legyen szabad kimondanom, *utánzás*. A legegyszerűbb népdal sem fakad napjainkban egyenes a természetből; a névtelen költő, ki annak lételt ada, már nemcsak születve, képezve is volt: a népi dalok és dallamok egész tárháza állott rendelkezésére, honnan mintáit vevé. Utánzott.

Aristoteles a költészetet utánzásnak nevezi, de más értelemben. Szerinte az a valónak utánzása. Nem feszegetem e sokszor vitatott tételt, mert nem tartozik célomra. Csak annyit érintek meg, hogy a valónak ily utánzása még nem meríti ki a költészet fogalmát: ez több annál. Célja, mint minden művészetnek, a *szép* előhozása, a *szép* pedig (művészi tárgyakban) a *jónak* és *igaznak* kifejezése, de nem *igyenest* (directe), hanem *közvetve*, az *idomban* és *idom által*.

VI. A DRÁMAI VERSALAK ÉS PÁLYAMŰVEINK

Néhány év óta az a hiedelem kezd lábrakapni íróinknál, hogy a jambus nem való a magyar drámához. – Azt mondják: 1. ez nem magyar, 2. nem egyez a magyar mondat, hangsúly, szavalás stb. szellemével. – Helyébe jobb volna más valamit állítani, a mi igazán magyar, de versalak lenne.

Hogy nem magyar, igaz. De adoptáltuk. *Minden* idegen versformát ki akarni zárni költészetünkbe: ez sülyedés volna. Magam szólaltam fel a magyar versidom ügyében, sürgettem annak rendezését, hol rá szükség van. Szükség van pedig a lyrában, énekre, dalra szánt művekben. – Kevésbé szükségesli az eposz, legkevésbé a dráma. Ha nálunk eredetileg fejlett volna ki a dráma, s vele együtt saját versidom is, mind jó volna. De a drámát is csak kölcsönöztük. A versidomot sem lehet oktroyroznunk. A versidom fejlődésének története van, nem terem (mint a magyar építészeti styl), csakúgy *egyszerre*. A lyrában van mire támaszkodni: a népi melodiák: ott tehát csak a meglevőt kell összeszedni, rendszerezni: de a drámában nincs előzmény. Mióta drámánk van, idegen formát használ. Előbb (Bessenyei) a francia alexandrin, aztán a jambus. Nem lelnénk alapot e versidomnak; ha csak a lyrától nem akar-nánk venni, ami sokkal szaggatottabb, caesurásabb, mint hogy alkalmazhatnók. – Az eposz régi alakja a 4-es alexandrin, szinte nem volna jó. A francia alexandrin pedig csak oly idegen. – Volna még egy: a *magyar* alexandrin. – De ennek oly sajtósági lyrai esése van, hogy e miatt ismét nem alkalmazhatnók. – Mit hát?

Azonban nem is igaz, hogy a magyar jambus nem alkalmas a szavalásra. Nem a jambus a hibás, hanem a *ki írja*. A magyar mondattal nemcsak nem ellenkezik, sőt az 5–5 szótag igen alkalmas, hogy beleférjen, pótlás nélkül, egy magyar mondatrész. Péld. Vörösm.:

Oh kard, mely őrzéd Kont becsületét,
Ha érzened e búcsubánatot,
Megolvadozna zordon érced is,
Acél könyekben folynál el kezemből.

Ember, kit ádáz sorsa megtöre,
Társ, kit baráti gyáván elhagyának,
A hős, kinek bajtársit harc ölé meg,
Ha még ez eggyel bír, nem csüggedez,
Becsületét megvíja, úgy hal el,
Száz béres szolga reszket még előtte
És a halál ijedve száll belé – stb.

ime minden szóban megfért a gondolat, nyújtás, kurtítás nélkül, holott ugyanazon költők hexameteireiben pótlásra, vagy kurtításra van szükség:

Régi dicsőségünk hol késel az éji homályban? §
Századok ültenek el. § S te alattok mélyen enyésző
Fénnyel jársz egyedül. § Rajtad sűrű fellegek és a
Bús feledékenység koszorútlan alakja lebegnek.

A *hangsúly* ellenvetés sem igaz. Hogy a hangsúlyozott szó egyszersmind hosszú legyen, azt követelni fölösleges. Igen jól lehet azt röviden pattantani, mégis emelni.

VII. [ÚJ ZSOLTÁRSZÖVEGEKRŐL]

A „Prot. egyh. és isk. lap”-ban igen ok- és időszerű felszólalás olvasható a protestans egyházi énekek átnézése és részben ujradolgozása mellett, melyhez mindenki szívvél-lélekkel fog járulni, a ki főleg az erdélyi ref. énekeskönyv sajnálatosan félszeg és gondatlan összeállítását ismeri. Ott van:

Betlehem kis város, de nagy,
Mert onnan jött a *főbadnagy*,
Kenyérnek háza méltán,
Mert ott született a manna,
A vén Simeon és Anna
Örülnek *azér tán*.

stb. stb. Soha meg nem bocsájtható, az illető gyülekezetek- és egyházi hatóságoknak, hogy az énekek készítésekor jobb költőinket nem szőlítették föl közreműködésre, mit bizonyosan készséggel fogadtak volna meg, s minek most adandó alkalommal nem is szabad elmaradni. – A magyarországi reformátusok ugynevezett „új” énekeskönyvében sok szép ének található, melyek a bibliai és költői *kenet*et lelkesen tudták összeegyeztetni s melyektől a nép nem is válna meg örömet. De abban is volna mit javítani; csak hogy a javítás ne álljon felcifrázásból, világi tulipánnal, rózsával, népieskedő affectatióval; s az ott található – sokszor igen talpraesett rímelés ne cseréltesse föl esetlen asszonánc-kopogással, értem, a milyen világi költészetünket elborítja. Mi olvastunk néhány újabb korban keletkezett vallási éneket, de megvalljuk, egyikben sem találtuk azon negélylés nélküli, igaz bensőséget, azon szívből buzgó vallásos érzelmet, a melytől régibb énekeink jobbjai át vannak hatva. „Igazság!” itt is,

mint a költői productio minden ágában: ha ez nincs, akkor a szép szavak árja: csak *zengő érc* és *pengő cimbalom*.

*

Nem vagyok oly helyzetben, hogy olvassak, összehasonlítást tegyek, bíráljak. Az eredeti szöveget kellene értenem, Marot és Beza költői paraphrasisával egybevetnem, ezeket Molnárral s az új dolgozattal hasonlítani össze; de a zsidót nem is tudom, a többi munkára szemem képtelen. Részemről azt hiszem, Molnárt elég lett volna egészen szokatlan archaismusaitól megszabadítani; mert az ő szövegét a nép már szinte egyenesen Szent Dávidnak tartja, s úgy tiszteli.

A *dicséretekre* nézve sem gondolom, hogy a köznép jobban értené a *felvirágozott*, mint a *bibliai* nyelvet, vagy, hogy a Csokonai-iskola teljes rímeinél jobban kapna toldott-foldott assonáncokon. *Jó éneket írni nincs a mai kor szellemében*, mert vallási ihlet nélkül költői sincsen.